

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE
ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1908-1920)**

GÜZİN ÇAYKIRAN

**TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

TEMMUZ 2020

**ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE
ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ
(1908-1920)**

Güzin ÇAYKIRAN

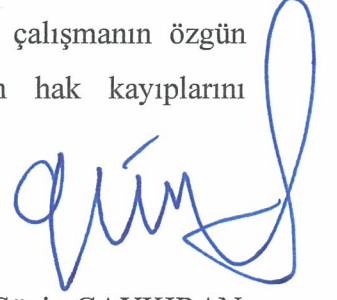
**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2020

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Güzin ÇAYKIRAN
14.07.2020

ERZURUM, VAN, BİTLİS VİLAYETLERİNDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ
(1908-1920)

(Doktora Tezi)

Güzin ÇAYKIRAN

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2020

ÖZET

Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920) başlıklı çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet Dönemi'nden başlamak üzere Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında meydana gelen tarihi olaylar içerisinde Ermeni-Kürt ilişkilerinin boyutunu ortaya koymaktır. Bu kapsamda XIX. yüzyıldan başlamak üzere mevcut ilişkilere kısaca değinilmiş ve XX. yüzyılda II. Meşrutiyet Dönemi'nden başlayarak 1920'ye kadar ilişkiler; Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi örneklemeyle mercek altına alınmıştır. Çalışma süresi boyunca başta ATASE Arşivi ve Osmanlı Arşivinden temin edilen belgelerle Ermenice kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca mevcut literatür taramasıyla çalışma konusuna katkı sağlayan birçok çalışmaya (kitap, makale, tez, anı, bildiri vs.) da yer verilmiştir. Çalışmada nitel ve nicel yöntem başta olmak üzere karşılaştırmalı yöntemle tarihi olayların çeşitli kaynaklardaki yansımaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda iki unsurun dinî ve etnik yapısı, yaşam tarzı, demografik özelliğiyle sosyal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak dünya görüşü [etos'u], tarihi olaylar karşısındaki tutumları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu : 118101
Anahtar : Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi, Kürtler, Ermeniler, Birinci
Kelimeler : Dünya Savaşı, 1915 Olayları.
Sayfa Adedi : 275
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Nejla GÜNAY
Orcid No : 0000 0002 8524 8405

ARMENIAN-KURD RELATIONS IN ERZURUM, VAN, BİTLİS VILAYETS
(1908-1920)

(Ph.D. Thesis)

Güzin ÇAYKIRAN

GAZİ UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

July 2020

ABSTRACT

The aim of the study titled *Armenian-Kurd Relations in Erzurum, Van, Bitlis Vilayets (1908-1920)* is to put forward the concept of Kurdish-Armenian relations within a historical framework of the incidents taking place as of the Second Constitutional Period, including the First World War period and aftermath. Within this framework, existing relations are briefly touched upon and the relations extending from the declaration of the Second Constitutional Monarchy to 1920s are studied by sampling the relations in the Erzurum, Van, and Bitlis regions. Throughout the study the documents found at the ATASE Archive, Ottoman Archive, and the Armenian sources are exploited. Moreover, relevant studies (i.e., books, articles, theses, biographies, and declarations) adding to the value of this research have also been given due place in this study. A special attention is primarily given to quantitative and qualitative approach in the comparative analysis of the historical incidents as reflected in various sources. Meanwhile, the religious beliefs, ethnic structures, life styles, and demographic peculiarities are encompassed so as to better understand the worldviews [ethos] of the two elements in the face of historical events.

Science Code : 118101

Key Words : Erzurum, Van, and Bitlis Regions, Kurds, Armenians, First World War (Great War), 1915 Events.

Page Number : 275

Supervisor : Prof. Dr. Nejla GÜNAY

Orcid No : 0000 0002 8524 8405

TEŞEKKÜR

Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920) başlıklı tez konusu, tez danışmanım Prof. Dr. Nejla GÜNAY tarafından bana önerildiği zaman konjonktürel anlamda çalışıp çalışmama konusunda tereddütler yaşamıştım. Fakat hocamın destekleri sayesinde tereddütlerim giderilerek tez konusuna daha sıkı sarıldım ve zevkle çalışmaya başladım. Aynı zamanda hocamın konuya hâkimiyeti, titizliği ve çalışmayı orijinal kılma gayreti; farkındalığımı artırdı ve olaylara daha objektif yaklaşmamı sağladı. Bundan dolayı ne kadar teşekkür etsem de kelimeler kâfi gelmeyecektir. Ayrıca çalışmada Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri ifadesi yerine *bölge* teriminin kullanılmasını tavsiye ettiği için kendisine müteşekkirim.

Aynı zamanda çalışmaya kaynak desteği sağlayan ve değerli önerilerini benden esirgemeyen sayın hocam Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ'e de teşekkür ederim. Bunların yanı sıra Osmanlı Türkçesi belge çözümlemelerim sırasında yardımını esirgemeyen başta Sema DEMİRTAŞ, Sehernaz GÜVENBAŞ, Mesut GÜVENBAŞ, Erdal ERİKLİ, Eyüp DEMİR, Hacer KADI ve Çiğdem AKSU ile ismini buraya sığdıramadığım sevgili arkadaşlarıma, Ermenice çevirilerime katkı sağlayan İbrahim TANRIVERDİ'ye, İngilizce çevirilerde desteği için Y. Serdar DEMİRTAŞ'a ve teknik destekleri için Enes DEMİR'e teşekkür ederim. Ayrıca ATASE Kütüphanesi ile Türk Silahlı Kuvvetleri Merkez Kütüphanesi değerli çalışanlarına, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Müdürü Neşecan UYSAL ile değerli çalışanları ile Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Öğrenci İşleri'nin değerli çalışanı Onur İnan GÖZÜYAŞLI'ya yardımları için teşekkür ederim.

Eğitim yolculuğum boyunca maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen ve her koşulda yanımda olan Annem Zeynep ÇAYKIRAN ve Babam Tahsin ÇAYKIRAN ile bütün ÇAYKIRAN ailesine şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLERİN LİSTESİ

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLERİN LİSTESİ	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ	xi
ŞEKİLLERİN LİSTESİ	xiii
RESİMLERİN LİSTESİ	xiv
HARİTALARIN LİSTESİ	xv
KISALTMALAR	xvi
1. GİRİŞ	1
2. ERZURUM, VAN VE BİTLİS BÖLGESİNİN GENEL DURUMU	15
2.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Coğrafi Konumu	15
2.2. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinin İdarî Yapısı	16
2.3. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Demografik Yapısı	21
2.3.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Nüfusu	21
2.3.2. Bölgede Kürt ve Ermenilerin Yaşam Tarzları	28
2.4. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinde Askerî Durum	33
2.5. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı	41
3. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI'NIN BÖLGEYE YANSIMASI VE BÖLGEDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN OLAYLAR	51
3.1. Kürt ve Ermenilerin Meşrutiyet İdaresine Karşı Tutumları	51
3.2. II. Meşrutiyet Dönemi Kürt ve Ermeni Örgütlenmesi	57
3.2.1. Kürtlerin Örgütlenmeleri	57
3.2.2. Ermenilerin Örgütlenmeleri	60
3.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bölgede Ermeni-Kürt İlişkileri	64

Sayfa

3.3.1. Bölgede Ermeni-Kürt İlişkilerine Etki Eden Olaylar	68
3.3.1.1. Bölgede asayiş olaylarının kapsamı	68
3.3.1.2. Bölgede göçebe Kürt aşiretlerinin yaylak-kışlak hareketlerine bağlı yaşanan asayiş olayları	70
3.3.1.3. Bölgede arazi kavgaları.....	73
3.3.1.4. Bölgede gasp, yağma ve cinayet olayları.....	88
3.4. Osmanlı Hükümetinin Bölgede Islahat Çalışmaları.....	110
3.5. Kürtlerin Ermeni Islahatına Tepkisi: Bitlis İsyanı	115
3.6. İngiltere ve Rusya'nın Ermeni-Kürt Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri	122
4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1914-1918).....	129
4.1. Birinci Dünya Savaşı ve Bölgede Osmanlı Ordusunun Durumu.....	129
4.2. Rus Ordusunun Durumu ve Rusların Osmanlı Ordusunu Yıpratma Faaliyetleri ..	131
4.2.1. Rus-Ermeni İş Birliği ve Ermeni Gönüllü Birliklerinin Kurulması [Haykakan Kamavorakan Drujinaneri].....	133
4.2.2. Ermenilerin Çete Faaliyetleri.....	141
4.3. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Ermeni İsyanları.....	142
3.3.1. Bölgede Ermeni İsyanları	144
4.3.2. Van Ermeni İsyanı	149
4.3.3. Van'da Ermeni Geçici Hükümetinin Kurulması	153
4.4. Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın Ermenileri Göç Ettirmeye Yönelik Uygulamaları.....	155
4.4.1. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Zorunlu Göçe Tabi Tutması.....	155
4.4.2. Rusların Ermenileri Zorunlu Göçe Tabi Tutması.....	163
4.5. Erzurum ve Bitlis'in İşgal Edilmesi ile Kürtlerin Durumu	166
4.5.1. Müslümanların Göçü	170
4.5.2. Bölgede Kalan Müslümanlarla Ermenilerin Durumu.....	171
4.6. Bolşevik İhtilali; Bölgeden Rus Ordusunun Çekilmesi ve Ermenilerin Müslüman Katliamı.....	174

Sayfa

4.6.1. III. Osmanlı Ordusunun İleri Harekâtı.....	176
4.6.2. Bölgede Ermenilerin Müslüman Halka Yönelik Katliamı	181
5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ.....	189
5.1. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kürt ve Ermenilerin Talepleri	189
5.2. Mütareke Döneminde Kürt ve Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri.....	194
5.2.1. Kürtlerin Teşkilatlanma Faaliyetleri.....	194
5.2.2. Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri	195
5.3. Mütareke Sonrası Diplomatik Süreçlerde Kürtler ve Ermeniler.....	196
5.3.1. Paris Barış Konferansı'nda Kürtler ve Ermeniler.....	196
5.3.2. Amerikan Heyetlerinin Bölgeyi Ziyareti ve Yaptıkları İncelemeler	197
5.3.3. Paris Barış Konferansı'nda Ermeni-Kürt İş Birliğinin Sağlanması.....	200
5.3.4. Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni Temsilcilerin Faaliyetlerine Karşı Bölgedeki Kürtlerin Tepkisi.....	201
5.3.5. San-Remo Konferansı ve Sevr Barış Antlaşması'na Göre Kurulması Planlanan Kürt ve Ermeni Devletleri.....	206
5.4. Doğu Cephesi Harekâtı ve Doğu Sınırının Belirlenmesi	210
5.5. Mondros Mütarekesi Sonrası Bölgede Nüfus Hareketleri	214
5.5.1. Müslümanların Bölgeye Dönüşü	214
5.5.2. Ermenilerin Anadolu'ya Dönüşü.....	215
5.5.2.1. Ermenilerin Anadolu'dan göçü.....	219
6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	225
KAYNAKLAR	231
EKLER.....	259
EK-1. Kaza Taksimatına Göre Van ve Bitlis Bölgesinde Kürt, Ermeni ve Nasturilerin Yüzdelik Oranlarını Gösteren Harita	260
EK-2. Aşiret Süvari Fırkaları Kuruluş Şeması.....	261
EK-3. Bedirhan Abdurrahman Bey'in Troşak Gazetesinde Ermeni-Kürt İlişkileri Hakkında Yayınlanan Makalesi	262

Sayfa

EK-4. Ermeni Islahatları Kapsamında Meclis-i Vükela’da Alınan Kararlara Dair Meclis Tutanağı (1913)	263
EK-5. Bitlis İsyanı Hakkında Alınacak Tedbirlere Dair Enver Paşa’nın Şifresi	265
EK-6. Van İsyanı Sırasında Müslümanların Van’dan Kaçışına Dair Belge	266
EK-7. Dersim’de Seyyid Ağa’nın Ermeni Çetesine Baskın Yaptığına Dair Belge	267
EK-8. Enver Paşa’nın General Odişelidze’ye İlave Tebliğinde “Teminatımıza Rağmen Ermenilerin İslamlara Karşı Devam Eden Şenaatlarına Nihayet Vermek Üzere Ordumla İlerliyorum” Notunun Eklenmesini Talep Ettiği Emri (11 Şubat 1918)	268
EK-9. Ermenilerin Müslümanlara Yaptığı Katliamlara Dair Vehip Paşa’nın Raporu..	269
EK-10. Yunan Askerî Elbiseli 150 Kadar Ermeni Efradın Ermeni Ordusuna Gönüllü Olarak Katılmak Üzere İstanbul’dan Yola Çıktıklarına Dair Belge (26 Ekim 1920).....	271
EK-11. Adana ve Civarına Yerleştirilen Ermeni Muhacirlerin Durumu ile Müslümanlara Karşı Faaliyetleri	272
EK-12. 20-40 Yaş Arası Eli Silah Tutan Rum ve Ermenilerin Harp Mintikalarından Uzaklaştırılmasına Dair Belge (15 Eylül 1920)	273
ÖZGEÇMİŞ	275

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 2.1. 1908 Erzurum’a Bağlı Sancak ve Kazalar.....	17
Çizelge 2.2. 1913 Erzurum’a Bağlı Sancak ve Kazalar.....	17
Çizelge 2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi.....	17
Çizelge 2.4. 1908 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar.....	18
Çizelge 2.5. 1912 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar.....	18
Çizelge 2.6. II. Meşrutiyet Dönemi Van Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi.....	19
Çizelge 2.7. 1908 Bitlis Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazaları	20
Çizelge 2.8. II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis’te Görev Yapan Valiler Listesi	20
Çizelge 2.9. 1906/1907 Osmanlı Nüfus Sayımı.....	22
Çizelge 2.10. 1913 Erzurum Vilayeti Nüfusu.....	23
Çizelge 2.11. 1914 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Nüfusu	24
Çizelge 2.12. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistiki.....	25
Çizelge 2.13. Justin Mccarthy’nin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini Gösteren Tablo.....	26
Çizelge 2.14. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Kürt Aşiretleri.....	31
Çizelge 2.15. II. Meşrutiyet Dönemi III. Osmanlı Ordusu Kumandanları	41
Çizelge 3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı Unsurları.....	54
Çizelge 3.2. Erzurum, Van Ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebuslar Listesi	55
Çizelge 3.3. Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları Ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)	103
Çizelge 4.1. Kasım-Aralık 1914’te Erzurum ve Van Bölgesinden Göç Eden Ermenilerin Miktarı	163
Çizelge 4.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Bölgede Müslümanların Durumu .	188
Çizelge 5.1. Anadolu Coğrafyasından Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve Sayılarını Gösteren Çizelge	221

Çizelge**Sayfa**

Çizelge 5.2. Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından Göç Eden Ermenileri Gösteren Tablo (1919-1936)	222
---	-----

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. 1906/1907 Osmanlı Nüfus Grafiği	22
Şekil 2.2. 1913 Erzurum Vilayeti Nüfus Grafiği	23
Şekil 2.3. 1914 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Nüfus Grafiği.....	24
Şekil 2.4. Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini	26
Şekil 2.5. Justin Mccarthy'nin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini Gösteren Grafik.....	27
Şekil 3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı Unsurlarının Dağılımı.....	55
Şekil 3.2. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebusların Dağılımı.....	57
Şekil 5.1. Anadolu Coğrafyasından Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve Sayılarını Gösteren Grafik	222
Şekil 5.2. Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından Göç Eden Ermenileri Gösteren Grafik (1919-1936)	223

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 4.1. Ermeni Gönüllü Birliklerinde Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan), Heço ve Dro	139
Resim 4.2. Ermeni Gönüllü Birlikleri Kumandanları: Keri, Vardan ve Hamazasp	140

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 2.1. II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi, Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita	15
Harita 2.2. 1908 Osmanlı Orduları Ve Sorumluluk Sahaları	34
Harita 2.3. 1913 I., II., III., Ve IV. Orduların Merkezleri İle Sorumluluk Sahaları	35
Harita 2.4. 1913 Aşiret Süvari Alayları ve Sorumluluk Sahaları	38
Harita 2.5. Birinci Dünya Savaşı Öncesi I., II., III. Ve IV. Orduların Konuş Durumu	39
Harita 2.6. 1915 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerini Birbirine Bağlayan Yollar	49
Harita 3.1. 1909'da Erzurum Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita	80
Harita 3.2. Van Vilayeti Sınırlarını Gösteren Harita	83
Harita 3.3. Bitlis Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita	86
Harta 4.1. 1 Kasım 1914'te Rus Ordusunun Osmanlı Sınırından Geçtiği Noktalar	143
Harta 4.2. Ermeni İhtilalcilerin Silahlı Faaliyet Gösterdikleri Bölgeler	144
Harta 4.3. Van'da Ermeni İsyanına Bağlı Olarak 8 Mayıs 1915'te Rus Ordusunun Van/ Saray İstikametinde İlerleyişini Gösteren Kroki	150
Harta 4.4. 1915'te Erzurum ve Bitlis'ten Göç Ettirilen Ermenilerin Göç Güzergahları ...	159
Harta 4.5. Ermenilerin Haritasına Göre; 1915 Temmuz-Ağustos Aylarında Ruslar Tarafından Van'dan Göç Ettirilen Ermenilerin Göç Güzergâhları	165
Harta 4.6. Mart 1916'ta Osmanlı ve Rus Birliklerinin Durumu	166
Harta 4.7. 1916 Sykes-Picot Antlaşması'na Göre Taksim Edilen Bölgeler	168
Harita 5.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Askerî Sorumluluk Sahası	191
Harita 5.2. Wilson'un Teklifine Göre Tasarlanan Ermenistan'ın Sınırları (1920)	199

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

A.DVN.MHM

Mühimme Kalemî

ATASE

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı

A.MD

Âmedî Kalemî

A.MKT.MHM

Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî

AÜ

Atatürk Üniversitesi

AÜDTCF

Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

BDH

Birinci Dünya Harbi

BEO

Babıali Evrak Odası

BOA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

C.DH

Cevdet-i Dâhiliye

DH.EUM.EMN

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı

DH.EUM.2.Şb

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube

DH.İUM

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

DH.İD

Dahiliye Nezareti İdarî Kısım

DH.H

Dahiliye Nezareti Hukuk Kısım

DH.KMS

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

DH.MKT

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî

HD.MB.HPS.M

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti

DH.MUI

Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdare Kalemî

DH.SYS

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

DH.SN.THR

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemî

DH.ŞFR

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî

Kısaltmalar**Açıklamalar****DH.UMVM**Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât
Müdüriyeti**Gnkur.**

Genel Kurmay Başkanlığı

HR.SYS

Hariciye Nezareti Siyasi

HR.TH

Hariciye Nezareti Tahsilat

İ.DH

İrade-i Dâhiliye

İ.DUİT

Dosya Usulü İradeler

İ.HB

İrade-i Harbiye

İ.MMS

İrade-i Meclis-i Mahsus

İ.PT

İrade-i Telgraf ve Posta

İSH

İstiklal Harbi

İ.Ü.

İstanbul Üniversitesi

MV

Meclis-i Vükela Mazbataları

MVL

Meclis-i Vâlâ

ŞD.d.

Şûrâ-yı Devlet Defterleri

TBMM

Türkiye Büyük Millet Meclisi

TTK

Türk Tarih Kurumu

OTAMOsmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi**Y.PRK.ASK**

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

Y.PRK.AZN

Yıldız Perakende Evrakı-Adliye ve Mezâhib Nezâreti

Y.PRK.HR

Yıldız Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı

Y.PRK.UM

Umum Vilayetler Tahrirâtı

1. GİRİŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Antlaşması, birçok açıdan Osmanlı Devleti’ni müşkül duruma sokmuştu. Devlet, Balkanlarda ve Kafkasya’da 1,5 milyon nüfus ve 212,000 km² toprağını kaybetmiş, antlaşma hükümlerinin uygulanmasıyla da yaklaşık 5 milyon Müslüman, Anadolu’ya göç etmişti.¹ Dolayısıyla kaybedilen topraklara bağlı olarak devletin gelirleri azalmış ve Anadolu’ya göç eden Müslümanların iskân sorunu, devleti ekonomik ve sosyal açıdan zora sokmuştu. Ayrıca Müslüman muhacirlerin yerleşecekleri yerlerde yaşayan yerli unsurlar, özellikle gayrimüslimler daha da azınlıkta kalma endişesiyle bu durumdan huzursuz olmuşlardı. Öte yandan antlaşmayla birlikte Osmanlı toprakları, Büyük Devletlerin mücadele alanı hâline gelmişti. Özellikle, İngiltere’nin Hindistan çıkarları başta olmak üzere Rusya’nın güneye inme siyaseti bütün dengeleri altüst etmişti. Zira Rusya, büyük bir devlet olmanın koşulu olarak sıcak denizlere inmek istiyordu. Bunun için de en büyük engel Osmanlı Devleti idi. Rusya, bu engeli bertaraf etmek için Osmanlı’ya doğrudan müdahale etmek yerine 1789’da Fransız İhtilali ile ortaya çıkan ulus devlet fikrini, Osmanlı unsurları arasında yayma yolunu tercih etmiş ve devleti içten içe zayıflatmak için eline geçen fırsatları değerlendirmişti. Dolayısıyla bu tarihten sonra Rusya’nın *Doğu siyaseti*, Avrupa siyasetine galip gelirken Osmanlı’nın doğusu, bir Rusya meselesi hâline gelmişti.² Aynı zamanda İngiltere de, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmişti. Böylece İngiltere’nin yerini bu tarihten sonra Almanya doldurmuş ve Osmanlı-Almanya yakınlaşması bu tarihlerde başlamıştı. Sonuç olarak antlaşmadan memnun kalmayan birçok taraf ortaya çıkmış ve Balkan bunalımı ile beraberinde [belki de] Birinci Dünya Savaşı’nın temeli, bu antlaşma ile atılmıştı.³ Özetle Berlin Antlaşması’nın Osmanlı Devleti’ne yansımaları bu şekildeyken antlaşmanın 61. maddesi, Ermeni-Kürt ilişkilerine de *uluslararası* bir boyut kazandırmıştı. Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonlarına doğru Ermeni Patriği Nerses Varjebeyan⁴ ve Mateos İzmirliyan’ın

¹ *Mufasssal Osmanlı Tarihi*. (1963). c. IV. İstanbul: Güven Yayınları, 3337.

² Krayblis, N. (2001). *Rusya’nın Şark Siyaseti*. (Çev. H. Adem) M. Okur ve S. Ural (Editörler). İstanbul: Aktif Yayınevi, 1.

³ Sander, O. (2017). *İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 315.

⁴ Nerses, 1877’de İstanbul’da İngiliz elçisini ziyaret etmiş, Ermeni ve Kürtlerin İngiltere tarafından tanınmasını talep etmişti. Ayrıca Nerses, Kürtlerin Osmanlıların teşvikiyle Ermenileri katlettiklerini ve bu kapsamda egemenliklerinin sağlanması için teşkilatlandıklarını İngiliz elçisine anlatmıştı. Hagopyan, M. (1967). *Türkiye Ermenistan’ın Kaybı*. (Çev. S.F. Gökçaylı). Basılmamış daktilo metni (ATASE Kütüphanesi), 27-28.

başkanlığında bir muhtıra, Ermeni Meclisi'nde kabul edildi.⁵ Muhtıra, Rus Çarı II. Nikolay Aleksandroviç iletilmek üzere Eçmiadzin Katogikosu IV. Kevork'a verilmişti. Muhtırada Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmeyerek Rusya'ya bağlı bir bölge olarak kalması, şayet işgal olunan topraklar boşaltılacaksa Osmanlı Hükümetinin bölgede ıslahat uygulaması ve ıslahatlar uygulanıncaya kadar da Rus askerlerinin işgal ettiği topraklardan çekilmemesi Rus Çar'ından rica edilmekteydi.⁶ Rusya bu istekleri, İngiltere karşısında fırsata dönüştürmek istemiş ve Ermeni isteklerini Yeşilköy'de devam eden sulh görüşmelerinde gündeme getirmişti. Fakat bu duruma Osmanlı delegeleri itiraz etmiş ve Ermeni sorunu olmadığına dair Rusya'yı ikna etmeye çalışmışlardı. İngiltere ise, ıslahatların uygulanmasına kadar Rus askerlerinin bölgede kalmasından rahatsızlık duyarak Osmanlı Devleti'nin itirazına destek vermişti. Nitekim İngiltere, Hindistan yolunun tehlikeye girdiğini anlamış ve Osmanlı'nın doğu sınırının savunmasını üzerine almıştı.⁷ Bu kapsamda Osmanlı Devleti ve İngiltere, Rusya'ya karşı bir ittifak yaparak Kıbrıs Antlaşması'nı imzalamıştı. Antlaşmaya göre İngiltere, muhtemel Rus saldırısına karşı Osmanlı'ya silahlı yardım sözü vererek Kıbrıs'a yerleşiyor, Osmanlı Devleti de gerekli ıslahatların yapılması için İngiltere'ye taahhütte bulunuyordu. Böylece İngiltere, ıslahatların uygulanmasında Rusya'nın garantör devlet olmasını engellemiş oluyordu. Bunun üzerine Rusya, antlaşma maddesinde değişikliğe giderek 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda 16. maddeyi Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti. Buna göre Babıali, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatları geciktirmeden yapmayı, Kürt ve Çerkezlerin saldırılarına karşı Ermenileri korumayı taahhüt ettiği gibi bu hususta uygulanacak ıslahatları, Büyük Devletlere bildirerek

⁵ Ermeni Patriği Mateos ve amiralar (Ermeni ileri gelenleri), 7 Mayıs 1847'de Ali Paşa'nın makamına davet edilmiş ve kendilerine Padişah Sultan Abdülmecid'in Ermenilerin meclis kurmasıyla ilgili fermanı okunmuştu. Fermana göre, Ruhani ve Cismani olmak üzere iki gruplu bir Ermeni Genel Meclisi kurulacaktı. Cismani Meclis 20, Ruhani Meclis ise 14 üyeden teşkil edilecekti. 9 Mayıs 1847'de Patrik Mateos, Meclisin meşru başkanı sıfatıyla İstanbul Ermeni Patrikliği din adamlarını, amiraları ve zanaatkarları toplamış ve Padişah'ın fermanını okuduktan sonra Ermeni Genel Meclisi'nin kurulması için çalışmalarına başlamıştı. 18 Şubat 1856'da Gülhane-i Hatt-ı Hümayun'un ilanından sonraki süreçte ise Ermeni ileri gelenleri bir nizamname hazırlamış ve bu nizamname 19 Mart 1863'de dönemin Padişahı Sultan Abdülaziz tarafından onaylanmıştı. Մեղիկյան, Ա.Ն. (1950). Հայ Եկ ժողովուն Հայ Բժիշկներ (1866-1940). Իսթանբուլ: Բեքի, 67-70. [Mezburyan, A.N. (1950). Hay Yev Dsagumov Hay Bjişkner (1866-1940). İstanbul: Becid]. Ermeni Meclisi için ayrıca bakınız. Kılıç, D. (1999). "İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi". G.Eren (Ed.) *Osmanlı Siyaset*. c. II. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 153-159. İnternet: Akın, F. "1863 Tarihli 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyen' Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu". <http://turksandarmerians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermeniyen-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/>, Erişim Tarihi: 28.03.2020.

⁶ Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 199-207.

⁷ Bıyıklıoğlu, T. (1958). *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*. İstanbul: Milli Savunma Akademisi (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi), 2.

ıslahatların denetlenmesine izin vermişti.⁸ Söz konusu madde, Ermeni eski Patriği Mıgırdiç Hırımyan'ın⁹ ve Patrik Nerses'in çabaları sonucu Berlin Kongresi'nde de görüşülmüş ve hiçbir değişikliğe uğramadan kongre sonunda imzalanan antlaşmanın 61. maddesi olarak kabul edilmişti.¹⁰ Bu sırada kongre boyunca Osmanlı delegeleri, Osmanlı-Rus savaşı öncesi mevcut statükonun korunmasını talep etmişse de kongrede Osmanlının çıkarlarının korunmasından ziyade Avrupa güç dengesinin sağlanması doğrultusunda kararlar alınmıştı.¹¹

Ermeni ve Kürt kaynaklarında Berlin Antlaşmasına yaklaşımlar farklılık göstermektedir. Hagopyan'a göre; 61. madde *Ermeni halkının silahlanmasını sınırlandıracak, Türk-Ermeni-Kürt okulları köylerin her yerinde açılacak, Ermeni sorunu halledilmeyecek ve siyasi durumları da pekiyi olmayacaktı*.¹² Saruhanyan'a göre, 61. maddeden Ermenistan kelimesi silinmiş ve taahhüt edilen ıslahatlar, Türk Hükümeti tarafından istismar edilmişti. Ayrıca İngiltere'de bu ıslahatların uygulanmasını engellemişti ve bu tarihten itibaren İngilizlerin desteğiyle Sultan II. Abdülhamid bütün vesikalarda ve basında Ermenistan kelimesini yasaklamıştı.¹³ Hagop Şahbazyan'a göre de; bu madde [61. madde] görünüşte Ermenilere taraftı, fakat bu Avrupa'nın diplomatik bir oyunuydu, [Büyük Devletler] Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin kaderini ellerinde tutmak için bir milleti, diğer bir milletle karşı karşıya getirmişlerdi.¹⁴ Zira antlaşmadan önce 1876'da Kanun-i Esasi ilan edildiği zaman Sultan II. Abdülhamid, Ermeni ve Kürtleri birbirine yaklaştırmıştı. Böylelikle Abdülhamid sayesinde bir Ermeni-Kürt dostluğu dahi sağlanmıştı. Hagopyan'a göre, o vakte kadar 11,000 Ermeni'yi öldüren Kürtlerle Ermeniler bir yakınlaşma sağlamıştı.¹⁵ Kemal Burkay da, 61. maddede yer alan Kürt ve Çerkez isimlerinin anılmasını Osmanlı delegelerinin özellikle istediğini belirtmekte, Ermenilerin Osmanlılar

⁸ Şimşir, B.N. (2005). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 55-56.

⁹ 1869'da Ermeni Patriği seçilmiştir. Kendisi Ermeniler tarafından Türk ve Kürt saldırılarına karşı Ermenileri koruyan bir hami olarak görülmüş ve bu kapsamda Ermeni davasına muhalif olan 500 kadar Ermeni'yi katlettiği. 1874'te de Nerses, patrik seçilmiştir. Bu dönem, Ermeni milliyetçiliği için bir şans dönemi olarak addedilmektedir. Hagopyan, 1967, 30.

¹⁰ DüNDAR, F. (2013). *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 16-17.

¹¹ Durmaz, F. (2015). "93 Harbi'nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 117.

¹² Յակոբյան, Մ.Տ. (1967). *Թրքահայաստանի Կորուստը [Türk Ermenistan'ın Kaybı]*. ՊԵՐՏԻՔ:Տպարան Մեղիկ, 148[Y(H)akobyan, M.T. (1967). *Trkahayastani Korusti*. Beirut: Tparan Sevan].

¹³ Սարուխանյան, Տ. (2005). *Մեծ Բրիտանիան և Հայոց Ցեղասպանությունը, 1915–1918թթ [1915–1918 Yılları Arasında Büyük Britanya ve Ermeni Soykırımı]*. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան Ինստիտուտ, 19[Saruhanian, T. (2005). *Meds Britanian yev Hayots Tseğaspanutyunı, 1915-1918 tt*. Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyun Tangaran İnstitut].

¹⁴ Şahbazyan, H. (2005). *Ermeni-Kürt Tarihi*. (Çev. F. M. Yüksel). Ankara: Kalan Yayınları, 114.

¹⁵ Յակոբյան[Y/Hakobyan], 1967, 102.

karşısında herhangi bir tehlikede olmadığını ancak Kürtler ve Çerkezler karşısında tehlikede olduklarını göstermeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Ayrıca ona göre, Berlin Antlaşması, bölgedeki Müslüman nüfus ve özellikle de olayların sorumlusu gibi gösterilen Kürtler üzerinde olumsuz etki yapmış ve bölgedeki unsurların arasında ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştu.¹⁶ Osmanlı kaynaklarında ise antlaşma maddesinde talep edilen *ıslahat*, Kürtleri perişan etmek gayesi taşımakta ve Avrupa'nın *doğu siyaseti* kapsamında Ermeniler kullanılmaktaydı.¹⁷

Antlaşma maddesi gereğince ıslahat talep edilen bölge, 164.000 km²¹⁸ alanı kapsayan Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi idi. Bölge, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın doğu siyaseti ekseninde jeopolitik bir önem kazanmıştı. Ali Emiri, Doğu Anadolu bölgesi içerisinde Bitlis, Diyarbakır, Mamûratülaziz, Erzurum, Kars ve Sivas¹⁹ vilayetlerini sıralarken Justin McCarthy, Doğu Anadolu'nun geleneksel olarak *Altı Vilayet* olarak tanımlandığını, ancak *tarihi coğrafya* ve *politik* gelişmelerin doğal bir sonucu olarak bu vilayetlere Trabzon, Halep ve Adana'nın da eklenebileceğini belirtmektedir.²⁰ Söz konusu *Altı Vilayet* kavramı, 11 Mayıs 1895'te İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Babıali'ye verdikleri notada belirlenmişti. Buna göre, ıslahat yapılacak vilayetler Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûratülaziz ve Sivas vilayetleriydi.²¹ Batılılarca Ermenilere atfedilen Altı Vilayet, Osmanlı Devleti'nin Vilâyet-i Sittesi idi. Bu saha bugün Erzurum'un tümü olmak üzere Erzincan, Van, Ağrı, Hakkâri, Muş, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Elâzığ, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas Amasya, Tokat, kısmen Giresun'u içine almaktadır.²²

Ermenilerin ıslahat talepleri ilk olarak 1879'da karşılanmaya başlanmış ve bu kapsamda Erzurum ve Van'da ıslahat komisyonları kurulmuştu. Erzurum Ermenileri, kendi meclislerinde hazırladıkları ıslahat projesini komisyona sunmuşlardı. Projede temel olarak Kürtleri hedef alan Ermeniler, Kürtlerin sahip oldukları ayrıcalıklara kendilerinin de sahip olmalarını ve yaptıkları gasp, yağma, kız kaçırma ve cinayet gibi olaylar karşısında cezalandırılmalarını istemişlerdi. Ayrıca valinin ve mutasarrıfın atanması ile görevden

¹⁶ Burckay, K. (2015). *Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Phoenix Yayınları, 354-355.

¹⁷ BOA, Y-PRK-AZN-1-50-1-3.

¹⁸ Aydoğan, E. (2005). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*. İstanbul: Ötüken, 16-17.

¹⁹ Ali Emiri. (2008). *Osmanlı Doğu Vilayetleri*. A. Yuvalı ve A. Halaçoğlu (Editörler). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 43.

²⁰ McCarthy, J. (1992). "The Anatolian Armenians 1912-1922". *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey 1912-1926*. İstanbul: Bogazici University Publication, 17.

²¹ Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 116.

²² *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 1983, 3364.

alınmasında Ermeni Patriği'nin görüşü alınmalı, Erzincan ve Bayezid mutasarrıfları Ermeni olmalı, Vilayet İdare Meclisi'nin üç Türk ve üç Ermeni üyesi ile mahkemelerdeki üyelerin yarısı Türk, yarısı Ermeni olmalıydı. Bunların yanı sıra vilayetin güvenliğini sağlayacak ölçüde güvenilir kişilerden bir jandarma teşkilatı oluşturulmalı ve teşkilatın yarısı Ermeni, yarısı da Türk olmalıydı. Ermenilere göre, Kürt ve Çerkez gibi barbarlar bu teşkilata alınmamalıydı.²³ Ermenilerin beklentileri bu yönde iken Babıali, 13 Haziran 1880'de, Büyük Devletlerin elçiliklerine, doğu vilayetlerinde gerçekleştirdiği ıslahat çalışmalarını sundu. Çalışmalar arasında, ıslahat kapsamında bölgeye memurlar görevlendirildiği, jandarma ve polis nizamlarının kurulması için çalışmaların devam ettiği, asayişin sağlanması için gezici mahkemelerin kurulacağı, vilayetin bayındırlık ve eğitim işleri için ek gelir sağlanacağı ve Anadolu vilayetleri için bir nizamname hazırlanacağı hakkında hususlar yer almaktaydı.²⁴ Fakat Babıali'nin bütün *ıslahat* çabalarına rağmen 1880'lerden sonra Ermeniler, çeşitli bölgelerde dış destekli tedhiş hareketleri başlatmışlardı. Çünkü onlar ıslahat değil, özerklik istiyorlardı. Bu isteklerini, çeşitli Ermeni örgütlenmeleri ile gerçekleştirmek üzere harekete geçmişlerdi. Bunlar içerisinde en etkili Armenakan, Hınçak ve Taşnaksutyun partileriydi.²⁵

Sonuç olarak Osmanlı Devleti ıslahat çalışmalarını, herhangi bir etnik unsur üzerinden değil, bölgede yaşayan bütün unsurlar üzerinden yürütmeye çalışmıştı. Bu kapsamda bölgenin stratejik önemini göz önünde bulunduran II. Abdülhamid, Büyük Devletlerin baskılarına karşı başarılı bir politika yürüterek devletin toprak bütünlüğünü korumak üzere adımlar atmıştı.

Ermeni-Kürt İlişkilerine Dair Mevcut Literatürün Değerlendirilmesiyle Ortaya Çıkan Araştırma Problemi

1980 sonrası dünyada küreselleşmenin hız kazanması, Türk toplumu üzerinde de büyük bir değişime neden olmuştu. Bu değişimle birlikte başlayan dönüşüm kendini her alanda hissettirmişti. Türk tarih yazımı da küreselleşmeyle başlayan çok boyutlu ve küresel tarih yazımı etkisiyle kendini revize etmiş ve tarihi meselelere çekinmeden yaklaşma eğilimi içine girmiştir. Böylece Türk tarih yazımında Ermenilerin 1915 Olaylarına karşı iddiaları, daha eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmış ve olaylara etki eden faktörler

²³ Şimşir, B. N. (2007). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 112-113.

²⁴ Uras, 1987, 274-286.

²⁵ Göyünç, N. (2014). "Türkler ve Ermeniler". *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*. c.I, 60, 54-58.

çekinmeden tartışılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Ermeni-Kürt ilişkileri hakkında doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan çalışmaları bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

Ermeni tarih yazımında ise 1915 olaylarına daha dar bir bakış açısıyla sadece soykırım ekseninde yaklaşmış ve bu maksatla olaylar, bir ırkı yok etmek üzere bilinçli ve sistematik bir şekilde yapıldığı iddiasıyla ele alınmıştır. Bu kapsamda da söz konusu iddialar, 1915 Olaylarının yanı sıra 1890'dan başlamak üzere 1922'ye kadar çok geniş bir zamana yayılmıştır.²⁶

Ermeni iddialarına göre, 1890 tarihinde başlayan, 1915'te zirveye ulaşan ve 1922 tarihine kadar devam eden soykırım ile 2,5-3 milyon Ermeni katledilmiştir. İddialara göre, Ermeni soykırımı, soykırım tarihinin ilk ve en büyük soykırımıydı.²⁷ Söz konusu iddiada yer alan 1915, Ermeni komitecilerinin tutuklandığı ve Ermenilerin zorunlu ve geçici olarak Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine sevk edildiği kanun maddesinin uygulanmaya başlandığı tarihtir. 1922 ise, Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı tarih olup Anadolu'da ulus bir devletin kurulmaya başlandığı yıllardır. Dikkat çeken diğer bir husus ise, Anadolu'da yaklaşık 1,5 milyon Ermeni'nin yaşadığının tespit edilmiş olmasına rağmen ölenlerin sayısının 3 milyona kadar çıktığıdır. Yine aynı şekilde iddialar içerisinde yer alan 1890 tarihine de dikkat çekmek gerekmektedir. Zira 1890'lı yıllar, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının kuruluş yıllarıdır. Hamidiye Alayları Kürt, Arap ve Karapapak aşiretlerinden kurulmuş askerî birliklerdir. Söz konusu aşiret birliklerinin kuruluş yıllarından sonra Osmanlı Arşivi kataloğu tarandığı zaman Ermenilerin en çok Hamidiye Alaylarına bağlı Kürt aşiretlerinden şikâyet ettikleri görülecektir. Çünkü belli bir sosyal ve siyasi teşekkül içinde varlığını devam ettiren Kürt aşiretleri, Hamidiye Alaylarına dâhil olduktan sonra devletin verdiği yetki üzerinden bölge unsurlarına karşı otoritelerini artırma fırsatı bulmuşlardı. Çoğu zaman da bu otoritelerini gasp, yağma, cinayet, kız kaçırma vb. olaylarda kullanmışlardı. Söz konusu şikâyetlere dair Ermeni-Kürt ilişkilerini ele alan birçok Kürt ve Ermeni tarih çalışmaları mevcuttur. Son yıllarda bu tarih çalışmalarına Türk

²⁶ Çaykiran, G. (2019). "Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 63, 116-117.

²⁷ Պողոսյան, Ս., Սարյան, Ա., Ստեփանյան, Ի. և Հովհաննիսյան, Է. (2009). Հայոց Պատմություն[*Ermeni Tarihi*]. Երևան: Արմավյանի Անվան Հայկական Պետական, 228-232[Poğosyan, S., Saryan, A., Stepanyan, H. Yev Hovhannisyan, E. (2009). Hayots Patmutyun. Yerevan: Abovyani Anvan Haykakan Petakan].

tarih çalışmaları da eklenmiştir. Ancak mevcut çalışmalar *nicel* olarak henüz yeterli değildir. Ermeni-Kürt ilişkilerini doğrudan kaleme alan Türk tarih çalışmaları içerisinde YÖK'ün tez tarama sayfasına *Ermeni-Kürt ilişkileri* anahtar kelimesi girildiği zaman beş çalışma sıralanmaktadır. En eski çalışma 2009 yılına aittir. Bu durum Ermeni-Kürt ilişkilerinin *yeni yeni* Türk tarih yazımında müstakil bir alan bulduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Ermeniler ve Kürtlerle ilgili ayrı ayrı yapılmış olan birçok çalışmanın satır aralarında mutlaka Ermenilere ve Kürtlere rastlanmaktadır. Aynı coğrafyayı paylaşan unsurların tarihi elbette birbirinden ayrı düşünülemezdi.

Neticede yapılan literatür taraması sonucu, Türk araştırmacılar tarafından yakın dönemde *doğrudan* Ermeni-Kürt ilişkileri ile ilgili şu çalışmalar yapılmıştır: Bayram Ayna'nın, *İkinci Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*,²⁸ Bülent Cırık'ın, *İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Sancağı(1908-1914)*,²⁹ Demet Cansız'ın *II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1915)*,³⁰ Melek Sarı Güven'in, *Ermeni-Kürt İlişkileri (1828-1908)*³¹ adlı doktora tezleri ile Özlem Güneş'in *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*³² başlıklı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Aynı şekilde Nejla Günay tarafından hazırlanmış olan *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü*³³ ile Ersin Kırca'nın *Birinci Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Ermeni-Kürt Mücadelesi Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi*³⁴ adlı makaleleri mevcuttur. Ayrıca konuyla ilgili olarak Nejla Günay'ın *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*,³⁵ Fatih Ünal'ın *Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)*,³⁶

²⁸ Ayna, B. (2018). *İkinci Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

²⁹ Cırık, B. (2015). *İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Sancağı (1908-1914)*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

³⁰ Cansız, D. (2019). *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1915)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

³¹ Güven, M.S. (2012). *Ermeni-Kürt İlişkileri 1829-1908*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

³² Güneş, Ö. (2009). *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

³³ Günay, N. (2014). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü". *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

³⁴ Kırca, E. (2017). "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Ermeni-Kürt Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 1.

³⁵ Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: ATAM Yayınları.

³⁶ Ünal, F. (1995). *Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Musa Şaşmaz'ın *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*,³⁷ Erdal Aydoğan'ın *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*³⁸ ve Michael A. Reynolds'un *İmparatorlukların Çöküşü*³⁹ adlı eseri *dolaylı olarak* Ermeni-Kürt ilişkilerini ele alan çalışmalar arasındadır. Nitekim söz konusu çalışmalar, arşiv kaynakları başta olmak üzere bu alanda literatürde yer alan çeşitli çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmış ve Ermeni-Kürt ilişkileri hakkında yapılan ve yapılacak olan çalışmalara kaynaklık edecek niteliktedir.

Ermeni araştırmacılar tarafından Ermeni-Kürt ilişkilerini konu edinen *doğrudan* çalışmalar ise; Garo Sasuni'nin *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*,⁴⁰ Şahbazyan'ın *Ermeni-Kürt Tarihi*, Vahan Bayburtyan'ın *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*, Bogosyan'ın *Քրդերը և Հայկական Հարցը [Kürt ve Ermeni Sorunu]*,⁴¹ Garabet Moundjian'ın, *Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)*⁴² tespit edilmiş ve bu çalışma boyunca yararlanılmıştır. Söz konusu çalışmalar içerisinde Vahan Bayburtyan, Ermeni ihtilallerinin başarısızlığından dolayı Kürtleri sorumlu tutmaktadır.⁴³ Poğosyan ise, Ermeni soykırım iddialarını, soykırımın sistemli bir şekilde yapıldığı bakış açısıyla tek taraflı iddialarla ele almaktadır. Diğer kalan çalışmalarda da genel olarak Ermeni-Kürt ilişkilerinin olumsuz bir seyir izlemesi, Osmanlı Hükümeti'ne yüklenmektedir. İddialara göre, devlet özellikle Ermenileri katletmek üzere çoğunluğu Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alaylarını kurmuş ve böylece iki unsurun arasındaki ilişkileri bozmuştur. Ayrıca Kürtlerin Ermenilere karşı gerçekleştirdikleri gasp, yağma, cinayet vs. bütün olayların müsebbibi ve 1915'te Osmanlı'nın güney vilayetlerine ve Rusya tarafından Kafkasya'ya göç ettirilen Ermeni kabilelerine saldıran Kürt eşkıyaların azmettiricisi olarak da Osmanlı Hükümeti tek taraflı olarak suçlanmaktadır. Dolayısıyla

³⁷ Şaşmaz, M. (2013). *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

³⁸ Aydoğan, 2005.

³⁹ Reynolds, M.A. (2016). *İmparatorlukların Çöküşü* (Çev. Yüksel Aşıkoğlu). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

⁴⁰ Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri* (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin). Med Yayınevi: İstanbul.

⁴¹ Պոդոբան, Ս.Կ. (1991). *Քրդերը և Հայկական Հարցը [Kürt ve Ermeni Sorunu]*. Երևան: Հայաստան [Poğosyan, S.K. (1991). *Kürtler ve Haykakan Hartı*. Yerevan: Hayastan].

⁴² İnternet: Moundjian, G.K. (1999). "Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)". *Bazmaveb*. CLVII(1-4), <https://www.academia.edu/people/search?utf8=%E2%9C%93&q=Armenian+Kurdish+Relations+in+the+Era+of+Kurdish+National+Movements+%281830-1930%29> Erişim Tarihi: 02.05.2020.

⁴³ Baibourtian, V. (2013). *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*. Ottawa: Dolores Zohrab Liebmann Fund, 4.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı icra ettikleri komitacılık faaliyetleri (isyan, casusluk, suikast, cinayet, katliam, çete faaliyetleri vs.) hiçbir şekilde eleştirilmemekte, aksine öz savunma adı altında Ermenilerin yaptıkları haklı görülmektedir.

Kürt ve Kürt yanlısı araştırmacılar tarafından ele alınan çalışmalarda da aynı tezler üzerinden Osmanlı Hükümeti'ne karşı tek taraflı iddialar ortaya atılmaktadır. Özellikle Kemal Burkey'in *Kürtler ve Kürdistan* adlı çalışmasında bu konuya vurgular yapılmaktadır. M. Kalman'ın *Batı Ermenistan Kürt İlişkileri ve Jenosit*⁴⁴ adlı çalışmasında ise Kürt ve Ermeni unsurlarına karşı bir soykırım uygulandığı iddia edilmektedir. Celal Temel'in *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1916 Kürt Tehciri ve İttihat ve Terakki'nin İskân ve Nüfus Politikaları 1913-1918* adlı çalışmasında ise, Ermenilerin soykırım iddialarından İttihat ve Terakki yönetimi başta olmak üzere Alman, Rus ve diğer Batılı devletler ile bazı Ermeni örgütleri sorumlu tutulmaktadır. Ona göre, Ermeni katliamlarından Kürtlerin sorumlu tutularak konu saptırılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Ermeni katliamlarını yapan işbirlikçi Kürtlerdir.⁴⁵ Dolayısıyla yukarıda adı geçen Kürt ve Kürt yanlısı çalışmaların ağırlık noktası, biraz *zorlama* ile bir Ermeni-Kürt kardeşliği üzerinde toplanmıştır. Hatta Kürtlerin Ermenilerle aynı kaderi yaşadıklarına ve Kürtlerin birçok Ermeni'nin hayatını kurtardıklarına dikkat çekilerek Ermeni kamuoyuna karşı *vicdanı* rahatlatma peşine düştükleri görülmektedir.

Nitekim söz konusu çalışmalarda konu genellikle 1890 yılından sonra Hamidiye Süvari Alaylarının kurulmasıyla birlikte başlayan Kürtlerin Ermenilere karşı *tecavüzatı* (gasp, yağma, cinayet, kız kaçırma vs.) şeklinde ele alınmış ancak Ermeni soykırım iddiaları açısından değerlendirilmemiştir. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Bunlar arasında Hovsep Hayreni yukarıda zikredilen Vahan Bayburtyan'ın ve Poğosyan'ın çalışmalarına dikkat çekilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.⁴⁶ Örneğin Vahan Bayburtyan'a göre, Kürtler, siyasi ve sosyo-ekonomik geri kalmışlıkları, geleceğe yönelik milli bilinçlerinin belirsizliği, Türk devletinin entrikaları ve politik çıkarlarından dolayı Birinci Dünya Savaşı'na Türklerin müttefiki olarak girmişti. Ayrıca ona göre, 1915 Olaylarında reaya Kürtlerinin önemli bir rol oynadığı gerçeği şaşırtıcıdır. Kürtler,

⁴⁴ Kalman, M. (1994). *Batı Ermenistan Kürt İlişkileri ve Jenosit*. İstanbul: Zel Yayıncılık.

⁴⁵ Temel, C. (2019). *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1916 Kürt Tehciri ve İttihat ve Terakki'nin İskân ve Nüfus Politikaları 1913-1918*. İstanbul: Roni Basın Yayın, 342-352.

⁴⁶ Hayreni, H. (2015). *1915 Bağlamında Ermeni-Kürt Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*. İstanbul: Belge Yayınları, 14-16.

Ermenilerin Van, Sasun, Muş, Şatak, Şebinkarahisar, Urfa ve Musadağ'da gerçekleştirdikleri isyanların bastırılmasında önemli rol oynamış ve bundan dolayı Ermeni hareketini büyük ölçüde zayıflatmışlardır.⁴⁷ Poğosyan ise, Ermeni katliamlarına katılan Kürt aşiretlerinin isimlerini saymakta, bunları işbirlikçi olarak nitelendirmekte ve katliamların azmettiricisi olarak İttihat ve Terakki Hükümeti'ni suçlamaktadır.⁴⁸ Ayrıca Ayhan Işık'ın, *Geç Dönem Osmanlı'da Ermeni-Kürt İlişkileri*⁴⁹ başlıklı çalışması, bu çalışmanın *araştırma problemine* dikkat çeken makaleler arasındadır.

Sonuç olarak bu çalışmada, Kürtlerin Ermenilere karşı saldırılarının boyutları tartışılmaya çalışılmıştır. Zira dönemin arşiv kaynakları incelendiği zaman Ermeni şikâyetlerinin temel kaynağı Kürtler olarak ortaya çıkmaktadır. Şikâyet kapısı ise Türklerdir. Fakat *Ermeniler, kazanmak emeline oldukları istiklallerine arka çıkmak maksadıyla Dersim Kürtleriyle her hususta hoş geçinip Kürtler tarafından gördükleri tecavüzleri de sual etmeyerek Türklere isnat etmişlerdi*.⁵⁰ Dolayısıyla Türkiye/Türk Hükümeti, tek taraflı olarak suçlanmaktadır. Öte yandan çalışmada *araştırma problemi*, Ermenice kaynaklarla da desteklenmiştir. Bu durumun çalışmayı, diğer çalışmalardan farklı kılacağı değerlendirilmektedir.

Araştırmanın Kapsamı

Ermeni-Kürt ilişkilerini ele alan bu çalışma, zaman ve mekân açısından sınırlılıklara sahiptir. Çalışma, zaman olarak 1908-1920 yılları arasında sınırlandırılmışken Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri ile de mekânsal sınırlandırılmaya gidilmiştir.

Bilindiği üzere tarihi vakalarda mekânın önemi tartışılmaz bir konudur. Michelet *tarih ilk önce coğrafyadır*⁵¹ derken tarihi vakaların coğrafyaya göre şekillenmesi üzerinde durmaktaydı. Esasen Ermeni-Kürt ilişkilerinin tarihi, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nden başlıyordu. Aynı coğrafyada yaşayan iki unsurun tarihi de coğrafyasına göre şekillenmişti.

⁴⁷ Baibourtian, 2013, 211.

⁴⁸ Պոփոսյան [Poğosyan], 1991, 840.

⁴⁹ İnternet: Işık, A. "Geç Dönem Osmanlı'da Ermeni-Kürt İlişkileri". https://www.academia.edu/5520512/Geç_Dönem_Osmanlıda_Kürt_Ermeni_İlişkileri. Erişim Tarihi: 12.11.2019.

⁵⁰ ATASE, BDH-525-2050-29-1 (22 Ocak 1918).

⁵¹ Durgun, S. (2019). "Yer Bilgisinden Ulusal Coğrafya'ya". *Mekân, Kimlik, Güç ve Politika*. S.G. Ayman (Ed.). İstanbul: Yalın Yayıncılık, 16.

Kimi zaman aralarındaki çatışmalardan dolayı dağ bir sığınak (Andok Dağı), göl bir kurtarıcı (Arin gölü) ya da her iki unsura ait eşkıya ve çeteler için sınırın öte yakasına geçmek üzere geçitler, bir kaçış imkânı tanımıştı. Dolayısıyla örneklem olarak seçilen Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, coğrafi özellikleri bakımından da makro düzeyde birbirlerine benzerlik göstermekteydi. Aynı zamanda tarihi, sosyal, kültürel, ekonomik ve nüfus çeşitliliğinin benzerliği, bölgede meydana gelen olaylar üzerinde benzer etkileri verebilmekteydi. Örneğin Kürt ve Ermeni isyanları çoğunlukta bu vilayetler de gerçekleşmişti. Ayrıca aynı bölge, Osmanlı askerî teşkilatı içerisinde III. Ordu tarafından korunmaktaydı. Dolayısıyla askerî hareketlilik sahasında benzer olaylara tanıklık etmişlerdi. Örneğin söz konusu bölge, Birinci Dünya Savaşı'nın belli dönemlerinde Rus işgali altında kalmış ve Müslümanlar, Ermenilerin toplu katliamına uğramıştır. Dolayısıyla söz konusu vilayetlerin *kader ortaklığı* göz önünde bulundurularak çalışma boyunca *Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri* ifadesi için kısaltmaya gidilmiş ve *bölge* terimi kullanılmıştır.

Nitekim bu çalışmada Ermeni-Kürt ilişkilerinin bölgesel anlamda nasıl seyrettiğinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Genel politikaların bölgesel yansımalarının ne şekilde gerçekleştiğinin tespit edilmesi araştırmanın diğer bir hedefidir. Bu çalışmanın daha önce yapılanlardan en önemli farkı, Erzurum, Van ve Bitlis gibi Kürt ve Ermeni nüfusun bir arada yaşadığı üç vilayette, iki unsurun bütün ilişkilerini geniş bir perspektiften incelemek suretiyle alana katkı sağlama iddiasında olmasıdır. Bu, araştırmanın literatürde yer edinmesini sağlayacak en özgün tarafıdır.

Kaynaklar

Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920) adlı bu çalışma, Ermeni-Kürt ilişkilerine sadece ikili ilişki boyutundan bakmayıp Kürtlerin Ermenilere karşı saldırıları, Osmanlı Devleti'nin bunu önleme çabaları ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel kaynak ve belgelerini, Devlet Arşivleri Başkanlığının Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti ve ona bağlı birimlere ait dosyaları ile Genelkurmay ATASE Arşivi'nde yer alan BDH (Birinci Dünya Harbi) Kataloğundan III. Ordu Kumandanlığının bağlı olduğu Başkumandanlık Vekâleti, Harbiye Nezareti, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye

Riyaseti ile söz konusu kumandanlığa bağlı alt kademedeki birliklere bağlı yazışmalar oluşturmaktadır. Bununla birlikte IV. Bölüm başlığı altında ATASE Arşivi İSH (İstiklal Harbi) Kataloğundan da belgeler tespit edilerek kullanılmıştır. Bunların yanı sıra konu ile ilgili Ermenice olarak yazılmış literatürde yer alan kaynaklara (kitap, makale, gazete haberleri, anı vs.) da yer verilmiştir. Nitekim çalışmada, başta ATASE Arşivi olmak üzere Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgelerle diğer literatür malzemesi karşılaştırma yöntemi, nitel ve nicel yöntemlerle ele alınarak veriler analiz edilmiştir. Bütün bu işlemler, tarih metodolojisi çerçevesinde iç ve dış tenkit usulleri doğrultusunda yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Bölümleri

Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920) adlı doktora çalışması giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde; II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman ve sonrasında Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinin genel durumundan bahsedilmiştir. Genel durum içerisinde bölgenin coğrafi konumu, idarî ve askerî durumu, etnik yapısı, unsurların nüfus oranları, yaşam tarzları, ekonomik ve sosyal yapısı ele alınmıştır. Dolayısıyla *araştırma problemi* çerçevesinde Ermeni-Kürt ilişkilerinin temelini oluşturan ana faktörlerin temeli *durumsal* olarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde; genel olarak II. Meşrutiyet'in ilanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte Ermeni-Kürt ilişkilerini etkileyen iç ve dış faktörler ele alınmıştır. Meşrutiyetin her iki unsur tarafından bölgede nasıl algılandığı, meşrutiyetle birlikte bölgedeki yeniliklere karşı tutumları ve bu durumun Osmanlı Hükümeti'ne yansımaları karşılaştırılmıştır. Ayrıca dönem boyunca Büyük Devletlerin faaliyetleriyle Kürtlere ve Ermenilere karşı izledikleri politikalara da yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde; Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya'nın Osmanlı ordusunu yıpratma faaliyetleri, Kürtlerin ve Ermenilerin taraflara verdikleri desteğin boyutları, 1915 Olayları sırasında Kürtlerin Ermenilere karşı tutumları ve 1917 tarihinden itibaren Rusya'nın bölgeden çekilmesiyle birlikte Ermenilerin Müslümanlara

karşı toplu katliamları anlatılmıştır. Ayrıca savaş boyunca Kürtlerle birlikte diğer Müslümanların ve Ermenilerin göçü bölümde yer alan konular arasındadır.

Dördüncü bölümde ise; Mondros Mütarekesi ile birlikte başlayan işgallerle Kürt ve Ermenilerin İtilaf Devletleri'nden toprak talepleri ve bu taleplerin Sevr Projesi'ne dâhil edilmesiyle Mütareke Dönemi, Ermeni-Kürt ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgede Kazım Karabekir Paşa kumandasında yürütülmüş olan Doğu Cephesi Harekâtı ile birlikte bölgenin Ankara Hükümeti'nin kontrolüne geçmesi, doğu sınırının çizilmesi ile dönem boyunca Müslüman ve Ermenilerin göç hareketlerine yer verilmiştir.

Sonuç kısmında da *araştırma problemi* olarak ortaya konulan hususlar çerçevesinde genel bir değerlendirme yapılarak çalışma tamamlanmıştır.

2. ERZURUM, VAN VE BİTLİS BÖLGESİNİN GENEL DURUMU

2.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Coğrafi Konumu

Harita 2.1. I. Meşrutiyet Dönemi Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi, Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita⁵²

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rusya’nın bölgedeki mevcut dengeyi kendi lehine çevirmesi sonucu, İngilizlerin Hindistan ve Ortadoğu çıkarlarının tehdit altına girmesiyle Büyük Devletlerin dikkatini çekmişti. Esasen stratejik öneme sahip olan bölge, bu tarihten sonra jeopolitik bir önem de kazanmıştı. Dolayısıyla bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen devletler, burada yaşayan unsurların sosyal, ekonomik, dinî ve etnik yapıları üzerinden politika üretmeye başlamışlardı.⁵³

Vilayet merkezleri dikkate alındığında bir üçgeni oluşturan bölge, Rusya ve İran’dan gelebilecek tehdit ve hareketleri ilk karşılayan bölgeydi. Genel olarak Erzurum, Van ve

⁵² İnternet: kaynak: <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar.html>. Erişim Tarihi: 11.01.2020.

⁵³ Kodaman, B. (1983). *Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 146.

Bitlis bölgesi, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi içerisinde yer alan birbirine komşu vilayetlerden oluşmaktaydı. Bölgenin kuzeyinde Trabzon, batısında Sivas, Mamuratülaziz ve Diyarbakır, güneyinde ise Musul vilayeti vardı. Doğu da ise Erzurum vilayeti Rusya ile Van vilayeti ise İran ile sınırdı.

Tek tek vilayetler ele alındığında ise, Erzurum vilayeti, coğrafi konumu itibarıyla Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında hudut konumunda bulunan bir vilayet⁵⁴ olup Karadeniz ve İran arasında köprü vazifesi gören stratejik bir yerdeydi.⁵⁵ Van vilayeti, Van gölü kapalı havzasında yer alan İran ile sınır, Osmanlının doğuya açılan bir kapısıydı. Vilayet sınırları, ekilebilir toprakları dar fakat verimli, akarsuları bol, iklim koşulları oldukça elverişli olması sebebiyle, bölgenin en eski yerleşim yeri idi.⁵⁶ Bundan dolayı ünlü seyyah Lynch burası için “dünyada Van, ahirette cennet [Van in this world and paradise in the next]”⁵⁷ ifadesini kullanmıştı. Bitlis ise, Bitlis çayının Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, 1,400-1,450 m. yükseklikte, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu’yu birbirinden ayıran Güneydoğu Toroslara geçit veren vadide kurulmuştu. Bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir öneme sahip olan Bitlis, Doğu Anadolu’nun merkezî platolarına, oradan İran ve Kafkasya’ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhıydı. Ayrıca sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göçler yapan insan kitlelerine de mecburi bir koridor sağlamaktaydı.⁵⁸

2.2. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinin İdarî Yapısı

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi, 1514’te Safevilerle yapılan Çaldıran Meydan Savaşı sonrası Osmanlı topraklarına katılmıştı. Sonra sırasıyla 1535’te Erzurum, 1548’de Van ve 1878’de Bitlis vilayet merkezi hâline getirilmişti. Van ve Bitlis başlangıçta Erzurum vilayetine bağlı sancak ve kaza iken sonrasında Erzurum’dan ayrılarak müstakil vilayetlere dönüştürüldü. II. Meşrutiyet Dönemi’ne kadar idarî taksimatlarında çeşitli değişiklik

⁵⁴ İnbaşı, M. (2012). “Erzurum Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)”. İ. E. Atınur (Editör). *Enver Konukçu Armağanı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 521-533.

⁵⁵ Tozer, H.F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Green, and Co, 410.

⁵⁶ Keleş, H. (2009). *Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dinî-Sosyal Yapı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 1.

⁵⁷ Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork, 38.

⁵⁸ Tuncel, M. (1992). “Bitlis”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. VI. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 225.

yapılan vilayetler, bu dönemde yapılan geçici yasa ile vilayet merkezlerinde merkez kazası kurulmasına karar verilmiş ve buralara kaymakam ataması yapılmıştı.⁵⁹ Erzurum'un vilayeti, idarî taksimatında özellikle 1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 tarihli Osmanlı-Rus savaşları etkili olmuştu.⁶⁰

Çizelge 2.1. 1908 Erzurum'a Bağlı Sancak ve Kazalar⁶¹

Erzurum Sancağı	Bayburt, Pasinler, Kiğı, İspir, Namervan (Narman) Kazaları
Erzincan Sancağı	Kemah, Refahiye, Kuruçay, Pülümür (Kuzucan) Kazaları
Bayezid Sancağı	Diyadin, Karakilise, Eleşkirt, Tutak Kazaları
Hınıs Sancağı	-

Çizelge 2.2. 1913 Erzurum'a Bağlı Sancak ve Kazalar⁶²

Erzurum Sancağı	Bayburt, İspir (Hemşin) ⁶³ , Kiskim (Öğdem), Pasinler (Hasankale), Kiğı, Tercan (Mamahatun), Temran, Hınıs Kazaları
Erzincan Sancağı	Erzincan Kemah, Pülümür, Refahiye, Kuruçay Kazaları
Bayezid Sancağı	Bayezid, Eleşkirt, Diyadin, Karakilise, Tutak Kazaları

Çizelge 2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi⁶⁴

1908	Abdülvehhab Paşa
1909	Mehmet Celal Bey
1911	Mehmet Emin (Yurdakul)
1912	Ahmet Reşit (Tokçaer) Bey

⁵⁹ Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge, 221-227.

⁶⁰ İnternet: Չատիկյան, Հ.Գ. (2018). Կարինի (Էրզրումի) Նահանգիը XIX Դարի Երկրորդ Կեսին [19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karin (Erzurum) Vilayeti]. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, 20, <http://www.academhistory.am/images/atenakhosutyunner/H.-Zatikyan.pdf>, Erişim Tarihi: 03.05.2019[Zatikyan, H.G.(2018). Karini (Erzrumi) Nahangir XIX Dari Yerkrord Kesin. Yerevan: HH GAA Patmutyan İnstitut].

⁶¹ Öncü, A.S. (2006). *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayetinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 30.

⁶² Tevfik, A, ve Özey, R. (2000). “1913’de Erzurum Vilayeti”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (3), 151.

⁶³ Kazaların idare merkezlerinin bulunduğu yerler parantez içinde belirtilmiştir.

⁶⁴ Karataş, Y. (2010). *Sultan Abdülhamid Döneminde Erzurum*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 15. Öncü, 2006, 23-26.

Çizelge 2.3.(Devam) I. Meşrutiyet Dönemi Erzurum Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi⁶⁵

1914	Samih Rifat (Yalnızgil) Bey, Hasan Tahsin (Uzer)
1916	Mithat (Altıok) Bey
1917	Sabit (Sarioğlu) Bey, Refet Bey
1918	Ahmet Münir (Akkaya) Bey

Van bölgesi, 1507-1548 yılları arasında sürekli olarak İran ile el değiştirmiş, kesin olarak 1548’de Osmanlı topraklarına katılmış⁶⁶ ve bu tarihte vilayet statüsü kazanmıştır. Van vilayetinin idarî taksimatında etkili olan başlıca amil Osmanlı-İran mücadelesiydi.⁶⁷ Bundan dolayı Osmanlı-İran sınırı arasında kesin bir hududun belirlenmesi mümkün olamamıştı. Ayrıca Tanzimat uygulamalarına karşı direnişler, yerel unsurların çıkardığı isyanlar da [Kürt, Ermeni, Nasturi] Van vilayetinin idarî taksimatında değişikliklere neden olmuştu. Dolayısıyla Van, Sultan II. Abdülhamid döneminden başlamak üzere 1918’e kadar sınırları daraltılmış bir vilayetti.⁶⁸

Çizelge 2.4. 1908 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar⁶⁹

Van Sancağı	Mahmudi(Özalp), Şatak(Çatak), Gevaş, Adilcevaz, Erciş Kazaları
Hakkâri Sancağı	Çölemerik (Hakkâri merkez kazası), Gevar(Yüksekova), Şemdinan (Şemdinli) ve Mamûratülhamid (Güzelsu) kazası

Çizelge 2.5. 1912 Van Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazalar⁷⁰

Van Sancağı	Karçıkan Şatak, Gevaş, Adilcevaz, Erciş, Bargiri, Müküs (Bahçesaray)
Hakkâri Sancağı	Albak(Başkale), Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal(Çukurca), Mamuretülhamid, Beytüşşebap, Oramar (Dağlıca), İmadiye

⁶⁵ Karataş, Y. (2010). *Sultan Abdülhamid Döneminde Erzurum*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 15. Öncü, 2006, 23-26.

⁶⁶ Bingül, Ş. (2013). *Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskânı ve Adaptasyon Problemleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 25.

⁶⁷ Kılıç, O. (1994). *Van Sancağı (1548-1648)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

⁶⁸ Arvas, T.Z. (2016). “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayetinin İdari Taksimatı”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 413.

⁶⁹ Arvas, 2016, 413.

⁷⁰ Bingül, 2013, 53.

Çizelge 2.6. II. Meşrutiyet Dönemi Van Vilayetinde Görev Yapan Valiler Listesi⁷¹

1908	İşkodralı Tahir Paşa
1909	Ferid Paşa
1911	Bekir Sami (Kunduh) Bey
1912	Priştineli İsmail Hakkı Bey, Kambur Ahmet İzzet Bey
1913	Hasan Tahsin (Uzer) Bey
1915	Cevdet (Belbez) Bey, Aram Manukyan (Sargis Harutyuni Hovhannisyan) ⁷²
1916	Mithat (Altıok) Bey
1918	Haydar (Vaner) Bey

Bitlis'te diğer vilayetler gibi 1514 tarihli Çaldıran Meydan Savaşı ile Osmanlı hâkimiyetine girmişti.⁷³ Başlangıçta Bitlis ve çevresi Erzurum vilayeti Van sancağına⁷⁴ bağlı bir kaza iken sonrasında Muş sancağına bağlanmış⁷⁵ ve XIX. yüzyıla kadar yurtluk-ocaklık ve hükümet⁷⁶ adı verilen idarî bir sistem ile yönetilmişti. Bitlis, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının dâhile çekilmesiyle merkezi kuvveti güçlendirmek üzere 1 Aralık 1878'de vilayet merkezi hâline getirildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Tatvan köyünün nahiyeye dönüştürülmesi dışında Bitlis'in idarî taksimatında başka bir değişiklik yapılmadı.⁷⁷

⁷¹ BOA, DH-MKT-2825-84 (29 Mayıs 1909). BOA, DH-MTV-1-74 (14 Ağustos 1912). BOA, DH-MTV-1-78(4 Eylül 1912). BOA, MV-237-197 (15 Haziran 1915). BOA, MV-241-287(9 Mart 1916). BOA, İ-DUİT-41-60 (18 Mart 1918).

⁷² 1915'te Rus işgalinden sonra Ruslar tarafından atanmıştır.

⁷³ Tekdal, D. (2018). *İkinci Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 14.

⁷⁴ İnbaşı, M. (2007). "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, 252.

⁷⁵ Tuncel, 1992, 227.

⁷⁶ Yurtluk-Ocaklık, devletin bölgedeki hâkimiyetini kabul ettikten sonra konumlarında bırakılan beyler tarafından idare edilen tahrir tabi olan sancaklardır. Hükümet ise bölgenin fethinden sonra tahrir tabi tutulmayıp evvelki beylerin elinde otonom bir yapıda idarelerinin devamına izin verilen sancaklardır. Ünal, M.A. (1986). "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri". *X. Türk Tarih Kongresi*, 5, 2212-2213.

⁷⁷ Cırık, 2016, 19-29.

Çizelge 2.7. 1908 Bitlis Vilayetine Bağlı Sancak ve Kazaları⁷⁸

Bitlis Sancağı	Bitlis, Ahlat, Hizan, Mutki Kazaları
Muş Sancağı	Muş, Malazgirt, Bulanık, Varto, Sasun Kazaları
Genç Sancağı	Genç, Çapakçur, Kulp Kazaları
Siirt Sancağı	Siirt, Garzan, Şirvan, Erüh, Pervari Kazaları

Çizelge 2.8. II. Meşrutiyet Dönemi Bitlis'te Görev Yapan Valiler Listesi⁷⁹

1907	İşkodralı Tahir Paşa
1910	Priştineli İsmail Hakkı Bey
1911	Mehmet Ali Bey
1912	Ahmet Nedim Bey, Ferik Ali Paşa
1913	Mazhar Müfit (Kansu) Bey
1914	Mustafa Abdülhalik Bey
1915	Memduh Bey
1917	Haydar (Vaner) Bey
1918	Mazhar Müfit (Kansu) Bey

Sonuç olarak Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin idarî taksimatında yapılan değişiklikler dikkate alındığında Osmanlı-İran ve Osmanlı-Rus savaşlarının etkili olduğu görülmektedir. Özellikle 1878 yılından sonra Doğu Anadolu bölgesinin stratejik öneminin artması ile merkezi otoritenin doğrudan sağlanması amacıyla idarî taksimatta değişiklikler yapılmıştı. Dolayısıyla üç doğu vilayetinin idarî taksimatında sürekli yapılan değişiklikler ile II. Meşrutiyet Dönemi boyunca vilayetlerde görev alan valilerin görev süreleri değerlendirildiğinde bölgenin sürekli bir siyasi hareketlilik içerisinde olduğu görülmektedir.

⁷⁸*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*. c. III. Ks. VI. (1971). Ankara: Gnkur. Basımevi, 110.

⁷⁹ BOA, BEO-3112-233394(30 Temmuz 1907). BOA, DH-MUİ-116-57 (18 Ağustos 1910). BOA, İ-DH-1490-38(1 Kasım 1911). BOA, BEO-4163-312176 (30 Mart 1913). BOA, BEO-4163-312176 (30 Mart 1913). BOA, BEO-4271-320276 (26 Mart 1914). BOA, İ-MMS-199-13 (6 Eylül 1915). BOA, İ-DUİT-41-55(19 Ocak 1917). BOA, İ-DUİT-41-63 (11 Nisan 1918).

2.3. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Demografik Yapısı

XIX. yüzyılın toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihini büyük ölçüde nüfus olgusu etkilemişti. Özellikle Rusya'nın nüfus verilerini siyasal amaçlarına alet etme eğilimi⁸⁰ iç ve dış göçleri tetiklemiş, 1864'ten başlamak üzere Rusya'dan ve Balkanlar'dan beş milyon Müslüman, Osmanlı topraklarına göç etmişti.⁸¹ Bu göçler içerisinde Çerkezlerin Anadolu'ya göçü, Ermenileri rahatsız etmiş ve 1878 Berlin Antlaşması'nda Büyük Devletler, Kürtlerin yanında Çerkezlere karşı da Ermenilerin korunmasını talep etmişlerdi.⁸² Fakat Rusya, Çerkez göçlerine karşı Osmanlı'yı uyarmış ve Rusya'nın sınırından uzak yerlere, iç bölgelere yerleştirilmesini talep etmişti.⁸³ Söz konusu göçler sonucunda Anadolu'da Müslüman sayısı %20-30 oranında artmıştı.⁸⁴ Dolayısıyla Büyük Devletlerin Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde nüfusun korunmasına dair aldıkları tedbirler, yine onların vesile oldukları nüfus hareketleri sebebiyle akıbete uğramıştı. Özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetler de Müslüman nüfusun hızlı artışı, azınlıkta olan Ermeni nüfusunu daha da azınlıkta bırakmış ve böylece Büyük Devletler, Ermenilerin nüfusunu bahane ederek onlar adına nüfusa dayalı herhangi bir toprak talebinde bulunamamışlardı.

2.3.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Nüfusu

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi, nüfus çeşitliliği bakımından birbirine benzemekteydi. Buna göre, bölgenin vilayetlere göre demografik yapısı şu şekildeydi: Erzurum vilayeti; Türk, Kürt, Çerkez, Ermeni, Rum, Yezidi⁸⁵, Kıpti ve Yahudilerden⁸⁶ Van vilayeti; Türk, Kürt, Çerkez, Ermeni, Nasturi, Yezidi, Yahudi, Rum ve Keldanilerden⁸⁷ Bitlis vilayeti ise; Türk, Kürt, Çerkez, Ermeni (Protestan, Katolik),

⁸⁰ Karpat, H.K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1839-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 25-35.

⁸¹ Karpat, 2010, 43-50.

⁸² Çerkezlerin Anadolu'da ve Arap topraklarında göç ettiği yerleşim yerleri: Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'dir. Karpat, H.K. (2010). *Etnik Yapılanma ve Göçler*. (Çev. B. Tırnakçı). İstanbul: Timaş Yayınları, 171.

⁸³ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 107.

⁸⁴ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 57.

⁸⁵ Küçük, C. (1977). "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 186-204.

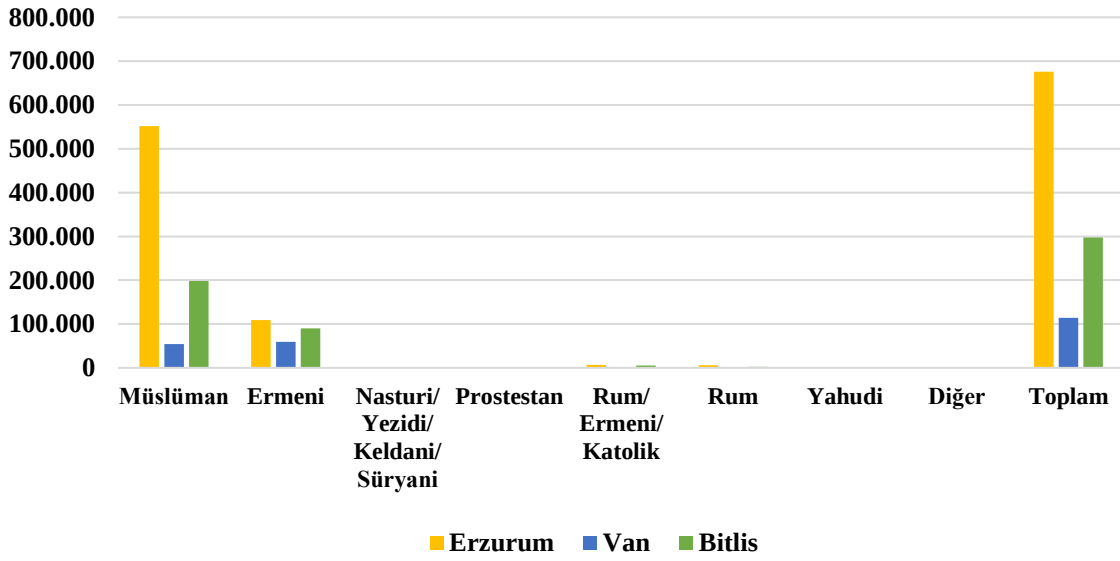
⁸⁶ Kılıç, D. (2017). *Salnamelere Göre Vilayet-i Sitte'de Dinî ve Etnik Dağılım (1870-1908)*. Ankara: ATAM Yayınları, 111-142.

⁸⁷ Bayraktar, B. (2007). 20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri [Van-Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği]. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 316-381. Kılıç, 2017, 175-178.

Süryani, Keldani, Yezidi ve Kiptilerden oluşmaktaydı.⁸⁸ Unsurların vilayetlere göre dağılım oranları ise farklılık göstermekteydi. Buna göre, 1906/1907, 1913 ve 1914 tarihli verilere göre dağılım oranları şu şekildeydi:

Çizelge 2.9. 1906/1907 Osmanlı Nüfus Sayımı⁸⁹

Vilayet	Müslüman	Ermeni	Nasturi/ Yezidi/ Keldani/ Süryani	Protestan	Rum/ Ermeni Katolik	Rum	Yahudi	Diğer	Toplam
Erzurum	551,506	109,310	99	1,989	6,875	5,804	10	261	675,658
Van	54,582	59,382	-	-	-	-	-	-	113,964
Bitlis	197,906	90,219	-	1,551	5,174	2,081	-	-	297,660

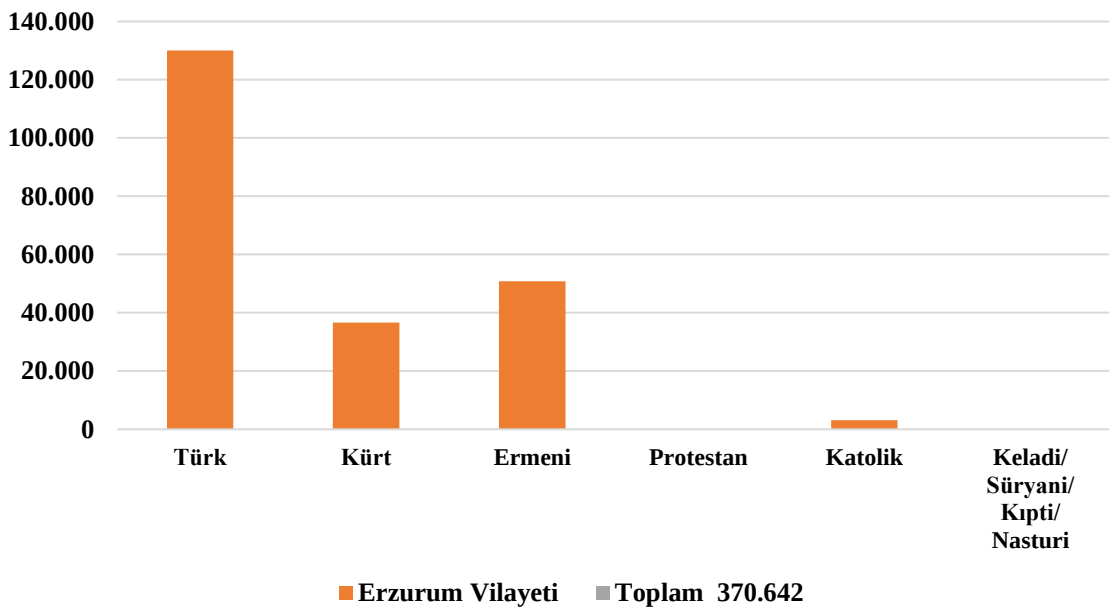
Şekil 2.1. 1906/1907 Osmanlı Nüfus Grafiği

⁸⁸ Kılıç, 2017, 190-191.

⁸⁹ Karpat, 2010, 337-401.

Çizelge 2.10. 1913 Erzurum Vilayeti Nüfusu⁹⁰

Erzurum Vilayeti	Türk	Kürt	Ermeni	Protestan	Katolik	Keldani/ Süryani/Kıpti/Nasturi
	130,038	36,652	50,839	83	3,113	67
Toplam 370,642						

Şekil 2.2. 1913 Erzurum Vilayeti Nüfus Grafiği

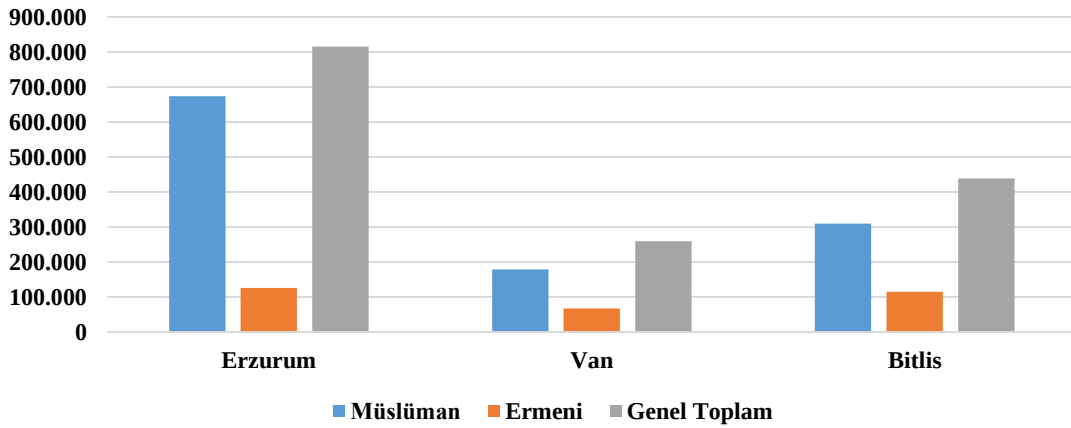
1913 (1329) senesine ait nüfus verilerinde Erzurum genelinde Türk nüfusun hâkimiyeti varken Ermeniler ikinci etnik gruptur. Ayrıca çizelgede verilen nüfus verileri, 8 Kasım 1918 tarihli'dir. Yani Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra nerede ne kadar unsurun yaşadığı tespit edilmek istenmiştir. Zira Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi doğu vilayetleri ile alakalıydı. Ancak Erzurum valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği nüfus verileri 1913 tarihli'dir. 1913 tarihli Erzurum vilayetine dair nüfus verilerinin inanç eksenli olarak değil de etnik eksenli olması açısından önemlidir. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya birçok Müslüman göç etmiş, savaş nedeniyle birçok insan hayatını kaybetmiş ve 1915'te Ermeniler güney vilayetlere zorunlu olarak göç ettirilmiştir. Sonuç olarak 1913 tarihli nüfus verileri, 1918 gerçeklerine cevap verecek durumda

⁹⁰ BOA, DH-ŞFR-601-60-1(2-3).

değildir. Bundan dolayı Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinin 1917/18 yılına ait nüfus verileri 1913 yılı ile mükerrer olduğu için verilmemiştir.⁹¹ 1917 tarihli nüfus verilerinde ise Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi, Rus işgali altında olduğu için boş bırakılmıştır.⁹²

Çizelge 2.11. 1914 Erzurum, Van Ve Bitlis Vilayetleri Nüfusu⁹³

Vilayet	Müslüman	%	Ermeni	%	Toplam
Erzurum	673,297	%82,5	125,657	%14,5	815,432
Van	179,380	%66,1	67,892	%26,1	259,141
Bitlis	309,999	%70,7	114,804	%26,2	438,489

Şekil 2.3. 1914 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Nüfus Grafiği

1906/1907 ve 1914 yılı nüfus sayımı karşılaştırıldığında Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde Müslüman ve Ermeni nüfus sürekli artış göstermiştir. Bu durumu sadece doğum oranları üzerinden değerlendirmek imkânsızdır. Zira 1908 Meşrutiyet’in ilanıya Anadolu’ya yoğun bir Ermeni ve Müslüman göçü yaşanmıştı. Aynı zamanda Balkan Savaşları sonrası Anadolu’ya Müslüman muhacirler gelmişti. Müslüman muhacirlerin etkisiyle de Müslüman nüfus arttıkça Ermeni nüfusu azalmıştı.

Osmanlı nüfus verilerinin yanında Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi için Ermeni Patrikhanesi de bir nüfus istatistiki tutmuştu. Justin McCarthy’e göre bu istatistik,

⁹¹ Bakınız: BOA, HR. SYS. 2304/8-12-2, BOA, HR. SYS. 2304/8-15, BOA, HR. SYS. 2304/8-21-2. BOA, HR. SYS. 2304/8-21-9.

⁹² Bilgi, N. (2010). “Osmanlı Devleti’nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 112.

⁹³ ATASE, BDH, 528-1029-2061-22-1. Çizelge “Van İhtilali Sonrası” adlı rapordan alınmıştır. Burada geçen nüfus rakamları ise Dâhiliye Nezareti Nüfus-u Umumiye Müdüriyeti tarafından tespit edilmiştir.

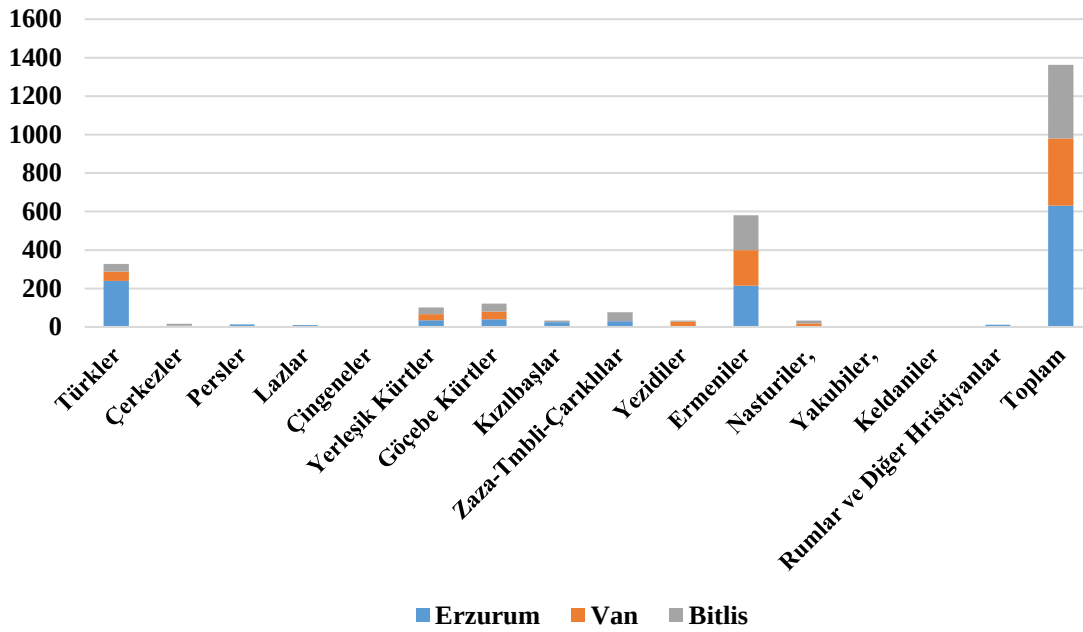
polemiğe açık evrakların bir bölümü olarak resmi şekilde takdim edilmişti. Dolayısıyla bunlar, Ermeni bağımsızlık taleplerini desteklemek üzere hazırlanmıştı.⁹⁴

Çizelge 2.12. Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistiki⁹⁵

Milletler, Kavimler	Erzurum	Van	Bitlis
Türkler	240,000	47,000	40,000
Çerkezler	7,000	-	10,000
Persler	13,000	-	-
Lazlar	10,000	-	-
Çingeneler	-	3,000	-
Yerleşik Kürtler	35,000	32,000	35,000
Göçebe Kürtler	40,000	40,000	42,000
Kızılbaşlar	25,000	-	8,000
Zaza-Tmbli-Çarıklı	30,000	-	47,000
Yezidiler	3,000	25,000	5,000
Ermeniler	215,000	185,000	180,000
Nasturi, Yakubi, Keldani	-	18,000	15,000
Rumlar, Diğer Hristiyanlar	12,000	-	-
Toplam	630,000	350,000	382,000

⁹⁴ McCarthy, J. (1991). *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*. (Çev. İ. Gürsoy). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 52.

⁹⁵ Leart, M. (2015). *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınları, 125.

Şekil 2.4. Ermeni Patrikhanesinin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikleri

Ermeni Patrikhanesine ait veriler incelendiği zaman Ermeniler, Van ve Bitlis'te çoğunlukta görülmektedir. Erzurum vilayetinde ise Türk ve Kürtlere göre azınlık durumundadır. Ayrıca çizelgede Kürtler yerleşik ve göçebe olarak ayrılmıştır. Zira Ermeni Patrikhanesine göre Kürtler, göçebe oldukları için sayılmalarına gerek yoktu.⁹⁶ Kürtlüğü sadece göçebelğe ait bir kimlik olarak görüyordu. Ayrıca Ermenistan projesi içerisinde “vahşi göçebelere” yer verilmesi dahi düşünülemezdi.⁹⁷

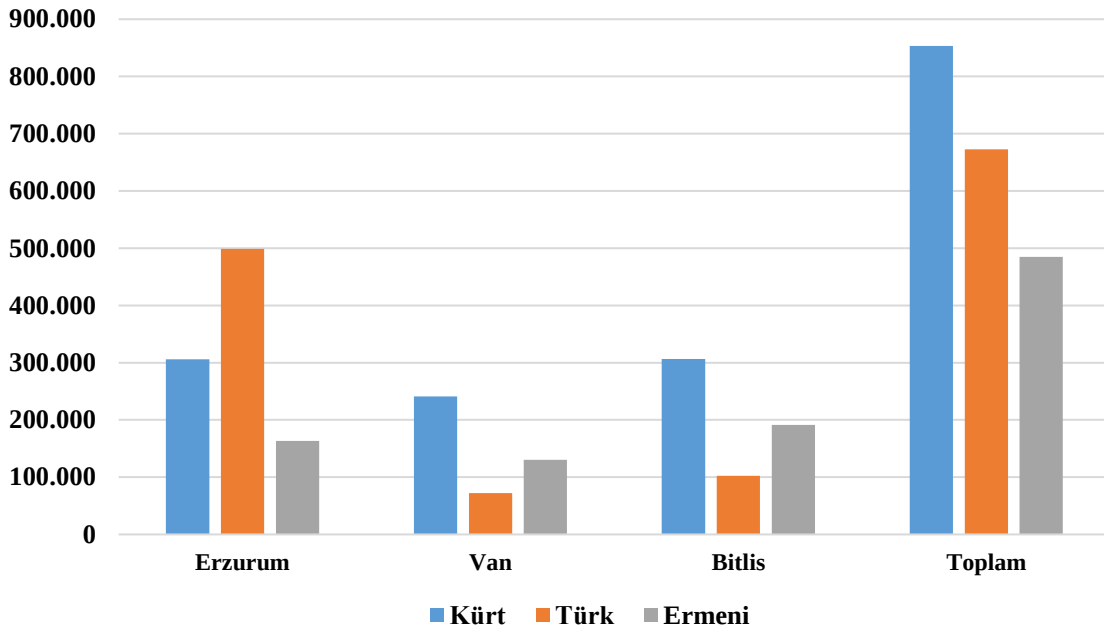
Çizelge 2.13. Justin McCarthy'nin 1912 tarihli nüfus istatistikini gösteren tablo⁹⁸

Vilayet	Kürt	Türk	Ermeni
Erzurum	305,667	498,721	163,218
Van	241,258	72,064	130,500
Bitlis	306,527	102,176	191,156
Toplam	853, 452	672,961	484,874

⁹⁶ Binbaşı Trotter'den, Marki Salisbury'e 8 Ağustos 1879 tarihli not, Türkiye No. 4 (1880), s. 15-17, No. 11, Şimşir, B.N. (1986). *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*. (Çev. Ş. Orel). Ankara: Bilgi Yayınevi, 293.

⁹⁷ Dündar, 2013, 26-27.

⁹⁸ Marshlian, L. (1991). *Politics and Demography*. Paris: Zoryan Institute, 30.

Şekil 2.5. Justin Mccarthy’nin 1912 Tarihli Nüfus İstatistikini Gösteren Grafik

Justin McCarthy’nin 1912 tarihli nüfus verileri Türk, Kürt ve Ermeni unsurları kapsamaktadır. Erzurum’da Türk nüfusu, Kürt ve Ermeni nüfusu karşısında çoğunlukta iken Van ve Bitlis’te azınlık durumundadır. Osmanlı millet sistemi⁹⁹ içerisinde Türkler ve Kürtler, Müslüman grup içerisinde sayıldığından Ermeniler azınlıkta kalmaktadır.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet Dönemi nüfus istatistiklerinde sürekli bir nüfus artışı görülmektedir. Bu süre zarfında Müslüman nüfus daha hızlı artarken Ermeni nüfusu daha yavaş oranda artış göstermiştir.¹⁰⁰ Bölgenin etnik yapısı incelendiği zaman çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Müslümanların çoğunluğunu da etnik olarak Kürt ve Türkler oluştururken gayrimüslim çoğunluğunu ise Ermeni ve Nasturiler oluşturmaktaydı. Aynı zamanda Van ve Bitlis, Kürt ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerdi. Dolayısıyla söz konusu etnik çeşitlilik ve bu çeşitliliğin yaşam tarzından kaynaklı olarak bölgede meydana gelen asayiş problemlerine demografik yapının ve nüfus hareketlerinin doğrudan etki ettiğini söylemek mümkündür.

⁹⁹ Bilindiği üzere XIX. yüzyıla kadar “millet” kavramı dinî toplulukları bilhassa gayrimüslimleri tanımlamak için kullanılırdı. Ancak söz konusu yüzyılda ve sonrasında etnik tanımlamaya göre unsurlar nüfus istatistiklerinde de yerini aldı. Ancak Müslümanlar, etnik bir bölünme yerine yine dinî bir yapı olarak Müslümanlar şeklinde sayılmaya devam edilmiştir. Karpas, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 107.

¹⁰⁰ McCarthy, 1991, 108-110.

2.3.2. Bölgede Kürt ve Ermenilerin Yaşam Tarzları

Çoğunluğu Müslüman olan Kürtler, Sünni, Şafî ve Şii mezheplerine ayrılmış olarak iki topluluk halinde Zaza ve Kırmanç olarak ikiye bölünmüş haldeydi.¹⁰¹ Bunlar, kırsalda yerleşik dağlık alanlarda ise göçebe şekilde çoğunlukla aşiret şeklinde yaşamaktaydı. Dolayısıyla aşiret kavramının, hem idarî hem de siyasi bir niteliği bulunmaktaydı. Zira savunma, genişleme ve göç söz konusu olduğu zaman aşiretin tümü adına konuşan ve hareket eden bir reisi vardı.¹⁰² Bu reislerle aşiret, kabile ve sülale ayrımı yapılmadan *ağa* denirdi. Kürt aşiretleri, ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş ve genellikle toprak bütünlüğüne sahip kendine özgün bir içyapı içerisinde sosyo-politik bir birim olup kendi içinde alt bölümlere ayrılarak klan, sülale, tayfa vb. daha küçük birimlere bölünmüşlerdi.¹⁰³ Çoğunlukla aşiret yapısı içerisinde örgütlenen Kürtler, Tanzimat devrine kadar yaşadıkları bölgelerde *mir* ve *bey* unvanları adı altında idarî bir kimlik kazanmışlardı. Bunlar, topraklarını bağımsız bir şekilde işliyor, geleneklerini devam ettiriyor ve sahip oldukları siyasi statülerini babadan oğula geçirebiliyorlardı.¹⁰⁴ Tanzimat döneminde ise merkezileşme politikası ile bölgeye merkezden atanan valilerle birlikte Kürt mir ve beyleri idarî kimliklerini kaybetti ve bu durum Kürt aşiretleri arasında tarikatların güçlenmesine neden oldu. Dolayısıyla Nakşibendi ve Kadiri¹⁰⁵ tarikatlarının yükselişine bağlı olarak *molla*, *şeyh*, *seyyid*¹⁰⁶ vs. dinî önderlik önem kazanmaya başladı. Böylece aşiret reisinin kendi içindeki siyasi etkilerinin yanında dinî etkileri de ön plana çıkmaya başladı.¹⁰⁷ Örneğin 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kürtler ilk kez İslam'ı savunmak adına savaşa katılmıştı.¹⁰⁸

¹⁰¹ Karpas, 2010, 151.

¹⁰² Karpas, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 31.

¹⁰³ Bruinessen, M. (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*. (Çev. B. Yalkut). İstanbul: İletişim Yayınları, 82-131.

¹⁰⁴ İlyas, A. (2016). *Ağa, Aşiret, Siyaset*. Ankara: Kadim Yayınları, 29.

¹⁰⁵ Kutlay, N. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler*. Ankara: Dipnot Yayınları, 66.

¹⁰⁶ **Molla;** Köy düzeyindeki her türlü dinî töreni yöneten, köy çocuklarına Kuran dersleri veren, köyün dinsel ve din dışı konularında en iyi yetişmiş kimselerdi. **Şeyh;** En fazla siyasi etkiye sahip din görevlisidir. Halkın bağlılık duyduğu kutsal bir kişi olup tarikat önderi ve mürididir. Kendilerine duyulan saygıdan dolayı arabulucu görevi üstlenmişlerdi. Tarikatları aracılığı ile dervişlerle ilişkileri vardır ve bu sayede kitleleri harekete geçirecek bir güce sahiptir. Kürt milliyetçiliğinin örgütlenmesi veya Kürtlerin ayaklanmaları Kürt şeyhleri tarafından idare edilmiştir. **Seyyid;** Peygamber soyundan gelen ve onunla bir ilişkisi olan genellikle güç sahibi olmayan kimselerdir. Bruinessen, 2015, 306-311.

¹⁰⁷ Jwaideh, W. (2016). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. (Çev. İ. Çekem ve A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları, 104.

¹⁰⁸ Averyanov, P. İ. (2010). *19. Yüzyılda Osmanlı-İran Rus Savaşlarında Kürtler*. (Çev. İ. Kale). İstanbul: Avesta Basın Yayın, 181.

Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Kürtler yaşayış şekilleri olarak aşiret Kürtleri ve yerli (reaya/aşiretsiz) Kürtler olmak üzere iki guruba ayrılmaktaydı. Aşiret Kürtleri daha çok doğunun kuzey kesimleri ile İran hududunda, reaya Kürtleri ise Van Gölü'nün güney kısımlarında yer almaktaydı. Aşiret Kürtleri sınırsız yetkisi olan aşiret beylerinin etrafında toplanırken reaya Kürtleri ise bireysel şekilde yaşamaktaydı. Aşiret Kürtleri, hayvan yetiştirirken reaya Kürtleri çiftçilik yapıyordu. Dolayısıyla aşiret Kürtleri daha çok göçebe ve yarı göçebe halde iken reaya Kürtleri daha yerleşikti. Reaya Kürtleri askerlik hizmetine katılırken aşiret Kürtleri barış halinde askerlik yapmaz, savaş durumunda süvari alayları halinde toplanırdı.¹⁰⁹ Aşiretli Kürtler karşısında reaya Kürtlerin ve Hristiyan azınlıkların daha zayıf bir konumları vardı. Aşiretli Kürtlerden gelecek şiddet karşısında genellikle korunmasızlardı.¹¹⁰ Koruma sağlamak içinde belli miktarda para vermeleri gerekiyordu. Örneğin Ermenilerin Kürt ağalarına ödediği *hafirlik*¹¹¹ vergisi bunlardan biriydi.

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerine dair özellikler şu şekildeydi: Erzurum ve çevresinde iki aşiret vardı. Bunlar: Bazuki ve Besyan idi. Bazukiler, Kiğı ve Eleşkirt civarında olup Müslüman Sünni idi. Besyan aşireti ise Hınıs nahiyesinde bulunmakta olup Yezidi idi. Erzurum vilayetinde bulunan Kürtlerin çoğu aşiretlikten çıkmış ve şehir hayatına dâhil olmuştu. Bayezid sancağında bulunan aşiretlerin çoğu göçebe özellik taşımaktaydı.¹¹² Bunlar arasında Sipkan aşireti önemli bir Kürt aşireti idi. Zilan aşireti de Bayezid sancağında ikamet eder, ancak İran, güney Kafkasya ve

¹⁰⁹ Bayraktar, 2007, 249-250.

¹¹⁰ Bruinessen, 2015, 109.

¹¹¹ **Khafir (Խաֆիր)**: Keşiş Ağanyants'a göre, Hafirlik (խաֆիրայնութիւն), tefecilik yapan (rehineci) demektir. Tefeciler mal ve mülkü rehin alarak karşılığında borç para verenlerdir. Diğer bir anlamı ise, derebeylerin halk üzerine koyduğu vergidir. Hafirlik sadece Hristiyanlar arasında değil, Ermeniler, Müslümanlar ve çoğunlukla Kürtler arasında da uygulanmıştır. Ayrıca hafir veya hafirlik Arapça gafir kelimesinden türetilmiş muhafız anlamına gelmektedir. Özetle bazı durumlarda köylüler ağlara veya aşiret reislerine başvurarak saldırılardan koruma istiyorlardı, bunun karşılığında ise belli bir ödeme yapmayı taahhüt ediyorlardı. Diğer bir değişle ağalar, köylüleri dış saldırılardan koruyacakları iddiasıyla onları vergi ödemeye zorluyorlardı. Hafirlik iki şekildeydi; birincisinde ağalar köylülerden vergileri toplardı, ikincisinde ise köylülerin kendisine ve mal varlığına sahip olarak onlardan zor kullanarak hafirlik vergisini alıyorlardı ve onları kendilerine bağımlı hale getiriyorlardı. Hafirlik Bitlis vilayetinde Sasun, Hizan, Şatak, Kulp, Bonaşen (Bırnaşen), Mamratank?, Hut (Huyut) ve diğer bölgelerde yaygın olarak uygulanıyordu. İnternet: Համբարյան. Ս. Ս. (1992). Միջին Արևելքի Կուրդների Արևելյան Հայաստանում (Batı Ermenistan'da Siyasi Terimler). [http://hpj.asj-oa.am/5605/1/1992-2-3\(127\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5605/1/1992-2-3(127).pdf), Erişim Tarihi: 21.01.2019, 2(3) 137. [Hambaryan, A.S.(1992). Sotsalakan Terminern Arevmytan Hayastanum]. Khafir kelimesi ayrıca Sasun'da Ermenice Bek, İşhan (yönetici) anlamına gelmektedir. Խաֆիր (Khafir) maddesi için: İnternet: Անադոլի, Հ. (2002). *Անադոլի Բնակչության*. Երևան: ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, 2002, <http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=48&query=%D5%AD%D5%A1%D6%86%D5%AB%D6%80>, Erişim Tarihi: 25.01.2019 [Acaryan, H. (2002). Yerevan: HH Gitutyunneri Azgayin Akademia]. Ayrıca bakınız: Günay, 2015, 220-221.

¹¹² Doktor Friç. (2014). *Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat*. (Çev. T. Akekmekçi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 31-32.

Erivan'a göçerlerdi. Kendilerine bağlı 11 kabilesi vardı. Celalyan aşireti ise, Bayezid sancağı ile Ağrı Dağı civarında bulunmakta olup bir kısmı da İran ve Erivan'da ikamet etmekteydi.¹¹³

Van vilayeti dâhilinde bulunan Kürt aşiretleri: Meniran, Belilan, Mahmudi, Dınbılı Baht, Mam Reşan, Pazuki, Bıradost, Rozki/Rojki ve Roçki idi. Roçki aşireti kendi içinde iki kabileye ayrılmaktaydı. Belbaşı ve Kavalisi. Her iki aşirette kendi içinde 11 kola ayrılmıştı. Müküs kazasında ise göçebe Şikak aşiretinden bazı aileler bulunmaktaydı. Van vilayetindeki aşiretlerin çoğu yerleşik olup ziraat ile meşguldü. Herki ve Atmanikan aşireti göçebeydi. Goyan ve Miran aşiretleri de yarı göçebeydi. Göçebe olup sonradan yerleşik hayata geçen aşiretlerde vardı. Örneğin Hasananlı aşireti, sonradan yerleşik hayata geçmişti.¹¹⁴ Aşiretlerin çoğu Müslüman ve Sünni olup yalnız Mahmudi ve Dınbili aşiretleri Yezidi idi. Nemiran ve Bilan aşiretleri Hizan kazasında bulunmaktaydı. Mahmudiler ve Nam Reşanlılar Hoşab, Pazukiler Erciş, Dınbıliler (Dunbuliler) Sekmanabad/Hoy ve Bradostlar ise Gevar nahiyesinde sakindi. Rozki aşireti vilayetin her yerinde bulunmaktaydı. Burada bulunan Kürtler arasında Kadirilik tarikatı yaygındı.¹¹⁵ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler* adlı eserinde ise, Van ve Hakkâri'nin en önemli aşiretleri şunlardı: Şikak, Haydaran, Mahmudi, Ertuşi, Dünbelibaht ve Bradost aşiretleriydi.¹¹⁶ Haydaranlılar Anadolu'daki en kalabalık Kürt aşiretiydi.¹¹⁷ Aşiret, güney Erzurum'un güneyi ile Van'ın kuzeyinden İran'a uzanan büyük platoda yerleşik olan kabilelerden oluşuyordu. Haydaran aşireti batısındaki Sipikanlı Kürtleri ve güneylerindeki Şeveli Kürtleriyle düşmanlık içindeydi.¹¹⁸ Haydaranlıların Patnos ve Erciş taraflarında meskûn üç reisi vardı. Bunlar, Hüseyin Paşa, Hacı Timur Paşa ve Emin Ağa idi. Diğer bir kısmı da Tendürek Dağı'nın güney kısmında Abagay ovasında idi. Burada Haydaranlıların iki reisi vardır: Mehmet Bey ve Mustafa Bey idi. Böylelikle beş ağanın idaresi altında bulunan Haydaran aşireti beş kısma ayrılmıştı ve kendi aralarında kavgaları vardı.¹¹⁹

Bitlis vilayetinde altı aşiret mevcut olup bu aşiretler Sünni idi. Bölgede bulunan aşiretler, Van bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinin bir parçasıydı. Bu vilayette yerleşik

¹¹³ Doktor Friç, 2014, 12-13.

¹¹⁴ McCarthy, J., Esat, A., Taşkırı, C. ve Turan, Ö. (2018). *1915 Van'da Ermeni İsyanı*. (Çev. B. Yoğun). İstanbul: T&K Yayınları, 22-23.

¹¹⁵ Doktor Friç, 2014, 39-40.

¹¹⁶ Süleyman Sabri Paşa. (2015). *Van Tarihi ve Kürtler*. (Çev. S. Büyükkarçı). İstanbul: IQ Sanat, 62.

¹¹⁷ Bayraktar, 2007, 328.

¹¹⁸ McCarthy vd., 2018, 21.

¹¹⁹ Bayraktar, 2007, 250.

Kürtler, sanayi ve ticaretle uğraşır, göçebe olanlar ise [hayvancılık] ve yağmacılık yaparlardı.¹²⁰

Sonuç olarak Kürtler, aşiretli ve aşiretsiz olarak ikiye ayrılmışlardı. Aşiretsiz Kürtler yerleşik olarak yaşarken aşiretli Kürtler yerleşik, göçebe ve yarı göçebe şekilde yaşamaktaydı. Göçebe aşiretlerin zamanla isimleri ya değişikliğe uğramış ya da kendi içlerinde bölünerek yeni kabileler oluşturmuşlardı. Bir kısım kabileler de asıl aşiretlerden ayrılarak başka bölgelerde yer edinmiş veya başka aşiretlere iltihak etmiş ve birtakım kabilelerde başka aşiretlerle birleşmişlerdi. Örneğin Başkale bölgesinde Seydan, Pinyanis, Artuş, Van'da Şaveli, Levli aşiretleri bir kısım efradı başka aşiretlere iltihak etmişler ve aşiretlerin mevcutları azalmıştı.¹²¹

Çizelge 2.14. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Kürt Aşiretleri

Erzurum Vilayeti	Abdalanlı, Çayrek, Hasanan, Kuruşanlı, Pisyanlı, Şadilli (Laloğulları), Alanlı, Cambek, Karabaş (Garbaşı), Pullan, Putkan, Araban, Arıllı, Balabanlı, Bihan, Bilikan, Butan, Cemaldınlı (Cemadanlı), Cibranlı, Dımilli, Dilhıran, Diliman, Hasani, Hıdan, Horuncuk (Hromek), Hoyti, Karabaş (Garabaşı), Kaskan (Kaskanlı), Lolan, Memilan (Memikan), Retkan, Seydanlı, Şadiyen, Zirikan (Zerkanlı), Barazan, Barzaniye, Berazi, Beruki (Berukan), Dimilyan, Memani, Momanlı, Zırkan, Bezikanlı, Müşkanlı, Beyhanlı, Bilikan, Dimikanlı, Sefkani, Şeyhkan, Şıhbızınli, Abbasuşağı, Alanlı, Bal veya Baluşağı, Kemanlı, Aşuranlı, Çarıklı, Haydaranlı, Hormekli, Kıevensler, Komsorlu, Mazganlı (Maskanlı), Şevelanlı, Azuranlı, Derviş Cemal, Kureyşli, Şeyhhasanlı, Rotanlı, Keçel, Çerekli, Koçkiri, Menikan, Süleymanlı.
---------------------	--

¹²⁰ Doktor Friç, 2014, 41-42.

¹²¹ Süleyman Sabri Paşa, 2015, 62.

Çizelge 2.14. (devam)Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Kürt Aşiretleri

Van Vilayeti	Alan, Buruki, Haydaranlı, Adamanlı, Berikanlı, Buruki, Heloi, Hacıdıranlı (Hacıderli), Geloi (Ciloi), Cilavi, Gizoi, Memanlı, Ertosi (Ertusi), Ezdınan, Manhuran, Asiyanlı, Atmanaki, Mukuri (Mokori), Meleyan (Melleyi), Şıdan, Piyanis, Şıkak (Şıkak/Merziki/Merzikan), Takuri (Takori), Semsiki (Şemsikan), Milan, Küresin (Küresinli), Badıllı. Hakkâri'de: Ertuş (Ertuş, Artuş), Geravi, Menkan (Menhuran), Kaşuri (Kaşuran), Selahiye, Dırı, Dostki, Oramar, Pinyaniş, Güyan, Keşuri (Kaşuran), Pinyaniş, Gevdan, Gerdi, Jirki, Herki, Zerkan (Şemzinan).
Bitlis Vilayeti	Alikan (göçebedir), Durediyan (göçebedir), Keşkoliyan (göçebedir), Mamediyen (göçebedir), Neceman (göçebedir), Beleki, Garza (Musi), Hiyan, Adıyan (Atıyan), Davudiyan (göçebedir), Şakıran, Malabini (Maladibo), Ramman, Receban, Reşkotan, Sinikan, Sınka, Yezidi, Pencenar, Babusi, Çırrı, Itmankan, Poran, Bidri, Duban, Makso, Parsink, Şığo, Taplar, Tarlan, Velo, Muhacir, Hevedan, Celali (Zeylan) aşiretleri ile Dımbılan(Dūmbulan) ve Atmakan, Batkan (Bedikan, Kulpular, Batunan), Bıdri, Elmalı, Halefbey, Hasanani (Hasananlı), Heridi, Hıyan (Hıvan), Hizan (Raya), Huyut (Kuyut, Beygirler), Parsink, Savdan (Sevdan), Tap (Top), Bekiran (Berikan), Bonaki (Banaki), Bozikan (Sasun), Curanlı (Gıbranlı, Guranlı), Çukur, Haydaran (Haydaranlı), Retkan (Berkan), Zamananağa (Çukurlu), Çeçen, Çerekli (Çeyrekli, Çarekli), Lazgi (Lezgi), Lolan, Gerisan (göçebedir), Soran (Zaran, Suran) (göçebedir), Ramman, Receban. ¹²²

Ermeniler ise Hristiyan bir millet olup XIX. yüzyıla kadar Ermeni Apostolik (havarilere ait) Kilisesi'ne [Gregoryen] bağlıydı. Bu tarihten sonra ise misyonerlerin etkisiyle Katolik ve Protestan olarak ayrılmışlardı.¹²³ Kırsalda yaşayan Ermeniler, geçimini çiftçilikle sağlamaktaydı. Şehirde yaşayanlar ise sarraflık/bankacılık ve ticaretle uğraşırdı. Ayrıca çeşitli meslek gruplarından Ermenilerde vardı. XIX. yüzyılın sonuna doğru Ermeniler, vali vekili, vali yardımcısı ve vali yardımcısının yardımcısı olmaya başlamışlardı.¹²⁴ Doğu'da Ermeni köyleri, Kürt köylerinden daha zengin ve daha rahattı. Bundan dolayı Ermeniler, Kürtlerden daha rahat geçiniyorlardı.¹²⁵ Ermenilerin bu

¹²² *Aşiretler Raporu*. (2014). (Haz. D. Perinçek). İstanbul: Kaynak Yayınları, 84-351.

¹²³ Küçük, A. (1997). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Ocak Yayınları, 35-36.

¹²⁴ Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid'in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları, 136.

¹²⁵ Bayraktar, 2007, 251.

zenginliği Kürtlerin dikkatini çekiyor ve bilhassa Ermeni köylerini yağmaladıkları oluyordu.¹²⁶

Çalışma konusu sınırları içerisinde yer alan Van vilayetinin Hakkâri sancağında belli bir ekseriyeti oluşturan Nasturilere de değinmek gerekmektedir. Nasturiler, Hristiyan bir topluluk olup Nastur Piyos'un öğretisini benimsemesinden dolayı Nasturi adını almıştır. XIX. yüzyılda Hakkâri'nin güneyinde Yüksekova, Şemdinli, Başkale, Hoşab Nasturilerin yaşadıkları yerlerdi. Çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşayan bu insanlara yaşam tarzları ve aşiret sistemleri nedeniyle "Hristiyan Kürtler" adı verilmişti.¹²⁷ Nasturilerin yaşadıkları bölgeler çok sarp ve dağlıktı. Bu sebeple genel geçim kaynakları hayvancılıktı. Aşirete bağlı olanlar topluca bir arada yaşıyor, aşirete bağlı olmayanlar ise Müslüman çoğunluk içinde dağınık halde yaşıyorlardı.¹²⁸ XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki Nasturilerin nüfusunu yaklaşık 60,000, İran'da yaşayan Nasturi nüfusunu ise yaklaşık 50,000 olarak tespit edilmişti.¹²⁹

2.4. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinde Askerî Durum

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra toprak kayıplarına ve ordunun ıslahı çalışmalarına bağlı olarak 1910, 1911, 1913 ve 1914 yıllarında orduların teşkilat yapısında ve sorumluluk sahalarında değişiklikler yapılmıştı. 1910 düzenlemeleri sırasında Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Doğu Rumeli'nin kaybına bağlı olarak Edirne'deki II. Ordu ile Şam'daki V. Ordu lağvedilmiş, Selanik'te ki III. Ordu, Erzincan'daki IV. Ordu'ya taşınmıştı. Yemen'deki VII. Ordu, kolordu seviyesine indirilirken Bağdat merkezli VI. Ordu'da, IV. Ordu ismiyle Suriye ve Irak ordusu olarak faaliyet göstermişti.¹³⁰

¹²⁶ McCarthy, J. (2017). *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. Ankara: TTK Yayınları, 54-55.

¹²⁷ Yalçın-Heckmann, L. (2016). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*. (Çev. G. Erkaya). İstanbul: İletişim Yayınları, 73.

¹²⁸ Ağca, A. (2012). *Şark Meselesinde Kürtçülük*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 91.

¹²⁹ Ayabakan, L. (2015). "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923)". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 51-52.

¹³⁰ Yıldız, G. (2017). "Kara Kuvvetleri". G. Yıldız. (Editör). *Osmanlı Askerî Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 78.

Harita 2.2. 1908 Osmanlı Orduları ve Sorumluluk Sahaları¹³¹

1913 yılında ise ordunun ıslahı için General Liman von Sanders'in başkanlığında İstanbul'a Alman Islah Heyeti gelmiş ve orduların teşkilat yapısında değişiklikler yapılmıştır.¹³² Bunlar içerisinde müfettişliklerin kurulması da vardı. 31 Mart Olayından sonra 15 Mayıs 1909'da Mahmut Şevket Paşa, I., II. ve III. Ordu-yı Hümayunlar Kıtaaatı Muhtelif-i Askeriyesi Müfettişi Umumiyesine tayin oldu. 21 Mart 1913'de de iç güvenliği sağlayan jandarma birlikleri müfettişlik teşkilatına dâhil edildi. Böylece I., II., III., ve IV. Ordu Müfettişlikleri ve Aşiret Müfettişliği kurulmuştu. Aşiret Hafif Süvari Alayları da Aşiret Müfettişliğe bağlanmıştı.¹³³

¹³¹ Kaynak: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 121.

¹³² ATASE, BDH-1649-41-1. ATASE, BDH-1649-41-1-17. Güvenbaş, S. (2019). *Birinci Dünya Harbi Filistin Cephesinde ve İstiklal Harbi Batı Cephesinde Hava Fotoğrafçılığı ve Keşfinin Etkinliği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 46.

¹³³ Türkmen, Z. (1996). "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar". *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*. c.I. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 23-26.

Harita 2.3. 1913 I., II., III., ve IV. Orduların Merkezleri İle Sorumluluk Sahaları¹³⁴

Aşiret Hafif Süvari Alayları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde yeniden düzenlenen Hamidiye Alaylarıydı. II. Abdülhamid döneminde kurulan alaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni partileri arasında sürekli muhalefet konusu hâline gelmişti. Ermeniler, alayların kaldırılmasını talep etmiş fakat Osmanlı Hükümeti, aşiretlerin sorumluluk sahasında kalan bölgelerin güvenliğinin sağlanmasını temin edemeyeceğinden çekinerek alayları yeniden düzenlemişti. Buna göre, Erzurum-Van Kuzey Gurubu ve Mardin-Urfa Güney Grubu olmak üzere iki komisyon kurulmuştu. Tensikat çalışmalarını da kapsayan düzenlemeler, aşiretler arasında huzursuzluk yaratmış olsa da Aşiret Alaylarının düzenlenmesine dair hükümet aldığı kararları uygulamaktan vazgeçmemişti.¹³⁵ Esasen Aşiret Süvari Alayları, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte doğu bölgelerinde zorunlu askerlik sistemine iştirak etmeyen aşiret ve göçebe Kürtlerin, gönüllü olarak askerî sisteme dâhil edilmesi çabasının bir ürünüydü. Nefer sayısı 20,000-50,000 arasında değişen bu alaylar, diğer bir deyişle aşiret gönüllüleri,¹³⁶ devletin *selameti* için gerekli

¹³⁴7. Bağımsız Kolordu Sana'da XXI. Bağımsız Tümen Asir'de idi. XXII. Bağımsız Tümen Hicaz'da (Mekke) yer almaktaydı. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 121.

¹³⁵ Düzenlemeler için bakınız: Günay, 2015, 159-161.

¹³⁶ Beşikçi, M. (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 198.

görülmüş, mutaassıp ve *dindar* olmaları hasebiyle büyük faydalar sağlayacağı ve kayıtsız şartsız Cihad-ı Ekber çağrısına uyacakları değerlendirilmişti.¹³⁷

Aşiret Gönüllüleri, Hamidiye Alayları gibi belli başlı aşiretlerden değil, devletin yanında olan bütün aşiretlerden oluşmaktaydı. Örneğin Bitlis Garzan kazasında Reşkotan Aşireti, Hamidiye Alaylarının kuruluşunda yer alan bir aşiret değildi. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte din birliği içinde *hafif alay tertibatıyla birlikte efradının kabul buyrulmasını* Harbiye Nezareti'nden talep etmişti.¹³⁸ Aynı şekilde Mevan aşireti, 137 nefer ve iki hayvan, Yezdinan aşireti 29 nefer ve bir hayvan, Tayan ve Geçan aşireti, 79 nefer ve 2006 hayvan ile Tatvan aşireti, 52 neferle aşiret reisiyle birlikte Pervari'ye gelmişlerdi.¹³⁹ Yine aşiret gönüllüleri arasında Küfrevi Şeyhi Şeyh Abdülbaki, Norşinli Şeyh Ziyaeddin, Gaydalı Şeyh Selahaddin, Hacı Musa Bey¹⁴⁰ ve Said-i Kürdi gibi isimler halk üzerinde geniş bir nüfuzu vardı ve orduya gönüllü birlik kumandanı olarak katılmışlardı. Osmanlı aşiretlerinin yanı sıra İran'da bulunan aşiretler de Rusya'ya karşı *din birliği* içinde Osmanlı safında yer almışlardı. Bu kapsamda İran Makû'de Ruslar tarafından silah dağıtılan Kendiçale aşireti, 200'e yakın efradıyla birlikte Osmanlı tarafına geçmişti.¹⁴¹ Savaşın başında Ruslarla birlikte hareket eden İranlı Abdui aşireti reisi Teymür Ağa'da sonradan Osmanlı kuvvetine sığınanlar arasındaydı.¹⁴² Rus kuvvetlerine karşı kayıplar verdiren aşiret gönüllüleri, daha çok milis kuvvetler (gayr-i nizami) şeklinde hareket ediyorlardı. Bunlar kendi aşiret bölgesinden ve kendi askerî gücünden sorumluydu.¹⁴³ Fakat birbirlerine askerî destekte bulunabiliyorlardı. Örneğin, Ruslarla Pülümür aşireti arasında meydana gelen muharebede, Ovacık aşiretleri yardım da bulunmuş ve Rus kuvvetleri, 100 ölü ve 30 yaralı vermişti.¹⁴⁴ Ayrıca bunlar, bölgede faaliyet gösteren Ermeni çeteleriyle de müsademe etmekteydi. Sultanseydi köyünde bulunan 80-100 kişilik Ermeni çetesine Dersim ağası Seyyid Han, baskın yapmış ve çetecilerin firar etmelerini sağlamıştı.¹⁴⁵

¹³⁷ ATASE, BDH-1642-18-12-10.

¹³⁸ ATASE, BDH-2810-21-9 (27 Eylül 1914).

¹³⁹ ATASE, BDH-4451-93-35-2 (16 Ekim 1916).

¹⁴⁰ Hakan, S. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 20-25.

¹⁴¹ ATASE, BDH-2811-26-2581-3.

¹⁴² ATASE, BDH-510-1990-35.

¹⁴³ Beşikçi, 2014, 202.

¹⁴⁴ ATASE, BDH-2910-455-6.

¹⁴⁵ ATASE, BDH-2910-455-8 (29 Haziran 1917).

Dolayısıyla, savaş boyunca Ermeni çeteleri, aşiret gönüllüleri tarafından da engellenmişti.¹⁴⁶

Aşiret gönüllülerinin çeşitli ihtiyaçları (vasıta, erzak, silah vs.), hükümet tarafından karşılanmaktaydı.¹⁴⁷ Bununla birlikte Rusların Osmanlı topraklarında ilerlemesiyle birlikte mülteci durumuna düşen ailelerinin iskân ve iaşeleri de devlet tarafından karşılanmıştı. Örneğin; Van harekâtına katılmak isteyen Van aşiretinden Alan, Halilan, Havşitak ve Keroban aşiretlerinin Cizre’de ailelerinin iskân ve iaşelerinin temin edilmesi sağlanmış¹⁴⁸ ve bunlar Cizre’de Ermeni köylerinde iskân edilmişlerdi.¹⁴⁹ Yine aynı şekilde mülteci durumuna düşmüş aşiret rüesasası ve ihtiyat süvari alayları ümera ve zabitanından bazıları; evlatları, aileleri ve aşiretleriyle Diyarbakır’a göç etmişlerdi ve ailelerinin iskânlarını ve ihtiyaçlarının karşılanmasını talep etmişlerdi.¹⁵⁰ Hükümet, mülteci durumuna düşmüş olup askerliğe elverişli olan aşiretleri, reisleriyle birlikte celp ediyor, talim ve terbiyelerine göre süvari fırkalarına dağıtıyordu. Çünkü Hükümet, azami derece aşiretlerden istifade edilmesini savaş için *zaruri* olarak görmekteydi.¹⁵¹ Aşiret gönüllüleri, bütün yararlılıklarına rağmen Sarıkamış Harekâtından sonra III. Orduyu oldukça müşkül bir duruma sokmuşlardı. Bu kuvvetler dağıldığı için dört ihtiyat süvari tümeninden zayıf mevcutlu bir tümen meydana getirilebilmişti. Dolayısıyla askerî vazifeden kaçtıkları için doğu bölgesindeki insan kaynağı, orduyu takviye etmeye yetmemişti. Erzurum Valisi Tahsin Bey, tespit ettiği beş Kürt reisi hakkında şu bilgileri vermektedir: *Kürtler reisleri harpten kaçtıkları gibi cinayetler de işliyorlardı. Örneğin Kürt rüesalar Tutak Duyun-u Umumiye memurunun ailesine tecavüz etmişlerdi. Bitlis’te de İslam halkının can, mal ve ırzlarına tecavüz etmişlerdi. Alayca firar ettikleri için orduyu da çok defalar tehlikeye düşürüyorlardı. Talan amacıyla hareket ediyorlardı.* Dolayısıyla Hükümet, müşkül durumu ortadan kaldırmak için Kürt aşiret liderlerinin savaş alanlarından uzaklaştırılarak dâhili bölgelere sevk edilmesini düşünmüştü. Vatana, millete ve devlete hıyanetleri tahkik edilen aşiretlerin sevki, devletin selameti için zaruri görülmüştü.¹⁵² Zira bunlar firar ettiklerinde cezalandırılacaklarını bildikleri için nizami birliklere katılmak veya yeniden

¹⁴⁶ Garo Sasuni’ye göre Ermeni direnişini bu birlikler kolayca vurmuştu. Sasuni, 1992, 163-164.

¹⁴⁷ “Haydaranlı aşiretinin Diyadin’e muvasalatında mahalli müretteplerine kadar idare ve iaşelerinin temini hususâtının lazım gelenlere emir buyrulması” Harbiye Nezareti’nden III. Ordu Kumandanlığına çekilen telgraf, ATASE, BDH-2810-21-7.

¹⁴⁸ ATASE, BDH-4451-93-24-5.

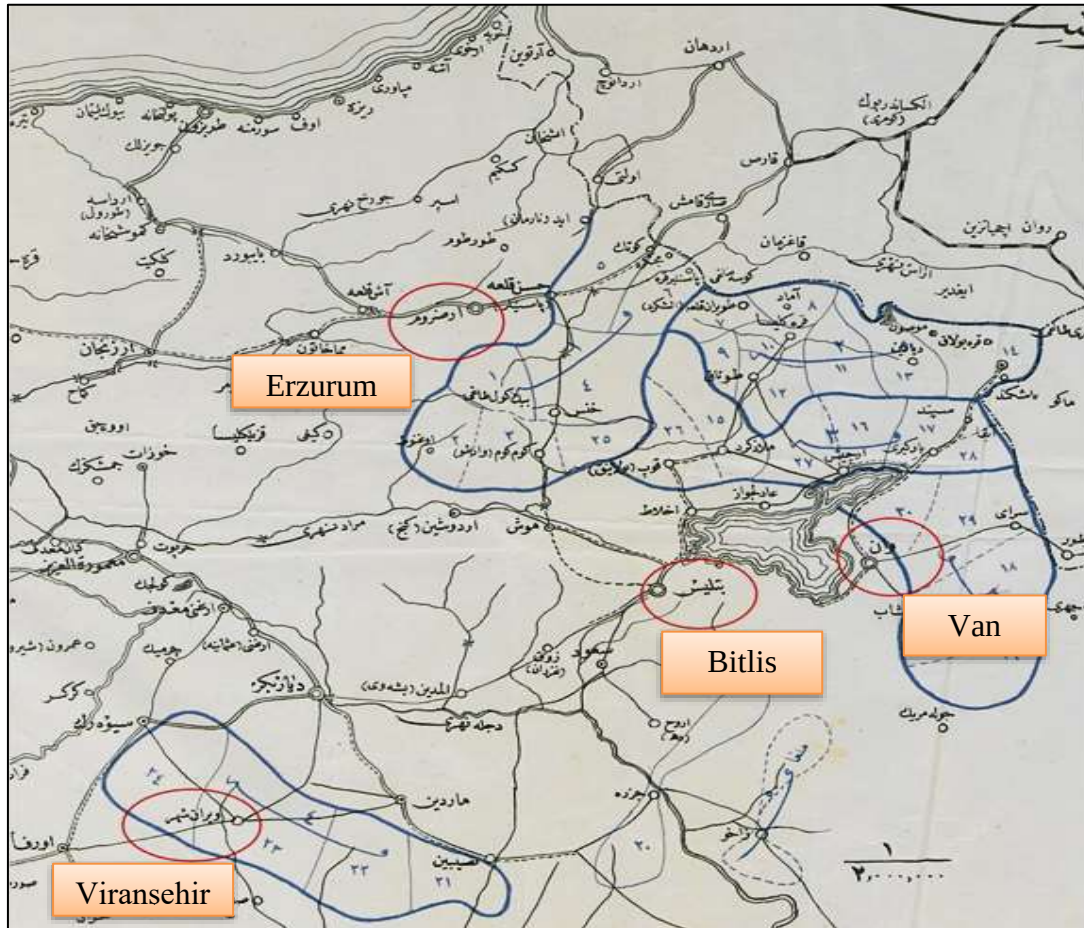
¹⁴⁹ ATASE, BDH-4451-93-24-1.

¹⁵⁰ ATASE, BDH-21-97-3-1.

¹⁵¹ ATASE, BDH-2197-3-2-8.

¹⁵² BOA, DH-ŞFR-476-98-1-1 (21 Haziran 1915).

organize olmak yerine çoğu zaman çevreye dağılarak çapulculuk ve katliamlar yapıyor, yöre halkının mallarını Müslüman-Hristiyan ayırmadan yağmalıyorlardı. Örneğin Hınıs üzerine yürüyen firari aşiret efratları, Hınıs ve civar köylerdeki Ermenilere saldırarak, yüz kadar Ermeni'yi öldürmüşlerdi. Aynı şekilde binlerce aşiret efradı, Van ve Bitlis vilayet sınırları dâhilinde yağmacılık yapmıştı. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in ifadesi ile *düşmandan namussuzcasına kaçan bu binlerce efrat yağmakarlığı pek güzel yapmaktaydı*.¹⁵³ Dolayısıyla aşiret gönüllüleri, gayrinizami veya nizami olarak Osmanlı ordusuna destek vermişlerdi. Fakat savaşın gidişatına göre, kimi zaman firar edip yağmakarlık yapmışlar kimi zamanda Osmanlı ordusuna katılmayı tercih etmişlerdi.

Harita 2.4. 1913 Aşiret Süvari Alayları ve Sorumluluk Sahaları¹⁵⁴

¹⁵³ Kızılkaya, O. (2014). "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Erzurum Vilayetinde Yaşanan Zorluklar (1914-1915)". *Turkish Studies*, 9 (7), 458.

¹⁵⁴ ATASE, BDH-1644-25-6-3.

Harita 2.5. Birinci Dünya Savaşı Öncesi I., II., III. Ve IV. Orduların Konuş Durumu¹⁵⁵

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra 8 Şubat 1915'te kuruluş değişikliğine gitmiş ve ordu sayısını artırmıştır. Bunlardan V. Ordu Çanakkale, VI. Ordu Irak'ta, VII. Ordu Halep'te¹⁵⁶, VIII. Ordu Gazze'de, 1918'de de Kars'ta IX. Ordu kurulmuştur.¹⁵⁷ Ancak söz konusu ordular, çekilmeye bağlı olarak savaş bitimine kadar sürekli yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Buna göre; 30 Ekim 1918'de tarihinde Osmanlı ordusu ve konuşlandıkları yerler şu şekildeydi: Başkumandanlık Karargâhı ve I. Ordu İstanbul'da, II. Ordu Adana'da, III. Ordu İstanbul'da, IV. Ordu lağvedildiğinden birlikleri VII. Ordu'ya ilhak edilmişti ve VII. Ordu'yu oluşturmuştu. V. Ordu Gelibolu'da, VI. Ordu Musul'da, VII. Ordu Suriye/Raco'da, VIII. Ordu İzmir'de ve IX. Ordu Kars'ta, II. VI. ve

¹⁵⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 222.

¹⁵⁶ VII. Ordu'nun karargâhı Eylül 1918'de Nablus'ta idi. Demir, E. (2019). *Harp Raporlarına Göre Osmanlı Ordusu Filistin ve Suriye'den Nasıl Geri Çekildi?*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 46.

¹⁵⁷ IX. Ordu'nun kurulmasıyla Kumandanlığına II. Kafkas Kolordusu Kumandanı Yakup Şevki Paşa atanmıştı. Yel, S. (2002). *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 58.

VII. Ordulardan mürekkep Yıldırım Ordular Grup Kumandanlığı Adana'da, Kafkas İslam Ordusu da Bakü'de bulunmaktaydı.¹⁵⁸

Tez sınırlılıkları içerisinde ele alınan Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi, karargâhı Erzincan'da bulunan III. Ordunun sorumluluk sahası içindeydi. Buna göre Erzurum IX. Kolordu, Van ve Bitlis ise Mamuratülaziz'de bulunan XI. Kolordunun sorumluluk sahasındaydı. 1908 yılı Osmanlı ordusu kuruluşunda III. Ordunun sorumluluk sahasına giren bölgede IV. Ordu bulunmaktaydı. Buna göre IV. Ordu, Müşir Abdullah Paşa kumandasında Erzincan'da konuşluydu. Bağlı birlikleri, VII. Nizamiye Piyade Tümeni (Erzurum), VIII. Nizamiye Piyade Tümeni (Erzincan), XIX. Nizamiye Piyade Tümeni (Elâzığ), IV. Nizamiye Süvari Tümeni (Erzincan) ve IV. Topçu Tümeniydi (Erzincan).¹⁵⁹

1911'de yapılan düzenlemeye göre, III. Ordu Müfettişliği Müşir Osman Paşa'nın idaresinde IX., X., ve XI. Kolordulardan oluşmak üzere yeniden teşkilatlandırıldı.¹⁶⁰ Yeni teşkilata göre Aşiret Süvari Tümenleri, doğrudan III. Orduya bağlandı. Aşiret Süvari Tümenleri ve bunlara bağlı birlikler, ülkenin Rus ve İran sınırları boyunca konuşlandırılmıştı. III. Ordunun sorumluluk sahası; Erzurum, Erzincan, Bayburt, Trabzon, Bitlis, Sivas, Elâzığ, Diyarbakır, Dersim, Van, Erciş, Bayezid, Muş, Kiğı, Varto, Hınıs, Tutak, Diyadin, Mardin, Siverek, Viranşehir ve Cizre idi. Ayrıca Samsun, Amasya ve Tokat'ı içine almaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatına göre, III. Ordunun sorumluluk sahası genişletilmiş ve Sinop'tan başlamak üzere Çorum, Boğazlıyan, Kayseri¹⁶¹, İncesu, Develi, Niğde, Ulukışla mıntıkaları, III. Ordu bölgesine dâhil edilmişti.¹⁶² 1916'da da III. Orduda teşkilat değişikliği yapılmış, I. ve II. Kafkas Kolorduları kurulmuş ve Kafkas Orduları Kumandanlığına da Vehip Paşa tayin edilmişti.¹⁶³

¹⁵⁸ Türkmen, Z. (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*. Ankara: TTK Yayınları, 29.

¹⁵⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 513.

¹⁶⁰ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 155-172.

¹⁶¹ ATASE, BDH-136-627-1(1-2).

¹⁶² ATASE, BDH-124-585-15-2.

¹⁶³ ATASE, BDH-136-407-24.

Çizelge 2.15. II. Meşrutiyet Dönemi III. Osmanlı Ordusu Kumandanları

1908	Abdullah (Kölemen) Paşa
1911	Osman Paşa ¹⁶⁴
1914	Hasan İzzet (Arolat) Paşa ¹⁶⁵
1915	İsmail Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa ¹⁶⁶
1915	Mahmut Kamil Paşa ¹⁶⁷
1915	Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa
1916	Mustafa Fevzi Çakmak Paşa ¹⁶⁸ , Mehmet Vehip (Kaçı) Paşa
1918	Halil (Kut) Paşa ¹⁶⁹

Sonuç olarak bölgenin güvenliği, jandarma birlikleri yanında III. Orduya bağlı birlikler tarafından sağlanmaktaydı. Böylece aynı ordu sorumluluk sahası içinde meydana gelen olaylarda birliklerin birbirine tertip edilmesi daha kolay olabiliyor ve kısa sürede asayişsizliğin önü alınabiliyordu. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla yapılan muharebeler, III. Ordu tarafından yürütülmüştü. Ordunun zayıflığı doğrultusunda Rusların taarruz duruma göre de güneyinde yer alan II. Ordu birlikleri, III. Orduya tertip edilmişti.

2.5. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı

Erzurum; Van ve Bitlis vilayetine göre daha kurumsallaşmış bir yapıya sahipti. Zira Klasik Osmanlı idaresinde Erzurum bir paşa sancağı idi.¹⁷⁰ Bundan dolayı büyük bir kent halinde gelmişti.¹⁷¹ Erzurum’da eğitim, diğer vilayetlere nazaran daha iyiydi.¹⁷² Müslümanlar için medreseler önemli eğitim kurumlarıydı. Ermenilerinde kendilerine ait

¹⁶⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 155.

¹⁶⁵ Görgülü, İ. (2014). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Ankara: TTK Yayınları, 128. *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Kumandanlar*. (1983). İstanbul: Harp Akademileri Kumandanlığı Yayınları, 197-202.

¹⁶⁶ BOA, İ-HB-16431 (10 Ocak 1915).

¹⁶⁷ BOA, BEO-4338-325285 (18 Şubat 1915).

¹⁶⁸ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi*. (2005). Tetik, A., Kiper, S. Seven, A. ve Demirtaş, Y.S. (Yay.Haz.). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 14.

¹⁶⁹ 1918’de III. Ordu birliklerinden Kafkas İslam Ordusu ve IX. Ordu oluşturulmuştu. Görgülü, 2014, 174.

¹⁷⁰ En büyük idarî birim olan eyaletlerde, en üst seviyede askerî ve idarî âmir konumunda bulunan beylerbeyinin tasarrufu altındaki sancaktı. Tanzimat’tan sonra taşra idaresinde yapılan düzenlemelerle birlikte eyalet ve beylerbeylik sistemi kaldırılarak yerine vilâyet sistemi uygulanmış ve paşa sancakları ortadan kaldırılmıştır. Vilayetlere merkezden yönetilen valiler atanmıştır. Sezgin, İ. (1995). “Paşa Livası”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 34, 183.

¹⁷¹ Tavernier, J.B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. Y. Yerasimos (Editör). (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi, 60.

¹⁷² Tuğlacı, 1985, 127.

eğitim kurumları vardı. Bunlar arasında Sanasaryan Okulu en önemli eğitim kurumuydu.¹⁷³ 1915 yılı itibariyle misyoner okulları ise; bir kız, bir erkek Amerikan okulundan oluşmaktaydı. Erkek okulunda biri Amerikalı 4'ü Ermeni öğretmen ve 80 öğrenci, kız okulunda biri Amerikalı, 4'ü Ermeni öğretmen ve 90 öğrenci vardı. Ermeni öğretmenlerinden ikisi kadın, birisi keşiş, birisi de askerd. Okullar ihtilal ve Taşnakçı Ermenilere ayrılmış vaziyetteydi.¹⁷⁴ Genel olarak bakıldığında halkın okuma-yazma oranı ise Müslümanlar için %15-20 iken gayrimüslimler için bu oran %60-80 oranına kadar çıkmaktaydı.¹⁷⁵

Erzurum'da basın-yayın faaliyetleri de oldukça zengindi. İlk vilayet gazetesi olan Enver-i Şarkiye, Erzurum'da yayın hayatına başlamıştı. II. Meşrutiyet ile birlikte bu sayısı daha da arttı. Bu kapsamda Ermenilere ait 1909'da Taşnak Haraç (İleri) gazetesi¹⁷⁶, Sanasaryan okulu yayın organı Sird ve Yergir gazeteleri, Erzincan'da da Aror (Saban) yayınlanmaya başladı.¹⁷⁷ Müslümanlara ait Bingöl-Necat, Sada-yı Şark, Farık, Albayrak gazeteleri ile Mektep Duyguları dergisi vardı.¹⁷⁸ Erzurum'da sağlık hizmetleri Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından yürütülmüştü.¹⁷⁹ 1902'de de halkın yardımlarıyla yapılan bir de Gureba Hastanesi vardı.¹⁸⁰

Erzurum vilayetinin başlıca ekonomik faaliyetleri tarım ve hayvancılıktı. 1907 yılında Erzurum vilayeti, 76,700 km² yüzölçümüne sahipken bunun ancak 3,400 km²'si ekilebiliyordu. Yani toprakların %4,4 oranında tarım yapılmıyordu.¹⁸¹ İklim şartları ve zirai ürünlerin azlığından dolayı halk kıtlıkla karşı karşıya kalıyor ve çoğu zaman topraklarını terk edip göç ediyordu.¹⁸² Hayvancılık göçebe aşiretler tarafından yapılıyor ve yetiştirilen

¹⁷³ Պողոսյան, Ա.Վ. (1992). “Կարին Վարժարանների Պատմությունը (1850-1900)” [Karin Eğitim Tarihi 1850-1900]”. *Լրագիր Հասարակական Գիտությունների*, 1, 68. [Poğosyan, A.V.(1992). “Karin Varjarennri Patmutyunits (1850-1900)”. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri*].

¹⁷⁴ ATASE, BDH, 385-1021-18-8.

¹⁷⁵ Zamacı, A., (2009). “Vilayat-ı Sitte'de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 70.

¹⁷⁶ Haraç gazetesinin muzır yayınları dolayısıyla zaman zaman kapatıldığı ve bu yayınlardan dolayı sorumlularının tahkikata uğradığı görülmektedir. BOA, MV-191-16. BOA, DH-MUİ-341-7.

¹⁷⁷ Lapçinciyan, T. (2012). *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*. (Çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 188.

¹⁷⁸ Öncü, 2006, 69.

¹⁷⁹ Öncü, 2006, 91-95.

¹⁸⁰ BOA, ŞD-1523-2.

¹⁸¹ Öncü, 2006, 160-168.

¹⁸² BOA, A-DVN-MHM-6-31. BOA, Y-PRK-HR-18-62.

hayvanlar İstanbul'dan Rodos'a kadar pazar bulabiliyordu.¹⁸³ İstanbul-İran ticaret trafiğinin Anadolu'daki önemli ve ana yollarından biri Erzurum'du.¹⁸⁴ Fakat 1870'de Tiflis-Poti-Bakü demiryolunun kurulması, Erzurum üzerinden Trabzon'a trafiği azaltmıştı.¹⁸⁵ II. Meşrutiyet dönemi yolların tamiri ve yeni yolların yapımı sürekli gündeme gelmiş fakat parasızlıktan kaynaklı olarak ödenek ayırlamamıştı. Erzurum-Rize yolu yapımına ancak 1911'de başlanmıştı.¹⁸⁶

Erzurum vilayeti haberleşme konusunda da diğer vilayetlere göre daha iyi durumdaydı. Tanzimat dönemi içerisinde Anadolu'da Erzurum'da Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü kurulmuştu. Başmüdürlüğün kurulmasından sonra da Erzurum merkezden Erzincan, Muş, Kiskim, Tortum, İspir,¹⁸⁷ Kars, Bayezid, Van, Siirt ve oradan Diyarbakır'a telgraf hattı döşenmişti.¹⁸⁸

Genel olarak bakıldığında II. Meşrutiyet Dönemi Erzurum'un durumu şu şekildeydi: Erzurum halkı tam bir yokluk içindeydi. Hükümet halkın can ve mal güvenliğini sağlamaktan acizdi. Erzurum-Trabzon yolunda ticari kervanlara taarruz ediliyordu. Hamidiye Alaylarına mensup zabıtlar, halkın başına bela durumdaydı ve istediği araziye ve sürüyü gasp ediyordu. Halkın, Hükümetin adalet ve hakkaniyetine inancı kalmamıştı. Tapu kayıtları gelişigüzel hazırlandığından birçoğunun arazisi belli değildi. Bundan dolayı bir araziye iki üç talip çıkabiliyordu. Tütün ve silah kaçakçılığı yapılıyordu ve kaçakçıların çoğu Trabzon vilayetindendi. Vilayet genelinde su kavgası vardı. Örneğin Pasinlerde bu yüzden 12 kişi yaralanmıştı. Yolların durumu çok kötüydü. Yolların bozukluğu her türlü iktisadî teşebbüsü engelliyordu. Fazla mahsul ihraç edilemiyor, mahsul azlığında ise kıtlık meydana geliyordu.¹⁸⁹ Kışın sıcaklık -35, -40 dereceye kadar iniyordu. Yakıt ihtiyacı için linyit yataklarından istifade edilmeye başlanmıştı. Vilayette ormanlar mahvedilmişti. Bunun için Zigana ve Soğanlı gibi iklimleri Erzurum iklimine benzer olan yerlerden ağaç tohumu toplanmaya başlanmıştı. Vilayetin gelişmesini ulaşım ve eğitimle gören Erzurum

¹⁸³ Faroqhi, S. (2004). "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Hayatı*. H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler). (Çev. A. Berktaş, S. Andıç ve S. Alper). İstanbul: Eren Yayıncılık, 621.

¹⁸⁴ Faroqhi, 2004, 613.

¹⁸⁵ Quataert, D. (2004). "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler). (Çev. S. Ardıç). İstanbul: Eren Yayıncılık, 940.

¹⁸⁶ BOA, MV-231-219 (1895).

¹⁸⁷ BOA, İ-PT-5-4.

¹⁸⁸ BOA, C-DH-255-12712 (1865).

¹⁸⁹ BOA, DH-MUİ-3-3-7-5-2.

Valisi Celal Bey, bunların ikisinin olmamasından yakınmaktaydı. Ona göre, koca vilayette Sanasaryan Okulundan başka bu nama layık bir ilmi müessese yoktu. Halk mutlak bir cehalet içindeydi. Sefalet cehaletle karışık olursa o kadar kötü neticeler ortaya çıkar ki, sürat-i mümkün ile defî ve izalesine çalışılmazsa memleketin hayat ve istikbaline müteessir edebilirdi.¹⁹⁰

Van şehri, Van Gölü kıyısında kurulan büyük bir şehirdi. Şehir bir kale etrafında gelişip büyümüş ve kalabalıklaşmıştı. Ayrıca Ermenilerin yoğun yaşadığı şehirlerden biriydi.¹⁹¹ Van, eğitim kurumları açısından zengindi. 1908'den sonra Van'da eğitimde yenilikler yapılmış ve Van İdadi Okulu, Van Muallim Okulu, iki rüştiye ve 1915'te Askerî Rüştiye ile Sultani okulları açılmıştı.¹⁹² Ermenilerin ise masrafları kilise tarafından karşılanan 11 adet okul vardı. Bu dönemde Hükümet, Van'da sınır bölgelerinde ikamet eden Kürt aşiretlerin inançlarını kuvvetlendirmek ve dolayısıyla devlete bağlılığını artırmak için sınır bölgelerinde cami, medrese ve tekke inşa edilmesine karar vermişti.¹⁹³ Bu kapsamda 1915'te Van şehrinde padişahın ismini taşıyan Medrese-i Ali-i Reşadiye Medresesinin dualarla temeli atılmıştı.¹⁹⁴ Ayrıca Amerikan'ın Doğu Türkiye Misyonuna ait iki kız okulu, iki erkek okulu, bir kolej, bir nakış okulu, ikisi Ermeni çocuklarına, biri de Müslüman çocuklara hizmet veren üç anaokulu vardı.¹⁹⁵

Van'da basın-yayın faaliyetleri Tanzimat döneminde başlamıştı. Van'da devlet tarafından bir matbaa kurulmuş¹⁹⁶ ve Van isimli Türkçe bir gazete basılmıştı. Van Ermenileri ise Van Kartalı gazetesini çıkarmışlardı.¹⁹⁷ 1909'da tek sayı olarak D. Çituni, Ana/Öz Basın gazetesini basılmıştı. Ayrıca 1910'da Taşnaklara ait Emek gazetesi, 1911'de de Liberal Armenakan Partisine ait Van-Tosp gazetesi basılmıştı.¹⁹⁸

¹⁹⁰ BOA, DH-MUİ-3-3-7-5-3 Erzurum Valisi Celal Bey'in Dahiliye Nezaretine gönderdiği 14 Temmuz 1909 tarihli raporu.

¹⁹¹ Taverneir, 2006, 292.

¹⁹² Tuğlacı, 1985, 303.

¹⁹³ BOA, DH-MKT-516-27.

¹⁹⁴ BOA, DH-İ-UM-EK-86-8.

¹⁹⁵ Tozkoparan, N. (2007). *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketindeki Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 144.

¹⁹⁶ BOA, MF-MKT-193-39.

¹⁹⁷ Lapçinciyan, 2012, 110.

¹⁹⁸ McCarthy vd., 2018, 38., Lapçinciyan, 2012, 185.

Van'da sağlık hizmetlerini yürüten bir hastane¹⁹⁹ ve Amerikan misyonerlerine ait Van Protestan Hastanesi vardı.²⁰⁰ Van bölgesi ekonomik faaliyetleri geleneksel sanayi, tarım ve hayvancılık üzerinden yürütülmekteydi. Kılıç ve tüfek gibi birçok silah Van'da yapılıyordu. Kürt aşiretleri tarafından üretilen kilimler de çok değerliydi.²⁰¹ Van Çatak'ta 50 fabrikada tiftikten yapılmış kumaş imal ediliyordu. Van'da tarım arazileri dardı. Vilayetin 4,770 dönüm arazisinden sadece 76 dönümü ekime müsaitti.²⁰² Hayvancılık faaliyetleri kapsamında koyun ve keçi yetiştiriciliği ilk sıralardaydı. Atlar ve katırlar ulaşım için kullanılıyor ve kullanımları Kürt aşiretleri arasında yaygındı.²⁰³ Van'da da Erzurum vilayetinde olduğu gibi sıklıkla kıtlık görülürdü. Kıtlıktan dolayı halk sefaletle düşüyor ve diğer vilayetlere göç ediyordu.²⁰⁴ Ayrıca İran sınırında yaşayan halk, İran aşiretlerinin gasp ve yağmasından dolayı da kıtlığa ve sıkıntıya düşmekteydi.²⁰⁵

Van, konumu dolayısıyla yüzyıllar boyunca kervan ticaretinin merkeziydi. En önemli rotası, İstanbul'a ve Karadeniz aracılığıyla Avrupa'ya ulaşan Trabzon-Erzurum-Van-İran güzergâhıydı. Bütün bunlara rağmen kışın ağır koşulları, dar yollar, dağ geçitleri Van'ın ulaşım merkezi olmasını engellemekteydi.²⁰⁶ Van Gölü üzerindeki ulaşım ise başlangıçta kayıklar ve vapurlarla sağlanmaktaydı. Vapur işletmesi, 1879'da 40 yıl süreyle Kafavyan Abraham ve Artin Savafyan'a verilmişti.²⁰⁷ Van'da muhabereyi sağlayan sekiz telgraf istasyonu vardı. Bu istasyonlardan kaza ve nahiyelere telgraf hatları çekilmişti.²⁰⁸

Genel olarak Van bölgesinin sosyo-ekonomik, eğitim, nüfus, ticari durumu hakkında şunları özetlemek mümkündür: Hakkâri vilayetine tabi Çölemerik kazası halkının çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlardı. Hristiyanlar ise, Nasturi idi. Bunlardan vergi tahsil olunamıyordu. Ayrıca kazada gümüş, gümüşlü kurşun ve çinko madenleri vardı, ancak işlenemiyordu. Van Sancağı dâhilinde bulunan nüfusun çoğunluğu Müslümandı. Müslümanlar, Kürtlerden oluşmaktaydı. Bazı Kürtler ziraatla meşgul iseler de hayvan ticareti ile meşgul olup yaz mevsiminde köylerinden kalkıp hayvan otlatmak için 5-10 saatlik uzak bölgelerde ki yaylaklara giderler ve kış mevsiminde köylerine geri dönerlerdi.

¹⁹⁹ BOA, A-AMD-38-20.

²⁰⁰ BOA, HR-TH-274-58.

²⁰¹ McCarthy vd., 2018, 41.

²⁰² Quataert, 2004, 966-1036.

²⁰³ McCarthy vd., 2018, 33.

²⁰⁴ BOA, Y-PRK-HR-18-62.

²⁰⁵ BOA, MVL-2-65.

²⁰⁶ McCarthy vd., 2018, 45.

²⁰⁷ Tuğlacı, 1985, 303.

²⁰⁸ BOA, DH-ŞFR-48-188.

Bu suretle her sene 200,000'e yakın koyunu dışarıya satarlardı. Hristiyanlar ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermeniler ticaret ve ziraatla meşgul olduklarından çoğunluğu yerleşik ve varlıklı insanlardı. Hatta kıtlığın Kürtler üzerinde tesiri daha ziyadeydi. Ermeniler, asayişin temini bahanesiyle Kürtlerin yaz mevsiminde yaylaklara gitmesini engellemek istiyorlardı. Fakat Kürtlerin yaz mevsiminde yaylaklarda bulunmaları hayati bir mesele olduğundan hayvan otlatmaktan men edilecek olursa Kürtler, perişan olurlardı. Bölgede ıslahat olunacak bir şey var ise, o da İslam halkını, Ermenilerin eğitim seviyesi derecesine getirecek mektepler açmaktı. Zira Kürtler her ne kadar zekâ ve kabiliyetli iseler de cehaletleri sebebiyle Ermenilerin sahip oldukları bilgi seviyesi altında ezilip mazlum olmaktaydı. Mesela bir Ermeni'nin iddiası üzerine mahkemeye giden bir Kürt'e soru sorulduğunda "sen biliyorsun" sözünden başka surette müdafaaya muktedir olmazdı.²⁰⁹

Bitlis vilayet merkezi, şehrin ortasında yer alan kale ve etrafında şekillenmişti.²¹⁰ Bitlis şehri, Doğu Anadolu'da bulunan şehirler içerisinde en iyi yapıli evlere sahipti.²¹¹ Muş, Ermeniler açısından önemli bir dinî merkezdi. İlk Hristiyanlığın buradan doğduğuna inanılırdı.²¹² Hristiyanlık öncesi pagan tapınakları burada bulunuyordu. Ayrıca Ermeni alfabesinin yaratıcısı Mesrop Maşdot bu topraklarda doğmuştu. Mesrop Maşdot'un, Ermeniceye uygun bir alfabe ararken Muş'a özgü bir şablon izlemiş, yardım ve fikir için Süryani bir piskoposa başvurmuştu.²¹³ Muş sınırları içerisinde, Surp Arakelatos Manastırı (Aziz Havariler) ve Mşo Sultan Surp Karapet Manastırı (Surp Hovhannes Mıgırdiç Manastırı/Çengelli/Çanlı Kilise) yer alıyordu. Ermeniler Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nin değişik vilayetlerinden buraya hacı olmaya geliyorlardı.²¹⁴ Ermeni Patrikliğine göre 1910'da vilayette toplam 361 kilise vardı. Ermeni Katolik kilisesi Van ve Bitlis bölgesinden oluşan tek bölgeydi ve piskopos Muş'ta ikamet ediyordu.²¹⁵

Bitlis'te eğitim hayatı, medreseler tarafından yürütölüyordu. Bunlar arasında Hatibiye Medresesi, İhlasiye Medresesi (Gök Medrese) önemli eğitim kurumları

²⁰⁹ Trabzon Adliye Müfettişi Mehmet Asım Bey'in, Van Adliye Müfettişliği görevini ifa ederken Van vilayeti ve ona bağıli Hakkâri Sancağı hakkında tutmuş olduğu rapor. BOA, Y-PRK-AZN-1-50-1-3.

²¹⁰ Baş, G. (2010). "Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis". *History Studies*, 2(2). 379.

²¹¹ Hewsen, R.H. (2016). "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık, 60.

²¹² Hewsen, 2016, 49.

²¹³ Garsoian, N.G. (2016). "Erken Dönem Ermeni Hristiyanlığının Merkezi Olarak Daron (Muş)". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık, 71.

²¹⁴ Maranci, C. (2016). Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanatı ve Mimarisi". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık, 127.

²¹⁵ Hewsen, 2016, 61.

arasındaydı.²¹⁶ Ancak okullar içerisinde idadi (lise) düzeyde eğitim veren kurum yoktu. Bitlis'e yapılan eğitim ödeneği, Van vilayetinden sonra en düşük olanıydı.²¹⁷ 1901 yılı Maarif Salnamesine göre, merkez sancaktaki Protestanlara ait iki rüştiye, iki iptidaiye, Ermenilere ait üç iptidaiye, bir idadi ve bir rüştiye okulu vardı.²¹⁸ 1858 yılından itibaren misyonerlerin merkezi olmaya başlayan Bitlis'te kız öğrenciler için Kürdistan Mount Holyoke Kız Okulu, erkek öğrenciler için de Bitlis Akademisi açılmıştı.²¹⁹ Asayişsizliğin önünü almak için 1909 yılında Bitlis'te bir de jandarma okulu kurulmuştu.²²⁰ Bitlis'te sağlık hizmeti yürüten bir hastane olup olmadığı ile ilgili bir kayıt yoktur. Fakat Amerikan misyoner örgütüne ait bir hastane ve dispanser vardı.²²¹ Hastalıkların önünü almak için çeşitli zamanlarda askerî tabip ataması yapıldığı anlaşılmaktadır.²²²

Bitlis vilayetinde çeşitli tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Fakat doğu vilayetleri içerisinde en az ekilebilir araziye sahipti.²²³ Bitlis'te 2,958 dönüm araziden sadece 258 dönümü ekime müsaitti.²²⁴ Muş Ovası volkanik topraklara sahip olduğu için çok verimliydi. Sasun yaylalarında yaşayanlar geçimlerini hayvancılık, meyve yetiştiriciliği, arıcılık, ipekböcekçiliği ve madencilikten sağlıyorlardı.²²⁵ Bitlis halkı da diğer vilayetlerde olduğu gibi kıtlık yaşamış ve çoğunlukla ülke dışına (İran, Rusya gibi) ya da şehir merkezlerine göç etmişti.²²⁶ Bitlis'in sanayi kapasitesi küçük fakat çeşitliydi. Şehirde demirciler ve terziler ünlüydü. Renkli pamuk bezleri ve halı üretimi yaygındı. Ayrıca üretilen ürünleri çeşitli yerlere gönderen önemli bir ihraç merkezi durumundaydı.²²⁷ Bitlis, vilayet merkezi hâline geldikten sonra şehirleşmesinin daha da hızlanmıştı. Ermeni zanaatkârlar deri, dantel, dokuma, resim, kuyumculuk, silah imalatı gibi sanat ve

²¹⁶ Tuğlacı, 1985, 59-60.

²¹⁷ Cırık, 2016, 152.

²¹⁸ Keleş, 2009, 154.

²¹⁹ Zamacı, 2009, 77-78.

²²⁰ BOA, DH-MKT-2867-89.

²²¹ Temizer, A. (2013). "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi". *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 2(2), 187.

²²² BOA, DH-MKT-2661-62.

²²³ Cırık, 2016, 246-248.

²²⁴ Quataert, 2004, 966.

²²⁵ Shemmashian, V.L. (2016). 19. Yüzyılda Halep'te Sasunlu Bantuhtlar (Göçmenler)". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık, 181.

²²⁶ BOA, HR-TH-128-55.

²²⁷ İnternet: Tuncel, M. "Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım: Bitlis Şehri". http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/cadata4_7.pdf, 106-107, Erişim Tarihi: 29.06.2019.

zanaatlarla uğraşırlardı. Surp Karapet Manastırı, el yazmalarının kopyalanmasında en aktif hattatlık merkeziydi.²²⁸

Bitlis, Doğu Anadolu bölgesinde bir geçiş istasyonuydu. Bitlis için ulaşım Van, Erzurum ve Diyarbakır yönünde önemliydi. Bu yönde yol çalışmaları arazi ve iklim açısından zor şartlar altında gerçekleştirildiği gibi oldukça da masraflıydı. Vali Tahsin Paşa zamanında vilayet merkezinden çevreye doğru yayılan yol ve köprü yapımı önem kazanmıştı. Özellikle İranlı tüccarlar Anadolu'nun içlerine ve Karadeniz'e doğru ulaşan yolları tercih ediyorlardı. Kara yolu ulaşımının yanında Van Gölü üzerinden de Van, Gevaş ve Tatvan limanlarına ulaşım sağlanıyordu. Erzurum ve Van vilayetlerinde olduğu gibi burada da taşımacılık daha çok hayvanlarla sağlanıyordu.²²⁹

Dönemin gelişmiş haberleşme araçları posta ve telgraf olduğu için Bitlis ve Ahlat'ta da telgraf hatları kurulmuştu.²³⁰ Posta hizmetleri ise Bitlis, Muş ve Erzurum arasında düzenli, Bitlis ile Diyarbakır arasında düzensiz bir şekilde sağlanmaktaydı.²³¹

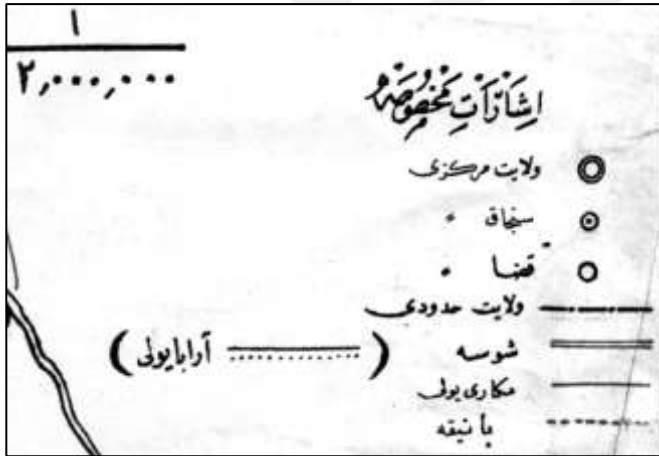
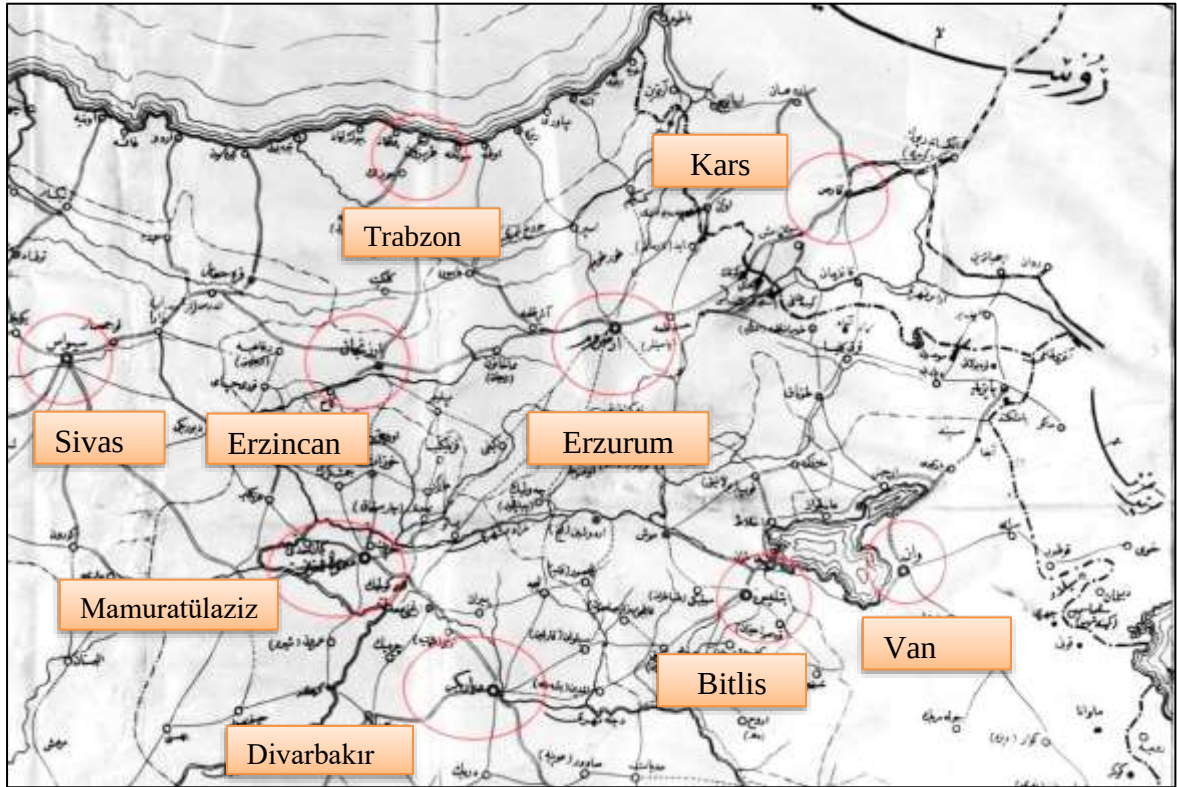
Sonuç olarak sosyal ve ekonomik açıdan bölge, birbirlerine benzer özellikler göstermekteydi. Erzurum; Van ve Bitlis vilayetlerine göre daha önceden vilayet merkezi hâline getirilmişti ve bundan dolayı idarî, askerî, adlî, eğitim vb. teşkilatları daha kurumsallaşmıştı. Van ve Bitlis ise, Erzurum'a göre çok daha sonra vilayet statüsü kazandığından gelişim süreçleri daha sancılı olmuştu.

²²⁸ Hovannisian. R. (2016). "Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık, 8.

²²⁹ Cırık, 2016, 181-185.

²³⁰ Cırık, 2016, 203.

²³¹ Hewsens, 2016, 59.

İşaret Levhası

Vilayet Merkezi

Sancak

Kaza

Vilayet Hududu

Soşe (Araba Yolu)

Mekari Yolu

Patika

Harita 2.6. 1915 Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerini Birbirine Bağlayan Yollar²³²

Harita incelendiği zaman Erzurum, Van ve Bitlis vilayet merkezlerinin ana güzergâhlar üzerinde kurulduğu görülmektedir. Doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde vilayetleri birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan merkezler, bulundukları konum itibariyle stratejik noktaları tutarken şehir merkezlerinin ulaşım yolları üzerinde kurulmuş olması gelişimlerine de hiç şüphesiz büyük bir katkı sağlamıştı.

²³² ATASE, 138-633B-1.

3. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI'NIN BÖLGEYE YANSIMASI VE BÖLGEDE ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN OLAYLAR

3.1. Kürt ve Ermenilerin Meşrutiyet İdaresine Karşı Tutumları

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl da başlattığı yenileşme hareketinin son merhalesi, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'tir. II. Meşrutiyet'in ilanı, meşrutî monarşinin kurulduğu ve hükümetin yalnızca halk tarafından seçilmiş bir meclise karşı sorumlu olduğu bir dönemi başlatması açısından son derece önemlidir.²³³ Bu dönemde devlet, *tebaa* anlayışından *vatandaşlık* anlayışa geçmiş ve birçok etnik ve dinsel cemaatlerin ayrıcalıkları ortadan kaldırılmıştı. Diğer bir deyişle herkes, artık birinci sınıf vatandaşı.²³⁴ Dolayısıyla bundan sonra herhangi bir neden olmaksızın kimse tutuklanmayacak, mahkemeler dış müdahaleden bağımsız bir şekilde karar alacak, kişi mesken dokunulmazlığına sahip olacak ve yasal bir emir olmadan kimsenin evine girilemeyecekti. Ayrıca sansür kalkmış ve seyahat özgürlüğü getirilmişti.²³⁵

Meşrutiyet, Osmanlı ülkesine eşitlik, özgürlük ve adalet²³⁶ getirmek üzere demokratik²³⁷ bir zihniyet taşıyan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir ürünüydü. Cemiyet, meşrutiyetle birlikte *modern ve merkezi bir devlet çatısı altında, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem toplumsal anlamda hayatı modernleştirmek, hem de siyasal alanda parlamenter düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek* için çabalamıştı.²³⁸ Bundan hareketle cemiyet, çeşitli Osmanlı unsurlarının sempatisini kazanmış ve gerektiğinde ittifaklar yapmıştı. Bu ittifaklardan biri de Ermenilerle yapılmış ve çeşitli Ermeni örgütlenmeleri meşrutî idarenin getirilmesine destek vermişlerdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ramgavar Partisi,²³⁹ partinin yeni bir

²³³ Kansu, A. (2017). *1908 Devrimi*. (Çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları, 1.

²³⁴ Kansu, 2017, 224.

²³⁵ Shaw, J. ve Shaw, E.K. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları, 332.

²³⁶ *Talat Paşa'nın Anıları*. (1994). A. Kabacalı (Yay.Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları, 20.

²³⁷ Kuran, A. B. (1948). *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Tan Matbaası, 61-62.

²³⁸ Kansu, A. (2016). *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. (Çev. S. Somuncuoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları, 2.

²³⁹ Türk tarih yazımında Ermeni örgütlenmeleri için çoğunlukla komite ifadesi kullanılmaktadır. Lakin Ermeni komiteleri içinde yer alan Taşnaksutyun (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն (Ermeni Devrimci Federasyonu), Hıncak (Արհալ դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություն (ՄԴՀԿ)-Sosyal Demokrat Hıncak Partisi) ve Armenakan (Արմենական կուսակցություն-Armenakan Partisi)

döneme girdiğini ilan etmiş, Taşnak ve Hınçak partileri de programlarında değişiklik yaparak Meşrutiyet'in koruyuculuğunu üstlenmişlerdi. Fakat adem-i merkeziyet²⁴⁰ fikrinden vazgeçmemişlerdi.²⁴¹ Bu dönemde Ermenilerin yasal temsilcisi sıfatını üstlenen Taşnaksutyun Partisi, özerklik taleplerini kabul ettirmek üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ittifak yapmıştı.²⁴² Hınçak ve Ramgavar Partileri ise bu ittifakı çok sert bir dille eleştirmişti.²⁴³ Eleştiriler karşısında Taşnaksutyun Partisi, tüm gücünü seçimlerde tam bir özgürlük sağlanması ve anayasanın adem-i merkeziyet ilkesinin gözden geçirilmesi için harcadığını açıklamıştı.²⁴⁴ Bu dönemde Taşnaklar, ittifaktan aldığı güçle yeraltı faaliyetlerine son vermiş, fedai takımlarını dağıtmış ve Avrupa'da Ermeni davasını savunan Pro Armenia gazetesini kapatmıştı. Ayrıca parti, İstanbul'dan Muş ve Van'a kadar birçok yerde müttefik görüldüğü için silahlı eylemlerine son vermişti.²⁴⁵ Dolayısıyla partinin faaliyet alanı, propaganda yapmak, silah ve cephane tedarik etmek, Kürtleri ve İttihatçıları kazanmaya kaymıştı. Zira davalarının başarısı Kürtleri ve İttihatçıları kazanmaktan geçmekteydi.²⁴⁶

Kürtler ise, meşrutiyet idaresini hoş karşılamamışlardı. Çünkü Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte II. Abdülhamid dönemi sahip oldukları ayrıcalıkları yitirmişlerdi.²⁴⁷ Ayrıca 1895-1896 yıllarında gasp ettikleri Ermeni arazilerinin iadesi talebi ve bu kapsamda kurulan komisyonlarda Kürtlerin tepkisine bir nedendi.²⁴⁸ Öte yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dine karşı tutumu da Kürtleri rahatsız etmişti. Dolayısıyla bu durum Kürt

örgütlenmelerinin orijinal isimleri, örgütsel yapısından kaynaklı olarak *parti* şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla parti sözcüğü burada "insan topluluğu" anlamındadır. Bundan dolayı tez sınırlılıkları içerisinde dönem itibarıyla örgütlenmelerin ismine sadık kalınarak *komite* ifadesi yerine *parti* ifadesi, üyeleri için *komiteciler* ifadesi kullanılmıştır.

²⁴⁰ Prens Sebahattin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye atan etnik gerginliğin giderilmesi için adem-i merkeziyetçiliği çözüm olarak görmüştü (Matossian, B. (2016). *Parçalanın Devrim Düşleri*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınları, 74-75). Ona göre; vilayet hudutları iklim şartlarıyla iktisadî bağımlılığa göre küçültülmeli, merkezler yine aynı şart ve imkânlar göz önünde bulundurularak yeniden tespit edilmeli ve iktisadî bölge birlikleri meydana getirilerek birkaç vilayeti içine alacak şekilde genel valilikler meydana getirilmeliydi (Kuran, 1948, 263). Dolayısıyla vilayetlerin yönetim usulü ve genişletme yetkisi özel kurallara göre yapılmalıydı. (Kanun-i Esasi 108. madde). Behram, Z.A. (2006). *1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C Anayasasının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa, 44.

²⁴¹ Olgun, K. (2008). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 49.

²⁴² Günay, 2015, 63. Kansu, 2017, 92-107.

²⁴³ Matossian, 2016, 137.

²⁴⁴ Matossian, 2016, 110.

²⁴⁵ Günay, 2015, 65.

²⁴⁶ Ahmad, F. (2017). *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*. (Çev. A. Gür). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 10.

²⁴⁷ Talat Paşa'nın Anıları, 1994, 21.

²⁴⁸ Bozaslan, E. (2015). "Tehcirden Lozan'a Türkler, Kürtler ve Ermeniler". *Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 472.

aşiret reislerinin isyan etmesine ve bir kısmının da Rusya'ya sempati duymasına neden olmuştu. Bunlar arasında Bedirhan ailesi de vardı.²⁴⁹ Bu dönemde meşrutî idareye karşı Şeyh Sait Berzenci ve Hamidiye Kumandanlarından Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa, isyan etmişti. Paşa, 1909'da Padişah'ın devrildiği haberini alınca 1,500 Kürt askerîyle birlikte Şam'a yürümüş, ancak şehirden geri çekildiği esnada Arap Şammar aşiretiyle giriştiği muharebede öldürülmüştü.²⁵⁰ Nitekim Meşrutîyetle birlikte Kürtlerin yaşadığı bölgelerde devlet otoritesi artarken²⁵¹ İttihatçıların Taşnaklarla yaptığı ittifak doğrultusunda Osmanlı Hükümetinin Kürt aşiretleri üzerindeki baskısı da artmıştı. Bu kapsamda Gravi aşireti lideri Şakir Ağa, Haydaran Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa, Seyyid Ali, Musa ve Kasım kardeşler, Mir Muhe, Beşara Çeto ve kardeşi Cemil Çeto gibi aşiret reisi ve Kürt şakileri tutuklanmıştı.²⁵² Bunlardan Hüseyin Paşa, serbest bırakıldıktan sonra hükümete tepki olarak 12,000 haneli tüm aşiretini yanına alarak 1910 yılı başlarında İran'a göç etmişti. Göç ederken yanında Emin Paşa, Teymür Paşa ve Mehmet Sadık Bey de vardı. Bunların yanı sıra hükümet, Taşnaksutyun Partisi'nin monarşist rejimin kalıntısı²⁵³ diye kaldırılmasını talep ettiği Hamidiye Alaylarında isim değişikliği yaparak yeniden düzenlemeye gitmişti.²⁵⁴ Zira hükümet, Kürtleri de tamamen kaybetmek istememişti.

Kürtlerin rahatsızlık kaynaklarından biri de İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti dönemi *Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyla İlgili Kanun*²⁵⁵ maddesinin yasalaşmasıydı. Kürtler bu durumu, eski geleneklerin ve tarihi hakların ihlali olarak yorumlamışlar ve Ermenilerin silah taşıyabilecek olmalarından rahatsızlık duymuşlardı. Buna karşı Erzurum ve Muş başta olmak üzere doğu vilayetlerinden çok sayıda aşiret

²⁴⁹ Ünal, F. (2006). "II. Meşrutîyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (20-21), 92-93.

²⁵⁰ Jwaideh, 2016, 220.

²⁵¹ Jwaideh, 2016, 217-218.

²⁵² Baibourtian, 2013, 179.

²⁵³ Kör Hüseyin Paşa, göç ettikten sonra Ruslarla temasa geçmiş, Ruslardan bölgenin işgalini talep etmiş ve Rusya'dan topraklarına göç izni istemişti. Ancak Rusya bu göçü kabul etmemişti. (Burkay, 2015, 473-483). Osmanlı Hükümeti, Rusya'nın Kürt aşiretleri üzerindeki faaliyetlerini tecrübe ettiği için Kör Hüseyin Paşa'yı kazanmak için Kör Hüseyin Paşa'nın Van'a geri dönmesine izin vermişti. Hatta kendisi 1912'de Patnos'ta ki Hafif Süvari Alay Kumandanlığına getirilmişti. Abak, T. (2015). "Kürt Politikasında Hamidiye Siyasetine Dönüş ve Kör Hüseyin Paşa Olayı 1910-1911". *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 282-283.

²⁵⁴ Günay, 2015, 160.

²⁵⁵ Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*. (Çev. N. Ülken). İstanbul: Sander Yayınları, 94-102.

lideri, hükümetten yasanın feshedilmesini talep etmiş; eğer talep kabul edilmezse sorunlar çıkarmak üzere İran ve Rusya'ya hareket edeceklerine dair hükümeti tehdit etmişlerdi.²⁵⁶

Görüldüğü üzere Meşrutiyet idaresi, doğu vilayetlerinde yaşayan Kürtler tarafından hoş karşılanmamıştı. Fakat Avrupa'da İttihatçıların çatısı altında yetişen Kürt aydınları,²⁵⁷ meşrutî idareyi desteklemişlerdi. Bunlar, Kürt milliyetçiliğini yaymaya çalıştıkları için II. Abdülhamid tarafından takip altında tutulmuş ve sonrasında sürgün edilmiş kimselerdi. Ayrıca bunlar, II. Abdülhamid taraftarı olan Kürt aşiretlerine de muhaliflerdi.²⁵⁸ Nitekim İstanbul'daki Kürt aydınları ile Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt aşiret reislerinin Meşrutiyet'e bakış açılarında farklılıklar vardı.²⁵⁹

Doğu vilayetlerindeki Kürtlerle Ermenilerin Meşrutiyet rejimine karşı tutumları Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine de yansımıştı. Zira 1908, 1912 ve 1914 üç seçim döneminde toplamda 10 Kürt mebus,²⁶⁰ Kürtleri temsil ederken Ermenileri ortalama 13-15 Ermeni mebus temsil etmişti.

Çizelge 3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı Unsurları²⁶¹

Seçim Dönemleri	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Yahudi	Slav	Toplam
1908	147	60	27	26	14	4	10	288
1912	157	68	18	15	13	4	9	284
1914	144	84	-	13	14	4	-	259

²⁵⁶ Baibourtian, 2013, 184.

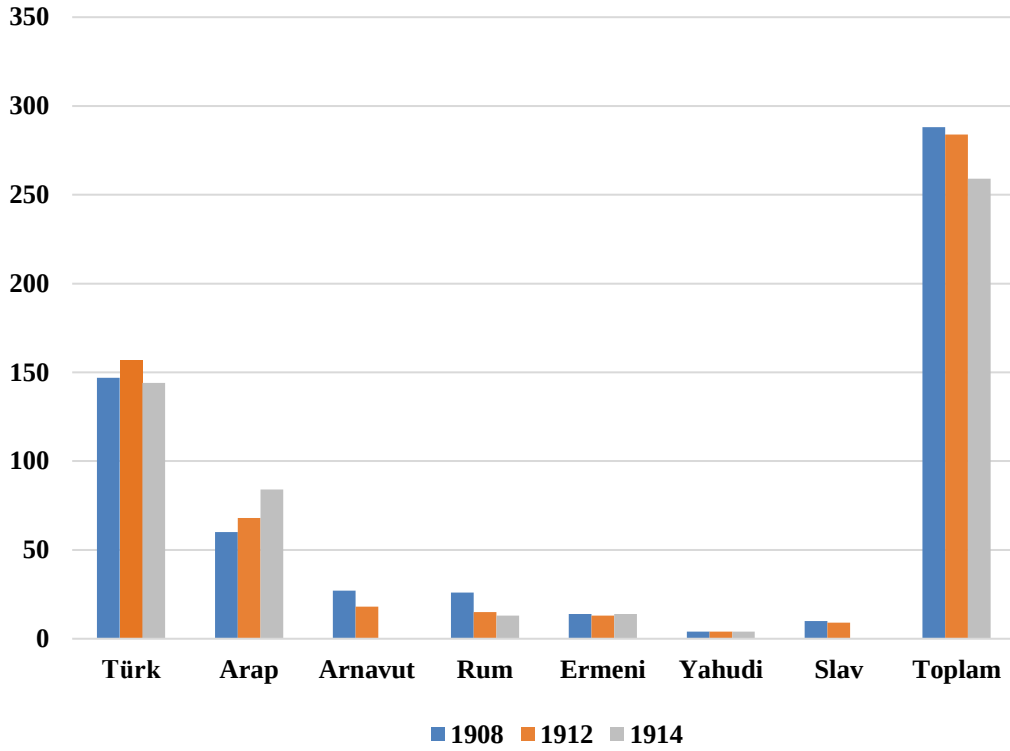
²⁵⁷ Jwaideh, 2016, 208.

²⁵⁸ Sasuni, 1992, 150.

²⁵⁹ Örs, O. (2012). *İttihat ve Terakki Cemiyet'inin Kürt Politikası 1908-1914*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 69.

²⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde Kürtler ayrı bir kimlik olarak görülmediği için Türk mebuslar içerisinde sayılmıştır. Ahmad, F. ve A. Rustow, D. (2012). "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Meclisler". *Güneydoğu Araştırmalar Dergisi*, 4-5, 247-248.

²⁶¹ Admad ve Rustow, 2012, 247.

Şekil 3.1. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Mebusan Meclisinde Osmanlı Unsurlarının Dağılımı

Çizelge 3.2. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebuslar Listesi²⁶²

Unsurlar	Erzurum	Van	Bitlis
Türk	Hacı Lütfullah Vehbi Efendi	Tevfik Efendi	Hacı İlyas Sami Efendi
	Raif Efendi	Dr. Mithad	Arif Efendi
	Seyfullah Efendi	Mehmet Hamza Bey	Hasan Lami Efendi
	Şaban Efendi	Münip Bey	Nusret Sadullah Bey
	Şevket Bey	Seyyid Taha Efendi ²⁶³	Abdürrezzak Efendi
	Hüseyin Tosun Bey	-	Nazım Bey
	Mehmet Şefik Bey	-	Mehmet Emin Efendi ²⁶⁴
	Osman Feyzi Efendi	-	-
	Halet Bey	-	-
	Süleyman Sudi Efendi	-	-

²⁶² Ahmad ve Rustow, 2012, 277-278.

²⁶³ Ezherli, İ. (1992). *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*. Ankara: TBMM Basımevi, 198.

²⁶⁴ Kansu, 2016, 567.

Çizelge 3.2. (devam) Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebuslar Listesi²⁶⁵

Kürt	Hafız Ahmet Ziya Bey	-	Şeyh Nasrettin Efendi
Ermeni	Osep Medetyan Efendi	Asaf (Doras) Bey	Keğam Der Karapetyan
	Karekin Pastırmacıyan ²⁶⁶	Vahan Papazyan ²⁶⁷	Minas Çeraz Efendi
	Vartkes Ohannes Serengülyan ²⁶⁸	Arşak Vramyan ²⁶⁹	-

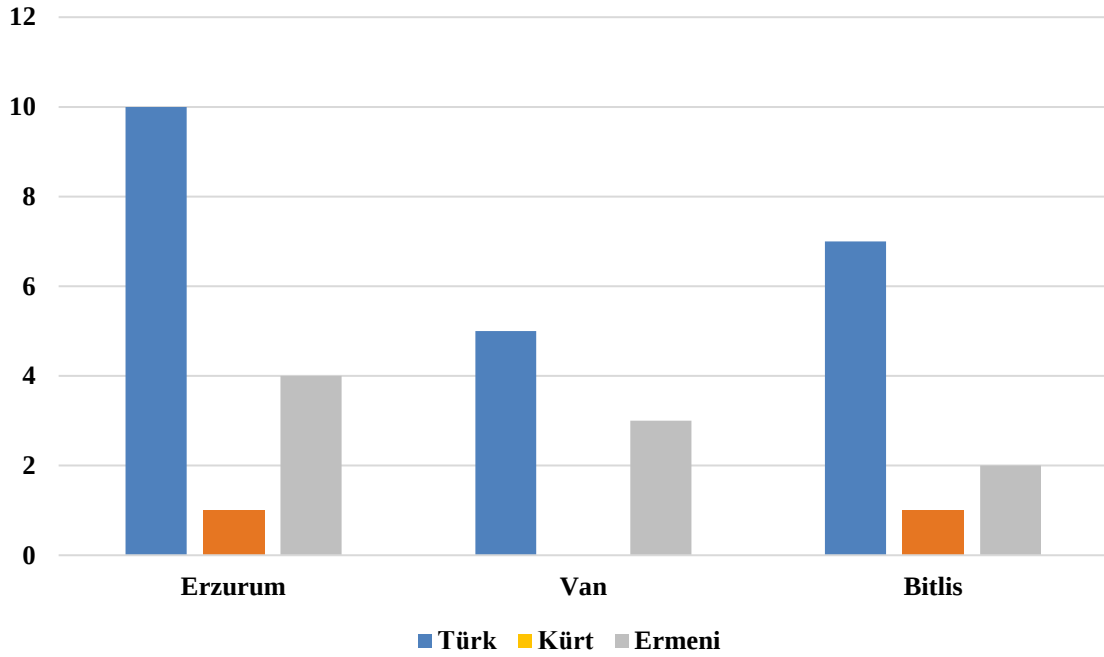
²⁶⁵ Ahmad ve Rustow, 2012, 277-278.

²⁶⁶ **Karekin Pastırmacıyan**, gerilla adıyla Armen Garo, 1872'de Erzurum'da doğdu. Fransa'da Nancy Üniversitesi'nde Ziraat Mühendisliği Fakültesi'nde okurken Taşnaksutyun Partisi'ne katıldı. 1895 Zeytun isyanına katılmak üzere Fransa'dan Osmanlı topraklarına geri döndü. Armen Garo lakabını da bu dönemde aldı. 1896'da Osmanlı Bankası baskınına planladı ve liderliğini üstlendi. Baskın sonrası yargılanmadan affedildi ve Marsilya'ya gitti. Oradan İsviçre'ye ve sonra 1900 yılında Tiflis'e geçti. II. Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı Devleti'ne geri döndü ve 1908-1912 Osmanlı Mebusan seçimlerinde Erzurum milletvekili seçildi. Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya'ya giderek Ermeni gönüllü birliklerini örgütledi. 1918'de kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ABD elçisi oldu. 1923'te de Cenevre'de öldü. Garo, A. (2015). *Osmanlı Bankası Baskını: Armen Garo'nun Anıları*. (Çev. A.Tuygan). İstanbul: Belge Yayınları, 1.

²⁶⁷ **Vahan Papazyan (Koms)**: Vanlı bir Ermeni ailesinin çocuğu olarak Tebriz'de doğdu. 1895'te Taşnaklara katıldı. St. Petersburg Üniversitesine gitti. 1903-1908 yılları arasında Kafkasya'dan gelen silahların sevkiyatı için güzergâhlar tespit etti. Van'daki Taşnak faaliyetlerinin kilit ismiydi. 1907'de Taşnak, Taron-Van sorumlu birimi üyesi oldu. 1908 seçimlerinde Van mebusu seçildi. Birinci Dünya Savaşı başladığı zamanda Rus ordusunda Ermeni gönüllü birliklerini organize etmek üzere Kafkasya'ya geçti. Kaligian, D.M. (2017). *Taşnaklar ve İttihatçılar*. (Çev. D.M. Taşyürek). İstanbul: Aras Yayıncılık, 323.

²⁶⁸ **Vartkes, Ohannes Serengülyan**: Erzurum'da doğdu. 1890 Erzurum nümayişlerine katıldı ve tutuklandı (muhtemel Sanasaryan Okulu Olayı). 1892'de Taşnaksutyun Partisi'ne üye oldu. Osmanlı Bankası Baskını olayında yer alan 19 kişilik grubun içindeydi. 1908'de Meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a geldi. Erzurum mebusu seçildi. 24 Nisan 1915'te tutuklandı. Lapcinciyan, T.T. (2010). *11 Nisan Anıtı*. İstanbul: Belge Yayınları, 60.

²⁶⁹ **Onnik Derdzakyan (Arşak Vramyan)**: Kendisi İstanbul Ermenisi olup Ecmiadzin'de Ruhban Okulu'ndan mezun oldu. Taşnak üyesiydi. İyi Rusça bildiği için Rus postanesinde çalıştı ve bu esnada Rus gemilerinden silah tedarik edilmesine yardımcı oldu. Osmanlı Bankası Baskını'na katıldı ve takibata uğrayınca Rus konsolosluğunda saklandı. Bulgar pasaportu alarak Bulgaristan'a Filibe'ye gitti. Troşak gazetesinde çalıştı. 1907'de Kafkasya'ya döndü ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile Van'a geçmişti. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Van mebusu seçildi ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde öldürüldü. Lapcinciyan, 2010, 106.

Şekil 3.2. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesinden Üç Dönem Osmanlı Mebusan Meclisine Seçilen Mebusların Dağılımı

Görüldüğü üzere Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde Ermeniler, sekiz mebusla temsil edilirken Kürtler, sadece iki mebus tarafından temsil edilmekteydi. Dolayısıyla Kürtlerin Meşrutiyet idaresine olan tepkisi ve ilgisizliği mecliste de hissedilmekteydi.

3.2. II. Meşrutiyet Dönemi Kürt ve Ermeni Örgütlenmesi

3.2.1. Kürtlerin Örgütlenmeleri

II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman ilk defa Kürt adını taşıyan irili ufaklı dernek ve cemiyetler kurulmuştu. Söz konusu cemiyet ve derneklerin kurucuları arasında aşiret mektepleriyle İstanbul'da eğitim görmüş Kürt aydınlar da vardı.²⁷⁰ Söz konusu aydınlar, Ermeni milliyetçilik hareketlerinden esinlenerek²⁷¹ Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti ve 1912'de Kürt Hevi Talebe Cemiyetlerini kurmuşlardı.

²⁷⁰ Aydın, M.B. (2019). *Kürdlerin Genel Tarihi*. İstanbul: Peri Yayınları, 285.

²⁷¹ Günay, 2014, 320.

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 2 Ekim 1908'de Şemdinan ailesinden Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Şeyh Seyyid Abdülkadir²⁷², Bedirhan ailesinden Mehmet Emin Ali²⁷³ ve Baban aşiretinden Babanzade Ahmet Naim Bey ve Şerif Paşa²⁷⁴ tarafından kurulmuştu. Cemiyetin aynı adı taşıyan bir de gazetesi vardı. Seyyid Abdülkadir de Hetav-i Kürt (Kürt Güneşi) adlı bir gazete çıkarmış; Bedirhan ailesi ise bu dönemde Kürdistan gazetesini İstanbul'a taşımıştı. Kürt Hevi Talebe Cemiyeti de 1913 yılında Kürtçe ve Türkçe yayın yapan Roj-a Kürt adında aylık bir dergi çıkarmaya başlamıştı.²⁷⁵ Bazı kaynaklarda adı İrşat geçen bu cemiyetin, Erzurum, Van, Diyarbakır ve Urfa'da şubeleri vardı. İrşat örgütü, Bedirhanlar ile organik bir bağa sahip olup Balkan Savaşları sırasında bölgede büyük bir ayaklanma hazırlığına girişmişti.²⁷⁶ Bu cemiyetlerin yanı sıra İttihatçılara muhalif Bitlis, Muş, Diyarbakır, Erzurum ve Musul'da Kürt Kulüpleri kurulmuştu.²⁷⁷ En aktif çalışan kulüplerden biri, Bitlis Kürt Kulübü idi. 1908 yılında 700 kayıtlı üyesi vardı. Zamanla bu sayı 8,000 kişiyi bulmuştu.²⁷⁸ Şeriat taraftarı olan bu kulüpler, 1909'da 31 Mart Olayında Tevfik Paşa kabinesinden şeriatın geri getirilmesini isteyen bir telgraf çekmişlerdi.²⁷⁹

Kürt örgütlenmeleri içerisinde Ermeni-Kürt ilişkilerinin normalleşmesi için Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti büyük bir çaba sarf etmişti. Bu maksatla cemiyet, Kürtlerle Ermeniler arasında ve Kürt aşiretlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları gidermek ve

²⁷² **Şeyh Seyyid Abdülkadir:** 1851'de Hakkâri Şemdinan'da doğdu ve Nakşibendi Tarikatı geleneğiyle yetişti. Türkçe ve Kürtçenin yanında Arapça ve Farsça biliyordu. Özerklik yanlısı Kürtler arasında yer aldı. 1908'de Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kurdu. 1910 yılında Osmanlı Ayan Meclisi üyeliğine atandı ve Şuray-ı Devlet Başkanlığı yaptı. 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti'ni kurdu ve başkanı oldu. Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*. (Çev. N.Ö. Gündoğan ve A.Z. Gündoğan). İstanbul: İletişim Yayınları, 162-172.

²⁷³ **Mehmet Emin Ali Bedirhan:** 1851'de Girit'te doğdu. Sekiz çocuğundan Süreyya, Kamuran ve Celadet Bedirhanlar, Kürt milliyetçiliğinin savunucuları arasındaydı. Bedirhan Mehmet Emin çok iyi eğitim görmüştü. Türkçe, Arapça, Kürtçenin yanında Fransızca da biliyordu. Hukuk eğitimi aldı ve Osmanlı'nın birçok vilayetinde savcılık yaptı. Abdürrezzak kuzeni idi. Rıdvan Paşa'nın öldürülmesinde 1906'da sürgüne gönderildi. 1908'de İstanbul'a döndü ve Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti kurucuları arasında yer aldı. Aynı şekilde 1918'de de Kürdistan Teali Cemiyeti'ne katıldı ve Şeyh Abdülkadir'in aksine bağımsız bir Kürt devletini savundu. 1920'de cemiyetten ayrılarak Kürt Teşkilat-ı İçimaiye Cemiyeti'ni kurdu. Özoğlu, 2017, 173-177.

²⁷⁴ **Mehmet Şerif Paşa:** Süleymaniye'de Baban aşiretinin Handan kolundan gelen bir aileye mensuptu. 1865'te İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Sultani'yi bitirdi ve Fransa'da eğitim gördü. Babası Said Paşa idi. Berlin ve Paris Ataşemiliterliği yaptı. 1898-1908 Stockholm Büyükelçiliği yaptı. Türkçe'nin yanında Arapça, Fransızca ve İngilizce bilmekteydi. 1895'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi. Paris'te Meşrutiyet gazetesini çıkardı. 1918'de kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kurucu kadrosunda yer aldı ve Kürt delege olarak Paris Barış Konferansı'na katıldı. Özoğlu, 2017, 198-202.

²⁷⁵ Şimşir, 2007, 251-254.

²⁷⁶ Burkey, 2015, 466.

²⁷⁷ Moumdjian, 1999, 33.

²⁷⁸ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*. (1998). (Çev. M. Aras). A. Önal (Ed.). İstanbul: Peri Yayınları, 66.

²⁷⁹ Bajalan, D.R. (2010). *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*. İstanbul: Avesta, 102.

anlaşma yollarını araştırıp geliştirmek amacıyla Kürtlerin yaşadığı bölgelere ehil kişiler göndermeyi planlamıştı. Cemiyet, Ermeni partilerinden de yararlanmak üzere İstanbul'da Kürtler ile Ermenilerden bir karma kurul oluşturmayı kararlaştırmıştı. Ayrıca cemiyet, Kürtlerin yaşadığı yerlerde halktan herhangi biri zulüm görürse veya Kürtler başka unsurlara zulüm yaparlarsa bunların giderilmesi için hükümet nezdinde girişimlerde bulunacaktı.²⁸⁰

Cemiyet, eylemsel olarak 1909'da Bitlis'te bir ayaklanma tertip etmişti. Asıl önemli faaliyeti ise, 1909 yılında *Anadolu ahvalinin tahkik ve ıslahı* için acele tedbir alınmak üzere bir heyetin bölgeye gönderilmesini öneren bir muhtırayı Kamil Paşa hükümetine vermesiydi. Muhtırada Kürt ve Ermeniler arasında meydana gelen anlaşmazlıkların giderilmesi istenmişti. Ayrıca cemiyet, doğu vilayetlerinde genel bir ıslahatla birlikte muktedir valilerin tayini, ana yol inşası, mahkemelerin gözden geçirilerek adaletin sağlanması ve bölgede okullar açılmasını talep etmekteydi.²⁸¹ Bunların yanı sıra bazı Kürt ileri gelenleri özellikle Şeyh Seyyid Abdülkadir'in başını çektiği grup, Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir Kürt devleti talep etmeye başlamıştı. Bedirhan aşireti ileri gelenlerinden Abdürrezzak da Rusya desteğinde bir Kürt devleti kurmak üzere Rusya ile iş birliğine girişmişti.²⁸² Ayrıca Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Bedirhan aşireti başta olmak üzere Kürt reislerinin birçoğu, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne destek vermişti. Bu maksatla İtilafçılar, bir Kürt birliği örgütlemiş ve birliğe 1,700 Kürt'ün katılmasını sağlamışlardı. Bu kapsamda Kürt devleti taleplerini hayata geçirmek için Erzurum'da bir Ayaklanma Komitesi kurulmuştu. Komite, kısa sürede Van, Diyarbakır ve Urfa'da şubeler açtı. Özellikle Erzurum, Bitlis, Muş ve Bayezid'den 70,000 silahlı isyancı temin edebilmeyi planladı. Bu maksatla komite başkanı Hayrettin Bey, Rus konsolosları aracılığıyla Rusya'dan destek istedi. Fakat Rusya, genel bir Kürt ayaklanmasına sıcak bakmadı. Zira Kürtlerin geleceksiz, örgüt bakımından zayıf hareketi Rusya'nın politikasına uygun düşmemişti. Esasen Kürtler, aşiretlere ayrılmış bir durumda olduklarından genel bir ayaklanma başlatmayı başaramamışlardı.²⁸³

²⁸⁰ Şimşir, 2007, 256.

²⁸¹ Bajalan, 2010, 106.

²⁸² Karadiş, Z. (2006). *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 61-62.

²⁸³ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, 1998, 79.

Jwaideh, Kürtlerin özerklik talepleri kapsamında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Irak'ta Barzanlı Şeyh Abdülssalam ve Duhoklu Şeyh Nur Muhammed'in bir dilekçe kaleme aldığını kaydetmektedir. Dilekçede;

- 1-Beş kazada resmi dil olarak Kürtçenin kullanılması,
- 2-Eğitim dili olarak Kürtçenin kullanılması,
- 3-Kürtçe konuşan kaymakam, nahiye müdürü ve memurların atanması,
- 4-İslamın devlet dinî olduğundan yola çıkarak hukuk işlerinin ve adaletin şer'i hükümlere uygun yürütülmesi,
- 5-Kadı ve müftülerin Şafii mezhebine mensup kişilerden seçilmesi,
- 6-Vergilerin şeriata uygun olarak alınması,
- 7-Vergilerin beş kazada yolların tamiri ve düzeltilmesi için kullanılması yer almaktaydı. Dilekçede yer alan maddeler dinî ve milliyetçi bir zihnin ürünüydü. Ayrıca Şafiiliğin Kürtlerin dinî bir kurumu olarak kabul edilmesi istenmekteydi.²⁸⁴

Sonuç olarak 1908'den sonra Kürt milliyetçiliği, Kürt aydınları arasında belirgin bir şekilde işlenmeye başlandı. Bunun neticesi olarak Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması Kürtlerin talepleri arasına girdi. Aynı zamanda meşruti idareden dolayı ayrıcalıklarını kaybeden aşiret reisleri isyan etmişti. Kimi aşiret reisi de özerklik taleplerini gerçekleştirmek üzere Rusya'ya sığınmıştı. Dolayısıyla 1898–1918 yılları arasında kurulan Kürt cemiyet ve dernekleri ile bunlara bağlı neşriyatlar, Kürtlerin eğitilmesiyle Kürt milliyetçiliğinin canlandırılması kapsamında faaliyet yürütmüşlerdi.²⁸⁵ Fakat Kürtlerin aşiret şeklinde örgütlenmeleri, ortak bir hareketi beraberinde getirememişti.

3.2.2. Ermenilerin Örgütlenmeleri

Ermeni milli örgütlenmesi, XIX. yüzyılda özellikle 1878 tarihinden sonra başlamıştı. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, Avrupa'da ve Kafkasya'da çeşitli isimler altında cemiyet, birlik, örgüt, kulüp, parti ve komiteler teşkil edilmişti. Bunlar içerisinde en etkili olanları, 1885 yılında Mıgırdiç Portukalyan'ın Van'da kurduğu

²⁸⁴ Jwaideh, 2016, 221.

²⁸⁵ İnternet: Bruinessen, M. (1997). "Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their Others". *Middle Eastern Studies*, 4. https://www.academia.edu/2573523/Constructions_of_ethnic_identity_in_the_late_Ottoman_Empire_and_Rpublican_Turkey_the_Kurds_and_their_Others, Erişim Tarihi: 24.11.2019.

Armenakan Partisi,²⁸⁶ 1887’de Cenevre’de kurulan Hınçak Partisi²⁸⁷ ve 1890’da Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun Partisiydi.²⁸⁸ Hagopyan’a göre bu teşkilatlar, Ermenilerin coğrafi varlıklarının tehlikeye düştüğü anda baskılara karşı kurulan egemenlik teşkilatlarıydı.²⁸⁹ Bunlardan Rusya Ermenileri tarafından kurulan Devrimci Hınçak Partisi (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi), ihtilalci bir özelliğe sahip olup milliyetçi ve sosyalistti.²⁹⁰ Partinin amacı, Osmanlının doğusu, İran ve Rus sınırında bulunan Ermenileri birleştirerek bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı.²⁹¹ Partinin İstanbul merkez olmak üzere Bafra, Merzifon, Amasya, Yozgat, Trabzon, Arapkir’de şubeleri vardı.²⁹² Parti, 1898’de sosyalizm ve ulusal özgürlük tartışmaları içinde ikiye bölündü ve böylelikle Veragazmyal (Վերազմայալ) Hınçak Partisi ortaya çıktı.²⁹³ Partinin eylemleri arasında 1890 Erzurum isyanı, Merzifon-Kayseri-Yozgat Olayları (1892–1893), I. Sasun İsyanı (1895), Babıali Nümayişi (1895), Zeytun İsyanı (1895) vardı.²⁹⁴ Parti, İttihatçıların yerine 1912’de Hürriyet ve İtilaf Partisi ile iş birliği yapmıştı.²⁹⁵

Kafkas Ermenileri tarafından kurulan Taşnaksutyun Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu/EDF) ise, sosyalizm, bağımsızlık, demokrasi, vatan ve millet, federasyon, birey ve toplum, özgürlük ve adem-i merkezîyet temelli bir ideolojiye sahipti.²⁹⁶ Parti, esaslarına ulaşmak için halkı silahlandırmış ve çetelerle devrimci hareketler gerçekleştirmişti.²⁹⁷ Gerilla faaliyetleri; İran ve Rusya’dan silah taşıma, Osmanlı ve Rus birlikleri ile çatışma, Ermeni köylülerinin savunma ve [saldırı] için eğitilmesi, Ermenileri katleden Kürtlere karşı misilleme şeklindeydi. Parti en iyi şekilde Van, Muş ve Sasun bölgesinde örgütlenmişti.²⁹⁸ Partinin resmi yayın organı Troşak gazetesiydi.²⁹⁹ Partinin

²⁸⁶ Umar, A.B. (2014). *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 33-35.

²⁸⁷ Minassian, A.T. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. (Çev. M. Tunçay). İstanbul: İletişim Yayınları, 23.

²⁸⁸ Avagyan, A. ve Minassian, G.F. (2013). *Ermeniler ve İttihat Terakki*. (Çev. L. Denisenko ve M. Şahan). İstanbul: Aras Yayıncılık, 20.

²⁸⁹ Յաւնքութիւն[Hagopyan], 1967, 152.

²⁹⁰ Minassian, 2012, 24-26.

²⁹¹ Uras, 1987, 431.

²⁹² Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yayınları, 132.

²⁹³ Kaligian, 2017, 14.

²⁹⁴ Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye’de Siyasal Partiler*. c. I. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 493.

²⁹⁵ Avagyan ve Minassian, 2013, 95.

²⁹⁶ Umar, 2014, 57.

²⁹⁷ Gürün, 1983, 133.

²⁹⁸ Kaligian, 2017, 14.

²⁹⁹ Osmanlı sınırları içerisinde parti/komite merkezleri, Van, Muş, Erzurum ve Trabzon’du. Yayın organı Troşak’tan başka Erzurum’da Haraç (İleri), İstanbul’da Azadamart, Kafkasya’da Horizon, Fransa’da Pro Armenia vardı.

Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleştirdikleri eylemler; 1896'da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası Baskını, 1904 II. Sasun İsyanı ve 1905'te Yıldız Bomba Suikastı idi.³⁰⁰

Anayasal Ramgavar Partisi ise, 1908'de İstanbul'da kurulmuştu. Liberal ve anti-devrimci özellik taşımaktaydı. Parti, bütün unsurları Osmanlılık fikri altında birleştirerek Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı reddetmekteydi. Ermenilik, Osmanlılıkla beraber olmalıydı. Fakat diğer Ermeni teşkilatları gibi adem-i merkeziyetçiliği savunmuştu. Partinin etkinlik alanı Çukurova bölgesi ve doğu vilayetleriydi.³⁰¹ Nitekim 1908'den sonra Osmanlı ülkesinde dört Ermeni siyasi teşekkülü vardı. Bunlar Taşnaksutyun Partisi, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Anayasal Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisiydi. Bunlar içerisinde gücü elinde tutan siyasi teşekkül, Taşnaksutyun Partisi ve ufak ölçekte Hınçak Partisiydi³⁰² ve özellikle de Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde iyi bir şekilde örgütlenmişlerdi.

Bölgede en etkili Ermeni partisi, Taşnaksutyun idi. Fakat fedai teşkilatlanmasında parti ayırmaksızın herkes yer alıyordu. Ermeni komitecilerinin yürüttüğü silahlı eylemler, fedailer tarafından gerçekleştirilmekteydi. Kendini adayan anlamına gelen *fedai*³⁰³ teşkilatlanması, 10-15 kişilik silahlı seyyar örgütlenmelerdi. Fedai, halktan doğan bir teşkilattı. İster Kafkasyalı ister Osmanlı Ermeni'si olsun çeşitli meslek gruplarından her Ermeni, fedai teşkilatı içerisinde yer almaktaydı.³⁰⁴ Bunlar, Müslüman köylerini basıp katliam yapıyorlardı. Örneğin 1897'de Hanasor'da, Mazrik Kürt aşiretine karşı yapılan baskın, Ermeni fedailer tarafından gerçekleştirilmişti. Baskına 253 *fedai* katılmıştı. Baskın sonunda Mazrik aşiretinin erkeklerinin hepsi öldürülmüştü. Kürtler ise karşı saldırıya geçerek 20 fedaiyi öldürmüş ve mütebakisini İran'a doğru sürmüştü.³⁰⁵ Bu tarihten sonra Taşnaklar, özellikle eylemlerini Van ve Muş bölgesinde yoğunlaştırmış ve 1900 yılından sonra eylemlerini, silahlı direniş şeklinde gerçekleştirmeye başlamıştı. Zengin fakir demeden bütün Ermenileri vergiye bağlamıştı. Osmanlı ve Kafkas kökenli yerel Ermeni komiteciler önderliğinde Nikol Duman, Vardan Külkhandanyan, Dro (Drastamat

³⁰⁰ Tunaya, 1998, 594-595.

³⁰¹ İnternet: İter, E. (1993). "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program". OTAM, 4, 518-519. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/17177/> Erişim Tarihi: 30.10.2019.

³⁰² Avagyan ve Minassian, 2013, 49.

³⁰³ Գրախոս, Ա. Վ. (1998). *Բաղրիկի Հայկական Լեզուն*[Ermeni Dili Sözlüğü]. Գլխուն, 504 [Kranyan, A.V.(1998). Bargirk Hayaren Lezui. Beyrut]

³⁰⁴ Minassian, 2012, 36-37.

³⁰⁵ Suny, R. G. (2016). *Ancak Çölde Yaşayabilirler*. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Aras Yayınları, 175.

Kanayan), Hamazasp, Heço, Sako, Arakel, Murat, Aro, Keri (Arşak Kavafyan) vb. kişilerden oluşan seyyar birimler kurmuş ve bu birimler, birlikleri eğitimcinin yanında birliklere fedai ve para akışı sağlamıştı. Dolayısıyla kısa sürede Ermeni toplumunun tek yetkilisi olarak kendisini Ermeni cemaatine zorla kabul ettirmişti.³⁰⁶

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yeraltı faaliyetlerine son veren Taşnaklar, her Ermeni köyünde bulunan grup ve kasabalarda ki komiteleri veya alt komiteleri örgütlemek için vilayetlere saha kadroları göndermişti. Böylelikle birkaç grup, tek bir komitenin sorumluluk sahasında faaliyet göstermekteydi. Saha kadroları içinde Dro (Diyarbakır, Bulgaristan), Şahbaz (Karadeniz bölgesi, Sivas), Dr. Nazlıyan (Kayseri), Dr. Haygaz Baruyr (Kozan), Murad (Harput, Arapkir, Sivas), Rostom (İran), Dikran (Erzurum, Van, Muş ve Diyarbakır), Kiğı'da Karmen (Mıgırdiç Melkonyan), Muş'ta Toros (Galust Aloyan) ve Rupen Ter Minasyan vardı.³⁰⁷ Bunların görevleri, fedailerin ihtiyaçlarını karşılamak, onları bölgeden bölgeye aktarmak, izlenme durumunda kaçmalarını sağlamaktı. Ayrıca Kürt çetelerinin tehdidine karşı komşu köylerin yardımına koşmak için Hareketli ya da Uçan çeteler -her köyde 30-50 erkekten oluşan militan grup ve silah deposu-, maddi kaynakları sağlamakla görevli Mali Grup, silah temin eden Askerî Grup, bölgeler arası mektuplaşmayı sağlayan Kadınlar Grubu vardı.³⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı arifesinde seferberlik ilanından sonra Taşnaksutyun Partisi Rusya'dan aldığı direktifler doğrultusunda Van, Bitlis ve Muş bölgesi yönetimi İşhan³⁰⁹, Vramyan, Vartapet, Serkis ve Karçıkanlı Vartan'a bırakmıştı. Ayrıca bölgede Ermeni ayaklanması için takip edilecek yolları anlatan *Kişisel Savunma Talimatnamesi* adlı bir kitapçık yayınlamıştı.³¹⁰ Dolayısıyla komiteciler, Ermenileri silahlandırarak ihtilal fikriyle hazırlığına başlamışlardı.³¹¹ Bunların yanı sıra komiteciler, Rusya'ya Ermeni göçünü de

³⁰⁶ Minassian, 2012, 40-63.

³⁰⁷ Kaligian, 2017, 42-45, 189.

³⁰⁸ Koloğlu, O. (2013). *Jurnalcilikten Teşkilat-ı Mahsusa'ya*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 134.

³⁰⁹ **İşhan (Nigoğayos Poğosyan)**: Karabağlı bir Ermeni idi. Taşnak üyesiydi ve 1905'te Van'a geçmişti. Bu tarihten sonra EDF'nin Van ve çevresi askerî sorumlusu olmuştu. II. Meşrutiyet'ten sonra silahlı mücadeleyi bırakıp *Aşhadank/(Çalışma)* gazetesinde yazılar yazmıştı. Van'da şehir meclisi üyeliği yapmış ve Birinci Dünya Savaşı öncesi öldürülmüştü. Lapcinciyan, 2010, 104.

³¹⁰ McCarthy vd., 2018, 198.

³¹¹ ATASE, BDH-528-2061-22-10.

organize etmekteydi. Örneğin Erzincan sancağından Ermenilerin hemen hepsi (3/4) İran ve Rus sınırından Rusya'ya firar etmişlerdi.³¹²

Hovhannisyan'ın *Taşnaksutyun Muhallifleri* adlı kitabında Taşnakların Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Ermenilerin neden örgütlenmesine önem verdiklerine dair tespitlerde bulunmaktadır. Çünkü Taşnaklar'a göre Ermeni köylüleri:

Genelde örgütsüz çalışıyorlar, neyin gerekli olup olmadığını ve ne yapılması gerektiğini bilmiyorlar... Cesur yöneticiler olmadan en küçük muhalefet karşısında umutları tükenebilir, bu risk alınmaz bir durumdur. Halk genelde cesur kalkışmalara sahip değildir... Ermeni köylülerinin her biri sadece kendi köy sınırlarını korumak için gönüllüdür, böylelikle çoğu zaman başarısız olurlar. O köylüler çoğunlukla bencildir, yerel çıkarlar bilincine sahiptir, hatta kendi içlerinde muhalif düşüncelere sahiplerdir, muhalif düşünceler direnişe engeldir... Karanlık ve bahtsız taşralarda sert, açgözlü, yağmacı ve öldürmeye susamış, bunlar hususi olarak Ermeniler içinde ortaya çıkmakta ve Taşnak'ta bu rolü ifa etmektedir... Ek olarak genellikle bizim köylerin içinde lider seçmek zordur, bunun sebebi kısmen Ermenilerin kamusal (idare) hislerinin zayıf oluşu kısmen de bilinen psikolojik gerçekliktir... Atasözü bunu özetlemektedir “Kimse kendi memleketinde peygamber olmazmış (Peygamber kendi memleketinde hürmet görmez.” Onlar, Taşnaksutyun liderlerine ve askerlerine hasrettir.³¹³

Sonuç olarak Taşnaksutyun Partisi, diğer Ermeni partilerine göre Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde daha iyi örgütlenmişti. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesinde bölgedeki teşkilatlarını güçlendirmek için çalışmışlardı. Zira bölge Rusya ve İran'a sınırdı. Bundan dolayı kolayca silah ve cephane tedariki yapılabiliyordu. Ayrıca diğer doğu vilayetlerine oranla bölgedeki Ermeni nüfusunun fazla olması da partinin hareket alanını rahatlatmaktaydı.

3.3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bölgede Ermeni-Kürt İlişkileri

Ermeniler, örgütlenmeye başladıkları dönemlerde Kürtlerle *siyasi* olarak irtibata geçmeye başlamışlardı. Özellikle 1895-96 yıllarında doğuda meydana gelen olaylarda

³¹² *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'deki Ermeni ve Rumlar*. (1337/1921). İstanbul: Matbaayı Ahmet İhsan ve Şürekası (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi), 22-23.

³¹³ Հովհաննիսյան, Մ. (1906). *Դաշնակցությանը Եւ իրա Հակառակորդները (Taşnaksutyun ve Muhallifleri)*. Թիֆլիս: Յարաջ, 47-48 [Hovhannisyan, M. (1906). Taşnaksutyun yev Nra Hakarakordneri. Tiflis: Y(H)araç].

Ermeni partileri, Dersim'e temsilciler göndermişti. Bu kapsamda Jirayr³¹⁴ ve Kevork Çavuş³¹⁵, Kürt Kasım ve Musa Beyler ile Ermeni-Kürt birliği kurmak üzere irtibat kurmuşlardı.³¹⁶

Ermeni-Kürt iş birliğinin Kürt ve Ermeni aydınları arasında da kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde Ermeni-Kürt ilişkileri geliştirilmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda Kürdistan gazetesinde Kürtçülük fikirlerini işleyen Mithat Bedirhan, Taşnaklarla irtibata geçmiş ve Troşak gazetesinde *Kürtlere Hitap* başlığı altında bir makale kaleme almıştı.³¹⁷ Aynı şekilde Bedirhan Abdurrahman da Troşak'ın 1901 tarihli 4. ve 5. sayısında *Ermeni-Kürt İlişkileri* başlığı altında bir makale kaleme almıştı.³¹⁸ Abdurrahman Bey makalesinde Ermeni ulusuna XIX. yüzyıldan itibaren en çok kim zarar vermiştir? sorusuna *Kürtlerdir* cevabını vermektedir. Bu zararların azaltılması için neler yapılması gerektiği üzerine çözümler getiren Abdurrahman Bey, ilişkilerin geliştirilmesi için Kürt aşiretlerinin ikna edilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Zira aşiretler ikna edilirse bütün Kürtler, ikna edilebilecekti.³¹⁹ Dolayısıyla Troşak gazetesinde Kürt aydınları bu şekilde kaleme aldıkları makalelerle Ermeni kamuoyunda Kürt ve Ermenileri yakınlaştırmaya çalışırken Kürdistan gazetesinde de Kürt aydınları Kürt kamuoyunda bunun için Kürtlerin cehaletten kurtulması, Hamidiye Alaylarının kaldırılması ve Ermeni-Kürt kardeşliğinin kurulması üzerine makaleler kaleme almaktaydı.³²⁰ Ancak Kürdistan gazetesinde Ermenilerin Büyük Devletlerin *oyununa* geldiği kanısı yoğun bir şekilde ele alınmakta ve Büyük Devletlerin amacının Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bir Ermeni devleti kurma çabası içerisinde oldukları fikri işlenmekteydi.³²¹

³¹⁴ Asıl adı Armenak Mambrey Gazaryan olan Jirayr, başlangıçta Hınçak ve sonrasında Taşnak fedailerinden olup Sasun bölgesinde faaliyetler göstermiştir. https://hy.wikipedia.org/wiki/Հյուսիս_Դժոխք. Erişim Tarihi: 1.02.2020.

³¹⁵ İnternet: Asıl adı Kevork Gazaryan olan Bitlisli Taşnak fedaisi. https://hy.wikipedia.org/wiki/Գևորգ_Չառնչ Erişim Tarihi: 1.02.2020.

³¹⁶ Hagopyan, 1967, 68.

³¹⁷ Moumdjian, 1999, 32.

³¹⁸ "Ermeni-Kürt İlişkileri I". (Haziran 1901). *Troşak*, 65-67. "Ermeni-Kürt İlişkileri II". (Haziran 1901). *Troşak*, 81-82. <https://www.arfd.am/droshak/page/3/#263>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.

³¹⁹ Kalman, 1994, 73.

³²⁰ Burkay, 2015, 450-451.

³²¹ İnternet: İssi, M. (2013). "Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)". *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9, 139, www.e-sarkiyat.com, Erişim Tarihi: 14.11.2019.

Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet'e kadar Ermeni-Kürt ilişkilerinin normalleşmesi için Kürt ve Ermeni aydınları çaba sarf etmişlerdi. Fakat herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. II. Meşrutiyet'in ilanı, Kürt ve Ermeni aydınlar tarafından sevinçle karşılanmış ve ilişkilerin normalleşmesi için bir fırsat olarak görülmüştü. Bu kapsamda Puzantion gazetesi yazarı Puzant Keçyan, Meşrutiyet ilan edildikten sonra *Ermeniler ve Kürtler* başlıklı bir makalede Ermeni-Kürt ilişkilerinin düzeleceğini öngörmekteydi. Ona göre, yasal süreçte Ermenilerin politikası, Kürtlerle kardeşçe yaşamak olmalıydı. Keskin bir zekâya sahip olan Kürtler, bu süreci kolayca kavrayacak ve yeni koşullara uyum sağlamada gecikmeyeceklerdi.³²² Dolayısıyla bu süreç, Kürtler için çok sancılı geçmiş olsa da Meşrutiyet'in ilanından Trablusgarp Savaşı'na kadar genel olarak doğu vilayetlerinde, Kürtler ve Ermeniler arasında genel bir sükûnet sağlanabilmişti. Bitlis'te ki Rus konsolosu, meşrutiyetle birlikte yeni hükümetin izlediği siyaset nedeniyle Kürtlerin tanınmaz bir hale geldiğini ve iki buçuk yıl, Doğu Anadolu'da belirgin bir şekilde güvenliğin arttığını kaydetmişti.³²³ Fakat Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve 1912'de İttihat ve Terakki'nin muhalefet karşısında zayıflaması ile ülkenin siyasal merkezindeki mücadeleden istifade, Doğu Anadolu bölgesinde şiddet olayları artmıştı. Kürt aşiret reisleri Van'da Ermenilere saldırmış ve saldırı sonucu Ermeniler de Kürtleri öldürmüştü. Diyarbakır, Siirt ve Van'da Ermeni önde gelenlerine suikastlar düzenlenmişti. Hükümet önlem olarak bu dönemde Van ve Bitlis valisini değiştirmek zorunda kalmıştı.³²⁴

1913'te Balkan Savaşları'ndan sonra ise Kürtler ve Ermeniler arasındaki sorunlar daha fazla gündeme gelmeye başladı. Zira *Ermeni ıslahat talepleri* Büyük Devletler tarafından görüşülmeye başlanmıştı. Bundan dolayı Kürtler için *şeriatı ayaklar altına alan ve Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak isteyen, onlara şanssızlık getiren anayasanın [Kanun-i Esasi] mimarı gâvur Ermenilere*³²⁵ karşı düşmanca³²⁶ bir tavır takınmaya başlamışlardı. Erzurum'daki Rus konsolosu Nisan 1913 tarihli raporunda Kürt bir ağanın aralarında Ermenilerin de bulunduğu bir topluluk karşısında, Kürt kardeşlerine seslenerek bütün dertlerin Ermenilerden kaynaklandığını, Ermenileri katletmeye ve mülklerine el koymaya hazır olmalarını tavsiye ettiğini kaydetmekteydi.³²⁷ Taşnaklar da bu durum karşısında Ermeni köylülerine kendilerini korumaları için tüfek dağıtmaya başlamıştı. Bu

³²² Baibourtian, 2013, 174.

³²³ Reynolds, 2016, 61.

³²⁴ Suny, 2016, 215.

³²⁵ Պոփոյան[Poğosyan], 1991, 182.

³²⁶ Baibourtian, 2013, 186.

³²⁷ Suny, 2016, 227-228.

silahların çoğu sınır bölgesinde yaşayan Kürt aşiretlerinin desteğiyle Osmanlı topraklarına sokulmaktaydı.³²⁸ Buna karşı Osmanlı Hükümeti olası bir Ermeni-Kürt çatışmasını engellemek üzere doğu vilayetlerinde tedbirler almaya başlamıştı. Örneğin 1913'de Van'da Vali Tahsin Bey, eşkıyalığı ortadan kaldırmak için bir fiil çalışmıştı. En namlı eşkıyaları yakalamış ve idam ettirmişti. Bu kapsamda Van Başkale'de yağma ve talan ile meşgul Mamhoran, Jeriki, Goyan ve Beytüşşebap aşiretlerine baskınlar yapmış ve bunların gasp ettikleri malları geri alarak 15 Kürt'ü yakalamıştı.³²⁹ Hakkâri sancağına İran'dan göç edip Ermeni köyüne yerleşen 2,000 nüfuslu Mamksuran Kürt aşiretini köyden çıkartarak sınıra yakın Kürt köylerine yerleştirmişti. Erzurum'da ise Osmanlı birlikleri, Ermeni evlerinde silah aramasına başlamıştı.³³⁰

Ermeni ıslahat taleplerinin gündeme geldiği sıralar da Taşnaklar, ıslahat taleplerinin Kürtler tarafından kabul edilmesi için bazı Kürt aşiretleriyle temasa geçmiş, Kürtler ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin kendilerine ait olduğu propagandası yapmaya başlamışlardı. Dolayısıyla bazı aşiretler de bir Kürt devleti kurulması için Ermeni devletinin kurulması gerekliliğine inanmış ve Avrupa'nın desteği için Ermenileri desteklemeye başlamışlardı.³³¹ 1913'te yapılan toplantıda Molla Selim, Rupen, Vardan Vardapetyan ve Koryun hazır bulunmuşlardı.³³² Yapılan görüşmelerde *bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir, ülkenin özerkliği sağlanmalıdır ve ülkeyi, Kürtler ile Ermeniler idare etmelidir* şeklinde mutabakata varmışlardı.³³³ Dolayısıyla bu görüşmenin Ermeni ıslahat taleplerinin gündeme geldiği bir dönemde yapılmış olması çok manidardır.

Genel olarak II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ermeni-Kürt ilişkileri belli bir çizgide ilerlememişti. Özellikle 1911 Trablusgarp Savaşı ve 1912–1913 Balkan Savaşları sonrası *Ermeni ıslahat taleplerinin* gündeme gelmeye başladığı dönemlerde bir araya geldikleri görülmektedir. Zira Kürtler de *aynı bölge* üzerinde özerklik taleplerini yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardı. Dış etkenlere bağlı olarak gündeme getirilen özerklik talepleri, Osmanlının doğusunda yaşanan asayiş olayları bahane edilerek desteklenmekteydi. Özellikle Ermeni partileri, Ermeni Patrikhanesi ve basını bu minvalde hareket etmişlerdi.

³²⁸ Malazgirtli Kulu Ağa'da komiteye ait bir mektup bulunmuştu. YPRK-ASK-255-56-1-1.

³²⁹ Bu dönemde Van İngiliz konsoloslu Molyneux-Seel, Kürtlerin öldürülmesini iyi ve isabetli bulurken Ermeni komitecileri için herhangi bir ifade de bulunmamıştı. Molyneux-Seel'den Lowther'a, no: 16 ve 16, 24 Haziran ve 8 Temmuz 1913, FO 881/10401, No 115, s. 91 'den aktaran Şaşmaz, 2013, 299.

³³⁰ Kaligian, 2017, 293.

³³¹ Günay, 2014, 320.

³³² Պոփոյան[Poğosyan], 1991, 213.

³³³ Sasuni, 1992, 457.

3.3.1. Bölgede Ermeni-Kürt İlişkilerine Etki Eden Olaylar

3.3.1.1. Bölgede asayiş olaylarının kapsamı

Asayiş, bir yerin düzen ve güvenlik içinde bulunması durumudur.³³⁴ Bir bölgenin asayişi; sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlere bağlı olabilirken bölgenin coğrafi özelliği ve nüfusun etnik yapısı ile dönemin siyasi ve askerî koşulları da asayiş üzerinde etkili olabilmektedir.³³⁵ Dolayısıyla bütün bu faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan asayiş olayları, şahıs ya da grupların düzeni bozmak adına teşebbüste bulundukları olaylardır. Bu olaylar, siyasi bir amaca hizmet etmek üzere provoke edilebilecek kadar da hassas bir özelliğe sahiptir. Zira kutuplaşmış iki unsur arasında sıradan bir asayiş olayı, ulusal hatta uluslararası bir sorun hâline dönüşebilmektedir. Tam da bu noktada Ermeni partileri, Kürt ve Ermeniler arasında meydana gelen çeşitli asayiş sorunlarını provoke ederek Avrupa'nın dikkatini çekmeye çalışmışlardı. Örneğin komiteci Hamparsum Boyacıyan, Murat namıyla Muş, Taluri ve Van'da Ermeniler ve Kürtler arasında nefret duygusunu arttırmak üzere asayiş bozucu faaliyetler yürütmüştü.³³⁶ Diğer bir deyişle Kürt ve Ermeniler arasındaki herhangi bir asayiş olayı, kolayca provoke edilebilecek siyasi bir malzeme hâline getirilebiliyordu.

Doğu Anadolu bölgesinde özellikle kırsal alanlarda asayiş ve güvenliğin temini için jandarma birlikleri görev yapmaktaydı. Jandarma, kanunlar dairesinde memlekette emniyet ve asayiş temin ve devletin emirlerini icra için tesis edilmiş silahlı inzibat birlikleriydi.³³⁷ Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı Hükümeti, mevcut jandarma kuvveti ile asayiş ve güvenliği temin noktasında sıkıntıya düşmüş ve mevcut jandarma kuvvetine ilaveten seyyar jandarma taburları teşkil etmişti. Bu maksatla Hükümet, önce 27 Eylül 1909'da Rumeli'de ve 4 Ekim 1909'da da diğer illerde, *eşkıyalık ve bozgunculuğun önlenmesi, suç işlemeye kalkışanlara gereken işlemin yapılması* hakkında geçici kanunları hayata geçirmiş ve nizamiye kıtalarından oluşan takip müfrezelerini kurmuştu. Bu birliklerin görevi,

³³⁴ İnternet: "Asayiş". <http://tdk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 26.01.2019.

³³⁵ İnternet: Yılmaz, A., Günayergün, S. (2006). "Türkiye'de Şehir Asayiş Suçları: Dağılışı ve Başlıca Özellikleri". *Milli Eğitim Dergisi*, 34(170), 230-249, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/170/index3-icindekiler.htm, Erişim Tarihi: 26.01.2019.

³³⁶ ATASE, BDH-528-2061-22-8.

³³⁷ Özgen, C., Eryılmaz, M. (2018). "Fransa'nın Osmanlı Jandarma Teşkilatının Kuruluş ve Gelişimindeki Etkisi". *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 30-31.

haydutların takip ve uzaklaştırılmasıydı.³³⁸ Ayrıca devlet nezdinde eşkıyalık, çetecilik, serserilik gibi düzene aykırı unsurlar, sadece eylemlerinden kaynaklanan bir suç olarak algılanmamış, bunların kimliklerinden kaynaklanan bir suç türü olarak kabul edilmişti.³³⁹

Bunların yanı sıra jandarma birlikleri, asayiş ve güvenliği temin ederken Osmanlı hududunun güvenliğini de sağlamaktaydı. Bu kapsamda Van hududunun İran eşkıyasından korunması için Van Seyyar Jandarma Tümeni ile Van Müstakil Alayı birleştirilmiş ve başına Binbaşı Kazım Bey atanmıştı. Binbaşı Kazım Bey'in görevi, hududu koruma altına almak ve hudut civarında bulunan aşiretleri himaye etmektir. Ayrıca bu birliğe, İran hududundaki aşiretlerin himaye edilmesi görevi de verilmişti. Zira sınırlarda meskun aşiretler, doğal sınır muhafızları olarak görülmekteydi.³⁴⁰ Ayrıca bu birlikler, huduttan içeriye girmeye çalışan müfrezelere karşı da görev yapmaktaydı. Örneğin jandarma sınır birlikleri, Karakilise ve Eleşkirt'i işgal eden 4,000 kişilik bir müfrezenin uzaklaştırılması için görevlendirilmişti. Zira bu müfrezenin Muş ovasında bir Ermeni kıtaatı kurmaya çalışacağı ihtimal dâhilindeydi.³⁴¹

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinin kapsadığı alan, genel itibarıyla yüksek platolardan oluşmaktaydı. Bu dağlık yapıdan kaynaklanan ulaşım sıkıntıları, güvenliği tesis edecek birliklerin bölgeye ulaşmasını zorlaştırmaktaydı. Ayrıca nüfus yapısının çeşitliliği ve çeşitli sebeplere bağlı olarak meydana gelen nüfus hareketleri de asayiş ve güvenliği tehdit eder vaziyetteydi. Örneğin II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı topraklarına geri dönen Müslüman ve Ermeni muhacirler, daha önceden terk ettikleri topraklarına yerleşmek istemişlerdi. Fakat toprakların yeni sahipleri, bu durumu kabul etmeyerek sahip oldukları toprakları iade etmeyi kabul etmemişlerdi. Özellikle Kürtler, gasp ettikleri veya yerleştirildikleri Ermeni arazilerini iade etmek istememiş ve bu durum bölgede birçok adi vakanın meydana gelmesine neden olmuştu. Genel olarak Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde asayiş olayları ve bu olaylara etki eden faktörler şunlardı:

1-Kürtler tarafından işlenen adi suçlar; hırsızlık, yol kesme, adam öldürme,

³³⁸ Koparan, N. (2007). *Türk Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 25.

³³⁹ Özgün, C. (2018). "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Kuvvetlerinin Eşkıya ve Çeteleri Takip Etme Yöntemleri". *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 178.

³⁴⁰ ATASE, BDH-4-470-19-1.

³⁴¹ ATASE, BDH-4-470-19-3-1.

2-Aşiretli Kürtler ve komiteci Ermeniler tarafından tertip edilen ayaklanmalar, Ermenilerin propagandaları,

3-İngiliz ve Rus ajanları ile konsolosların kışkırtmaları,

4-Aşiret kavgaları,

5-Merkezi ve yerel yönetimin idarî yetersizliği idi.³⁴² Aynı zamanda çete faaliyetleri, sosyo-ekonomik sorunlar, coğrafi özellikler ve güvenlik (polis, jandarma vs.) teşkilatının yetersizliği de etki eden faktörler arasındaydı. Dolayısıyla Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde Kürt ve Ermeni unsurları arasında başta arazi kavgaları, gasp, yağma ve cinayet olayları yaşanmaktaydı. Ayrıca göçebe Kürt aşiretlerinin yaylak-kışlak hareketlerinden kaynaklı olarak yerleşik Ermenilerle çatıştıkları da olmaktaydı.

3.3.1.2. Bölgede göçebe Kürt aşiretlerinin yaylak-kışlak hareketlerine bağlı yaşanan asayiş olayları

Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu göçebe ve yarı göçebe olarak yaşamaktaydı. Toprak ve hayvan daha çok Kürt ağasının malıydı. Aşiret mensupları çiftçilik, çobanlık ve bazı zanaat işlerini yapardı. Yerleşik Kürtler vergi verip askerlik yaparken göçebeler nüfusa kayıt olmaz, bundan dolayı vergi veremez ve askerlik yapamazlardı. Bu yaşam tarzlarından kaynaklı olarak aralarında kavga hiç eksik olmazdı.³⁴³

Göçebe ve yarı-göçebe Kürtler, genellikle Muş ve Van bölgesi ile Ağrı Dağı çevresinde kışlıyor, yerleşik unsurların köy ve kasabalarını işgal ediyorlardı. Ermeni köylülerinden erzak ve haraç istiyorlar, onları kendilerini korumaları için satın almaya zorluyorlardı. Herhangi bir cezaya çarptırılmadan da mallarını yağmalıyor, kadın ve sürülerini kaçırebiliyorlardı. Ermeni köylüleri ise bu durumdan şikâyet ederek İstanbul başta olmak üzere İzmir ve Kafkasya'ya göç etmekteydi.³⁴⁴ Dolayısıyla Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde göçebe Kürt aşiretlerinin yaylalara çıkması ve yaylalardan geri dönmesi Ermeni köylüleri için büyük bir sorundu. Bu sorun, göçebe aşiretlerin dinamik ve hareketli yaşam tarzlarıyla yakından ilgiliydi.³⁴⁵ Çünkü göçebe aşiretler, çoğu kez kendilerine resmi güzergâh olarak gösterilmiş yollardan geçmek yerine, yerleşik halkın ekin, bağ ve

³⁴² Aydoğan, 2005, 151.

³⁴³ Aydoğan, 2005, 156.

³⁴⁴ Minassian, 2012, 17.

³⁴⁵ Sakin, O. (2008). *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*. İstanbul: Ekim Yayınları, 77.

bahçelerinden geçiyor ve buralarda tahribatlara sebep olmaktaydı.³⁴⁶ Göçebe Kürt aşiretlerinin yaylalara çıkma faaliyeti, çoğunlukla Bitlis bölgesinde görülmekteydi.³⁴⁷ Erzurum'un Bayezid sancağı³⁴⁸ ve Van vilayeti sınırlarında bulunan göçebe Kürt aşiretleri ise özellikle İran ve Rusya sınırından geçerek sınır köylerinde gasp, yağma ve bunlara bağlı cinayetler işliyorlardı. Örneğin Gevar'da (Yüksekova)'da göçebe Kürt aşiretleri tarafından Nasturilere ait hayvanlar gasp edilmiş ve Nasturiler, İran tarafına doğru kaçmak zorunda kalmışlardı.³⁴⁹ Bunların engellenmesi için de Van valisi, özellikle Rusların kontrolü altında bulunan İran sınırlarında hudut birliklerinin yetersizliği nedeniyle bölgede bulunan aşiret kura efradından 50'er kişilik müfrezeler kurulmasını ve bunlara silah dağıtılmasını talep etmişti.³⁵⁰ Dolayısıyla yağmacı göçebe aşiretler, İran Hükümeti tarafından özellikle Osmanlı hududunda gasp ve yağma yapmak üzere kışkırtılmaktaydı.³⁵¹

Kışlak-yaylak faaliyetlerini her yıl belli dönemlerde gerçekleştiren göçebe Kürt aşiretlerinden şikâyetçi olan Ermeni köylüleri, hazırladıkları şikâyet dilekçelerini genellikle doğrudan Ermeni Patrikhanesi'ne gönderiyorlardı. Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen dilekçeler ise ilgili makamlarca araştırılmak üzere Adliye ve Mezahip Nezareti'ne³⁵² gönderilmekteydi. Bunlardan bir tanesi 26 Ekim 1912'de gönderilmişti. Dilekçede asıl şikâyet edilen konu, vefat ve göç etmiş olanların vergilerinin mevcut halktan karşılandığına ilişkindi. Dilekçeye göre Pervari Kaymakamlığı bu konuda halka baskı yapmaktaydı. Bu iddialar üzerine Dâhiliye Nezareti olayın aslının araştırılmasını istemişti.³⁵³ Söz konusu şikâyet dilekçesinde gerçekte göçebe Kürt aşiretlerinden şikâyet edilmekteydi. Buna göre, Tinis aşireti, Pervari kazasına bağlı Ö(O)zim köyünden (Gümüşören) yaylaya çıkarken hayvanlarını burada otlatmak ve Özimplilere ait sürülerini yağmalamak istemişti. Bundan dolayı Kürtler ve Ermeniler arasında kavga çıkmış ve

³⁴⁶ Cırık, 2016, 273.

³⁴⁷ Muş'un Tar ve Verikas köyü civarına gelen Yenipazar aşiretlerinden göçebe Kürtlerin Ermeniler ve diğer halka zarar vermemeleri için ne gerekiyorsa yapılması. BOA, DH-MKT-2070-28-1.

³⁴⁸ BOA, Y-PRK-ASK-129-110-1.

³⁴⁹ BOA, BEO-440-32946-1.

³⁵⁰ ATASE, BDH, 17044-6 (23 Kasım 1913).

³⁵¹ BOA, DH-MUİ-10-74.

³⁵² Adliye ve Mezâhip Nezareti içerisinde Mezâhip İdaresi, cemaatler ile devlet arasındaki uyumu sağlamakla sorumlu bir birimdir. Mezâhip İdaresi, bir "mahsusa-i istişare" dâhilinde görevini yerine getirerek gerek merkez gerekse de taşradan cemaatler ve mezhepler konusunda sorulacak soruları yanıtlamak ve devlet memurlarını aydınlatmakla yükümlüdür. Dolayısıyla cemaatler karşısında ilgili tek makamıdır. Tural, E. (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(2), 241-244.

³⁵³ Altinkaya, E.İ. (2011). *Tanın Gazetesine Göre, Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 83. BOA, DH-SYS-100-2-1.

neticede Tinslilerden üç kişi ölmüş ve beş kişi de yaralanmıştı. Bunun üzerine Tinsliler tarafından yağma edilen malların geri verilmesi için valilik tarafından işlem başlatılmıştı. Ayrıca valilik, Pervari Kaymakamlığı'nın 20 seneden beri vefat ve göç edenlerin satılan emlak ve arazisinin vergisini halktan tahsil etmek için baskıda bulunduğuna dair vilayete herhangi bir şikâyetle rastlamamıştı. Dolayısıyla yapılan başvuruda Ermeni Patrikhanesinin olayları çarpıtarak yansıttığı tespit edilmişti.³⁵⁴ Ermeni Patrikhanesi, Özimli Ermenilerin şikâyetleri konusunda Osmanlı Hükümeti'ni uzun süre meşgul etmişti. Aynı şekilde 8 Aralık 1912'de Ermeni Patrikhanesi, Tinslilerin Özim Köyü halkının ekinlerini tamamen kaldırıp sularını kestiklerini ve bunun üzerine 1,000'e yakın halkın muhtaç durumuna düştüğünü Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bildirmişti.³⁵⁵ Başka bir şikâyet dilekçesi ise Manuk imzası taşıyordu.³⁵⁶ 15 Kasım 1912'de Ermeni Patrikhanesi'ne ulaşan dilekçe de *üç aydan beri muhasaradan biz aç ve çıplağız, maddi ve manevi imdadımıza ağlaya ağlaya minnettarız* denmekteydi.³⁵⁷ Bunun üzerine Siirt Polis Dairesi derhal tahkikat yaparak olayın aslını anlamaya çalışmıştı. Buna göre; Özimpliler, Lenon liderliğinde bir çete teşkil etmişler ve bu çete, Tins köyü Kürtleri üzerine hücum ederek üç kişiyi öldürmüş, altı kişiyi de yaralamıştı. Aynı zamanda Özim köyünün muhasara altında olmadığı gibi aç ve çıplak olduklarının da gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkarılmıştı. Aksine Özim köyüne yakın başka bir Kürt köyü olmadığı için Tins köyü halkının Özimplilerden korktuğu ve Özimplilerin, kendi yaptıkları fenalıklardan kendilerini masum kılmak için şikâyetle bulundukları anlaşılmıştı.³⁵⁸ Ayrıca köyün muhasara altında olmadığını kanıtlamak üzere Pervari Kaymakamı köye gitmiş ve halkın huzur içinde olduğunu müşahade etmişti.³⁵⁹ Dolayısıyla yapılan tahkikatlar sonucu, Özimli Ermenilerinin, Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyet ettikleri konuların asılsız olduğu ortaya çıkarılmış ve asıl mağduriyette olanların Tinsli Kürtler olduğu tespit edilmişti.

Diğer bir şikâyet kaynağı olan göçebe Kürt aşiretleri, Patkanlı ve Badikanlı aşiretleriydi. Ermeni Patrikliği, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne yazdığı dilekçesinde Ermeni köylülerinin bu Kürt aşiretlerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti. Söz konusu şikâyet dilekçesinde, Bitlis vilayeti Genç sancağının Kulp kazasıyla Zıyan köyünden ve Siirt sancağının Garzan kazasının Patkanlı ve Padikanlı Kürt aşiretleri yaz mevsimini

³⁵⁴ BOA, DH-SYS-100-2-2.

³⁵⁵ BOA, DH-SYS-100-2-3. BOA, DH-SYS-100-2-5.

³⁵⁶ BOA, DH-SYS-100-2-9.

³⁵⁷ BOA, DH-SYS-100-2-10.

³⁵⁸ BOA, DH-SYS-100-2-11.

³⁵⁹ BOA, DH-SYS-100-2-13 (12 Aralık 1912).

geçirmek üzere efrat ve hayvanlarıyla Sasun kazasının Şedak köyü dağlarına geldiği ve buralarda Ermenilere ait tarla ve yolları tahrip ettikleri bildiriliyordu. Aynı zamanda hükümete yapılan başvuruların neticesiz kalmasından şikâyet eden Patrikhane, Sasun ve Muş dağlarına gelen Kürt aşiretlerinin buralara gelmesine müsaade edilmemesini de talep etmekteydi.³⁶⁰

Nitekim Kürtler ile Ermenilerin yaşam tarzlarının farklılığından kaynaklı olarak iki unsur arasında çeşitli asayiş olayları meydana gelmekteydi. Bundan rahatsız olan Ermeniler ise bu durumu sürekli bir şikâyet konusu hâline getirmişlerdi. Dolayısıyla Kürtlerin göçebe yaşam tarzlarının ve göçebe aşiretlerin gidiş-geliş güzergâhlarının değiştirilmesi yönünde hükümete baskı yapılması için şikâyet dilekçelerini doğrudan Ermeni Patrikhanesi'ne gönderiyorlardı.

3.3.1.3. Bölgede arazi kavgaları

Toprak kullanımı, göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiretleri tarafından geleneksel aşiret kanunu ile İslam hukuku, Osmanlı feodal yapısı ile aşiret ve belirli bir arazi arasında kurulan bir ortaklıktı.³⁶¹ Bu kullanım, Osmanlı Devleti'nin *merkezileştirme* politikaları ve *kapitalist dünya pazarının* doğmasıyla *özel mülkiyetin* gelişmesi, toprağa bakış tarzında büyük bir dönüşüme sebep olmuştu. Özellikle 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi*, araziyi miriden mülke yani özel mülkiyete dönüştürmüştü. Fakat özel mülkiyet kişi lehine gelişirken merkezi devlet kontrolünün azalmasına ve gücünü özel mülkiyetten alan sivil bir grubun doğmasına yol açmıştı.³⁶² Dolayısıyla zirai bölgelerde yaşanan yaygın ve şiddetli asayişsizliklerin başında Arazi Kanunnamesinden doğan haklar da etkiliydi. Zira Arazi Kanunnamesi ile Osmanlı unsurları, toprağın tapusuna ve bu suretle devlet arazisini hukuken işletme hakkına sahip olmaya başlamışlardı.³⁶³ Birey topraktan tasarruf etme hakkını tapu dairesinden küçük bir ücret karşılığında almaktaydı. Bu suretle tapulanan araziler üzerinde herhangi bir şahsın ya da aşiretin tasarruf hakkı ortadan kalkarak aşiret yapıları da bölünmeye başlamıştı. Fakat bu süreçte tapu memurlarıyla iyi ilişki kuran birçok kişi, çok geniş arazileri kendi adına kaydettirmeye başlamıştı. Bunlar arasında ağalar, şeyhler, tüccarlar ve yüksek dereceli memurlar vardı. Kendi adına

³⁶⁰ BOA, DH-EUM-EMN-88-36-3.

³⁶¹ Bruinessen, 2015, 87.

³⁶² Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 101-102.

³⁶³ Quataert, 2004, 978-993.

kaydettiremeyenler ise bu topraklarda kiracı-ortakçı konumunda kalmaya devam etmişlerdi.³⁶⁴

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren göçebe Kürt aşiretlerini yerleşik hayata geçirmeye başlamıştı. Geçim kaynakları esas olarak hayvancılığa dayanan aşiretler için bu dönüşüm, bir anlamda tarıma dayalı ekonomiye geçiş demektir.³⁶⁵ Fakat bu iskân siyaseti, bilhassa Ermenilerin yaşadığı mahallerde meydana geldiği için bu durum Ermeniler nezdinde huzursuzluğa neden olmuş, Kürtler ve Ermeniler arasında arazi kavgalarını tırmandırmıştı.³⁶⁶ Dolayısıyla arazinin özel mülkiyet kazanması ve göçebe Kürt aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilmesi siyasetinden kaynaklı arazi kavgalarına, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte terk ettikleri arazilerine dönmek isteyen Ermeniler de eklenmişti. Zira bunlar, 1890'dan 1905 yılına kadar İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar, nümayişler ve suikast gibi girişimlerde bulunmuşlar ve haklarında verilen kararlardan dolayı başta Rusya olmak üzere İran, Amerika ve birçok ülkeye göç etmişlerdi. Bunların yanı sıra Kürtlerin baskılarından dolayı Anadolu'dan göç eden Ermenilerin sayısı da az değildi. Bunlar, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte çıkarılan genel af ile Osmanlı ülkesine geri dönmeye başlamışlardı. Genel af, siyasi suçlardan mülteci olarak yabancı ülkelere sığınanları da kapsamaktaydı.³⁶⁷ Kanun kapsamında Osmanlı ülkesine dönen Ermenilerin terk ettikleri arazilerin bir kısmına devlet el koymuş, II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde bu arazilere Kürtler, Kafkasya ve Kırım'dan gelen muhacirler ile Türkler ve Çerkezler yerleştirilmişti.³⁶⁸ Bu süreç içerisinde Erzurum, Van ve Bitlis bölgesine ise yaklaşık 50,000 Ermeni geri dönmüştü.³⁶⁹ Bunların 20-25,000'i Rusya'dan gelen Van ve Muşlu Ermenilerdi.³⁷⁰ Dolayısıyla 1908 Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermenilerin yeniden ülkeye dönmeleri ile başlayan vatandaşlık süreciyle Kürtler ve Ermeniler arasında arazi kavgaları belirgin bir şekilde

³⁶⁴ Bruinessen, 2015, 281.

³⁶⁵ Klein, J. (2017). *Hamidiye Alayları*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınevi, 237.

³⁶⁶ Güven, M.S. (2017). "19.Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı İçerisinde Ermeni-Kürt İlişkilerine Genel Bakış", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (63), 350.

³⁶⁷ Aslan, T. (2009). "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(5), 44.

³⁶⁸ Kırca, 2017, 28.

³⁶⁹ Garo, 2015, 176.

³⁷⁰ İnternet: Թաթոյան, Ռ. (2018). "1878-1914 Թվականներին Բիթլիսի Նահանգի Հայ Բնակչության Միգրացիոն Գործընթացների Պատմությունից"[1878-1914 Tarihleri Arasında Bitlis'teki Ermeni Nüfusunun Göç Hareketleri Tarihi]. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 208(2), 178. https://www.academia.edu/36615361/Բիթլիսի_նահանգի_հայ_բնակչության_միգրացիոն_գործընթացներ_ի_պատմությունից_1880-ական_թվականներ_1914_թ._ – Erişim Tarihi: 09.06.2019[Tatoyan, R. (2018). "1878-1914 Tvakanerin Bitlisi Nahangi Hay Bnakcutyan Mikratsion Gordsintatsneri Patmuyunits". *Patma Banasirakan Handes*].

devleti meşgul eden konulardan biri hâline gelmişti.³⁷¹ Nitekim öncesinde Kürtlerin, savaş, talan, göçebelik vs. ile başlayan topraklara yayılma süreci,³⁷² 1908'den sonra etnik, dinsel ve ekonomik çatışmalara dönüşmüştü.³⁷³

Ermenilerin terk ettikleri topraklara dönmesine ilişkin olarak Osmanlı Devleti, 1896 Osmanlı Bankası baskını sonrası Rusya'ya kaçan Ermeni komitecileri ve bunlarının ailelerinin yeniden Osmanlı topraklarına girmesini önlemek ve kontrolünü sağlamak amacıyla 9 Ekim 1896'da vatandaşlıktan çıkartılan kişilerin tekrar vatandaşlığa dönmeyeceklerine dair bir karar almıştı. Aynı karar, Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına girecek ve gidenlerin vaziyetleri geçiş tezkeresine yazılacaktı.³⁷⁴ Ayrıca iki ay içerisinde ülkelerine dönmeyenler vatandaşlıktan çıkarılacaktı. Böylelikle sahte isimler altında göç etmiş olup, yabancı pasaportlarla çeşitli yollardan Türkiye'ye dönmüş olan Osmanlı Ermenileri, yabancı uyruklu olarak kabul edilmeyeceği gibi bunların imparatorluğun herhangi bir bölgesinde oturmalarına da izin verilmeyecekti.³⁷⁵ Esasında bu durum vatandaşlıktan çıkartılan Ermenilerin geri gelmeleri halinde mal varlıkları üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyecekleri anlamına da geliyordu. Geri gelmeden önce Osmanlı vatandaşlığına geçtikleri takdirde ise pasaportlarına şerh düşülmekteydi. Ancak Meşrutiyetle birlikte ilan edilen genel af, göç eden ve firar eden bütün Ermenileri kapsadığı için bunlar Osmanlı ülkesine dönmüş ve terk ettikleri araziler üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardı. Böylelikle 1908'den sonra anayasada yapılan yeni düzenlemelerle birlikte Ermeniler, arazilerinin iadesi için yerel yönetimlere başvurmaya başlamışlardı. Bunların yanı sıra Ermenilerin hareket tarzından etkilenen Müslümanlar da arazilerinin iadesi için dilekçeler yazmaya başlamıştı.³⁷⁶ Örneğin Hüseyin Paşa'nın Adilcevaz'da bulunan arazileri, asıl sahiplerine iade etme emrini almasından bir yıl sonra, Bayezid sancağındaki Kürt köylüleri de topraklarına zorla el koymuş olan Hüseyin Paşa hakkında Erzurum valiliğine şikâyetle bulunmuşlardı.³⁷⁷ Aynı şekilde 9 Mayıs 1909'da Erzurum

³⁷¹ Günay, 2015, 218-219

³⁷² Örneğin, 1872 Nisan ayından 1876 Ağustos ayına kadar, 320 vakadan 272'si Ermeni topraklarının gasp edilmesiyle alakalıydı. Bunların çoğunluğu Kürt ağalar, beyleri ve şeyhleri tarafından gerçekleştirilmişti. Cora, Y.T. (2015). "Doğu'da Ermeni-Kürt Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı". *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 135.

³⁷³ Şahbazyan, 2005, 91.

³⁷⁴ Günay, 2015, 218.

³⁷⁵ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, 383.

³⁷⁶ Klein, J. (2012). "Çatışma ve İş Birliği: II. Abdülhamid Ermeni Ermeni-Kürt İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek". *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*. K. Barbir ve B. Tezcan (Editörler). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 191-192.

³⁷⁷ Klein, 2017, 273.

Tutak'ta arazi ve emlakının zorla zapt edildiğini ve Kahraman Ağa tarafından işlenen cinayetin araştırılmasını talep eden mahalli aşiret reisi Mehmet Nuri Paşa, sorunun halledilmesi için Meclisi Mebusana başvurmuştu.³⁷⁸ Dâhiliye Nezareti'nden verilen tezkere ile gereğinin yapılması talep edilmişti.³⁷⁹ 9 Haziran 1910'da da Dâhiliye Nezareti, Tercan'dan Meclis-i Mebusan İstida Dairesi Riyasetine çekilen telgrafta³⁸⁰ Pülümürlü Haydar Bey'in Tercan'ın Çilehan Köyü halkının evlerini tahrip ile mal ve arazilerini gasp ettiği bildiriliyordu. Köy sakinleri ise Meşrutiyet'in adaletine sığınarak mal ve hanelerinin geri verilmesi hakkında dilekçe vermişlerdi.³⁸¹

Ermeni partileri içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ittifak yapan Taşnaksutyun Partisi, ittifakı yaparken Meşrutiyet'i korumanın yanında Kürtler ve Ermeniler arasındaki arazi kavgalarının çözülmesini de talep etmişti.³⁸² Taşnakların 6 Ağustos 1908 tarihli bildirilerinde *Ermeni köylülerinin son yıllarda el konulmuş topraklarının iadesi* de vardı.³⁸³ Dolayısıyla Ermeni meselesinin bu dönemde yeni bir adı vardı: Arazi meselesi.³⁸⁴ Meselenin çözümü için 6 Mart 1910'da Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki Cemiyeti bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantı da *zorla el konulan toprakların iade edileceğine ve bu topraklarda yaşamakta olanların başka yerlere taşınması gerektiğine* karar verildi. Bunun tespiti içinde vilayetlerdeki toprak sorunlarını incelemek ve çözmek üzere ortak bir komite gönderileceği duyuruldu. Fakat daha sonra Hükümet, toprak meselesinin mahkemelerde çözülmesine karar verecekti. Bu karardan sonra Taşnak üyeleri, Bitlis'te bazı bölgelerde toprakları zorla geri almaya çalıştı. Van'da ise arazide bulunan mahsulün parasının ödenmesi şartıyla Ermenilerin Kürtlerden topraklarını geri alabilecekleri konusunda bir çözüm yolu bulundu.³⁸⁵ Ancak Ermeniler bu parayı ödemek istememişlerdi.

Osmanlı Hükümeti ve yerel idareciler, 1908'den 1910'a kadar arazi meselesini adil bir şekilde çözmeye niyetlendiyse de bunun o kadar kolay olmadığı anlaşılmıştı. Çünkü hangi toprakların kanunsuz yollardan işgal edildiğini belirlemek zor bir işti. Arazilerin pek çoğu köylülerin ya baskı altında ya da koruma karşılığında yeni mülk sahiplerine imzalı kâğıtlarla verildiği düşünülürse konunun mahkemeye havale edilmesi de bir çözüm

³⁷⁸ BOA, DH-MKT-2814-27-1-1.

³⁷⁹ BOA, DH-MKT-2814-27-2-1.

³⁸⁰ BOA, MUİ-103-1-8-1-1.

³⁸¹ BOA, MUİ-103-1-8-2-1.

³⁸² Sasuni, 1992, 146.

³⁸³ Avagyan ve Minassian, 2013, 34.

³⁸⁴ Klein, 2017, 269.

³⁸⁵ Kaligian, 2017, 97-100.

getirmeyecekti. Ermeni liderler ve Avrupalı destekçileri ise meselenin mahkemeler yerine kararnamelerle, idarî yoldan çözümlmesini önermekteydi.³⁸⁶ Bu esnada İttihat ve Terakki Hükümeti, Taşnaklarla yaptığı ittifak doğrultusunda Ermenilerin arazi meselesiyle ilgili taleplerine karşılık bazı teşebbüslerde bulundu. Buna göre, 1909'da Ermenilerin topraklarına el koyan Hüseyin Paşa tutuklandı ve bütün toprakları yasal sahiplerine teslim edildi. Ayrıca 11 Aralık 1909'da Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Rusya'ya göç eden Ermenilerin Müslüman muhacirlere devredilen toprakları ilk sahibine iade edileceğine dair teminatta bulundu ve Müslüman muhacirlerin başka bir yöntemle iskân edileceğini bildirdi.³⁸⁷ Şubat 1910'da da iki taraf temsilcileri tarafından ortak bir organ kuruldu ve konunun idarî tasarrufla çözümlmesine karar verildi. Karara göre; topraksız ve mülteci Ermeniler, atadan kalma köylerinde toprak sahibi yapılacak ve toprakları ekmek için devletten yardım alacaklardı. Bölgeye gönderilen müfettişler de yerel yönetimleri denetleyebileceklerdi.³⁸⁸ Ayrıca arazi kavgalarının olduğu bölgelerde arazi tahriri yapılacaktı. Tahrir tamamlanıncaya kadar da arazi davaları, vilayet ve kazalardaki mahkemelerde çözülecekti. Fakat yeniden arazi tahririnin yapılması uzun zaman almakta ve tahrir işinin gecikmesi olayları daha da tırmandırmaktaydı. Arazi ihtilafının mahkemelerde halledilmesi ise Pasinler, Hınıs, Kiğı, Tercan, Eleşkirt, Tutak, Pülümür gibi çoğu kazada adlîye teşkilatının henüz kurulmamış olması, davaların uzun sürmesi ve halkın mahkeme harcı vermek istememesi gibi sebeplerden dolayı çoğu yerde sıkıntılı bir haldeydi. Bunun üzerine hükümet, meselenin daha fazla büyümesini engellemek için Meşrutiyet'in ilanından önce Amerika'ya ve başka ülkelere firar edenlerin arazilerine karşılık olarak tazminat ödemeyi düşünmüş ve bunun için ne kadar masrafa ihtiyaç olduğunun tahkik edilmesini istemişti.³⁸⁹ Hükümetin bu çabaları karşısında Ermeniler memnun olurken Kürtler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve hükümete tepki göstermeye başlamışlardı. Bundan dolayı aşiretlerin bir kısmı İran ve Rusya'ya göç etmişti. Ayrıca Ermeniler bu durumu fırsat bilerek Kürtlere aşar vergisi ödememeye başlamış ve bazı bölgelerde vergi tahsildarlarına saldırmışlardı.³⁹⁰ Aynı zamanda arazi meselesinin

³⁸⁶ Klein, 2017, 272-273.

³⁸⁷ Avagyan ve Minasyan, 2013, 38.

³⁸⁸ Günay, 2015, 225.

³⁸⁹ Kırcı, 2017, 31-32.

³⁹⁰ Günay, 2015, 226-228

Ermeniler lehine halledilmesi, Kürtlerle gerginliği daha da artırmış ve Ermenilerin Büyük Devletler nezdindeki şikâyetleri arazi meselesi üzerinden devam etmişti.³⁹¹

Osmanlı Hükümeti her ne kadar arazi meselesinin yerel idareciler tarafından çözülmesine ağırlık vermiş olsa da kimi zaman Meclis-i Vükelada da meselenin görüşüldüğü oluyordu. Örneğin 31 Aralık 1908 tarihli görüşmede; arazilerini terk ederek Rusya'ya göç etmiş olan 1,200 haneli Ermeni ailesinin Kürtlerin elinde bulunan arazilerinin iade durumu görüşülmüştü. Mazbataya göre; Van Erciş kazasındaki arazi ve emlakını terk ederek önceden Rusya'ya gitmiş olan 1,200 hane Ermeni adına dokuz kişi tarafından bir dilekçe verilmiş ve adı geçen hane halkının gelecek baharda döneceklerinden Kürtlerin elinde bulunan arazi ve mallarının kendilerine iadesi talep edilmişti. Fakat bunlar, Ermeni olayları sırasında Rusya'ya giderek Rus Hükümeti'nden ikamet tezkeresi almış ve geri dönmek istedikleri sırada da Osmanlı vatandaşlığına geçmiş kişilerdi. Dolayısıyla yapılan görüşmede Ermenilerin talep ettiği arazilerle ilgili yerel idarece yapılacak tahkikat neticesinin ve bu konuda Hariciye Nezareti ile Rusya Sefareti arasında yapılacak görüşmelerin sonucunun beklenmesine karar verilmişti.³⁹²

Osmanlı Hükümeti, arazi meselesine dair aldığı kararların uygulanmasını kolaylaştırmak maksadıyla Doğu Anadolu vilayetlerine nasihat heyetleri göndermişti. Halk tarafından sevilen ve saygı gösterilen kişilerden oluşan bu heyetler, bölge halkına başkasının hukukunu çiğnememek; tahrik ve teşviklere kapılmamak; gayrimüslim komşuların hukukuna riayet etmek; hükümete tam itaat etmek; meşrutiyetin milletin ilerlemesinin teminatı olduğu yolunda halkı aydınlatmak; Kürtleri ibadete teşvik etmek gibi konularda telkinlerde bulunmak üzere görevlendirilmişlerdi.³⁹³ Diğer taraftan da hükümet, sınır bölgelerinin güçlü muhafızları olarak gördüğü ve kendi arazilerinde büyük nüfuz sahibi olan Kürt aşiret reisleriyle arasını tamamen açmak istememişti. Çünkü Kürtlerin Rusya'ya yanaşma ihtimali vardı. Arazi meselesiyle hükümetin Kürt aşiretlerini kontrol altına alma çabası, devletin toprak bütünlüğünün tehdit altında olduğu kritik bir zamanda aşiretlerin desteklerini garantileme isteğiyle yakından alakalıydı. Zira Kürtler her an Ruslarla ittifak kurabilir, İran'a geçebilir veya isyan edebilir ve böylece isyanla müşkül bir durum ortaya çıkabilirdi.³⁹⁴ Tam da bu noktada Haydaranlı Aşiret Reisi Hüseyin Paşa

³⁹¹ Ünal, 2006, 98.

³⁹² BOA, MV-123-11-1-2.

³⁹³ Güven, 2012, 151 (22 Nisan 1912).

³⁹⁴ Klein, 2017, 282-294.

ile Takmay Reisi Hüseyin Bey'in Rus konsoloslarıyla haberleştiği istihbaratı alınmıştı ve Dâhiliye Nezareti, Van'da Kürt ileri gelenlerinin Rusların pençelerine düşmemesi için Kürtlere karşı ihtiyatlı davranılmasını telkin etmişti.³⁹⁵ Bu doğrultuda hareket eden yerel idareciler, gasp edilmiş olan Ermenilere ait arazilerle ilgili şikâyetlere karşı *çekimser* davranmaya başlamışlardı. Dolayısıyla arazi meselesi, hukuki olarak tam bir çözüme kavuşamamış ve hükümet bu konuda zaaf ve acz içinde kalmıştı. Kimi zaman bu mesele, meclisten alınan kararlar ve mevcut emirnamelerle verilen hükümlerde kalmış, icraya konulmamış; kimi zaman da hayatı, birkaç yüz kuruştan ibaret bir maaşa kalmış tapu kâtibinin insafına kalan bir mesele olarak sürüp gitmişti.³⁹⁶

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde de Kürtler ve Ermeniler arasındaki başlıca çatışma kaynağı arazi kavgalarıydı. 1909'da Van'da ki Fransız Başkonsolosu arazi kavgasını iki unsur arasında gerçek bir savaş olarak tanımlamıştı. Davison'a göre, arazi kavgalarında Kürtler, iki nedenden dolayı üstündü. Birincisi, Kürtler silahlı, Ermeniler ise silahsızlardı. İkincisi ise, Türk yöneticilerinin Hristiyan Ermenilere karşı Müslümanları desteklemeleri idi.³⁹⁷ Ermenilerin şikâyetine konu olan başlıklarından biri, Kürtlerin silah taşıyabildikleri, Ermenilerin ise silah taşımalarının suç sayılmasıydı. Bu konuda eşitlik talep ediyorlardı.³⁹⁸ Oysa Van'da XI. Kolordu Kumandanı Cabir Paşa'nın raporuna göre Kürtler, Ermenilere hukuk karşısında istisnai davranıldığından yakınıyor ve Kürt eşkıyasının amal ve hareketlerinin desteklenmesini telkin ediyordu. Görüldüğü üzere Kürtler de silahlanma konusunda devletten destek bekliyordu. Zira Ermeniler, Kürtlere göre daha iyi silahlanmıştı.³⁹⁹ Yine aynı raporda Cabir Paşa, Van'daki idarecilerin Kürt ve Ermeni meselesi ile karşı karşıya olduklarını ve Davison'un iddiasını doğrular nitelikte, Kürtleri memnun etmek için Kürtlerin silahlanma meselesine eğileceklerini bildiriyordu. Kürtlerin silahlanma talepleri ise, İran eşkıyasının gasp ve yağma faaliyetlerine karşı olup Ermenilere karşı değildi.⁴⁰⁰ Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Avrupa'nın müdahalesi ile Ermenileri kazanmaya zorlanırken iç siyasi hesapları yüzünden Kürtlerin kazanılması gerektiğinin de farkındaydı.⁴⁰¹

³⁹⁵ BOA. DH-KMS-21-23-3 (6 Mayıs 1914).

³⁹⁶ Şeyh Muhsin Fani. (1918/1336). *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 116.

³⁹⁷ Davison, H.R. (1948). "The Armenian Crisis 1912-1914". *American Historical Review*, 53(3), 482-483.

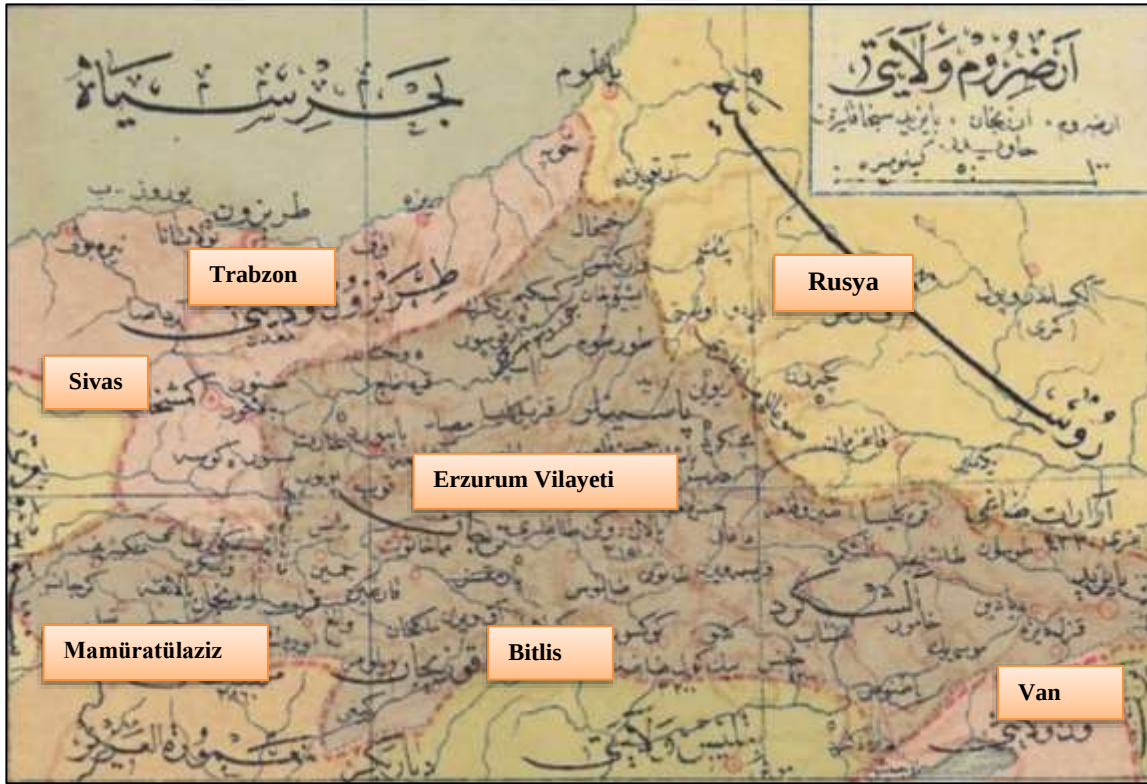
³⁹⁸ BOA, MV-177-74-1-2.

³⁹⁹ Ahmad, 2017, 47.

⁴⁰⁰ BOA, A-MKT-MHM-742-19-1-3-1 (1 Kasım 1912).

⁴⁰¹ Reynolds, 2016, 52.

Erzurum'daki arazi kavgaları, Kürt aşiretlerinin yerleştirildikleri arazilerden çıkarılması ve Ermenilerden gasp edilen arazilerin iadesi talebinden kaynaklanmaktaydı. Fakat Erzurum vilayet sınırları dâhilinde arazi kavgaları sadece Kürtler ve Ermeniler arasında değil, çeşitli Osmanlı unsurları arasında da görülmekteydi. Örneğin Lazlar ve Müslüman muhacirler bu kavgaların bir parçasını oluşturmaktaydı. Arazi meselesinin çözümüne ilişkin nihai bir hükmün olmaması, meseleyi daha karmaşık bir hale sokmuştu. Bundan dolayı meselenin çözümü noktasında yerel yönetim büyük sıkıntılar yaşamakta ve meseleyle ilgili meşguliyetleri artmaktaydı. Erzurum valisi Celal Bey, vilayet sınırlarında meydana gelen arazi kavgalarının çözümü noktasında büyük gayretler sarf etmişti. Fakat arazi meselesi sıradan bir asayiş olayı değil, çözüme kavuşturmak istedikçe karmaşıklaşan uzun bir tarihi geçmişi olan meseleydi. Örneğin Karakilise'ye bağlı Mezra köyünde Ermenilere ait mera, Növik (Eliaçık) köylü Şeyh Hacı ve kardeşi tarafından zapt edilmişti.

Harita 3.1. 1909'da Erzurum Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita⁴⁰²

Celal Bey, olayın tahkik edilmesine karar vermiş ve meselenin ne kadar karmaşık olduğunu ortaya çıkarmıştı. Buna göre; Ermeniler, Növik köylü Şeyh Abdulsamedoğuları

⁴⁰²Kaynak:https://www.abebooks.co.uk/servlet/BookDetailsPL?bi=30358152835&searchurl=kn%3Derzurum%26pt%3D%252Cmap%26sortby%3D20&cm_sp=snippet-_srp1-_title2 Erişim Tarihi: 26.11.2019

Hacı Abdülkadir ve kardeşi Abdulkuddus Efendileri, köylerine ait merayı zapt ve kendi namlarına tapuya kayıt etmelerinden dolayı mahkemeye vermişler ve mahkeme hakem heyetiyle arazinin keşfinin yapılmasına karar vermişti. Yapılan keşfiyat ile Ermenilerin iddia ettikleri mera, 1889'da babaları tarafından (Şeyh Hacı'nın babası) kendi adına tapulanmıştı. Babalarının vefatı üzerine tapularının kaybolması üzerine ile Defter-i Hakaniden dava için tapu istemişlerdi. Mezra köyündeki Ermeniler ise, 35-40 sene önce Van'dan buraya nakil olmuş ve araziye Yezidilerden ferağan aldıklarını iddia etmişlerdi. Meselenin çözümü için Ermenilerin ellerinde olan tapu, mahkeme tarafından defaten istenmiş fakat Ermenilerden hiçbiri mahkemeye gelmemişti. Nitekim Mezra köyü Ermenilerinin araziye fuzuli şekilde işgal ettikleri ve ilgili makama haksız yere şikâyetle bulundukları anlaşılmıştı.⁴⁰³ Mesele ile ilgili genel bir değerlendirme yapan Vali Celal Bey, vilayet dâhilinde bu gibi karmaşık ve hileli birçok arazi bulunduğunu ve bu arazilerin yeniden kayıt altına alınmadıkça meselenin önünün alınamayacağını bildirmekteydi.⁴⁰⁴ Bu sıra da Hükümet, yerel yöneticilerden arazi kavgalarına dair gelen şikâyetler doğrultusunda çözüm için bir talimatname hazırlanmasını düşünmüştü.⁴⁰⁵

Erzurum'daki arazi kavgalarından biri de Bayburt'ta meydana gelmişti. Bayburt'un Everek (Örence) köyünden Sakaoğlu ailesi, Ermenilerin tarlalarını zapt etmiş, Hacı Şabanoğlu Zarif, Yusufoglu Refik, Çoban Alioğlu Gurban Ali ve kardeşi Osman da ziraat alet ve edevatını zorla almak için Tomasyan Tomas ve Yağıkyan Movses'i darp etmişlerdi.⁴⁰⁶ Olay üzerine Erzurum valiliği tahkikat başlatmış, tahkikat sonucu suçlular, adliye sevk edilmiş ve Ermeni köylülerine ait alet ve edevat geri verilmişti. Olay sonrası vali Celal Bey, bölgede meydana gelen arazi kavgalarının bir Müslüman-gayrimüslim çatışması şekline getirilmeye çalışıldığına dikkat çekerek *her yerde olabilecek bu tür ihtilafların Müslim ve gayrimüslim arasında meydana geldiği zaman bilerek gündeme getirilmesinden yakınmaktaydı*.⁴⁰⁷ Zira şikâyet konu olan mesele, doğrudan valiliğe yazılmamış, murahhaslar aracılığıyla Ermeni Patrikhanesi'ne ve oradan da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti.

⁴⁰³ BOA, DH-MUI-3-3-7-8-1 (21 Ağustos 1909).

⁴⁰⁴ BOA, DH-MUI-3-3-7-7-1 (21 Ekim 1909).

⁴⁰⁵ *Taşralarca hukuk-u tasarrufiyenin tevsik (sağlamlaştırılması) ve tanzimi için senetli ve senetsiz bilcümle emlak ve arazi hakkında umumi yoklama icrası nezaretçe de mutasavver olup tanzim olunan talimatname kesbi katiyet ettiği takdirde icraata başlanılacağı ve o sırada bu gibi hususatin nazarı dikkate alınacağı*. BOA, DH-MUI-3-3-7-6-1 (21 Ekim 1909).

⁴⁰⁶ BOA, DH-MUI-49-1-44-1 (29 Aralık 1909).

⁴⁰⁷ BOA, DH-MUI-49-1-44-2 (20 Ocak 1910).

Bayburt'ta meydana gelen diğerk bir arazi kavgası da göçebe Kürtlerin yerleşik hayata geçirilmesinden kaynaklıydı. Setrak, Mesrop, Haçik ve Lusunk (Yaylapınar) köyü Muhtarı Karapet imzalı şikâyet dilekçesinde ekili ve tapulu arazilerin kaymakam tarafından göçebe Kürtlere verildiği iddia edilmekteydi.⁴⁰⁸ Bu sırada Lusunk köyü ihtiyar heyeti, köy ve komşu köylerin sınırlarını gösteren bir kroki ile hudut dâhilinde Kürtler veya başka unsurların iskân edilmesi durumunda komşuluk haklarının ihlal edileceğine, bu duruma katiyen razı olmayacaklarına ve şayet iskân edilirlerse mağdur olacaklarını bildiren bir şahadetnameyi Bayburt Ermeni Murahhası vasıtasıyla Ermeni Patrikhanesi'ne göndermişti.⁴⁰⁹ Bunun üzerine Patrikhane, Hükümet'e bir takrir vermiş ve *Ermenilere ait arazi ve ormanın kaymakamın tapu senetlerine bakmaksızın göçebe Kürtlere kayıt ettiğini ve bunların yerleştirilmelerinin 150 haneli Ermeni'nin mahv ve perişan olacağını* bildirmişti.⁴¹⁰ Dolayısıyla Hükümet tarafından göçebe Kürt aşiretlerinin yerleşik hayata geçirilme çabası Ermeni köylülerini rahatsız etmişti. Çünkü hem nüfus olarak azınlığa düşecekler hem de Kürtlerin yaşam tarzından kaynaklı olarak huzursuz olacaklardı. Erzurum'da ortaya çıkan bir başka arazi kavgası da Hınıs sancağında yaşanmıştı. Mavali ile babası Yüzbaşı Celil Ağa ailesiyle beraber Hınıs'a bağlı Duman köyüne gelip Ermenilere ait emlak ve araziye haksız yere zapt etmişlerdi. Bunun üzerine valilik harekete geçmiş ve Vilayet İdare Meclisi kararıyla aile, Duman köyünden çıkarılmıştı.⁴¹¹

Erzurum'da arazi kavgaları sadece Kürtler ve Ermeniler arasında değil, Lazlarla Ermeniler arasında da yaşanmaktaydı. Erzurum Kiskim kazasına bağlı Hodiçur⁴¹² (Sarikonak) halkının yayla ve otlaklarına Hemşin nahiyesine bağlı Çençova köyü Lazları taarruz etmişti.⁴¹³ Durum, Tiflis'te bulunan Ermeni Katolik Patrikhanesi tarafından Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Erzurum ve Trabzon valiliklerinden tahkikat yapılmasını ve sonuca göre gereğinin yapılmasını istemişti.⁴¹⁴ Diğerk bir arazi meselesi de Ermenilerin II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte geri gelmelerinden kaynaklıydı. Buna göre Şeyh Mehmet, 17 sene önce Rusya'dan gelmiş ve Karakilise'de kendisine gösterilen araziye yerleştirilmişti. Fakat bu araziler, Rusya'dan

⁴⁰⁸ BOA, DH-H-5-68-2-1(24 Mayıs 1912).

⁴⁰⁹ BOA, DH-H-5-68-6-1(29 Şubat 1912).

⁴¹⁰ BOA, DH-H-5-68-10-1.

⁴¹¹ BOA, DH-MUI-26-2-22-3-1 (2 Kasım 1909).

⁴¹² Hodiçur'un değişik yazım şekilleri bulunmaktadır. Çalışmada Tahir Sezen tarafından hazırlanan Osmanlı Yer Adları sözlüğünde geçen şekli tercih edilmiştir. Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 353.

⁴¹³ BOA, DH-H-41-39-2-1.

⁴¹⁴ BOA, DH-H-41-39-1-1.

gelen Ermenilere verilmek isteniyordu. Ayrıca bu durumda olan 100 hane halkı vardı.⁴¹⁵ Çopurzade İsmail de iki sene evvel Rusya'dan göç etmiş, Erzurum'dan göç eden Ermenilerin arazi ve emlakına yerleştirilmiş ve sonradan arazi sahiplerinin geri gelmesiyle açıkta kalmıştı.⁴¹⁶

Van vilayetinde arazi kavgalarının başlıca sebebi, Meşrutiyetle birlikte Vanlı birçok Ermeni'nin bölgeye geri dönmesiyle ortaya çıkmıştı. Burada da Erzurum'da olduğu gibi boş kalan araziler, göçebe Kürtlere ve Anadolu'ya göç eden Müslüman muhacirlere dağıtılmış veya boş kalan arazilere kimseye sormaksızın çeşitli unsurlar tarafından el konulmuştu. Özellikle Rumeli'den gelen Müslüman muhacirlerin Van, Erzurum, Tunceli ve Diyarbakır'a yerleştirilmesi düşünülmüştü.⁴¹⁷

Harita 3.2. Van Vilayeti Sınırlarını Gösteren Harita⁴¹⁸

⁴¹⁵ BOA, DH-MKT-2832-98-1-1(2 Haziran 1909).

⁴¹⁶ BOA, DH-MKT-1297-28-1-2(17 Eylül 1908).

⁴¹⁷ BOA, MV-28-12.

⁴¹⁸ Kaynak: Haoushamadyan.org. Erişim Tarihi: 26.11.2019.

Van'daki arazi kavgasının çözümü için Vali Ferit Paşa, bir komisyon kurulmasını istemişti. Vali'ye göre, komisyonun aldığı kararlar istinaf ve temyizden men edilmesi kati surette kabul edilmeliydi.⁴¹⁹ Yoksa arazi kavgalarının sonu gelmeyecekti.⁴²⁰ Van'daki arazi kavgalarının Ermeniler tarafından bir propagandaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Meşrutiyete bağlılığını ilan eden Haydaran Aşireti'ne mensup Kürt ileri gelenleri, bir dilekçeyi Dâhiliye Nezareti'ne göndermişlerdi. Dilekçede Van'daki arazi kavgası hakkında Ermenilerin gazetelerinde yer alan makalelerin boş ve asılsız olduğu bildirilmekteydi. Ayrıca dilekçede ayandan Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi'nin arazi kavgalarının çözümü için gayretine teşekkür edilmekteydi. Dilekçede özetle, önceden Rusya'ya hicret etmiş olan bazı Ermenilerin emlak ve arazisinin Kürt aşiretleri tarafından kısmen gasp ve kısmen satın alındığı, Şemdinan (Şemdinli) kazasındaki arazi kavgasının, ayandan Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi'nin gayretiyle bertaraf edildiği ve bundan dolayı kardeşliğin bir kat daha takviye edildiği, bu *vukuat-ı adiyenin* mezkûr Van ve mülhakatında meşrutiyetin şanına yakışır şekilde emniyet ve asayişin sağlandığı bildirilmekteydi.⁴²¹ Bu sorunun çözümü için Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi, Van'da Haydaranlı Aşiret Reisi Emin, aşiret rüesa ve ağaları ile Ermeni ruhani ve cismani azaların imza ve mühürleriyle Meşrutiyete sadık olacakları yönünde yazılı taahhüt almıştı.⁴²² Dolayısıyla bu gelişme, Kürt aşiret reislerinin Meşrutiyet'e sadık olmaları, yasalara göre hareket etmeleri demektir. Zira bölgede birçok asayiş olayının müsebbibi kendileriydi.

Van vilayetindeki arazi kavgalarına son vermek üzere Meclis-i Vükelada iki tarafın rızasıyla yani sulhen ve idareten halledilmesi kararlaştırılmıştı. Mazbataya göre; Van vilayetindeki arazi davaları, zor kullanılarak işgal edilen köyler, nüfuz sahibi Kürtlerin kendi köy ve arazilerini terk ederek daha yararlı gördükleri köy ve araziye işgal etmelerinden dolayı ortaya çıkmıştı. Bu davalar sadece Ermenilerle Kürtler arasında değildi. Ziyadesiyle rüesa ve aşiret de aynı konudan muzdaripti. Tapu uygulamaları ve hududun pek karışık olmasından dolayı tapuda 10-15 dönüm karşılığında yüzlerce dönümün tasarrufuna çalışılmaktaydı. Buna göre, ihtilafın iki tarafın rızası dâhilinde sulhen çözülmesinden başka çare yoktu. Bunun için de araziye zorla gasp edip tapu sahibi olanlara tapusundaki arazi miktarında 4-5 kat fazla yer verilerek ikna etmek kaydıyla üç sene zarfında araziye terk ve tadil edenlere arazi kanununun ilgili kanun maddesine uygun

⁴¹⁹ BOA, DH-MUİ-16-27-1(2 Ağustos 1909).

⁴²⁰ BOA, DH-MUİ-16-27-3(15 Eylül 1909).

⁴²¹ BOA, DH-MUİ-39-1-24-3-1(11 Kasım 1909).

⁴²² BOA, DH-MUİ-39-1-24-2-1(1 Aralık 1909).

olarak muamele edilecekti. Böylelikle memleketin asayişine etki eden arazi kavgalarının adil bir şekilde hüsnü muvaffakiyet ile halledileceği değerlendirilmiş ve bu yerlerin imar ve ihya edileceği umut edilmişti.⁴²³ Van valisi Tahsin Bey, Van'daki arazi kavgalarının çözümünü için Dâhiliye Nezareti'nden tazminat ödenmesini teklif etmişti. Bunun içinde kendisine 2,000 lira para tahsisi yapılmasını istemekteydi. Hatta kendisi paranın 500 lirasını Diyarbakır'da Hasan Ağa'dan karşılayacağını bildirmişti.⁴²⁴ Dolayısıyla Van'daki arazi kavgaları için öngörülen çözümler tam anlamıyla hayata geçirilememişti. Zira hükümetin sorunun halledilmesi için aldığı kararlar arasında bir birlik yoktu. Örneğin Teftiş Heyetinin kurulması, Heyet-i Nasihanın gönderilmesi, vilayet meclislerince ve mahkemelerce alınan kararlar, sulhen vb. çözümler Meşrutiyet Hükümetlerinin meseleye farklı şekillerde yaklaştığını göstermektedir. Bunun başlıca amili ise çok sık hükümet değişikliklerinin yaşanmasıydı.

Bitlis vilayeti, diğer vilayetlerden farklı olarak arazi kavgalarının çok yoğun yaşandığı bir bölgeydi. Vilayette arazi kavgalarına sebep olan iki parametreden bahsetmek gerekir: Bunlardan birincisi, bölgede yaşayan Kürt aşiretlerinin göçebe olmasıydı. Göçebe Kürt aşiretleri, yaylaklara çıkarken ve dönerken yerel yönetimin kendisine gösterdiği yolları kullanmak yerine keyfi geliş-gidiş rotalarını takip ediyorlardı. İkincisi ise 1894 ve 1905 Sasun isyanları öncesinde⁴²⁵ ve sonrasında birçok Ermeni, Bitlis'i terk etmişti. Diğer vilayetlerde olduğu gibi Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte birçok Ermeni de Bitlis'e dönmüştü. Bu kapsamda birçok Ermeni, Patrikhane aracılığıyla hükümete başvurarak arazilerinin gasp edildiğine dair dilekçeler yazmaya ve arazilerinin iadesini talep etmeye başlamışlardı. Söz konusu dilekçeler tahkikat yapıldıktan sonra işleme sokulmaktaydı. Zira Patrikhane'den gelen şikâyet dilekçeleri çoğunlukla asılsız çıkıyordu. Örneğin Sasun'da yerel yönetim tarafından Ermenilere ait arazilerin tapusuz olarak Kürtlere verildiğine dair bir dilekçe alınmıştı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak ihbarın araştırılması için Bitlis Valiliğinden bilgi istemiş⁴²⁶ ve yapılan tahkikat sonucu, Makro namında birisi Kabcuneli Ramazan ile ortak arazi davasında bulunmuş ise de emlak kaydı,

⁴²³ BOA, MV-142-23-1-2(12 Temmuz 1910).

⁴²⁴ BOA, DH-ŞFR-433-19.

⁴²⁵ I. Sasun İsyanı öncesinde Bitlis Valisi Tahsin Bey, 20 Mayıs 1894 tarihli raporunda, Genç ve Siirt Sancağında Ermeni nüfusunun cüzi miktarda olduğunu ve hicret eden olmadığını, ancak Muş sancağından 330 hanenin ve 1010 Ermeni'nin de ticaret yapmak üzere Rusya'ya hicret ettiklerini bildirmektedir. Sonuç olarak Bitlis'teki Ermeni göçü Sasun İsyanı ile başlamamıştı. BOA, Y-PRK-UM-29-108.

⁴²⁶ BOA, DH-ŞFR-662-107-1-1.

ellerindeki tapu senedi ve mahkeme ilamı bu iddiayı boş çıkarmıştı.⁴²⁷ Esasen asılsız yapılan bu şikâyetlerin yegâne amacı, yurt içinde ve yurt dışında yayınlanan gazetelerde doğuda Kürtler tarafından Ermenilere katliam yapıldığı izlenimi vererek Ermeniler lehinde kamuoyu oluşturmaya ve bu sayede Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini sağlamaya çalışmaktı.⁴²⁸ Diğer bir amaç ise, bölgedeki nüfuzlu Kürt beylerini, gücünden çekindikleri ve kendilerine zarar verme ihtimali olan Kürtleri hapis ve sürgün cezalarıyla bölgeden uzaklaştırarak kendi nüfuzlarını arttırmaktı.⁴²⁹

Harita 3.3. Bitlis Vilayet Sınırlarını Gösteren Harita⁴³⁰

⁴²⁷ BOA, DH-ŞFR-662-133-1-1.

⁴²⁸ Uras, 1987, 545.

⁴²⁹ Kırca, 2017, 42.

⁴³⁰ Kaynak: Haoushamadyan.org. Erişim Tarihi: 26.11.2019.

Arazi kavgalarında Kürtler, Ermenilere arazilerini geri vermek istemedikleri gibi Ermeniler de Kürtlere arazilerini geri vermek istemiyordu. Zira bu konuda Taşnak Partisi kışkırtıcı bir rol üstlenmişti. Örneğin Taşnakların İslam ve Hristiyan'dan oluşan bir heyette olmadıkları halde Taşnak Partisi'nin nüfuzunda olan bir köy arazisinin tetkikatında Kürt ağanın hakkını teslimde tereddüt etmişlerdi. Nitekim bu tür durumlardan dolayı doğabilecek müşkül durumun halli için Bitlis valiliği, bir kat daha basiretle çalışacağını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁴³¹

Bitlis vilayeti, Huyut nahiyesinde arazi kavgaları hakkında çok fazla şikâyet olduğu görülmektedir. Olaylar daha çok arazinin gaspı şeklindeydi. Daşdatim köyünde Kigorkoğlu Ohan ve rüfekasının emlak ve arazilerine Aziz ve Reşit adlı şahıslar el koymuşlardı.⁴³² Nefavandik köyünde de Papaz Serkis'in arazileri eşkıya tarafından gasp edilmişti. Serkis, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçesinde, Hacı Amir Nadir ve arkadaşlarının II. Abdülhamid Dönemi'nde zorla köylerinde ikamet ettirildiklerini ve kendilerine ait emlak ve arazilerini gasp ettiğini beyanla ya arazilerinin geri verilmesini ya da hanelerinin başka bir mahale naklini talep etmişti.⁴³³ Dolayısıyla Bitlis bölgesinde meydana gelen arazi kavgalarında Kürtlerin kendi arazileri üzerindeki haklarının Ermeniler tarafından gasp edildiği anlaşılmıştı. Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in tahkikatına göre Ermeniler, Kürtlerin arazi üzerindeki hakkını düşürmek amacıyla Kürtlerden teminat almakta ve bu maksatla Ermeni Patrikhanesi, iane adı altında Muş ve Bitlis Murahhaslarına para göndermekteydi. Dolayısıyla buradaki amaç, Kürtlerin arazi üzerindeki haklarını tamamıyla iptal etmektir. Oysaki Kürtler atadan miras kalan arazilerini bırakmak istemiyorlardı. Ayrıca Vali, arazi kavgalarının çözümü için hasat zamanı gelmeden Dâhiliye Nezareti'nden 3,700 lira para talep etmekteydi.⁴³⁴

Doğu bölgesinde Kürt ve Ermeniler arasındaki arazi kavgalarına son vermek üzere Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Patrikhanesi ortak bir muhtıra hazırlamışlardı. Muhtırayı İbrahim Hakkı Paşa hükümetine sunan temsilciler, sorunu meclis gündemine taşımışlardı. Buna göre muhtırada, Ermeniler ve Kürtler arasında mevcut anlaşmazlığın ortadan kaldırılması başta olmak üzere aralarındaki arazi davalarının adil bir şekilde halledilmesi, Kürt aşiretleri ile rüesası arasında yaşanan düşmanlıklar ve

⁴³¹ BOA, DH-ŞFR-663-54-1-1.

⁴³² BOA, DH-MUİ-49-15.

⁴³³ BOA, DH-MUİ-83-35.

⁴³⁴ BOA, DH-ŞFR-425-85-1-1.

kavgaların önünün alınması talep edilmekteydi. Sorunun çözümü için Erzurum, Van, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerine mülkî ve askerî olmak üzere birer memur ile Kürt ve Ermeni ileri gelenlerinden bölgeye vakıf, toplamda beş kişiden mürekkep bir *Heyet-i Nasiha* temsilcisinin gönderilmesi istenmekteydi. Ermeni Patrikliği ise *Heyet-i Nasihanın* oluşturulmasında idare-i sabıkaya iştiraki olmayan, işinin ehli hatta bir iki kişinin memur sınıfı dışında ve heyetin yanında Osmanlı matbuat erkânından birkaç kişinin bulunmasına dikkat edilmesini ve heyetin askerî birlikler tarafından korunmalarını talep etmekteydi. Ayrıca *Heyet-i Nasiha* görev yapacağı yerlerde tahkikat neticesinde gerekirse görevini ihlal eden mülkî, adlîye ve askerî memurları doğrudan doğruya değiştirme yetkisine sahip olmalıydı. Hatta izin alındıktan sonra valilerin azline karar verebilmeliydi.⁴³⁵

Sonuç olarak Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde meydana gelen arazi kavgalarında bölgesel farklılıklar olmuş olsa da sebepleri itibariyle aynı özellikleri taşımaktaydı. Bölgede sadece Van'ın Hakkâri sancağında arazi anlaşmazlıkları çözülebilmişti.⁴³⁶ Burası dışında anlaşmazlıklar dönem boyunca devam etmişti. Osmanlı Hükümeti, meselenin çözümü için ciddi adımlar atmış fakat kararların uygulanmasında bir süreklilik sağlayamamıştı. Zira çok kısa aralıklarla iç ve dış etkenlere bağlı olarak hükümet değişmekteydi. Bundan dolayı *Anadolu ıslahatı* kapsamında alınan kararlar akim kalmıştı.

3.3.1.4. Bölgede gasp, yağma ve cinayet olayları

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kanun-i Esasi'nin uygulanmaya başlanması Kürtler arasında pek hoş karşılanmamıştı. Diğer taraftan Taşnaksutyun Partisi'nin İttihat ve Terakki Partisi ile iş birliği yapmış olması, Kürt aşiretleri üzerinde ki baskıyı da arttırmıştı. Zira bundan dolayı kanunsuz hareket ettiği tespit edilen birçok aşiret reisi tutuklanmıştı. Aynı zamanda Ermenilerin sürekli olarak gündeme getirdikleri ıslahat talepleri, Kürtlerin Ermenilere karşı düşmanlığını da tırmandırmaktaydı. Dolayısıyla aşiretlerin halk üzerindeki tecavüzleri daha da artmıştı. Diğer taraftan Taşnaksutyun Partisi de Meşrutiyetle beraber gelen özgürlük havası içinde meşrutiyeti ve Ermeni köylülerinin kendisini korumasını bahane ederek silahlanmaya başlamıştı. Vahan Bayburtyan'a göre,

⁴³⁵ BOA, MV-123-13-1-2 (22 Eylül 1910).

⁴³⁶ Günay, 2015, 404.

hafirlik vergisinden kendilerini korumak için Ermeni köylüleri bireysel olarak silahlanmıştı.⁴³⁷

Silahlanma faaliyetleri daha çok Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde yürütülüyordu. Silahlar, Kafkasya'dan Kars ve İran'dan Van'a ve buradan Doğu Anadolu bölgesinin iç kısımlarına sokulmaktaydı.⁴³⁸ Bu gelişmeler karşısında Erzurum valisi, Taşnak lideri Rostom'u yanına çağırarak Hınıs'ta yürütülen silahlanma faaliyetleri nedeniyle açıklama istemişti. Rostom da açıklamasında meşrutiyet idaresinin savunulmasını bahane etmişti.⁴³⁹ Nitekim 16 Ekim 1911'de Muş'tan Kafkasya'ya geçen Ermeni komitecilerinin Rusya'dan çok miktarda tüfek alıp Türkiye'ye getirdikleri istihbar edilmişti.⁴⁴⁰ Aynı şekilde Amerika'da bulunan Ermeni komitecileri tarafından Batum'a ve Kars'a külliyetli miktarda silah, cephane ve para gönderildiği, Batum'a gönderilen silahların fedailere dağıtıldığı ve Kars'a gönderilen silahların bir kısmının Muş'a, bir kısmının da İran sınırına sevk edildiği tespit edilmişti.⁴⁴¹ Buna karşılık Kürtler ise kendilerini koruma ihtiyacı karşısında silah tedarik etmeye başlamışlardı. Bu vaziyet dolayısıyla, halkın birbiri hakkında besledikleri kötü emel ve düşüncelerin ürünü olarak cinayetler işlenmeye başlanmıştı. Taşnaklar kendi fikirlerine uygun bulmadıkları kişileri öldürürken Kürtlerden bazılarının da alacak verecek işlerinden ve arazi ihtilafının sebep olduğu gücenme ve infial dolayısıyla bazı Ermenileri katletmekteydi.⁴⁴²

İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenilere karşı ılımlı yaklaşımından dolayı bazı Kürt aşiretleri ellerindeki malların ve itibarların kaybından dolayı harekete geçerek hükümet ve Ermeniler aleyhinde faaliyetlere başladı. Ayrıca bu dönem, Ermeni ıslahat taleplerinin gündeme geldiği bir dönemdi. Bu faaliyetler, daha çok eşkıyalık şeklindeydi. Kürtler arasında eşkıyalık bir yaşam biçimi olduğu gibi Hükümetin politikalarından dolayı eşkıyalığa başlayanlar da vardı. Dönemin en meşhur Kürt eşkıyası, Van'da Said Ali, Said, Mir Muhi, Mahmi, Mahe, Semiko, Şakir, Cafer, Kadir; Muş'ta Musa, Kasım, Halil Bitlis'te Beşare Çeto ve Tahir Ağa idi. Ermenilerin en çok şikâyet ettikleri eşkıya bunlardı.

⁴³⁷ Baibourtian, 2013, 181.

⁴³⁸ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*. (2015). N. Chernichenkina (Yay.Haz.). Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 54-55.

⁴³⁹ Kaligian, 2017, 171.

⁴⁴⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*. c. III. (2006). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 58.

⁴⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*. c. II. (2007). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 198.

⁴⁴² Kırcı, 2017, 33.

Bunlar arasında Mahmi Kabas, Ermenilere karşı çete faaliyetleri yürütmekteydi. Mahmi Kabas öldürdüğü bir Ermeni'nin üzerine bıraktığı 10 Nisan 1912 tarihli mektubunda Van'da Serkis isimli bir Ermeni tarafından şehit edilen jandarma askerinin intikamını aldığını, Ermenilerin uhuvvet ve müsavata aykırı davrandıklarını, hükümetin Ermenilere karşı pozitif ayrımcılık yaptığını, Kürtlerin ileri gelenlerinin tutuklanıp Ermenilere dokunulmadığını, Ermenilerin 28 Müslümanı öldürdüğünü bundan sonra kendisinin de öldürülen her Müslümana bedel, 10 Ermeni'yi öldüreceğini bildirmişti.⁴⁴³ Celali aşireti reisi Şeyh İbrahim de, aşiretine *Ermenileri kırmaya hazır olun* emrini vermişti. Dolayısıyla Mahmi Kabas'ın mektubu ve diğer aşiretlerin tepkisi, hükümetin Ermeni politikasından dolayı rahatsızlığını göstermekteydi. Oysa Bogosyan'a göre bu durum, *Kürtleri Ermenilere kışkırtmak için Osmanlı Hükümetinin resmi politikasıydı. Bunun için İttihat ve Terakki Partisi, düşüşe geçtiği günlerde Ermenilere yönelik genel bir kırım planı yapmıştı. Bölgede meydana gelen bütün olaylar; öldürmeler ve Kürt saldırıları yalnızca İttihatçıların teşvikiyle yapılmıştı.*⁴⁴⁴ Fakat İngiltere Van Konsolos vekili Yüzbaşı L. Molyneux-Seel, Türk Hükümeti'nin politikasını şöyle rapor etmekteydi:

Türk yetkililer, bir silahlı Rus müdahalesi tehlikesi karşısında o kadar uyanıklar ki, Ermenilerin Kürtler tarafından katledilmesini değil kışkırtmak, buna asla izin vermeyeceklerine eminim. Bu tür davranışlar Hristiyan halktan çok doğrudan Türk hükümetini hedef alsa da, Kürtlerin kendi girişimleriyle karışıklık çıkartması tehlikesi var. Babıali'nin Ermenilerin silah satın almasına izin vermesine ayrıca Kürtlere büyük miktarda silah sağlamasına şaşmamalı.⁴⁴⁵

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde asayiş olayları içerisinde devleti meşgul eden konulardan biri de bölgede meydana gelen gasp, yağma ve bunlara bağlı işlenen cinayetlerdi. Kürt aşiretleri, bölgede meydana gelen bu asayişsizliğin en büyük kaynağıydı. Yerleşik nüfusa karşı baskınlar düzenlemek, onların uzun süre benimsedikleri bir hayat tarzı hâline gelmişti. Ermenilerin yanında Müslüman (Türk, Çerkez, Kürt vd.) halk da Kürt aşiretlerinin hedefleri arasındaydı. Kürt toprak ağaları, hem Müslüman hem de Ermeni nüfus üzerinde baskı kurmaya çalışıyorlardı.⁴⁴⁶ Azımsanmayacak derecede çokça meydana gelen bu olaylar, Ermenilerin sürekli şikâyet konularından biriydi. Ermeni Patrikliği ve Ermeni basını bu konuda meydana gelen olayları duyurmaktan geri kalmıyor

⁴⁴³ Kırca, 2017, 35-42.

⁴⁴⁴ Պոփոսյան[Poğosyan], 1991, 193-197.

⁴⁴⁵ Ahmad, 2017, 40.

⁴⁴⁶ McCarthy, J. (2006). *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*. (Çev. M. Tuncel), İstanbul: Etkileşim Yayınları, 122.

ve gereğinin yapılması için sürekli şikâyetlerde bulunuyordu. Yapılan araştırmalar sonucu birçok olay gerçeği yansıttığı gibi kimi olayların ise asılsız olduğu ortaya çıkmaktaydı. Özellikle idarî yöneticiler, olayların Ermeniler tarafından abartıldığına dair uyarılarda bulunarak temkinli davranılmasını bildirmişlerdi. Zira Dâhiliye Nezareti, İstanbul'a gelen mektup, telgraf ve dilekçelerle ilgili Taşnaksutyun Partisi tarafından gizli gündemle üretilen sahte belgeler olduğunu belirten bir duyuru yayınlamıştı. İkdâm Gazetesi'ne göre bu tür haberleri yayanların özel bir gayesi vardı ve meşruti idare hedef alınmaktaydı. Ayrıca İkdâm, Taşnaksutyun Partisi'ni Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini uygulamak üzere vilayetlerden yapılan katliamlarla ilgili mektuplar göndermek üzere suçluyordu.⁴⁴⁷

Erzurum vilayetinin İran ve Rusya ile sınır olmasından dolayı bölgede bulunan Kürt aşiretlerinin gasp, yağma ve buna bağlı cinayetler oldukça çok fazlaydı. Zira bunlar, emniyet güçlerine yakalanmadan sınırın diğer tarafına kolayca kaçabiliyorlardı. Ayrıca Ermeni komitecileri için de bu sınırlar; silah kaçakçılığının, asker firarilerinin ve Ermeni fedailerinin kolaylıkla girip çıktığı yerlerdi. Örneğin Erzurum ve Bitlis'te cinayet işlemek üzere Avrupa'daki Ermeni komitecilerin Rumiye hududuna yakın birçok köyde, çok sayıda silah ve dinamit yığdıkları ihbarı alınmıştı.⁴⁴⁸ Diğer bir örnekte ise Osmanlı-Rus ve İran hududunun geçiş noktasında yer alan Bayezid kazasında Ermeni fedaileri, 50 tüfeği gasp ederek İran'a kaçmış ve bu fedailerin iadesi İran Hükümeti'nden talep edilmişti.⁴⁴⁹

Bu dönemde Bayezid'de Kürtlerle Ermeniler arasında olaylar tırmanmış durumdaydı. Zira bu durumu tırmandıran Ermeni ve Kürt ileri gelenleriydi. 1913 yılının Ağustos ve Eylül ayları içinde birkaç Ermeni, Kürtler tarafından öldürülmüştü. Ayrıca Rusya'dan Osmanlı tarafına geçip sınır ihlali yapan birkaç Ermeni de güvenlik güçleri tarafından öldürülmüştü. Bu olaylar, Karakilise kazası Yoncalı Köyü Ermeni Kilisesinin papazı ve aynı zamanda Diyadin Kazası Murahhas vekili Ohannes Efendi tarafından genel bir siyasi kriz hâline getirilmişti. Papaz Ohannes'in İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne olayı, 27 Ermeni'nin imzalı şikâyet dilekçesiyle bildirmesi üzerine Dâhiliye Nezareti, olayın tahkik edilmesini valilikten talep etmiş; tahkikat sonucunda meselenin çarpıtılarak anlatıldığı tespit edilmişti. Ayrıca Muhtar Harut, Köy İhtiyar Heyeti ile köyün Müslüman ve Hristiyanlarından oluşan 30 kişi Papaz Ohannes hakkında bir şikâyet dilekçesi de vermişlerdi. Buna göre, Ohannes'in ruhaniyet kisvesi altında devamlı fesat işlerle

⁴⁴⁷ Matossian, 2016, 106-107.

⁴⁴⁸ BOA, A-MKT-MHM-550-19.

⁴⁴⁹ BOA, BEO-3543-26716-2 (8 Mayıs 1909).

uğraştığı, geceleri kilisenin üzerine çıkarak silah attığı, Ermenileri Müslümanlar aleyhine kışkırttığı belirtilmişti.⁴⁵⁰

Hınıs'ta da 1908 yılında Zırıkî Aşireti, Ermeni halkının meskûn olduğu Yahya köyüne yönelik saldırılar düzenlemişti.⁴⁵¹ Erzincan'da ise iddiaya göre, Surp Agop Ermeni manastırı Kürtler tarafından yağma edilmiş ve manastır görevlilerinden birisi ağır şekilde yaralanmıştı. Ayrıca olaydan dolayı Ermeni halkı telaş ve endişe içinde kalarak üç Ermeni köyünü terk etmişti. İddialar üzerine İngiliz Sefareti tarafından olayın araştırılması talep edilmişti.⁴⁵² Fakat yapılan tahkikat sonucunda kimsenin köylerini terk etmediği tespit edilmiş ve Times Gazetesi'nde iddialarla ilgili çıkan haberin tekzip edilmesine karar verilmişti.⁴⁵³

Ermeni basını da, Ermenilerin uğradığı gasp, yağma ve cinayetlere sayfalarında yer veriyordu. Özellikle Aravelk gazetesi bu konuda ayrıca bir çaba göstermekteydi. Dâhiliye Nezareti, Ermeni basınında çıkan haberlere temkinli yaklaşarak bu tür haberlerin doğruluğunu tahkik ettiriyordu. Zira Büyük Devletler, bu tür haberleri kullanarak Osmanlı Devleti'ne Ermeni ıslahat taleplerini hatırlatmaktan geri kalmıyorlardı. Örneğin Aravelk gazetesinin Kürtlerin Hınıs'ın Güvendik köyüne yaptıkları hücum ve katl sonucunda halkın mal ve tarlalarını zapt ettiklerine dair haberin araştırılması Dâhiliye Nezareti, Erzurum valiliğinden talep etmişti.⁴⁵⁴ Ermeni şikâyetlerinin iletildiği diğer bir kanal ise Ermeni Patrikliği'di. Ermeni Patrikliği, Ermenilerden gelen şikâyetleri, Adliye ve Mezahip Nezaretine yazıyor ve sorunların çözülmesi talebinde bulunmaktaydı. Örneğin Erzurum'un Tercan kazasında Tyonik köyüne Pülümürlü Kürt Hüseyin Ağa'nın oğlu Musa'nın Ermenilere karşı hücumu Ermeni Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahip Nezaretine bildirilmişti.⁴⁵⁵ Dolayısıyla bölgede yaşayan Ermeniler, şikâyetlerini doğrudan ilgili makamlara değil, murahhaslar aracılığıyla Ermeni Patrikhanesi'ne yapıyorlardı. Bu durum vilayet valilileri üzerinde hoşnutsuzluk yaratmaktaydı.

⁴⁵⁰ Ayrıca Bayezid bölgesinde Hamidiye Alay Kumandanı Eyüp Paşa ve adamlarının Ermenilere yönelik faaliyetlerinden dolayı birçok Ermeni Rusya'ya göç etmeye başlamıştı. Bunlar, Ermeni köylerini basarak Ermenilerin arazilerini gasp etmekteydi. Demirel, M. (2006). "Ağrı Ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 197-198.

⁴⁵¹ Karataş, Y., ve Karasu, M.K. (2015). "XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağının İdari Statüsü". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 680.

⁴⁵² BOA, BOE-2119-1589-25-1-1.

⁴⁵³ BOA, BOE-2128-159541-1-1.

⁴⁵⁴ BOA, DH-MKT-2652-17-1(11 Kasım 1908).

⁴⁵⁵ BOA, DH-MUİ-86-8-1(18 Nisan 1910).

Van vilayeti gasp, yağma ve cinayet vb. olayların yoğun olduğu bölgelerden biriydi. Bu bölge bir sınır vilayeti olduğu gibi Taşnaksutyun Partisi'nin aktif bir şekilde faaliyet gösterdiği vilayetler arasındaydı. Taşnaklar Van'da asayiş bozmak için özellikle cinayetler işliyorlardı. Bu cinayetler içerisinde Hınçak mensuplarına karşı işlenenler de vardı.⁴⁵⁶ Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti, bu tür cinayetleri tespit etmek üzere heyetler oluşturuyor ve heyetlerin tespit ettiği şahıslar tutuklanıyordu. Örneğin Van Gevaş'a gönderilen bir heyet, dört Taşnak üyesini tutuklamış ve tahkikat sonucu peyderpey tutuklamaların da devam edeceği Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmişti.⁴⁵⁷ Aynı şekilde bölgede bulunan Rus vatandaşı Ermeni komiteciler de asayiş bozmak üzere faaliyet gösteriyorlardı. Bunların Van'dan çıkarılmadığı sürece asayişin temin edilemeyeceği de bilinmekteydi.⁴⁵⁸ Aynı zamanda Ermeniler, İttihat ve Terakki Partisi'nin Taşnaksutyun Partisi ile yaptığı ittifaktan kaynaklı olarak başıbozuk davranışlar sergiliyorlardı. Buna karşı Meclis-i Vükela, kanunsuz hareket eden Ermenilere karşı gerekli kanun maddelerinin uygulanacağı kararı almıştı.⁴⁵⁹

Van'da Kürtler ve Ermenileri karşı karşıya getiren cinayet olayları içerisinde en çok yankı uyandıranı, Taşnak üyesi Rafiel Yeritsyan Efendi'nin Karkar köyü yakınlarında öldürülmesiydi. Akdamar Manastırı Seyyar Mektebi müfettişlerinden Rafiel Efendi, dört köylü ile beraber Hizan'daki mektepleri teftiş ettiği sırada Seyyid Ali'nin teşvikiyle Kürtler tarafından öldürülmüştü. Zira Rafiel Efendi, tahsildar Mustafa Bey'e Seyyid Ali'nin Ermeniler üzerindeki zulmüne son vermesi konusunda uyarıda bulunmuştu. Şayet Seyyid Ali bu zulme son vermez ise, Taşnaksutyun gerekeni yapacak ve öldürülen bir Ermeni yerine 10 Kürt öldürülecekti. Ayrıca Rafiel Efendi, asırlık komşuları olan Kürtlerle ilişkilerin bozulmasını istemediğini de belirtmişti. Bu uyarı üzerine harekete geçen Seyyid Ali, Molla Mhe'den Rafiel Efendi'nin dilini ve başını keserek öldürmesini istemişti. Rafiel Efendi cinayeti, Taşnaklar üzerinde büyük tesir yaratmıştı. Aram Manukyan, olaydan sonra Kürtlerden intikam almak üzere yemin etmişti.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ BOA, DH-ŞFR-415-22. BOA, DH-ŞFR-415-68 (6 Haziran 1909).

⁴⁵⁷ BOA, DH-MUİ-134-9-1(23 Haziran 1909).

⁴⁵⁸ BOA, DH-MKT-2851-32-1., BOA, DH-MKT-2820-8-1.

⁴⁵⁹ BOA, MV-128-27-1.

⁴⁶⁰ Հարությունյան, Ա., Բալյան Ա., և Սիմոնյան Հ. (2019). “Քրդական Բռնությունները Վանի Նահանգի Իթիլաֆի Շրջանում: Ռաֆայել Երիցյանի Սպանության Հարցի Շուրջ [Van Vilayeti'de Kürt Şiddeti: Rafiel Yeretsyan Cinayeti Olayı]”, *Հայագիտության Հարցեր*, 3 (18), 44-45[Harutyunyan, A. Balyan, A. yev Mimonyan, H. (2019). “Krdakan Brnutyunneri Vani Nahangi İtilafi Şrcanum: Rafayel Yeretsyani Spanutyanyan Hartsi Şurç”. *Hayagitutyanyan Hartser*].

Cinayet sonucunda tahkikat yapılmış ve olayın Tinis-Özim hadisesinden kaynaklandığı anlaşılmıştı.⁴⁶¹ Buna göre, Bitlis vilayetinin Pervari kazasına bağlı Özim köyünde ikamet eden Ermeniler, bu köye sınır bulunan Tinis aşiretinin yaşadığı köyü ansızın basarak Kürtlerden üç kişiyi öldürmüş ve altı Kürt'ü de yaralamışlardı.⁴⁶² Rafiel Efendi, bu çatışmada silahlı Özimplileri kumanda etmiş ve bu durum Kürtler arasında intikam duygusunu uyandırmıştı.⁴⁶³ Ermeni kaynaklarına göre hadisenin sebebi ise dinîydi.⁴⁶⁴ Cinayet sonrası Osmanlı Hükümeti, bölgede bir sıkıyönetim ilan edilip edilmemesi konusunda istişarelerde bulunmuştu. Zira bölgede Seyyid Taha ve Bedirhanlı Abdürrezzak, Kürtler ve Ermeniler arasında muhtemel bir çatışma çıkarabilirlerdi.⁴⁶⁵

Rafiel Efendi'nin ölümü sonrası Taşnaklar, cenazeyi Van'da Noraşen⁴⁶⁶ kilisesinden 200'den fazla Ermeni ile Akdamar Kilisesi rahibi tarafından vilayet merkezine getirmişler ve hükümet dairesi önünde bir gösteri yapmışlardı.⁴⁶⁷ Neticede Kürtler, Rafiel Efendi'yi öldürerek Taşnaklardan intikam almıştı.⁴⁶⁸ Buna mukabil, 9 Aralık 1912'de Hacı Yakup Bey ve beraberindeki beş kişi vergi toplamak üzere Ermeni köyüne gittiklerinde 50 kadar silahlı Ermeni tarafından öldürülmüş ve Taşnaklar, böylece Rafiel Efendi'nin intikamını almışlardı.⁴⁶⁹

Bu esnada Taşnak komitecileri, Rafiel Efendi'nin öldürülmesini fırsat bilerek Van'da XI. Kolordu Kumandanı Cabir Paşa'ya isteklerini sıralamışlardı. Buna göre, Rafiel Efendi'nin katillerinden 18 kişi tutuklanmış fakat hiçbirisi ceza almamıştı. Bundan dolayı Ermeniler tehdit altındaydı. Cenaze dolayısıyla 1,000'e yakın Ermeni, Van'a gelmiş ve korkularından köylerine geri dönememişlerdi.⁴⁷⁰ Ayrıca Taşnaklar, XI. Kolordu'ya da bir heyet göndermişler ve isteklerini kolordu kumandanına iletmışlerdi. Taşnaklar;

⁴⁶¹ Tinis-Özim hadiseleri için sayfa 71'de "Bölgede Göçebe Kürt Aşiretlerinin Yaylak-Kışlak Hareketlerine Bağlı Yaşanan Asayiş Olayları" başlığına bakınız.

⁴⁶² Հարությունյան և ուրիշ [Harutyunyan yev uriş], 2019, 41.

⁴⁶³ Akgümüş, D. (2011). *Arşiv Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 9

⁴⁶⁴ Հարությունյան և ուրիշ [Harutyunyan yev uriş], 2019, 45.

⁴⁶⁵ BOA, A-MKT-MHM-742-19-1-2-1(30 Ekim 1912). Ayna, 2018, 62.

⁴⁶⁶ Հարությունյան և ուրիշ [Harutyunyan yev uriş], 2019, 47.

⁴⁶⁷ Akgümüş, 2011, 11

⁴⁶⁸ Kaligian, 2017, 208.

⁴⁶⁹ Molyneux-Seel'den Lowther'a, no: 16, 16 Aralık 1912, FO 881/10339, No 12, 14-5'ten aktaran Şaşmaz, 2013, 95.

⁴⁷⁰ Ermeni kaynağına göre bu sayı 10,000 kişidir. Հարությունյան և ուրիշ [Harutyunyan yev uriş], 2019, 48.

1- Cinayet hükmü almış kişiler hakkında bilgi verilmesi,

2-Adliye tarafından dört seneden beri tutulan katillerden birine bile ceza verilmediğinden mahalli cinayetlerin sıkıyönetim ilanı ile birlikte katillerin askeri mahkemeye sevk edilmesi,

3-Köyün bölüklerine verilen silah miktarının gerekli görülen yerlerde acilen artırılması,

4-Kürtler gibi Ermenilerinde silah taşımaya müsaade edilmesi,

5-Silah taşımaktan dolayı tutuklu iki Ermeni'nin tahliye edilmesini talep etmişlerdi.

Cabir Paşa, Taşnakların bu taleplerini dikkate alarak bazı hususların yerine getirilmesini istemişti. Zira Ermeniler isyan edebilir, bir takım zulüm ve yolsuzluktan kurtulmak için Ortodoksluğa geçebilirlerdi. Böyle bir durumda kolordunun asker sayısı azdı ve kış mevsimi de yaklaşıyordu. Ayrıca kolordu altı aydan beri defalarca arz olunduğu üzere sıcak yemeksiz ve yataksızdı. Efradın köylerde ve dağ başlarında kalmalarından dolayı aralarında tifo ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklar çıkmıştı. Dolayısıyla Cabir Paşa, Van valisinden olayın önünün alınması için verdiği tavsiyelere önemle yaklaşılmasını ve suç işleyenlerin zulüm ve yolsuzluklarından bıkmış olan Müslim ve gayrimüslimlerin isyan etmesi yanında olaylara fesat karıştıranların acilen Van'dan uzaklaştırılmasını talep etmişti.⁴⁷¹ Nitekim Rafiel Efendi'nin öldürülmesi olayı, sıradan bir cenaze töreni değildi. Cenaze, bölgede Kürt aşiretlerinin keyfi hareketlerine karşı yapılan bir mitinge dönüşmüştü.⁴⁷²

Şunu da ilave etmek gerekir ki; Vali İzzet Bey ile Cabir Paşa arasında sıkıntılar vardı. İzzet Bey, İttihatçılar tarafından Van bölgesindeki Kürtlerle ilişkileri geliştirmek üzere vali olarak atanmıştı. Fakat yeni vali, bölgedeki kolordu kumandanı Cabir Paşa ile bir çatışma ve düşmanlık içine girmişti. Cabir Paşa, yeni valiyi Kırmançı Beyliği hayali kuran pis Kürt diye aşağılıyor; İzzet Bey'in Ermenilerle iş birliği yapmamasını eleştiriyor ve onun Taşnak fedailerini tarafından öldürülmesini arzu ediyordu. İzzet Bey ise, Rusya'ya düşman ve dindar bir Müslüman olarak kolordu kumandanını Taşnak işbirlikçisi olmakla suçluyor ve böyle bir adamın bu kadar önemli bir mevkiye nasıl geldiğine şaşırıldığını söylüyordu. Ermeniler de Cabir Paşa'yı destekliyor ve İzzet Bey'i eleştiriyordu.⁴⁷³ Van Valisi İzzet Bey, Cabir Paşa'dan duyduğu rahatsızlıktan dolayı, 17 Eylül 1912'de Cabir

⁴⁷¹ BOA, A-MKT-MHM-742-19-4 (1 Kasım 1912).

⁴⁷² Հարությունյան և Նիրիշ[Harutyunyan yev uriş], 2019, 49.

⁴⁷³ Reynolds, 2016, 71.

Paşa'nın yerine Musul Valisi Esat Paşa'nın tayinini talep etmişti. Vali, yönetimde idare ile kumandan arasındaki uyuma dikkat çekerek Ermeni ve Kürtler arasında *hüsn-ü emniyetin teşyidi* için bu tayini talep etmekteydi.⁴⁷⁴ Fakat Harbiye Nazırı, Cabir Paşa'nın doğu ahvaline vakıf ve ılımlı kişiliği ile vilayette kendisinden istifade etmesi tavsiyesinde bulunarak Cabir Paşa'nın başka bir vilayete tayinini uygun görmemişti.⁴⁷⁵

Görev yaptığı bölgeye karşı sorumluluk taşıyan Cabir Paşa, yine aynı tarihte Van/Saray Nizamiye Tabur Kumandanı Binbaşı Haydar Efendi'nin verdiği bilgileri de rapor etme gereğini duymuştu. Çünkü söz konusu rapor, Kürtlerin Ermeniler karşısında nasıl bir ruh hali içinde olduklarını ortaya koyması açısından önemliydi:

Hizanlı Seyyid'in dağa çıkmasına [Osmanlı] Hükümeti sebep olmuştur, eski Vali İsmail Hakkı Bey zamanında da kendisi (Molla Seyyid Kürdi) İran'a kaçmak istemiştir. Kürtler tarafından Ermenilere karşı yapılan saldırılar, Kürtlerin çıkarlarına aykırıdır. Vilayette bulunan Ermeniler, hükümete seslerini duyurabilecek bir matbuata sahipken Kürtler, buna sahip değildir ve hakları zayı olmaktadır. Ayrıca İran eşkiyasının yapmakta olduğu gasp ve yağmayı engellemek için aşiretlerin silahlandırılması gerekmektedir.

Bununla birlikte Cabir Paşa, bölgenin bir Ermeni-Kürt sorunu ile karşı karşıya olduğunu ve bunun içinde Hükümetin bunun için uğraştığını ve maksadı temin için de Kürtlerin başlıca amacı olan silahlanma (teslihat) meselesi için uğraşacağı beyanı ile Kürtlerin şu cihetle memnuniyetlerini celp ile temini maksada çalışıldığı uyarısında bulunmuştu.⁴⁷⁶ Dolayısıyla Cabir Paşa'nın verdiği bilgilerden, Van Valisi İzzet Bey'in Kürtlerden yana kararlar aldığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi Kürt olup İttihatçılara karşı muhalif gruplar içerisinde yer almıştı.

Erzurum vilayetinde olduğu gibi Van vilayetinde de meydana gelen asayiş olayları Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni basını aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'ne ve Avrupa kamuoyuna duyurulmaya çalışılıyordu. Nitekim yapılan tahkikatlar sonucu olayların asılsızlığı ortaya çıkarılmaktaydı. Örneğin Ekim 1912'de Ermeni Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen takrirde, Van vilayetine bağlı Kista köyünde hayvan gasp edildiği

⁴⁷⁴ BOA- DH-ID-19-2-47-2.

⁴⁷⁵ BOA-DH-ID-19-2-47-4.

⁴⁷⁶ BOA, A-MKT-MHM-742-19-3

şikâyeti yapılmıştı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tahkikat başlatmış ve yapılan şikâyetin asılsız olduğunu ortaya çıkarmıştı. Zira Kista isminde bir köy Van'da yoktu.⁴⁷⁷

Ermeni basınından Manzume-i Efkâr gazetesinde yer alan haberlerden biri de Kör Hüseyin Paşa hakkındaydı. Habere göre; Hüseyin Paşa, Kürtleri sürekli olarak Ermenilerin mallarını gasp ve canlarına tecavüz etmek için teşvik ediyordu. Bundan dolayı bölgeye yeni vali olarak atanan Van Valisi Ferit Paşa'nın aldığı tedbirlere rağmen Kürtlerin ıslahı mümkün olamıyordu. Savarş imzalı mektupta, Hüseyin Paşa öyle bir vahşiydi ki Arşeyh Kumandan Vekili Ragıp Bey'i kendi hanesine davet ederek katletmişti. Mektuba göre, Ragıp Bey, Hüseyin Paşa'yı cinayetleri ve gerçekleştirdiği vahşetlerden dolayı kendisini kumandan paşaya şikâyet ederim diyerek tehdit etmişti. Dolayısıyla Ragıp Bey, bundan dolayı öldürülmüştü. Yine aynı mektupta Meclis-i Mebusanın bu konuda ciddi bir harekette bulunması talep edilmiş ve Kürtlerin kanundan çok korktukları için Hüseyin ve Emin Paşaların merkeze çağrıldığı zaman Kürtlerin gasp ettikleri malları korkularından sahiplerine iade ettikleri örnek gösterilmişti. Fakat Paşalar, tedip edilmedikleri ve serbest bırakıldıkları için eski hallerine devam etmişlerdi. Dolayısıyla Manzuma-i Efkâr'da, Savarş imzalı mektupta Osmanlı Hükümeti'nden ciddi bir önlem talep edilmiş olup asayiş berkemaldir demekle ıslahatın gerçekleşmeyeceği telkin edilmişti.⁴⁷⁸ Gazetede yer alan haber üzerine valilikçe tahkikat yapılmış ve Ragıp Bey'in kendi hanesinde nöbetçisi Niğdeli Mehmet bin Hasan tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştı ve gazetede çıkan haberin tekzip edilesine karar verilmişti.⁴⁷⁹ Aynı şekilde Manzume-i Efkâr'da çıkan başka bir haberde de Kör Hüseyin Paşa, Özim köyündeki Kürt ve Ermeniler arasında bir müsademe sırasında 40 Ermeni ile 30 Kürt'ü katletmiş ve üç Ermeni köyünü ihrak etmişti.⁴⁸⁰

Anadolu vilayetlerinde meydana gelen olaylarla ilgili olarak sadece Ermeni basını değil, yabancı ülkelere ait basın tarafından da yayınlar yapılmaktaydı. Osmanlı Hükümeti çıkan bu haberlerle ilgili olarak tahkikat yapmak üzere harekete geçiyor ve hazırladıkları raporları tekzip etmek üzere ilgili sefirliklere gönderiyordu. Bunlardan birisi Londra basınında yayınlanmış ve bunun üzerine Londra Sefiri Tevfik Paşa basında çıkan Amasya, Harput ve Van'da işlendiği iddia edilen cinayetlerin aslının olup olmadığının bildirilmesini Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişti. Van hakkında yapılan habere göre, Van Eleşkirt'te

⁴⁷⁷ BOA, BEO-4105-307-832-1(29 Ekim 1912).

⁴⁷⁸ BOA, DH-MKT-2703-25-1-1 (14 Aralık 1908).

⁴⁷⁹ BOA, DH-MKT-2703-25-2-1 (16 Şubat 1909).

⁴⁸⁰ BOA, BEO-4089-306614-1-1 (28 Eylül 1912).

Keğam, Melkon, Şukas⁴⁸¹ ve Manuk adında Ermeniler ile üç Ermeni, Osmanlı askerî tarafından kaçırılmış, bunlardan ikisi süngü ile öldürülmüş ve cesetleri yol kenarında bırakılmıştı. Oysa olayın aslı şöyleydi: 26 Haziran 1913'te X. Eleşkirt Hudut Bölüğü mıntıkasında Rus topraklarından Osmanlı tarafına geçmek isteyen ve devriye kolunun dur emrine uymayan Ermenilerden oluşan dokuz kişilik bir grup üzerine ateş edilmişti. Beş kişi hududun Osmanlı tarafında 500 metre kadar içerde ölü ele geçirilmiş ve diğerleri tekrar Rusya tarafına firar etmişlerdi. Ayrıca bunların firar ederken ölü olarak ele geçirildiklerine dair tabip raporu vardı.⁴⁸²

Diğer bir haber de ise, Van'da Kürtler, Boğakin? adında Ermeni köyünü yağma ederek bir kişiyi öldürmüşler ve 500 baş hayvanı zorla gasp etmişlerdi. Ayrıca iki kişi de kayıptı. Olayın aslı ise şöyleydi: Mahmudi kazası hududundan üç kol halinde giriş yapan İran eşkıyasından bir kuvvet, Erçek nahiyesinin Boğakin? köyünden hayvan gasp ederek firar etmişlerdi. Meydana gelen çatışmada bir jandarma askerî ve bir köylü ölmüştü. Sonuç olarak, meydana gelen bu olay, Osmanlı Kürtleri tarafından değil, İran eşkıyası tarafından yapılmıştı. Ayrıca İran hududunda bu tür olaylar, çok sık yaşanmakta, gasp edilen eşya ve hayvanların iadesi için yapılan müracaatlar karşılık bulmamaktaydı. Ayrıca İran eşkıyası bu tür faaliyetleri, sadece Ermenilere karşı değil, bütün unsurlara karşı yapmaktaydı.⁴⁸³ Dolayısıyla her ülkede meydana gelebilecek bu gibi adi olaylar, Anadolu'nun doğusundaki vilayetlerin asayişinin bozulmuş gösterilmesi maksadıyla bazı şahıslar tarafından büyük bir olay gibi aksettirilerek siyasi bir mahiyet kazandırılmaya çalışılmaktaydı. Zira aynı olaylardan İslam unsurları da usanmıştı. Müslümanların Ermenilere karşı hiçbir taarruz fikri olmadığı halde eşkıyaların yaptığı saldırılar, Ermenilere karşı yapılmış gibi gösterilmeye çalışılmaktaydı.⁴⁸⁴

Bitlis de Van gibi Kürt ve Ermeni unsurları arasında gasp, yağma ve bunlara bağlı cinayetlerin işlendiği en yoğun vilayetlerden biriydi. Bölgenin arazi yapısından da kaynaklı olarak asayişin sağlanması oldukça zordu. Özellikle bölgede bulunan Kürt aşiretlerinin göçebe bir yapıya sahip olması gasp-yağmaya ve bunlara bağlı cinayetlerin işlenmesine neden olmaktaydı. Bölgede bulunan Ermeniler, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni basını

⁴⁸¹ Çukas olabilir.

⁴⁸² BOA-HR-SYS-84-77-3.

⁴⁸³ BOA-HR-SYS-84-77-4.

⁴⁸⁴ BOA-HR-SYS-84-77-5(29 Ağustos 1913).

arayıcılığıyla şikâyetlerini ilgili makamlara iletebiliyorlardı. Kürtler ise bu durumdan mahrumdu.⁴⁸⁵

Ermeni basını ve Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yapılan şikâyetler, ilgili makamlar tarafından araştırılıyor, çoğu olay aslını yansıttığı gibi çoğu olayın çarpıtılarak aktarıldığı ortaya çıkıyordu. Örneğin; Ermeni Patrikhanesi tarafından Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen şikâyet dilekçesinde Ostin? köylü Kirkoryan Dikran adındaki bir Ermeni'nin Kürtler tarafından öldürüldüğü bildirilmiş, fakat yapılan tahkikat sonucu Kirkoryan Dikran'ın şahsi bir mesele yüzünden başka bir Ermeni tarafından öldürüldüğü anlaşılmıştı.⁴⁸⁶

Ermeni basını da aynı şekilde Ermeni şikâyetlerini gazetelerde yayınlamaktaydı. Özellikle Aravelk gazetesinde çıkan haberler hakkında sürekli tahkikatlar yapıyordu. Tahkikat sonucu ise haberde yer alan olaylara açıklık getiriliyor veya asılsız çıkan olaylara karşı tekzip yazısı yazılıyordu. Örneğin 16 Ocak 1909'da Aravelk gazetesinde N.B.M. imzasıyla Yaşasın Kanun-ı Esasi başlıklı bir yazıda, Muş bölgesindeki Ermenilerin Kürtlerden rahatsızlıkları kaleme alınmıştı. Söz konusu yazı, cinayet ve yağma olaylarından kaynaklı şikâyetlerdi:

Muş tarafında birçok cinayetler, yağmalar olmuş ve olmaktadır. Muş mutasarrıfına sorulduğunda Kanunu Esasi'nin ilanından beri Kürtler ve Türkler tarafından hiçbir Ermeni'ye taarruz olmadığı ve Kürtlerin Ermeni köylerine hiç ayak bile basmadıkları beyan ile Ermeniler sürekli şikâyetlerden geri durmazlar. Ben hiçbir vakit bunların Ermenilere bir fenalık yaptığını görmüyorum demiştir. Mutasarrıfın hakkı vardır. Zira Ermenilerin katli ve mallarının gasp edilmesinin kendisince bir ehemmiyeti yoktur. Vali meydana gelen fenalıkları müdafaa ederek Ermeni Murahhasının kendisine müracaatında "11 Temmuz'dan beri ne olmuş ne yapılmıştır. Söyleyin beyan edin o vakit, Ermenilere karşı hareketi değiştireceğim, her daim siz şikâyetten geri durmayınız. Sizin için iyiyle kötünün hiçbir farkı yoktur" demiştir. Murahhas bu acı sözlerden müteessir olarak 11 Temmuz'dan beri Muş havalisinde meydana gelen fenalıklara ait tanzim ettiği listenin bir nüshasını mutasarrıf ve valiye takdim ettiği gibi bir nüshasını da Patrikhaneye ulaştırdı. Bu listesinin suretini gazetemizde ilan ediyorum. Temmuz'un 20'sinde Asım Bey kaybettiği tüfeğinin bir Çerkez nezdinde olduğu kendisince bilindiği halde Vartenisli Zivan ve Serkis Masuryan'a siz çaldınız diyerek dehşetli surette dayak atar ve Zivan'ın ırzına da tasallut eder. Daha bunun gibi bir takım hırsızlığa, cinayete, gaspa ait olaylar 32

⁴⁸⁵ BOA, A-MKT-MHM-742-19-1-3-1.

⁴⁸⁶ BOA, DH-EUM-EMN-41-21(21 Aralık 1913).

kere meydana gelmiş ve bunlar gazete ile beyan olunmuştur. Şimdi Mutasarrıf Bey, bu cinayetler, bu şikâyetlerin hangi sebeplerden dolayı meydana geldiği ve cüret edenlerin adliye'ye teslim etmekten ne için çekindiğini bildirir. Cüret edenlerin kimlikleri mutasarrıf için malumdur. Şimdi bir de Musa Bey türedi. Bu canı adam daha henüz hapisten çıktığı zaman bundan böyle Muş'ta meydana gelecek bütün cinayetten, hırsızlıktan kendinin mesul olacağını gazetelerle ilan etti. Kendisi genel olarak memleket namına mesuliyet alacağına kardeşinin ve kendisinin yaptığı işlerin mesuliyeti üzerine insin. Hükümet Musa Bey'in bu yolda ilanına müsaade etmesi fena olmaz. Bunlar ve bu gibilerin hakkında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dikkatini çekeriz.⁴⁸⁷

Bu haber üzerine Dâhiliye Nezareti, 17 Ocak 1909'da Aravelk gazetesinde çıkan yazıyla ilgili tahkikat yapılarak olayının aslının anlaşılması için Bitlis Vilayetine bir yazı göndermişti.⁴⁸⁸

Gazetede yayınlanan yazının başlığı dikkate alındığı zaman Meşrutiyet ile birlikte Kanun-i Esasi'nin birçok unsura umut olduğu görülmektedir. Gasp, yağma ve cinayet gibi birçok asayiş olayının halli için hukukun uygulanması istenmektedir. Bu konuda da İttihat ve Terakki Cemiyeti bir umut kaynağı olarak görülmekteydi. Zira Meşrutiyet'i ilan eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sloganı hürriyet, adalet ve eşitlikti.

1909 yılında Bitlis Taluri'de Ermeni-Kürt ilişkilerinin boyutunu tespit etmek için Hamidiye Alayları ve IV. Süvari Fırka Kumandanı Ethem Nuri Bey, bir rapor hazırlamıştı. Söz konusu raporun önemi, Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklara sebep olan olayların sıralanmış olmasıydı. Bunlar arasında gasp başta gelirken buna bağlı cinayetler, köy ihrakı, göçebe Kürt aşiretlerinin yaylalara çıkması ve Ermenilerin İslam'a karşı küfürleri vardı. Bütün bu olaylar karşısında vali ve mutasarrıfların sorumluluklarını gerektiği gibi yerine getirmemeleri de olayların durdurulması konusunda ihmalkârlıklarını ortaya koymaktaydı. Rapora göre anlaşmazlığa dair başlıca konu hayvan gaspıydı. İlgili raporda belirtildiği üzere; Taluri'de Kürtler ve Ermeniler arasında hayvan gaspından dolayı karşılıklı çatışma sonucunda her iki taraftan da ölümler olmuştu. Bundan dolayı Taluri Ermenileri, hanelerini terk ederek dağlık alanlara kaçmışlardı. Fakat yerel yönetimin aldığı önlemlerle her iki taraf teskin edilmiş ve Ermeniler yerlerine geri dönmüşlerdi. Kürtler tarafından gasp edilen mal ve hayvanlar ise geri alınmış, Ermenilerin devlete ödediği vergiye mahsup edilmişti.

⁴⁸⁷ BOA, DH-MKT-2713-72-1.

⁴⁸⁸ BOA, DH-MKT-2713-72-2.

Yine aynı rapor, Kürt aşiretlerinden Bekiranlı aşiretinin hayvanlarıyla her sene Muş'a 2,5 saat mesafede bulunan yaylaklara gelerek kaba tavırlarıyla civar halkı rahatsız ettiklerini anlatmaktaydı. Paşa, bunu önlemek için her sene yaylalara iki bölük asker sevk etmiş ve bölüklerini aşiretin dönüşüne kadar orada iskân ettirmişti. Ancak Ermenilerin bu aşirete taarruzu ile aralarındaki mesele büyümüş, Delikanlı aşiretinin de olaya dâhil olmasıyla Ermeniler, Andok Dağı'na⁴⁸⁹ kadar sürülmüşlerdi. Aşiretler ise Simek, Şimal ve Gelikozan köylerinden oluşan Taluri nahiyesini tamamen yakmışlardı. Dolayısıyla rapora göre; Kürtler ve Ermeniler arasındaki meydana gelen olayların sebebi; Ermenilerin İslam hakkındaki kaba küfürleri ve taarruzlara karşı isyan etmeleriydi. Sonuç olarak, Taluri ve Andok Dağı'nda bulunan Kürt eşkıya, bölgede bulunan askerî birlikler tarafından bastırılmış ve bir kısmı da reisleriyle birlikte ele geçirilmişti. Olay sırasında Ermeniler, Kürt aşiretleri tarafından öldürülmüş, köyler yakılmış ve kadınlara saldırılmıştı.⁴⁹⁰

Diğer bir olayda ise Ermeni Patrikhanesi tarafından Ocak 1910 tarihli dilekçesinde, Muş'un Dom (Körpeağaç) köyündeki Ermeni kilisesine Kürtlerin girerek bazı kitap ve elbise-i ruhaniyeyi çaldıkları ve kilise taşlarını da çevirdikleri, teşvik edenlerin Hacı Nazır adında bir eşkıya olduğu bildirilmekteydi.⁴⁹¹ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Bitlis vilayetinden olayın acilen soruşturularak cüret edenlerin tutuklanmasını ve zarar gören malların masraflarının karşılanmasını istemişti.⁴⁹² Olayla ilgili yapılan soruşturmada, Muş mutasarrıfının komiser Adem Efendi'ye olayın aslının ne olduğunu sordurduğunda, böyle bir şeyden haberinin olmadığı bilgisini almıştı. Fakat meydana gelen olayda kiliseden kitap ve elbise-i ruhaniyenin yerine ufak kilise taşlarının çalındığı anlaşılmıştı. Nitekim bu tür adi olaylar için Ermeniler feryatlar koparıp Kürtler aleyhinde sürekli abartılı suçlamalarda bulunuyorlardı. Bundan dolayı bu tür şikâyetlerde olaylara ihtiyatlı yaklaşması ön plana çıkmıştı.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Ermeni müellif Kalantar'a göre, Sasun sıradağlarının en büyüğü Andok Dağı'dır. Dağ, Ermeni katliamları [olayları] sırasında Türk askerleri ve Kürt aşiretleri tarafından kuşatılan Ermeni köylüleri için son sığınaktı. Քալանթար, Ա. (1904). *Սասունի [Sasun]*. Երրորդ տպագրություն [Üçüncü Baskı]. Թիֆլիս: Հերէս, 7[Kalantar, A. (1904). Sasun. Yerrord Tpagrutyun Tiflis:Heres]. Eserin basım tarihi dikkate alındığında II. Sasun İsyanı gerçekleşmiştir. "Ermeni katliamları" olarak ifade ettiği durum II. Sason İsyanı'nda meydana gelen kayıplardır. Ancak bu isyan sonunda 1,000'e yakın Türk ölümler, 20'ye yakın Ermeni ölmüştür. K. Küdülyan'ın "Antranik Savaşları" adlı eserinden aktaran Uras, 1987, 523-524.

⁴⁹⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. (2007). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 83 (27 Nisan 1909).

⁴⁹¹ BOA, DH-MUİ-49-2-8-5.(Evrakın tarihi belirtilmemiş, muhtemelen olayın aslının araştırılması Ermeni Patrikliği'nin müracaatından sonra olmuştur.)

⁴⁹² BOA, DH-MUİ-49-2-8-1(28 Ocak 1910).

⁴⁹³ BOA, DH-MUİ-49-2-8-4 (1 Şubat 1910).

Ermeni Patrikliğinin diğer bir takriri de Siirt sancağında yaşanan cinayet hakkındaydı. Takrire göre, Siirt sancağında ve özellikle Pervari kazasında Kürtler tarafından işlenen cinayetten dolayı, Ermeni halkı hanelerine kapanmış, korku ve dehşet içinde kalmışlardı. İffet köylü Kürtler, Daştak köylü Çalu/Çalov? adlı Ermeni'yi suret-i faciada katletmişlerdi. Ayrıca bunlar Özim köyüne hücum ederek 6-7 Ermeni'yi öldürmüşlerdi. Beşaralı Arif Ağa da Akuk köylü Haçoyan Kaspar'ı katletmişlerdi. Yine aynı günlerde Özim köyünden üç kişi katledilmişti. Bunun üzerine yerel yönetim tarafından 60 asker sevk edilmiş olsa da bir netice alınamamıştı. Garzan'da da Kürtler Dusadak adlı Ermeni köyüne hücum etmişler ve 13 baş koyunu gasp etmişlerdi.⁴⁹⁴ Patrikhanenin diğer bir takririnde ise, Bulanık'ın Kuriyan köyü ve Muş'un Sarıgöze köyünde Musa ve Kasım Beyler'in bir toplantı yaparak Ermeniler aleyhine bazı kararlar aldıkları haber edilmişti. Patrikhane dilekçesinde söz konusu toplantıdan dolayı Ermenilerin dehşete kapılarak hanelerine çekildiklerini bildirmekteydi.⁴⁹⁵ Dâhiliye Nezareti bunun üzerine Bitlis vilayetinin olayı araştırmasını talep etmişti.⁴⁹⁶ Yapılan tahkikat sonucu Bitlis valiliği, Bulanık'ta Kuriyan ve Muş'ta Sarıgöze namlarında köy olmadığını, Malazgirt'te Sarıbeniz namıyla bir mezra ve Muryan namıyla bir köy olduğunu fakat Kürtlerin bu bölgelerde herhangi bir toplantı yaptıklarına dair ihbar alınmadığını bildirmişti.⁴⁹⁷ Olayın aslı işe şuydu: Hamidiye zabitan ve ümerasının vazife başında bulunmadıkları zaman askerî elbise giymemeleri kararı üzerine topluca başvuruda bulunarak şikâyetle bulunmuşlardı.⁴⁹⁸ Bunlar arasında Musa ve Kasım Beyler de vardı.⁴⁹⁹ Dolayısıyla Patrikhane tarafından olay çarpıtılarak aktarılmıştı.

1913 yılında Ermeni Patrikliği takrirlerini artırmıştı. Bogosyan'a göre Ermeni Patrikhanesi, 1912 Ekim ayından 1913 Nisan ayına kadar Babıali'ye 176 takrir vermişti.⁵⁰⁰ Bunlardan biri, Bitlis vilayetinde özellikle Siirt sancağındaki gasp, yağma ve cinayetler hakkındaydı. Patrikhane verdiği uzunca bir takrirle olayları tek tek sıralamıştı. Ayrıca yerel yönetimin Kürt eşkıyalar hakkında herhangi bir şey yapmadığından da yakınmaktaydı.⁵⁰¹ Ermeni Patrikhanesinin diğer bir takririnde ise, 1913 Nisan ayından itibaren Mayıs

⁴⁹⁴ BOA, DH-MUI-120-3-2-1 (1 Ağustos 1910).

⁴⁹⁵ BOA, DH-SYS-71-1-1-8 (27 Mart 1911).

⁴⁹⁶ BOA, DH-SYS-71-1-1-5 (27 Mart 1911).

⁴⁹⁷ Selvi, H. ve Cırık, B. (2014). "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar". *OTAM*, 36, 167.

⁴⁹⁸ BOA, DH-SYS-71-1-1-2 (2) (2 Nisan 1911).

⁴⁹⁹ BOA, DH-SYS-71-1-1-4 (9 Nisan 1911).

⁵⁰⁰ Պոփոսյան[Poğosyan], 1991, 193.

⁵⁰¹ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-15. BOA, DH-EUM-EMN-111-18-37. Ayna, 2018, 68.

ortalarına kadar Bitlis ve Siirt bölgesinde meydana gelen olayları listelemiştir.⁵⁰² Bunun üzerine Bitlis valiliği tahkikat başlatmış ve iddia edilen olayları tek tek araştırmıştır.⁵⁰³ Dolayısıyla yapılan tahkikat sonucu, Ermeni Patrikhanesinin iddiaları asılsız veya bazı olayları çarpıtarak yansıttığı tespit edilmiştir.⁵⁰⁴

Çizelge 3.3. Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)

Mayıs'ın birinci gecesi Bacfet nam Ermeni köyünden 10 baş koyun çalınmıştır.	Adı geçen köyden 10 baş koyun çalındığına dair şimdiye kadar ciheti mülkiyeye ve adliyeye resmi ve gayri resmi müracaat olmamıştır.
Yine aynı gün Bedik ve Şeyh köyünden 12 baş öküz çalınmıştır.	İlçe dâhilinde bu isimde köy yoktur.
Yine aynı gün Keverehamu köyünden iki öküz çalınmıştır.	Aynı şekilde.
Mayısın ikinci günü Garzan kazası merkezinde zabıta odasından 8,000 kuruş çalınmıştır.	Çalınan para 8,000 olmayıp 6,000 kuruştur. Özetle paranın içeriden bir kişi tarafından çalındığı ve bu suiistimalden dolayı Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Emin Ağa'nın azledildiği, çalınan paranın jandarma askerinin maaşlarına ait olduğu ve paranın adı geçen ağadan karşılanarak maaşların ödendiği bildirilmiştir. Bu olayın inzibat ve asayiş noksanlığından dolayı meydana geldiği, faillerin kanunen ihraç olunduğu ve adliyece soruşturmaya devam edildiği bildirilmiştir.

⁵⁰² BOA, DH-EUM-EMN-111-18-10(11). Ayna, 2018, 67.

⁵⁰³ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-21.

⁵⁰⁴ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-43.

Çizelge 3.3. (devam) Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)

Aynı gün Hıçıs? köyünden yedi baş öküz çalınmıştır.	Adı geçen köyde böyle bir hırsızlık olayının meydana geldiğine dair müracaat yoktur. ⁵⁰⁵
Eşkîya Cemil ve arkadaşları, Garzan kazasına giderek Mayıs'ın on birinci geci Siirt Paluni köyünde, iki zaptiyenin tüfeklerini çalmış ve güya silahları Hoylu Melkon ve Dusadaklı Galust tarafından çalındığını söyletmek üzere köyden birisini ihbar ve tehdit etmek istemiştir. Başarılı olamayınca da adı geçen kişinin ev eşyalarını çalmış, bütün köyü talan etmiş ve köyde bulunan Siirtli Tomasyan'ın 1,600 kuruşunu gasp etmiştir.	Eşkîya Cemil ve arkadaşları, Siirt Paluni köylü Yusuf'u bilinmeyen bir sebepten darp ve eşyalarını gasp ettiği iddia olunmuş ve bu konu hakkında adlîye tarafından soruşturmaya devam edilmektedir. Yusuf'un eşya gaspından sonra bütün köyün talan ettiğinin aslı yoktur. Siirtli Tomasyan'ın parasının çalınması iddiası araştırılmakta ve adı geçen eşkıya hakkında adlîyece soruşturma devam etmektedir. Jandarma İsa ve arkadaşı Rifat'ın iki adet mavzer tüfeğini çalan Elbakan aşiretinden Mahi bin Ali ve Kasım bin Cercu ve Ali bin Haşmet'in haklarında adlîyece derin bir soruşturma yapılmaktadır.
Yine o günlerde Salukan aşiretinden dört Kürt, Bitlis yolunda Duhan adındaki mevkide eşkıya tarafından soyulmuş ve yaralanmıştır.	Mayıs ayında Duhan mevkiinde eşkıya tarafından hiçbir kimse, en ufak bir taarruza hedef olmamış ve halkın mahalli hükümete şikâyetle bulunmayı engelleyecek bir durum yoktur. İddianın aslı yoktur.
Yine o günlerde Sinika aşiretinden Kürtler Gedük köyüne hücum etmişlerdir.	Vilayet dâhilinde bu isimde bir aşiret yoktur, bu meselenin Beşiri kazasına ait olduğu anlaşılmıştır.

⁵⁰⁵ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-1.

Çizelge 3.3. (devam) Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)

Siirt'in Arun köyü Ermeni ve Süryani halkı evvelce arz olunan hallerinden dolayı ailece merkez vilayete göç etmiş olup hükümetçe köylerine iade edilmiş olsa da avdetlerinden 5-6 gün sonra, yani Mayıs'ın 8. günü eşkıya Mehmet Emin bir mektup okutturmak bahanesiyle Kenzik köyü Süryani papazını nezdine davet ederek papazı katletmiş ve silahlı arkadaşlarıyla adı geçen köy ve civar köylere hücum etmiştir. Mutki Kürtlerinden müstakil 10 kişilik yeni bir eşkıya çetesi türemiş olup Mayıs'ın 12. günü Gurov köyüne girerek zorla para talep etmişlerdir.	18 Mayıs 1913 tarihinde eşkıya Mehmet Emin tarafından Keşiş Kurkis öldürülmüş ve bu konu hakkındaki evrak mahkemeye gönderilmiştir. Adı geçen eşkıyanın soruşturmasına devam edilmektedir. İlçe dâhilinde 10 kişilik bir eşkıya çetesi türemediği gibi Gurov adında bir köy de yoktur.⁵⁰⁶
Mayıs ortalarında Hizan kazasıyla Karkar Nahiyesinden dört ve Arve kazasından Çom köyünde bir Ermeni katledilmiştir.	Karkar nahiyesi Hizan hududunda bulunmakta olup küçük bir kısmı da Hizan dâhilindedir. Hizan dâhilinde gerek 1913 Nisan'ından 23 Mayıs'a kadar gerek adı geçen tarihten önce ve daha sonra asla Ermeni katli meydana gelmemiştir. Dört Ermeni'nin öldürüldüğüne dair olan ihbar katiyen asılsızdır. Çom köylü öldürülen Ermeni'nin faili gösterilen şahıs tutuklanmış ve adliye tarafından haklarında bu güne kadar delil olmadığından tahliye edilmiştir.

⁵⁰⁶ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-3.

Çizelge 3.3. (devam) Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)

Meşhur eşkiya Mehmet Emin, Hristiyan köylerini tahrip ve hasarına sebep olmuştur. Bundan dolayı köylüler ziraat yapamadıkları için mahalli hükümete gelen şikâyetlerle ilgili bir soruşturma yapılmamıştır. ⁵⁰⁷	Hristiyan köylerinin tahrip ve hasarına sebep olduğuna dair bugüne kadar şikâyet gelmemiştir.
Siirt mutasarrıflığınca Hristiyanlar tarafından meydana gelen bu gibi müracaat ve şikâyetlere cevap olarak mevcut kuvvetlerin yetersizliği bahane edilerek cüret gösterenlerin tutuklanması için bir gün çaba gösterilmemektedir. Ancak mahalle eşrafından Seyyid Nakib Ali Efendi'nin atı çalınmış olduğundan mutasarrıf efendi birkaç gece sabahlara kadar jandarmalarla dolaşarak üç gün sonunda atı buldurup sahibine iade etmiştir.	Nakip Seyyid Ali Efendi'nin hayvanın gasp olduğu gece o bölgede bulunan nizamiye efradı tarafından görülmüş ve izi takip edilerek Garzan tarafına gittiği anlaşılmış ve keyfiyet Garzan kaymakamlığına bildirilmişti. Bir hafta sonra hayvanın adı geçen yerde terk edilmiş olarak bulunduğu ve hükümetin cins ve mezhep ayırmaksızın İslam ve Hristiyan'ın hukuku meşruasını daima muhafaza ettiği ve cüret edenler hakkında kanuni soruşturmayı yerine getirmekten bir an hali kalmamaktadır.
Mayıs'ın 25. günü Güzeldere'den Bitlis'e gelmekte olan üç Ermeni ve bir kadın yolda Kürtler tarafından soyulmuştur.	Bu olayın aslı yoktur. Çünkü merkeze üç saat mesafede bulunan Güzeldere ile Bitlis arasında üç jandarma karakolu mevcuttur.
Mayıs ayında Beşar'ın adamları Garzan'ın Aranis köyü ve Germen köyü üzerine saldırarak mallarını gasp ile bir kişi öldürmüş ve bir kişiyi de yaralamıştır. Yine adı geçen kişinin adamları Yezidi Name'nin oğlu Hasan'ı öldürmüştür.	Adı geçen olayın bir cürümden ibaret olup Name'nin oğlunu öldüren şüphelilerin haklarında soruşturma devam etmektedir ve mallarının gasp edildiği iddiası asılsızdır.

⁵⁰⁷ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-10.

Çizelge 3.3. (devam) Bitlis Vilayetinde Meydana Gelen Olaylara Dair Ermeni Patrikhanesinin İddiaları ve Osmanlı Hükümetinin Cevabı (1913)

Mayıs başlarında Raman aşiret reisi Amarkebarsil köyünden 30 lira hafirlik vergisi almıştır.	Garzan dâhilinde bu isimde bir aşiret ve bir köy yoktur. Fakat Beşiri kazasına ait bir köy vardır.
Mayısın 23.günü de Vefn adlı köyde 110 adet mecdiye çalınmıştır.	Garzan kazasında böyle bir köy yoktur ve böyle bir olay da meydana gelmemiştir.
Göçebe Kürtler daima köylülerin arazilerini zabt ile harman etmektedirler. Özetle Mayıs ayında: Renduvanlı Haçadur Efendi'nin üç kilo buğdayı, Cesayireb köyünden Harun'un iki kilo buğdayı, Renduvanlı Ohan Muratyan'ın bir kilo buğdayı, Renduvanlı Boğos Sivyan'ın 19 kilo buğdayı, Renduvanlı Osman'ın 15 kilo buğdayını zapt etmişlerdir.	Bu konu ile ilgili hiçbir şikâyet olmadığı gibi Hizan kazasında yapılan soruşturma sonucunda böyle bir olayın meydana gelmediği ve bazı tarlaların ekinlerinin biraz hasara uğradığı ihbar olunmuş ise de mevsim hasadının sona ermesi ile meydana gelebilecek hiçbir ziraat kalmamış olması ile bu konudaki iddia doğru değildir. Yine köylere ait hayvan ve mevaşi hayvanlarının kayıtsızlığın esiri olarak bu surette ekinlerin hayvana yedirilmek suretiyle meydana gelen bir hasar olduğu inkâr edilmektedir.
Garzan kazasının Batas köyünden Hasankan Ömer adında şerir cinayet ve eşkıyalık sabıkasından dolayı sekiz senedir hapisken salıverilmiş olup köylerden para ve kendisini iâşe etmelerini istemiştir, adı geçen Beşar, Hasanka'ya tüfek vaat etmiştir. ⁵⁰⁸	Hasanka mahkûmiyetinden sonra Patas'ta bulunan aile ve mallarını alarak Siirt'e bağlı Beşar köyünde meskûndur. Adı geçen in iâşe edilmesi ile ilgili herhangi bir şikâyet olmadığı gibi merhumun tüfek vaat verdiğine dair de bir ihbar yoktur. Hasanka'nın tekrardan eşkıyalığa başlaması ile merkezden gönderilen müfreze tarafından yakalanmış ve adliyece tutuklanmıştır. ⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-11.

⁵⁰⁹ BOA, DH-EUM-EMN-111-18-5.

Görüldüğü üzere Ermeni Patrikliğinden verilen takrir, tek tek araştırılmış ve iddia olunan olaylar aydınlatılmıştı. Olaylar incelendiği zaman kimisinin gerçeği yansıttığı kimisinin de çarpıtıldığı görülmektedir.

Bölgede meydana gelen olaylar, Ermeni mebuslar tarafından da takip ediliyor ve olaylar, kolayca meclis gündemine getiriliyordu. Örneğin Bitlis mebusu Keğam Efendi, Muş'ta ne gibi emel ve kötü maksatla gizli toplantılar yapıldığı ve ne surette kışkırtma bulunduğu hakkında Osmanlı Hükümeti'ne bir soru önergesi vermişti.⁵¹⁰ Dâhiliye Nezareti ise bunun üzerine tahkikat başlatmış ve *cahil* aşiret ve Kürtlerin, Hristiyanlara karşı birleşerek bir anlaşma yaptıklarını öğrenmişti. Hükümet önlem olarak 180'e yakın köyü içine alan Muş Ovası'nın her unsurunun korunması için askerî tedbirler almıştı. Alınan tedbirleri içerir telgrafnameyi de mebus Keğam Efendi'ye vermişti.⁵¹¹

Nitekim Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde, Kürt ve Ermeniler arasında meydana gelen gasp, yağma ve cinayetlere bağlı asayiş olayları, hükümet tarafından adi bir vaka olarak görülmekteydi. Fakat olaylar, Ermeni Patrikhanesi ve basını tarafından Kürtlerin Ermenilere zulüm yaptığı veya katlettiği şeklinde yansıtılmaktaydı. Zira konunun sürekli gündeme getirilmesi, Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek içindi. Oysa Kürtler tarafından yapıldığı rivayet olunan mezalim, gasp ve cinayetler mübalağadan ibaretti. Meydana gelen cinayetlerin ekseriyeti, Ermeniler tarafından yapılmış olduğu sabit olurken Ermeniler mübalağalı ifadelerle Avrupa nazarında kendilerini mağdur göstermekteydi. Amaçları bazı imtiyazlar elde etmektir.⁵¹² Dolayısıyla bu maksatla faaliyetlerini yürüten Ermeniler, Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmış ve çeşitli temsilciler bölgeye gelmeye başlamıştı. Bunlardan biri, İngiliz mebus Sir Mösyö Walter Guinness idi. Kendisi Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde Ermenilerin ve Kürtlerin meskûn olduğu yerlere bir seyahat yapmak isteğiyle Osmanlı Hükümeti'nden izin talep etmiş ve hükümet bu talebe izin vererek ilgili valiliklerden yolculuğu esnasında kendisine kolaylık sağlamasını emretmişti. Guinness, Avam Kamarası'nda Türklere karşı açıklamalarda bulunan bir mebustu.⁵¹³ Bundan dolayı hükümet lehine *idare-i kelam* etmesini ve sebepsiz yere aleyhte beyanlarda bulunmamasını temin için kendisine gittiği yerlerde ziyafetler ve av eğlenceleri tertip edilmesini istemişti. Walter, Ermenilerin ve Kürtlerin durumunu gözlemledikten

⁵¹⁰ BOA, DH-MUI-65-4-2.

⁵¹¹ BOA, DH-MUI-65-4-1.

⁵¹² BOA, Y-PRK-AZN-1-50-1-2.

⁵¹³ BOA, DH-KMS-21-23-12 (4 Eylül 1913).

sonra bir kitap kaleme almak niyetindeydi.⁵¹⁴ Walter, gezi sonunda Doğu Anadolu’da ortada bir Ermeni-Kürt meselesi olmadığını beyanıyla Ermenilerin de vilayet meclislerinde ve memuriyetlerde görev aldığını müşahade etmişti.⁵¹⁵

Bölgeyi gezenlerden bir diğer kişi de, Balkan Komitesi Reisi Noel Buxton’dur. Buxton, Balkanların Osmanlı idaresinden ayrılması için yürüttüğü çalışmalara ilaveten Britanya Ermeni Cemiyeti’nin de kurucusuydu.⁵¹⁶ Buxton’un bu seyahatleri, meclis soruşturması için gerçekleştirmişti. Zira kendisi İslam ve Osmanlı düşmanıydı. Van’da kaldığı 12 saatlik süre zarfında Fransa ve Almanya konsolosları ile görüşmüştü. Ayrıca Van’da Ermeni okullarını gezmiş ve burada Ermeni partilerinin liderleriyle görüşmüştü. Kürt liderlerden Hasan Ağa ile de görüşen Buxton, kendisi tarafından ağırlanmıştı. Kendisi Osmanlı Hükümetinin bölgede ciddi çalışmalar yaptığına dair aldığı bilgilere rağmen propaganda maksatlı olarak Times gazetesine Kürtlük ve Ermenilik ile ilgili çarpıtılmış bilgilerle dolu bir mektup yazmıştı.⁵¹⁷ Bunula birlikte Dâhiliye Nazırı Talat Bey’e de *Van vilayetinde birtakım Kürtler hükümet-i mahalliyece Ermenilerce meskûn hanelerde iskân edilmektedir. Bu haber İngiltere’de fena bir tesir edecektir* şeklinde tehditkâr ifadeler içeren telgraf göndermişti.⁵¹⁸ Buxton, yaptığı bir günlük geziyi, 1914 yılında kitaplaştırmış ve “Travel and Politics in Armenia” adıyla yayınlamıştı.⁵¹⁹

Sonuç olarak II. Meşrutiyet ile birlikte Ermeniler (Ermeni komitecileri, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni basını), 1878’den beri talep ettikleri ıslahatları, doğuda meydana gelen asayiş olayları vasıtasıyla sürekli Osmanlı Hükümetinin ve Avrupa kamuoyunun gündeminde tutmuşlardı. Bundan dolayı Meşrutiyet dönemi boyunca kurulan Osmanlı Hükümetleri, idareyi devraldıkları andan itibaren doğuda ıslahat çalışmalarına ağırlık vermişlerdi. Fakat Osmanlı Hükümetinin yürüttüğü ıslahat çalışmaları ile Ermenilerin ıslahat talepleri, birbirini karşılamıyordu. Zira Ermenilerin ıslahattan maksadı *adem-i merkeziyet* anlayışıyla özerk ve sonrasında bağımsız bir idarî yapının kurulmasıydı.

⁵¹⁴ BOA, DH-KMS-21-23-5 (13 Eylül 1913).

⁵¹⁵ BOA, DH-KMS-21-23-22 (15 Ekim 1913). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*. (2005). c. IV. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 100. Kocatürk, Ö. (2015). “İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde İngiltere’nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)”. 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar*. c.II. 826-827.

⁵¹⁶ Zeyrek, S. (2012). *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 118.

⁵¹⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 2005, 101-103.

⁵¹⁸ Günay, N. (2019). “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Grupların Birbirleriyle ve Osmanlı Devleti İle İlişkilerinde Rus Etkisi”. *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan Bildiriler Kitabı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 484.

⁵¹⁹ Kocatürk, 2015, 828-829.

3.4. Osmanlı Hükümetinin Bölgede İslahat Çalışmaları

II. Meşrutiyet Dönemi boyunca Osmanlı Hükümetleri, doğu vilayetlerinde gasp, yağma, cinayet, kız kaçırma ve arazi anlaşmazlıkların önünü almak ve asayişini temin etmek için Teftiş Heyet-i veya Heyet-i Nasiha teşkili, Kürt İslahı gibi konu başlıklarıyla Meclisi Vükelada görüşmeler yapmış ve kararlar almışlardı. Bu kararlar, *doğrudan* bölgenin ıslahatıyla ilgili olduğu gibi *dolaylı* olarak da bölgenin asayişini sağlamak üzere alınmıştı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk hükümetini kuran Kamil Paşa, doğu vilayetlerini de içine alan çeşitli bölgelere, meşruti idarenin ne olduğunu anlatmak üzere bilgili ve tecrübeli meclis üyelerinden oluşan heyetler göndermişti.⁵²⁰ Kamil Paşa'dan hükümeti devralan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, ıslahat çalışmaları kapsamında *Anadolu Heyet-i Teftişiyesi* adıyla bir heyet kurmuştu. Galip Bey başkanlığında oluşturulan heyet, Anadolu'nun kalkınması için geniş bir ıslahat programını kapsayan talimatnamesini hazırlamıştı.⁵²¹ Fakat program, *31 Mart Olayı* sonrası Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını sunması üzerine hayata geçirilememişti. İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti dönemi ise, Meclis-i Mebusanda toplumsal hayatı düzenleyen birçok kanun yasalaşmıştı. Bunlardan *Cemiyetler Kanunu* ile ırksal bir nitelik taşıyan politik dernek ve birliklerin kurulması yasaklanmış, *Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun* ile de Ermeni çetelerinin silahsızlandırılması ve bastırılması için askerî birliklerin kurulması planlanmıştı.⁵²² Söz konusu kanunla silahlı çetelere katıldığı tespit edilenler 10 yıla, liderleri ve örgütleyicileri ise idama mahkûm edilecekti. Aileleri ise cezalandırılacak, mal ve mülklerine devlet tarafından el konulacaktı.⁵²³

1911'de Trablusgarp'ın işgali sırasında sadrazam olan Mehmet Sait Paşa, Anadolu'da yapılacak ıslahat için gerekli hususların tespiti maksadıyla bölgeye bir heyet göndermişti. Heyet, Anadolu ıslahatı kapsamında ele alınacak konuları tespit etmiş ve hazırladığı raporu Dâhiliye Nezareti'ne sunmuştu. Buna göre, tespit edilen sorunların halledilmesi için Anadolu'ya bir tahkik heyetinin gönderilmesine ve bunun için 100,000 lira ödenek ayrılmasına karar verilmişti.⁵²⁴ Bunun için Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi ve Gabriel Noradukyan'dan oluşan bir komisyon, doğu vilayetlerine

⁵²⁰ BOA, DH-MUI-39-1-24-3-1 (11 Kasım 1909), BOA, BEO-3547-265-994-2-1 (11 Mayıs 1909).

⁵²¹ Günay, 2015, 360.

⁵²² Ahmad, 1971, 94-102.

⁵²³ Shaw ve Shaw, 2000, 345.

⁵²⁴ Günay, 2015, 370.

gönderilecekti. Komisyonun başlıca görevi, toprak sahipliği konusunda Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmanın bütün yönlerini araştırmaktı. Ancak yoğun kış şartlarından dolayı ziyaret sonbahara ertelenmişti.⁵²⁵ 22 Temmuz 1912’de de hükümet düşmüştü.

Meşrutiyet Dönemi’nin ikinci Kamil Paşa Hükümeti’nde Anadolu’da ıslahat çalışmaları tekrar gündeme gelmiş ve bölgenin kalkındırılması ile ilgili adımlar atılmıştı. Bunlardan bazıları şunlardı: Güvenliğin artırılması maksadıyla polis müdürlüklerine atamalar yapılarak valilerin yetkilerinin genişletilmesi, vergi meselesinin halledilmesi ve bayındırlık işlerinin artırılması kararlaştırılmıştı.⁵²⁶ Fakat 23 Ocak 1913’te *Bab-ı Ali Baskını* sonrası hükümet düşmüş ve ıslahat programı uygulanamamıştı. Baskın sonrası Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurulmuştu.⁵²⁷

Mahmut Şevket Paşa görevi devraldığı zaman ilk işi, Anadolu ıslahat programını hayata geçirmek üzere idarî ıslahat çalışmalarını başlatmak oldu. Bu kapsamda Hacı Adil Bey başkanlığında 15 kişilik komisyonla birlikte 26 Mart 1913’te *İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu* çıkarıldı. Kanuna göre, vilayetlere özel bütçeler tahsis edilecek ve mahalli kararlar, vilayet meclislerinde alınacaktı.⁵²⁸ Ayrıca İstanbul Ermeni eski Patrik’i Ormanyan’ın da görüşleri alınarak bir ıslahat paketi hazırlanmıştı. Buna göre Altı Vilayet; Erzurum, Bitlis, Van ve Mamuratülaziz, Sivas, Diyarbakır iki *idarî* bölgeye ayrıldı. Her merkezde iki Müslüman, iki Ermeni ve iki yabancı temsilciden oluşacak bir komisyon kurulacak ve bu komisyonların başkanlığına üçüncü bir yabancı uyruklu kişi getirilecekti. Proje, Rus tehdidine karşı İngiltere’nin desteğini almak⁵²⁹ üzere Londra’ya sunulmuş fakat bölgeye bir yabancı müfettiş atanmasına İngiltere yanaşmamıştı (24 Nisan 1913). Rusya ise bu projenin İngiltere’ye sunulmasından kaynaklı olarak Osmanlı Devleti’ne nota vermişti.⁵³⁰

⁵²⁵ Ahmad, 2017, 28.

⁵²⁶ Günay, 2015, 370-382.

⁵²⁷ Kansu, 2016, 5-19.

⁵²⁸ Günay, 2015, 383-391.

⁵²⁹ Türkmen, Z. (2001). “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları”. *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*. c. II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 248-249.

⁵³⁰ Karaca, E. (2010). “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913 – 1914)”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(6), 17-18.

Osmanlı Hükümeti bir taraftan ıslahat projesi hazırlarken bir taraftan da bölgede Ermeni-Kürt çatışmasının giderilmesi için bölgeye nasihat heyetleri göndermişti. Van'da Ermenilerle Kürtler arasındaki düşmanlığın sona erdirilmesi için Van Müftüsü Mehmet Sıddık Efendi, ulemadan büyük ve küçük Said, Abdülmecid ve Masum Efendiler, Kürt aşiretlerine gönderildi. Ayrıca Van Valisi Ahmet İzzet Bey ve Gevaş Kaymakamı, Kürt ve Ermeni köylerini dolaşıp ileri gelenler ve aşiret reisleriyle görüşerek aradaki düşmanlığın sonlandırılması yönünde nasihatte bulunmuşlardı.⁵³¹

Mahmut Şevket Paşa Hükümeti, hazırladığı ıslahat projesi yanında Ermeni şikâyetleri doğrultusunda 17 Mayıs 1913'te Meclis-i Vükelada bir oturum gerçekleştirmiş ve şikâyetlere sebep olan konular tek tek tartışılmıştı. Bunlar arasında; güvenlik teşkilatının yetersizliğinden dolayı emniyetin sağlanamadığı, vaktiyle başka ülkelere göç etmiş Ermenilerin arazilerine el konulduğu ve muhacir yerleştirildiği, bazı ehliyetsiz memurların istihdamından kaynaklı vilayette hakkaniyet sağlanamadığı ve bu durumun suiistimallere sebebiyet verdiği, yeterli miktarda devlet dairelerinde Ermeni memur istihdam edilmediği, kadın ve kızların silah zoruyla kaçırıldığı, küçük kız çocuklarının din değiştirmeye zorlandığı, Hamidiye Alaylarına mensup efradın gaspları, Kürtlerin silah taşıma hakkının olduğu fakat Ermenilerin olmadığı, Ermenilerden zorla vergi alındığı ve çeşitli cinayetler gerçekleştiren eşkıyanın yakalanmadığı ve yakalananların da cezalandırılmadığı gibi hususlar vardı.⁵³² Bu şikâyetler doğrultusunda bölgede özetle şu önlemler alınmıştı:

1- Doğu Anadolu'da güvenliğin sağlanması için bölgeye 500 nefer kaydı yapılmış ve yabancı uzmanların da içinde bulunduğu bir teftiş heyetinin bölgeye gönderilmesi ile çeşitli nazırlıklarla yapılan görüşmelerle gerekli yerlere asker sevk edilecekti.

2-Arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için bir reis ve altı azadan oluşan bir komisyon kurulacak ve komisyonun kurduğu heyetlerle arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi, heyetçe mümkün olmayan arazi anlaşmazlıkları da mahkemeye sevk edilecekti.

3-Memurların seçilmesi hususu yeni kabul edilen 1913 Vilayet Kanunu doğrultusunda yapılacaktı. Vilayetlerdeki problemlerin daha çabuk çözülebilmesi için müfettiş sayısının artırılacak ve vilayetler, müfettişlik bölgelerine ayrılacaktı. Bunların her

⁵³¹ Kırca, 2017, 46.

⁵³² Huyut'ta Kürt eşkıyasının yaptığı gasp, yağma ve cinayetle ilgili olarak Bitlis valisi, Kürt eşkıyasının şımartılmasından yakınlıkla bunlara artık hadlerinin bildirilmesinin gerekliliğinden bahsetmekteydi. BOA, DH-ŞFR-664-29-1(2) (24 Ağustos 1911).

birinin başına bir müfettiş tayin edilerek müfettişlerin başvurabileceği veya teftiş görevini üstlenen Teftiş Müfettişi veya Müfettiş-i Umumi adıyla bir yabancının başkanlığında merkezi İstanbul olan bir Teftiş Heyeti kurulacaktı.

4-Doğu Anadolu'da görev alacak memurların mahalli adetlere vakıf olanlardan seçilmesi ve aynı özelliklere sahip bulunan gayrimüslimlerinde memuriyete getirilmesine özen gösterilmesinin bir tamimle ilgili dairelere tebliğ edilecekti.

5-Suç işleyenlerin bir an önce yakalanması ve bölgenin eşkıyadan temizlenmesi için gerekirse askerî birliklerden yardım alınacak ve yakalanan suçlular da gerekli cezalara çarptırılacaktı.

6-Kız kaçırılması olaylarının önüne geçirebilmesi için ceza kanunun 206. maddesine⁵³³ ilaveten gereken düzenlemeler yapılacaktı.

7-Mevcut düzenlemelerde 15 olan din değiştirme yaşının, 20 yaş olarak değiştirilmesi için nüfus tezkeresi esas alınmak üzere gerekli düzenlemeler yapılacaktı.

8-Hamidiye Alaylarının mevcut durumunun normal halktan farklı olmamakla beraber bu alaylar yeniden ıslah ve tanzim edilecekti.

9-Silah taşımının yasak olduğu bir tamimle hatırlatılacak ve bu kanunun uygulanmasına itina gösterilecekti.

10-Kanunlarla mükellef kılınmış vergiler dışında vatandaşlardan hiçbir şekilde para toplanmayacaktı.

Bu maddeler doğrultusunda Meclis-i Vükela, arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili olarak kurulacak komisyonların öncelikle Doğu Anadolu'da göreve başlamasını, anlaşmazlıkların hukuk çerçevesinde çözümlenmesini ve sonrasında sayım ile hudut belirleme komisyonlarının işe başlamasını kararlaştırdı. Aksi takdirde halledilmiş olan problemler, yeniden ortaya çıkabilirdi. Ayrıca komisyonların birbirlerini müteakiben seri olarak görevlerini tamamlamaları ve gelişmelerle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi karara bağlanmıştı.⁵³⁴

⁵³³ 206. madde: Her kim zükur ve inasdan bir şahsı cebr veya hile ile bir tarafa kaçırsın ise bervecch-i ati mücazat olunur: Bu suretle kaçırılan şahıs zükurdan olup da on beş yaşını ikmal etmemiş ise faili iki seneden üç seneye kadar hapis olunur. Kaçırılan çocuk inasdan olur ise, faili muvakkaten küreğe konulur ve kaçırılan şahıs zükurdan olsun inasdan olsun fiil-i şeni vuku bulmuş ise faili on seneden ekall olmamak üzere kürek cezası tertip olunur. Kaçırılan şahıs gerek zükurdan ve inasdan olsun on beş yaşını ikmal eylemiş ise faili iki seneden üç seneye kadar hapis olunur. Sefer, S. (2019). "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Evli ve Nişanlı Askerler". *Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*. M. Ünver ve M. Tanrıverdi (Editörler). İstanbul: Hiperlink Yayınevi, 136.

⁵³⁴ BOA, MV-177-74-1(2-4). Günay, 2015, 388-389.

Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğraması sonucu hükümet düşmüş ve hükümeti kurma görevi, Sait Halim Paşa'ya verilmişti. Dolayısıyla Mahmut Şevket Paşa dönemi başlatılan ıslahat projesi, Büyük Devletlerin projeye dâhil olmasıyla çeşitli istişareler sonucunda kabul edilmişti. 8 Şubat 1914'te Rusya ve Osmanlı Devleti tarafından imzalanan Yeniköy Antlaşması,⁵³⁵ doğu bölgesini iki müfettişlik sahasına ayırmıştı. Buna göre; Büyük Devletlerin onayı ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesi için Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi için bir Hollandalı Louis Westenenk genel müfettiş olarak seçilmiş ve 25 Mayıs 1914'te Osmanlı Hükümeti adı geçen şahıslarla bir sözleşme imzalayarak tayinlerini yapmıştı.⁵³⁶

Genel olarak Ermeniler antlaşmadan memnundu. Bogos Nubar Paşa, Babıali'ye verilen bazı *tavizlere* rağmen yapılan anlaşmadan memnun olduklarını açıklamıştı.⁵³⁷ Ermeni Patriği Zaven Efendi ise, Osmanlı Hükümeti'ne karşı itimadını ve Ermenilerle meskûn olan vilayetlerde vaziyetin eskisine göre daha iyi olacağını bildirmişti. Ona göre, Doğu Anadolu'da anarşist faaliyetlerin sebebi nüfusa kayıtlı olmayan Kürtlerdi.⁵³⁸ Yeniköy Antlaşması'ndan sonra Ermeni Taşnak ve Hınçak partileri, Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin başkanlığında bir toplantı yapmış ve Ermeni nüfus sayımının yapılarak Ermeni nüfusun eksik olduğu bölgelere, Osmanlı toprakları dışından Ermenilerin göç ettirilmesi kararlaştırılmıştı.⁵³⁹ Antlaşma ise Kürtlerin huzursuzluğunu arttırmıştı. Van İngiliz Konsolos yardımcısı Molyneux-Seel; *Kürtler arasında Ermeni vilayetleri için tasarlanan reformların Kürt ulusal varlığını yok etme tehdidi taşıdığı kanısının yaygın olduğu izlemine* edinmişti. Bedirhanların taraftarları yakında bir Ermeni prensliği kurulacağı şeklinde propaganda yapmaya başlamışlardı.⁵⁴⁰

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını müteakiben Van, Bitlis ve Mamûratülaziz vilayetlerinin müfettişliğine atanan Norveçli Hoff ile Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri müfettişliğine atanan Hollandalı Westenenk'in sözleşmeleri feshedilmiş ve Meclis-i Vükelaca bu iki müfettişin görevlerine son verilmişti.⁵⁴¹ Çünkü savaş sırasında

⁵³⁵ Bayur, Y.H. (1951). *Türk İnkılap Tarihi*. c. II Ks.III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 169-172.

⁵³⁶ Gürün, 1983, 191. Ayrıca bakınız: Günay, N. (2015). "Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İş Birliği". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8(16).

⁵³⁷ Kocatürk, 2015, 837.

⁵³⁸ Kümbül, B. (2005). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 34.

⁵³⁹ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 88.

⁵⁴⁰ Kaligian, 2017, 251.

⁵⁴¹ BOA, İ-DUİT -146-116-1-1 (29 Aralık 1914).

ıslahatın uygulanması imkânsızdı.⁵⁴² Cemal Paşa anılarında bu antlaşmanın imzalandığı ve sonrasında neden savaşa girildiğine dair ipuçları vermektedir. Ona göre, Birinci Dünya Savaşı sayesinde iç bağımsızlığa zarar veren ne kadar devlet varsa bunların hepsinden kurtulmuş olunacaktı. Ayrıca savaş sonrası, Osmanlı topraklarında mahalli şartlara göre ıslahatı bizzat kendileri yapacaktı.⁵⁴³ Dolayısıyla Cemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nı bir kurtarıcı olarak görmüştü. Esasen Osmanlı Devleti için savaş, bir yıkım olmuşken diğer taraftan Ermeni devletinin kurulmasını engelleyen bir kurtarıcı vazifesi görmüştü.

3.5. Kürtlerin Ermeni Islahatına Tepkisi: Bitlis İsyanı

Yeniköy Antlaşması imzalandıktan sonra bölgede bulunan Kürtler, huzursuz olmuşlardı. Zira bölgenin Rus denetimine girdiği ve bölgede bir Ermeni devleti kurulacağı algısı uyanmıştı. İsyan, Rusya'da bulunan Seyyid Taha ve Bedirhan Abdürrezzak ile Rusya Bitlis konsolosu tarafından tertip edilmişti.⁵⁴⁴ Dolayısıyla Rusya, Yeniköy Antlaşması ile bölgenin denetimini ele geçirmiş olsa da Kürtlerin ıslahatlara karşı isyanını desteklemekten geri durmamıştı. Bunların yanı sıra Kürt aşiretlerinin çoğunun hükümetin *seküler* yönetim anlayışına karşı hoşnutsuz olması da isyan üzerinde etkiliydi.⁵⁴⁵ Zira Molla Selim, isyanını şeriat iddiasıyla başlatmıştı. İslam şeriatının getirilmesi söylemi, 1908'de Kanun-i Esasi'nin kabulü ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesinden beri cazibesi artan bir isyan çağrısıydı.⁵⁴⁶ [Örneğin, 31 Mart Olayı]. Ayrıca Kürt aşiretlerinin II. Abdülhamid döneminde doğu vilayetlerinde elde ettikleri ayrıcalık ve itibarın kaybedilmesi de isyanın sebepleri arasındaydı.⁵⁴⁷ Seferberlikle beraber artan vergilerde rahatsızlık kaynağı olmuştu.⁵⁴⁸ Nitekim seferberlikle beraber ağnam vergisi, temettü vergisi, mahkeme harçları, gümrük ve benzeri vergiler yükseltilmişti.⁵⁴⁹

Kürt isyanını yönlendiren üç önemli isim vardı ve üçü de Hizan kazasının nüfuzlu şeyhlerindendi. Bu isimler Gayda Tekkesi Şeyhi Şahabettin, aynı tekkenin idaresiyle ilgilenen Şeyh Şehabettin'in amcasının oğlu Seyyid Ali ve şeyhin halifesi Molla Selim

⁵⁴² BOA, İ-DUİT-146-116-4-1 (21 Aralık 1914).

⁵⁴³ Cemal Paşa. (2010). *Anılarım 1913-1922*. F. Parin (Yay.Haz.) İstanbul: Paraf Yayınları, 383.

⁵⁴⁴ ATASE, BDH-2285-1-1-1(28 Şubat 1914). Cırık, 2016, 498.

⁵⁴⁵ Günay, N. (2017). "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10(20), 59.

⁵⁴⁶ Reynolds, 2016, 64-65.

⁵⁴⁷ Günay, 2017, 59.

⁵⁴⁸ Պոփոյան [Poğosyan], 1991, 214.

⁵⁴⁹ Demirtaş, M. (2018). "1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar". *Bitlis Eren Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 435.

idi.⁵⁵⁰ Dolayısıyla isyanı, Kürtler üzerinde dinî bir gücü olan *şeyhler* başlatmıştı. Bunların yanında Rusya'nın desteğini alan Abdürrezzak, Yusuf Kamil, Seyyid Taha ve Simko gibi Kürt reisleri de isyanın planlama ve hazırlık aşamasında yer almışlardı. Amaçları, bölgede güç elde etme ve hâkimiyet alanlarını genişletmekti.⁵⁵¹ Esasen Rusya, Yeniköy Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Abdürrezzak üzerinden Kürtleri yönetmeyi tasarlamıştı.⁵⁵²

Neticede Yeniköy Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra Molla Selim'in bir Kürt isyanı tertiplediği ihbarı alınmıştı. İhbar üzerine *müfsid* hareketinden dolayı Molla Selim tutuklanmış ve mahkemeye sevk edildiği sırada kendisini görmeye gelenlerden istifade 200 kişilik⁵⁵³ bir takım *cahil* tarafından jandarmanın elinden alınmış ve Humaç (İçgeçit) köyündeki hanesine kaçırılmıştı. Molla Selim, Hizan, Mutki Kürtleri ve kendi tarikatına mensup Kürtler başta olmak üzere başına topladığı 1,000 kişi ile Bitlis'e hücum ederek mahalli hükümeti basmak ve hapishaneyi dağıtmak istemişti. Bu durum karşısında Vali Mazhar Bey, sekiz kişilik bir nasihat heyeti göndererek Molla Selim'i ikna etmeyi denemiş fakat Molla Selim ikna edilememişti.⁵⁵⁴ Bunun üzerine Harbiye Nezareti, olayın siyasi bir hale dönüşmeden gerekli askerî tedbirin alınmasını ivedilikle XI. Kolordu Kumandanlığına emretmişti.⁵⁵⁵ Alınan tedbirler ile Genç Sancağı Kürtleri dağıtılmış ve sancak kontrol altına alınmıştı. Fakat Bitlis merkezde isyan bastırılmamıştı.⁵⁵⁶

İsyan sırasında Bitlis valisi Mazhar Bey idi. Van Valisi Tahsin Bey, kendisini Molla Selim'e bir nasihat heyeti göndermesini paye vermek olarak değerlendirmiş ve bundan dolayı Dâhiliye Nezareti'nden Mazhar Bey'in görevden alınarak yerine cesur ve genç bulduğu Mustafa Abdülhalik Bey'in atanmasını talep etmişti.⁵⁵⁷ Ayrıca Tahsin Bey, Molla Selim'in bir sene önce İstanbul'da Şeyh Abdülkadir'e misafir olmasını, Kamil Paşa Hükümeti'nin düşmesiyle geri dönmesini ve vilayette irticai faaliyette bulunmasını çok manidar bulmuştu. Bunların yanı sıra Rusya'nın Kürt politikasını Bitlis'te uygulamaya koyduğuna değinen Vali Tahsin Bey, Seyyid ve Şeyh Şehabettin'in Van vilayetinde

⁵⁵⁰ Günay, 2017, 58.

⁵⁵¹ Cırık, 2016, 495.

⁵⁵² Perinçek, M. (2007). *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*. İstanbul: Doğan Kitap, 63(17 Mart 1914).

⁵⁵³ Günay, 2017, 60.

⁵⁵⁴ ATASE, BDH-2285-1-1-1(2). BOA, DH-KMS-16-30-5, Cırık, 2016, 498.

⁵⁵⁵ ATASE, BDH-2285-1-1 (12 Mart 1914).

⁵⁵⁶ ATASE, BDH-2285-1-1-15. 11 (12 Mart 1914).

⁵⁵⁷ BOA, DH-KMS-16-30-5 (19 Mart 1914).

bulunan aşiretlere de haber gönderdiğini ve Hizan taraflarında kış mevsiminin şiddetine rağmen irticai faaliyetin yayıldığını, Ermeni ıslahatını protesto etmek isteyen Molla Selim'in Rusya'nın himayesine girmeyi teklif ettiğini de Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Nitekim olaylar karşısında Mazhar Bey'i telaşlı gören vali, bu gidişle bir Kürt meselesinin ortaya çıkacağını belirterek Bitlis'e son derece önem atfedilmesini istemişti.⁵⁵⁸

Bitlis'te isyanın büyümesiyle Enver Paşa devreye girmiş ve isyanın Kürtler ve Ermeniler arasında bir çatışmaya neden olmasından çekinerek bölgede bulunan III. Ordu Müfettişliğinden olaya müdahale etmesini emretmişti.⁵⁵⁹

Nisan ayında Bitlis, bazı Kürt eşkıya tarafından kuşatılmıştı.⁵⁶⁰ Bundan dolayı Van Valisi Tahsin Bey, *bu ahvali anasır arasındaki ihtilafın siyasi bir boyut kazanması ve genele yayılmasının vatan için mühim bir mesele teşkil edeceğinden* en yakın bölgeden kuvvet istemişti.⁵⁶¹ Ayrıca Tahsin Bey, Dâhiliye Nezareti'nden nüfuz sahibi Kürtlerin bazılarına hediye ve para ile hükümet tarafına çekilebileceğini belirterek örtülü ödenekten para talep etmişti.⁵⁶² Bu talep üzerine Dâhiliye Nezareti, Van valisine 1,000 lira para göndermişti.⁵⁶³

Erzurum valisi de olayın vilayete sirayet etmesi olasılığına karşı bölgede bulunan Kürtlerin devlete sadık olduğunu bildirerek idareyi rahatlatmıştı.⁵⁶⁴ Diğer taraftan isyanın Muş'a yayılmaması için de XI. Kolordu Kumandanı Galip Paşa, bölgede bulunan askerî birliklerin takviye edilerek asker sayısının 600'e çıkarılmasını emretmişti.⁵⁶⁵

Ermeni kaynaklarına göre, Bitlis isyanının bastırılması için İhsan Paşa, Ermenilerden yardım talep etmişti. Buna göre, Ermenilerin talepleri doğrultusunda müfrezeler oluşturularak silah dağıtılması düşünülmüştü.⁵⁶⁶ Fakat müfrezelerin kurulması yerine 150 mavzer dağıtılmıştı.⁵⁶⁷ Ne var ki bu durum Feroz Ahmad'a göre, Osmanlı

⁵⁵⁸ BOA, DH-KMS-16-30-3.

⁵⁵⁹ ATASE, BDH-2806-1-1-1(2). ATASE, BDH-2285-1-1-30(31).

⁵⁶⁰ ATASE, BDH-2806-1-1-26.

⁵⁶¹ ATASE, BDH-2806-1-1-20.

⁵⁶² BOA, DH-KMS-19-27-4.

⁵⁶³ BOA, DH-KMS-19-27-2 (4 Nisan 1914).

⁵⁶⁴ BOA, DH-ŞFR-423-34-1-1(7 Nisan 1914).

⁵⁶⁵ ATASE, BDH-2806-1-1-29.

⁵⁶⁶ Günay, 2017, 61.

⁵⁶⁷ Պոփոսյան[Poğosyan], 1991, 214.

Devleti'nin aşiretlere karşı kendi vatandaşlarını koruyamayacak kadar güçsüz olduğu anlamına gelmekteydi.⁵⁶⁸

İsyan sırasında Bitlis valisi Mazhar Bey görevden alınmış, yerine Siirt mutasarrıfı Abdülhalik Mustafa Bey atanmıştı. Ayrıca Kürt ileri gelenleri ve bazı şeyhler de isyandan desteğini çekerek Osmanlı tarafına geçmişlerdi. Böylece isyancı Kürtler, hükümet kuvvetleri, Ermeni gönüllüleri⁵⁶⁹ ve çevre bölgelerden gelen destekle şehirden atılmışlar ve dağılarak kaçmaya başlamışlardı.⁵⁷⁰ Asilerden kenar mahallelere saklanmış olanlar da peyder pey derdest edilmişti. Olaydan sonra Bitlis'te sıkıyönetim ilan edildi.⁵⁷¹ İhsan Paşa, Bitlis isyanından sonra Hizan, Güzeldere, Simek ve Şitak (Çatak) mevkilerini dört mıntıkaya ayırmış ve her mıntıkaya birer tabur ilave ederek 14 Nisan'da Bitlis'e geri dönmüştü. Olaya karışanlardan bazılarını tutuklamış, ancak olayı asıl tahrik eden Şahabettin'i yakalayamamıştı.⁵⁷² Sonrasında ise Şahabettin Rus sınırında ele geçirilmişti. 20 Nisan 1914'te Bitlis isyanını teşvik eden veya katılan eşhastan 122 kişi yakalanmış ve Divan-ı Harp'e sevk edilmişti.⁵⁷³ 23 Nisan günü, 11 Kürt ölüm cezasına çarptırılmış ve 7 Mayıs 1914 sabahı bunlar idam edilmişlerdi. İçlerinde isyanın en önemli şahıslarından Şeyh Şehabettin ve Seyyid Ali de vardı.⁵⁷⁴ Seyyid Ali, *gâvur reformlarını* istemediğini belirtmişti.⁵⁷⁵ Molla Selim ise rüfekalarıyla birlikte Rus konsolosluğuna iltica etmişti.⁵⁷⁶ Rus konsolosluğuna iltica eden Mola Selim ve sekiz arkadaşı, Mehmet Emin, hizmetçisi Ahmet ve Aziz, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 30 Ağustos 1914'te kayıtsız şartsız hükümete teslim edilmişlerdi. 19 Eylül 1914'te de Molla Selim affedilmişti.⁵⁷⁷

Ermeni basınında Bitlis isyanı genel olarak Ermeni ıslahatlarına tepki şeklinde değerlendirilmişti. Mşak gazetesinin 25 Mart 1914 tarihli haberi, *hareket Ermenilere karşı yapılmıştır. Bitlis'teki Ermeni nüfusunun gözü korkutuluyor. Ermenilerin ve diğer unsurların silahı yoktur. Türk jandarması isyancılarla birleşti* şeklindeydi. Horizon gazetesi ise, *Kürtler, Ermenilere saçının bir teline bile zarar gelmeyeceği ve mallarının*

⁵⁶⁸ Ahmad, 2017, 49.

⁵⁶⁹ Sasuni, 1992, 158.

⁵⁷⁰ İnternet: Abak, T. (1911). "Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)". *Toplumsal Tarih Dergisi*, 208, 9 https://www.academia.edu/1326996/Rus_Ar%C5%9Fiv_Belgelerinde_Bitlis_%C4%B0syan%C4%B1_1914, Erişim Tarihi: 19.04.2019.

⁵⁷¹ ATASE, BDH-2806-1-1-78.

⁵⁷² ATASE, BDH-2806-1-1-96.

⁵⁷³ ATASE, BDH-2806-1-1-107.

⁵⁷⁴ Günay, 2017, 64.

⁵⁷⁵ Baibourtian, 2013, 200.

⁵⁷⁶ ATASE, BDH-2806-1-1-61.

⁵⁷⁷ Cırık, 2016, 504-505.

korunacağına dair teminat vermişlerdi. Ve alınan haberlere göre, çoğu Ermeni köylüsü olmak üzere bazıları Kürtlere bundan dolayı destek verdi. Tanınmış bazı Kürt liderlerine kadınlar, mermi, yiyecek ve su temininde bulunuyorlardı. Horizon gazetesi, olaylardan sonra, Kürt köylerinin neredeyse boşaldığını; Kürtlerin eşlerini, çocuklarını, mallarını ve hayvanlarını Ermenilere teslim ederek meçhule yol aldıklarını yazmıştı.⁵⁷⁸ Mşak gazetesinin başka bir sayısında ise *Kürt isyanı mı yoksa planlı Ermeni katliamı mı?* başlığıyla bir makale kaleme alınmıştı. *Kürtleri harekete geçiren Genç Türkler değildir. Kürtlerin hareketi sadece irticai bir hareket olarak değil, reformlara karşı bir isyan olarak ta görülmelidir....bildiğimiz kadarıyla Kürtler Müslüman olmasına rağmen Türklere iyi gözle bakmazlar....Kürtler içinde ırksal farkındalığa sahip veya Kürtleri evrensel medeniyete ulaştırmak isteyen yeterince aşiret vardır.* Dolayısıyla Ermenilerin elde ettikleri reformları Kürtler, kanlı bir kazanç ve uzun bir çabanın sonunda elde edilen iyi bir şey olarak yorumlamaktaydı. Ayrıca makalede *Kürtlerin isyanı Genç Türklere karşıydı, Ermeni reformlarına karşı değildi ya da Ermeni katliamlarını teşvik için yapılmıştı.* Yine Mşak gazetesinde H. Arakelyan, *Kürdistan İdeali* adlı bir makalesinde ise, *Kürt hareketinin koşulları yavaş yavaş ortaya çıkıyor. Bugüne kadar yapılan tutarsız yorumlardan Kürt hareketinin siyasi bir hareket olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hareketin sebebi yağmacılık değil, dinî fanatizm değil, şimdiye kadar olduğu gibi diğer Kürt aşiretleri veya Kürtlerle özerk bir yapı kurma arzusu idi. Şimdi isyan ederek haklar talep ediyorlar ve böylece Kürtler, Ermeni vilayetleri ile Trabzon'da Ermeni reformlarının uygulanmasını engelliyorlardı. Kürtlerin çatışmasına destek verilmemeliydi, çünkü Türk yetkilileri reformları erteleyebilirlerdi* şeklinde yorum yapmıştı. Aynı şekilde Mşak'ta A. Muratyan da, *Kürt Hareketi ve Ermeni Reformları* başlıklı bir makale kaleme almıştı. Muratyan makalesinde okuyucularını, Genç Türklerin reformların uygulanmasını engellemek için Kürt hareketine destek verdikleri konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Arakelyan da *Kürt İsyan Hareketi ve Amacı* başlıklı makalesinde, *Türkiye'deki her yeni siyasi bir olayın yan etkisi olabileceğini düşünerek Ermeni reformlarının uygulanmasının da böyle bir etkisi olduğu* yorumunu yapmaktaydı. Dolayısıyla Ermeni basınında yer alan haberlerden anlaşılacağı üzere isyan Ermeni ıslahatlarına karşı bir tepkiydi. Celile Celil,

⁵⁷⁸ İnternet: Ջալիլ, Ջ. (1985). “Բիթլիս 1914թ. Բրդախան Ապստամբությունը Մամուլի Գնահատմամբ [1914 Bitlis Kürt İsyanının Basına Yansımaları]”. [http://hpj.asj-oa.am/4299/1/1985-4\(126\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4299/1/1985-4(126).pdf), Erişim Tarihi: 20.04.2019, 129.131. [Calil, C. (1985). “Bitlisi 1914 t. Krdakan Apstambutyunu Mamuli Gnhatmamb].

Ermeni basınının Kürtlerin ulusal kimlik bilincinin geliştiği bir dönemde Ermeni kamuoyunun konuya bu şekilde ilgi göstermesini manidar bulmaktaydı.⁵⁷⁹

Molla Selim isyanın bastırılmasından sonra özellikle Bitlis'te bir Ermeni isyanının çıkmasından çekinilmişti. Fakat Ermeniler bölgede isyan etmekten ziyade Rus müfrezelerini bekler olmuşlardı. Zira seferberlik ilan edilmişti. Fakat seferberlikle beraber askerî birliklerin hudut bölgelerine sevk edilmeleri, bölgede bulunan Ermenilerin ve Kürtlerin birbirlerine saldırımlarına yol açabilirdi. Oysa Ermenilerin buna cesareti yoktu. Çünkü Ruslar, savaşla meşgul oldukları bir sırada Ermenilerle ilgilenmeyebilirlerdi. Ayrıca seferberlik ilanı sonrası Bitlis bölgesinde Taşnaklar, Ermenileri seferberlik emrine uymaları konusunda tehdit etmeye başlamışlardı. Bitlis'teki Ermeni murahhasları Taşnakların emrine uymuş ve Ermeniler, Rusların tarafını tutmaya başlamıştı. Müslümanlar ise Almanların tarafını tutuyor ve bundan dolayı Ermenilerle aralarında münakaşalar çıkıyordu.⁵⁸⁰

Bitlis isyanından sonra Abdürrezzak, Rusya'dan Hoy'a geçmiş ve Hoy'un Rus konsolosu Çirkov riyaseti altında bir Kürt Kongresi'ne katılmıştı.⁵⁸¹ Kongre; Simko Seyyid Bey, Arusanlı Hasan Ağa ve Seyyid Taha'nın vekili Mecid tarafından düzenlenmişti. Kongrede alınan kararlar şunlardı:

1-Bitlis isyanı Kürtlerde bir ihtilal fikrini ortaya çıkarmış ve şeyhlerin idamıyla Kürtler arasında intikam duygusu uyandırdığı için bundan istifade edilerek genel bir hareket icrasına çalışılacaktır.

2- Bu maksat için Ruslardan tedarik edilmiş olan 500 ateşli silah Seyyid Simko, Cihangir Hacı Kulu Han eşkıyasına dağıtılacak, bunlar birleşerek çeteler teşkil edilecek ve bu çeteler Osmanlı sınırından içeriye sevk edilecektir.

3-Osmanlı Hükümeti'ne taraftar görünen Kürt rüesası öldürülecektir.

4- Bitlis vakasının sebebi, şeyhlerin idamı ve ıslahatın kabulünü Gösteren risaleler neşredilerek hükümete bildirilecektir.

⁵⁷⁹ Ջալիլ[Calil], 1985, 128-133.

⁵⁸⁰ ATASE, BDH-520-2024-1-2 (25 Ağustos 1914).

⁵⁸¹ Ayna, B. (2018). "Rusların Kürt Aşiretleriyle İlişkilerinde Abdürrezzak Bedirhan'ın Faaliyetleri (1906-1915)". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(20), 143.

5- Hudut bölükleri ve özellikle müfreze karakolları basılacak, silahlar gasp edilecek ve Kürtlüğün uyandırılmasıyla Osmanlı topraklarına doğru şekavet edilecektir.

6- Ermenilere ve Nasturilere katiyen ilişilmeyecektir.

Kürt Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Osmanlı Hükümeti, bölgeye yönelik bazı tedbirler almıştı. Buna göre, dâhile sokulan çeteler, hükümete sadık aşiretler ile takip ve tenkil edilmek maksadıyla bu aşiretlere silah dağıtılmıştı.⁵⁸² Ayrıca şekavete destek veren mahaller, tedip edilerek çetelerin dâhile girebileceği muhtemel yerlerde karakollar kurulması ve askerî kadroların güçlendirilmesine çalışılmıştı.⁵⁸³ Bunun için Van, Hakkâri, Gevaş ve Şemdinan taburlarının kadrosunun ikmali sağlanarak gerektiğinde Erzurum'dan üç nizamiye taburu görevlendirilecekti.⁵⁸⁴

Sonuç olarak Bitlis isyanı, bir Kürt isyanıydı. İsyanın destekçileri başta Rusya olmak üzere Kürt molla ve şeyhleriydi. Dolayısıyla molla ve şeyhlerin Kürtler üzerinde büyük nüfuzu vardı. Ermeniler, Yeniköy Antlaşması'ndan dolayı isyan karşısında çekimser kalmışlardı. Zira Ermenilerin Kürtlere destek vermesi ıslahatların durması demektir. Bundan dolayı Ermeni fedailer, Osmanlı birliklerine yardım etmiş ve dört Ermeni de ölmüştü.⁵⁸⁵ İsyan doğrudan Ermenilere karşı değildi fakat isyan sırasında Ermeni karşıtı sloganlar da atılmıştı.⁵⁸⁶ Ermeni basınında ise olayların doğrudan Ermenilere karşı yapıldığı ve Osmanlı Hükümetinin bu isyana destek verdiği iddia edilmekteydi. Onlara göre, Osmanlı Hükümeti Ermeni ıslahatlarını durdurmak için böyle bir isyanı bahane ediyordu. Ayrıca isyanın, Ermeni ıslahatlarına karşı değil, Osmanlı Hükümetine karşı yapıldığı şeklinde yorumlar da vardı.

Bunların yanı sıra Bitlis isyanı, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinin coğrafi olarak bir bütünlük içinde ele alınması gerekliliğini kanıtlar niteliktedir. Çünkü isyanın Erzurum ve Van vilayetine sirayet etmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalınmıştı. Dolayısıyla bölgede çıkan herhangi bir isyan, bütün bölgeyi etkisi altına alabilecek bir özelliğe sahipti. Bölgenin III. Ordu sorumluluk sahasında olması da birliklerin birbirlerini takviye etmesini

⁵⁸² BOA, DH-EUM-EMN-74-21-3.

⁵⁸³ BOA, DH-EUM-EMN-74-21-8 (21 Mayıs 1914).

⁵⁸⁴ BOA, DH-EUM-EMN-74-21-6 Günay, N. (2017). "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (56), 71.

⁵⁸⁵ BOA, DH-ŞFR -40-104-1-1 (28 Nisan 1914).

⁵⁸⁶ Özlü, 1985, 130.

ve birbirilerine tertip edilmelerini kolaylaştırmıştı. Ayrıca isyan sırasında üç vilayetin valileri, bölgenin hassasiyeti noktasında adeta *fikir birliği* içinde hareket etmişlerdi.

3.6. İngiltere ve Rusya'nın Ermeni-Kürt Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Büyük Devletlerin Doğu Anadolu bölgesine ilgisi daha da artmıştı. Konsoloslar ve askerî temsilcileri aracılığıyla bölgedeki unsurları tahrik ettikleri gibi çeşitli ajanlarını da bölgeye göndermekten geri durmamışlardı. Bunların başında Rusya ve İngiltere gelmekteydi. Örneğin Rusya Erkan-ı Binbaşılardan biri, yanında bir Kürt ve bir Ermeni ile Haydaranlı ve Hasananlı⁵⁸⁷ aşiretleri arasında dolaştıkları istihbaratı alınmıştı. Aynı şekilde Rus bir zabıt, Kotur'a⁵⁸⁸ gelerek Simko İsmail Ağa'nın kardeşine iki gece misafir olmuş ve bölgenin krokisini aldıktan sonra dönüş yapmıştı.⁵⁸⁹ Alman bir gazeteci de Van'dan Bitlis'e geçmiş ve oradan da Diyarbakır ve Halep taraflarına gideceğini bildirmişti.⁵⁹⁰ İngiltere de mevcut konsolosları üzerinden bölgeyi hâkimiyeti altında tutmaya çalışıyor ve bölgeden gelen raporlara göre siyasetini değiştiriyordu.⁵⁹¹ Söz konusu konsoloslar, Ermenilerin hamileri gibi hareket etmiş ve Ermenilerin saldırılarına karşı yerel yönetimi mümkün mertebe hareketsiz ve eylemsiz bırakmışlardı.⁵⁹² Örneğin, 1896 Van isyanı sırasında Van şehrinde Ermenilerin yaşadığı mahallede mevzilenmiş Ermeni fedaileri devriye görevi yapan Osmanlı askerlerinin üzerine ateş açmışlardı. Bunun üzerine mahalli hükümet tarafından kendilerine verilen öğütlere karşı: *Sizin korumanıza ihtiyacımız yok. İngilizler sağ olsun, onlar bizi korurlar* diye cevap vermişlerdi.⁵⁹³ Dolayısıyla İngiltere'nin bölge üzerinde yürüttüğü siyaset, hem müttefikleri olan Rusya ve Fransa'yı gücendirmemek, hem de Almanya ile müttefikleri Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya karşı güç dengesini kendi lehinde tutmak ve geliştirmek üzerine olmuştu.⁵⁹⁴

İngiltere'nin Kürtlere desteği, Rusya'nın Kürtlere karşı duyduğu sempatinin bir ürünüydü. İngiltere özellikle zengin petrol yataklarının olduğu Irak'ın kuzeyini tutması için

⁵⁸⁷ BOA, DH-ŞFR-409-110-1 (1 Şubat 1909).

⁵⁸⁸ Konum itibarıyla günümüzde Van şehrinin doğusunda Türkiye-İran sınırını geçtikten sonra batı İran topraklarında bir yerleşim yeridir. 1878 Berlin Antlaşması ile İran sınırlarında kalmıştır. Uluerler, S. (2015). "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)". *Turkish Studies*, 10(5). 332.

⁵⁸⁹ BOA, BEO-4197-314765 (21 Temmuz 1913).

⁵⁹⁰ BOA, DH-ŞFR-407-157-1(16 Şubat 1909).

⁵⁹¹ Bölgede İngiliz konsolosları için bkz.: Şaşmaz, 2013.

⁵⁹² Kocatürk, 2015, 790-791.

⁵⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, 2005, 30-33.

⁵⁹⁴ Kocatürk, 2015, 812.

Kürtleri organize bir şekilde teşkilatlandırmak için üsler kurmak istemişti. Kürtleri elinde tutmak için zor kullanmanın yanında, rüşvet ve para vaadinde bulunuyorlardı. Nitekim Seyyid Taha ve Şeyh Abdülkadir İngiltere'nin desteğiyle Kürtçülük propagandalarına başlamışlardı. Ancak Kürtler, İngilizlerin Ermenilere karşı duyduğu ilgiden dolayı daha mesafeli olmayı tercih etmişlerdi. Dolayısıyla İngilizler, bölgede kurulacak bir devletin ne olacağı konusunu Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine bırakmış olup Mondros Mütarekesi'nden sonra harekete geçmişti.⁵⁹⁵ Bu bakımdan II. Meşrutiyet Dönemi'nde İngilizlerin Kürt ve Ermeni politikası, Rus politikası gibi *eylemsel* bir özellik göstermiyordu. Zira coğrafi mesafenin bu durum üzerinde etkisi de vardı. Fransa ise, İngiltere ve Rusya'ya göre Ermeni meselesinde daha pasifti. Ermeni ıslahatları gündeme geldiği dönemlerde sadece destekçi olarak vazife görmüştü.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Fransa, Ermenilere karşı *daha kapalı* bir politika gütmüş, fakat diplomatik her alanda hamiliğini üstlenmişti. 1919'da ise daha aktif bir siyasetle teşkilatlandıkları Ermeni Lejyonierleri ile Adana, Mersin, Osmaniye, Antep, Kilis, Urfa ve Maraş'ı işgal etmişlerdi.⁵⁹⁷ Almanya, siyasi birliğini geç tamamladığı için Ermeni meselesine sonradan dâhil olmuş ve 1913 yılına kadar geçen süreçte Ermeni ıslahat taleplerine karşı tarafsızlık siyasetini takip etmişti. Hatta bu dönemde Almanya, Ermeni ıslahat talepleri karşısında bir Kürt meselesini ortaya atmış ve Ermenileri savunmak için bir araya gelinecekse Kürtler de unutulmamalı diye tepki göstermişti.⁵⁹⁸ Fakat 1914 yılında Rusya ile yaptığı görüşmeler sonucunda Ermeni politikasında Rusya ile aynı çizgide birleşebilmişti.⁵⁹⁹ Nitekim Büyük Devletlerin Kürt ve Ermeni ilgisi, Rusya'dan kaynaklıydı. Zira sıcak denizlere inmeye çalışan bir Rusya, diğer devletlerin çıkarlarını zedeleyebilirdi. Bundan dolayı özellikle İngiltere, Rusya'nın hareket alanını kısıtlamak maksadıyla çeşitli Osmanlı unsurları üzerinde etkili olmaya çalışmış⁶⁰⁰ veya Rusya ile anlaşma yolunu tercih etmişti. 1907'de yapılan antlaşma tam da bununla ilgiliydi. Antlaşmaya göre, İran'ın kuzey sahası Rusya, güney sahası ise İngiltere'ye kalıyordu. Böylece İngiltere, Rusya'nın hem güneye inmesini engellemiş hem de Ermeni meselesini Rusya'ya bırakarak Ortadoğu'da yeni politikalar

⁵⁹⁵ Aydoğan, 2005, 163-167.

⁵⁹⁶ Altınkaya, 2011, 62-63.

⁵⁹⁷ Demir, E. (2017). *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî*. İstanbul: Post Yayınları, 142.

⁵⁹⁸ Պոփոսյան[Poğosyan], 1991, 208.

⁵⁹⁹ Altınkaya, 2011, 69-76.

⁶⁰⁰ Karaca, T.N. (2009). "William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu". *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*. İ. Erdal ve A. Karaçavuş (Editörler). İstanbul: IQ Yayınları, 9-34.

üretmeye başlamıştı.⁶⁰¹ Zira İngiltere, artık Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmanın mümkün olmadığını anlamıştı.

Rusların Ermenilere olan ilgisi, geleneksel güneye inme politikasının bir parçasıydı. Bu ilgi Meşrutiyet idaresinden rahatsız olan Kürt aşiretlerine karşı da uyanmıştı. Bu kapsamda Rusya, Osmanlı ve İran sınırında meskûn Kürt aşiretlerini konsolosları vasıtasıyla tahrik etmiş ve isyanlar çıkarmaya çalışmıştı.⁶⁰² Örneğin Şir Yezdan isyanı ile Şeyh Ubeydullah isyanı bunlardan bir kaçıydı.⁶⁰³ Dolayısıyla her iki unsur, aynı amacın bir parçası olarak görülmüş ve desteklenmişti. Bu maksatla Rusya, Osmanlı Devleti ile muhtemel bir savaşta Ermenilerden ve hatta Kürtlerden yararlanmak amacıyla onları silahlandırarak hazırda tutmaya çalışmıştı.⁶⁰⁴ Esasında Birinci Dünya Savaşı'na kadar Rusya'nın Ermeni politikası kadar kapsamlı bir Kürt politikası yoktu. Bu durum üzerinde Rus ve Ermenilerin karşılıklı menfaatlerinin⁶⁰⁵ daha ağır basması ve Kürtler ile Ermeniler arasındaki çıkar çatışmasında Rusya'nın Ermenilerden yana tavır almasının büyük etkisi vardı. Ayrıca Ermeniler, Kürtlere göre daha iyi örgütlenmişlerdi. Bundan dolayı Rusların Kürtlerle ilişkisi genellikle geçici ve belirli hedefler için onları aracı olarak kullanmaktan ibaretti. Ermeni politikası ise, Rusya'nın Osmanlı'ya karşı müdahale alanı açması bakımından önemliydi. Rusya, Ermeni meselesini, özellikle *Ermeni Islahatı* üzerinden bir koz olarak kullanıp Avrupa'yı kendi yanına çekmeye çalışmış ve Ermenilerin sempatisini kazanmıştı. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, Rusya'yı bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi.⁶⁰⁶ Bunun üzerine Rus Çarı II. Nikolay, Osmanlı Ermenilerinin insan gücünü kullanmak üzere Eçmiadzin Katoğikosu V. Kevork'tan yetkisini kullanmasını istemişti. Karşılığında ise Ermeni meselesinin Ermenilerin beklentilerine uygun bir şekilde çözüleceğini vaat etmişti. Elbette ki bu durum Ermenilerin Rusya'ya ne kadar sadık olduğuna bağlıydı.⁶⁰⁷ Fakat vaatler içinde özerk bir Ermeni devletinden bahsedilmemişti.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ Kodaman, B. (2015). *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*. Ankara: TTK Yayınları, 70.

⁶⁰² Ünal, F. (2008). "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 5(17), 133.

⁶⁰³ Kurtcephe, İ. ve Akgül, S. (1995). "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri". *OTAM*, 6(6), 250.

⁶⁰⁴ Lalayan, A.A. (2012). *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*. (Çev. K. Yükseler). İstanbul: Kaynak Yayınları, 34.

⁶⁰⁵ Günay, 2017, 68.

⁶⁰⁶ Jwaideh, 2016, 236-240.

⁶⁰⁷ Suny, 2016, 265.

⁶⁰⁸ Bakar, B. (2009). *Ermeni Tehciri*. Ankara: ATAM Yayınları, 60.

Rusya için Kürtler ise, Osmanlı ordusunun müşkül duruma düşürülmesi kapsamında değerlendirilmişti. Çünkü Osmanlı ordusunda birçok Kürt vardı. Eğer bunlar ordudan firar ederse Rusya için büyük fayda sağlanabilirdi.⁶⁰⁹ Bu maksatla Rusya, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Kürtleri kazanmak ve onları Türk ve İranlı yöneticilere karşı ayaklandırmak, asayiş bozmak için para, silah ve çeşitli vaatlerle kendine bağlama çabası içerisine girmişti. Bu kapsamda İran'da yaşayan Şikak aşireti reisi Simko Ağa, Rusya'nın da desteğini alarak Osmanlı sınırlarında bulunan Kürt aşiretlerine musallat olmaya başlamıştı.⁶¹⁰ Özellikle Kotur'u eşkıya yatağı hâline getirmişti. Kotur, Osmanlı topraklarında eşkıyalık yapan, Ermenilerle davalı olup hükümetin takibine alınmış bazı kişi ve Kürt grupları ile bağımsız bir Kürt devleti vaadiyle Ruslara sığınmış kişilerin firar ettiği bir yerdi.⁶¹¹ Bundan dolayı Osmanlı Devleti, savaşa girdiğinde ilk ele geçirdiği yerlerden biri olmuştu.⁶¹² II. Meşrutiyet Dönemi'nde Seyyid Taha, Bedirhan aşiretinden Abdürrezzak, Haydarân Kör Hüseyin Paşa, Şeyh Seyyid Abdülkadir, Mahmut Berzenci ve Abdüsselam Rusya'dan destek isteyip özerk bir Kürt devletinin nasıl kurulabileceği üzerine görüşmelerde bulunmuş Kürt liderlerdi.⁶¹³ Bunlardan Seyyid Taha ve Abdürrezzak Rusya'nın planı gereğince, Van Başkale'ye ve Botan'a saldıracaklardı.⁶¹⁴ Ayrıca Seyyid Taha, Osmanlının tahliye ettiği Nevahiye-i Şarkiye'ye⁶¹⁵ Rusların yerleşmesi için çalışacak, sonra da Doğu Anadolu'da isyan çıkarmak üzere kullanılacaktı. Dolayısıyla bu maksatla silahlandırılan Seyyid Taha ve Abdürrezzak, Bitlis isyanını tertipleyenler arasında yer almıştı.⁶¹⁶

Kürt aşiretleri içerisinde Bedirhan ailesinden Abdürrezzak, Botan bölgesinin ünlü beyi, Bedirhan Bey'in torunu olup 1910 yılında Tiflis'e giderek Ruslarla iş birliği yapmıştı.⁶¹⁷ Abdürrezzak, bu süreç içerisinde Osmanlı Devleti'ne karşı tavır almış Kürt

⁶⁰⁹ Kılıç, D. (2004). "Ermeni ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu'nun Jeopolitik Önemi". *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Bildirileri*. O. Kılıç ve M. Çevik (Editörler). Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 471.

⁶¹⁰ Jwaideh, 2016, 242-243.

⁶¹¹ İnternet: Ünal, F. (2006). "Şikak Aşireti ve Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri". *Tarih Dergisi*, 44, 177-178. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarikh/issue/9615/120117> Erişim Tarihi: 30.09.2019.

⁶¹² ATASE, BDH-4-470-19-4-2 (15 Kasım 1914), ATASE, BDH-4-470-19-5 (16 Kasım 1914).

⁶¹³ Burkay, 2015, 483.

⁶¹⁴ Günay, 2017, 64.

⁶¹⁵ Osmanlıların İran sınırlarındaki nüfuz alanları anlamına gelen bir terimdir. 1911 yılı itibariyle 30 bin kilometreyi bulduğu iddia edilmektedir. İlk başlarda *nevahiye-i cedide* adıyla bilinen bu topraklara daha sonraları *nevahiye-i şarkiye* adı verilmiştir. *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, 1998, 75.

⁶¹⁶ Ünal, 2008, 146.

⁶¹⁷ Hakan, 2013, 20. Ayna, 2018, 141-142.

aşiretleriyle de temasa geçmişti. Bunlar arasında firari Emin Paşa⁶¹⁸ ve Rus miralay rütbesine yükseltlen Zilan aşireti reisi Ali Eşref Bey de vardı. Nitekim Abdürrezzak, Kürt ileri gelenleriyle birlikte bir toplantı gerçekleştirmiş ve toplantı sonucu bir İrşad kurulu oluşturulmuştu. Dolayısıyla bu toplantıdan sonra Rusya himayesinde bir Kürt beyliği söylemi, Kürtler arasında yayılmaya başlamıştı. Böylece Rusya, Osmanlı toprakları içerisinde *fesat tohumları saçmak, Kürt aşiretlerini ihtilale sevk etmek ve kendisine bir vesile ile müdahale yolu açmak gayesiyle* Abdürrezzak'ın nüfuzunu kullanmaya başlamıştı.⁶¹⁹ Abdürrezzak, Kürt aşiret liderlerinin yanında Ermeni komitecileriyle de irtibata geçmiş ve Ermeni-Kürt İtilaf Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamıştı.⁶²⁰ Dolayısıyla kendisi Osmanlı Devleti'ne karşı bir Ermeni-Kürt hareketi oluşturmaya çalışmıştı.⁶²¹ Abdürrezzak'ın faaliyetleri karşısında Osmanlı Hükümeti telaşa kapılarak kendisine bir nasihat heyeti⁶²² göndermeyi ve mücrim olduğu için affetmeyi düşünmüştü.⁶²³ Zira hükümet, Abdürrezzak'ın Makû ile Bayezid arasındaki aşiretlerin aynı kabileye mensup olmalarından dolayı buralarda etkinlik gösterebileceğinden çekinmişti. Ayrıca nüfuz ve menfaatlerinden mahrum olan aşiretler, Ermenilere husumetleri olmasına ve Hristiyanların mallarını⁶²⁴ yağma ve katl gibi faaliyetlerde bulunmalarına rağmen Abdürrezzak'ın maksadına hizmet etmek için birleşebilirlerdi. Bu durum asayişin ortadan kalkmasına ve Anadolu'nun bir facia sahnesine dönüşmesine sebebiyet verebilirdi. Dolayısıyla Rusya için muzafferiyet olan bu durum, Osmanlı için bir felaket anlamına gelebilirdi.⁶²⁵ Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti, Abdürrezzak'a karşı çok hassas davranmıştı. Nitekim Abdürrezzak, Rusya'nın desteğini almış fakat istediği şekilde bölgedeki Kürt aşiretlerini kendi safına çekememişti.⁶²⁶ Aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı bir Ermeni-Kürt birlikteliği de sağlayamamıştı. Böylece beklentileri karşılamayan Abdürrezzak, Ruslar tarafından terk edilmişti.⁶²⁷ Neticede Ruslar, çoğunluğu Müslüman olan Kürtlere güvenmemiş, yaşadıkları bölgenin denetiminin güç olduğunu da göz önünde bulundurarak Kürtlere karşı çekimser kalmıştı. Rusların Kürtlere karşı bu çekimserliği ve Kürtlerin çoğunluğunun Osmanlı Devleti'ne sadık kalması, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı

⁶¹⁸ BOA, DH-SYS-90-1-6-2-3.

⁶¹⁹ Reynolds, 2016, 63-66.

⁶²⁰ Kurtcephe ve Akgül, 1995, 252.

⁶²¹ Abak, T. (2018). "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914)". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(27), 13.

⁶²² BOA, DH-SYS-90-1-6-2-6(7) (8 Ocak 1912).

⁶²³ BOA, DH-SYS-90-1-6-6-1 (10 Ocak 1912).

⁶²⁴ BOA, DH-SYS-90-1-6-2-4.

⁶²⁵ BOA, DH-SYS-90-1-6-2-5.

⁶²⁶ BOA, DH-SYS-90-1-6-5-1.

⁶²⁷ Hakan, 2013, 30.

Devleti'nin işine yaramıştı. Genel olarak bakıldığında Rusya'nın Kürt ve Ermeni politikası farklılıklar gösteriyor olsa da Osmanlı sınırındaki yayılmacı siyasetine hizmet ediyor olmasından dolayı benzerdi. Zira Rusya için önemli olan muhtemel bir savaşta Osmanlı ordusunun meşgul edilmesiydi. Bu ise, bölgede yaşayan unsurların etnik durumuna bakılmaksızın Rusya tarafından silahlandırılmış çeşitli çetelerle mümkündü. Örneğin Kafkasya dâhilinde Rus ve Osmanlı Ermenileri ile Rumlara çeteler kurmaları için tebliğler göndermişti.⁶²⁸ Aynı zamanda Osmanlı ordusunu oyalamak maksadıyla Osmanlı unsurlarının devlete isyan etmesini de teşvik etmekteydi. Bu kapsamda Rusya, savaş başladığı zaman Süryani, Keldani, Ermeni ve Kürtlerin Osmanlı Hükümeti'ne karşı ayaklandırılmasını planlamış diğer taraftan da unsurların kendi aralarında kuracakları muhtemel bir birlikteliğe karşı da ihtiyatlı davranmıştı. Zira birliktelik sağlayan unsurlar kendi amaçlarına hizmet edebilir ve Rusya'nın Doğu Anadolu bölgesinden güneye inme siyaseti zarar görebilirdi. Bunun içinde kim bunu gerçekleştirirse Rusya'nın himayesinden yoksun tutulacaktı.⁶²⁹ Nitekim 1915 Van isyanı, Rusya'nın *Osmanlı unsurlarını ayaklandırma planını* hayata geçirdiği en açık örneklerden biridir. Zira Osmanlı ordusu, bir taraftan isyanı bastırmaya çalışırken bir taraftan da Rus ordusu ile muharebe halinde olmuştu.

⁶²⁸ ATASE, BDH-2811-26-15 (11 Ekim 1915). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*. (Aralık 1982). 31 (81). Ankara: Gnkur. Basımevi, 40.

⁶²⁹ Perinçek, 2007, 66- 69.

4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ (1914-1918)

4.1. Birinci Dünya Savaşı ve Bölgede Osmanlı Ordusunun Durumu

28 Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman⁶³⁰ Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'de Almanya ile gizli bir ittifak antlaşması⁶³¹ yapmış ve aynı gün seferberliğini ilan etmişti. Bu kapsamda 3 Ağustos'ta seferberlik kararlarını uygulayan Osmanlı Devleti, 25 Eylül 1914'te noksanlarıyla birlikte 53 günde seferberliğini tamamlamıştı. Buna göre, 25 Eylül 1914 itibarıyla Osmanlı ordusunun seferberlik durumu 780,282, muharip durumu ise 477,868 idi.⁶³² Fakat Doğu Cephesi'nde⁶³³ konuşlu III. Ordu, bu süre içerisinde seferberliğini tamamlayamamıştı. Özellikle Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde Kürtler ve Ermenilerin çoğu, kolorduların seferberlik davetine uymayıp firar ettikleri için seferi kadrolar eksik kalmıştı. Zira Kürtler, Hamidiye Alayları'nda yapılan düzenlemelerden dolayı Hükümet'e tepkiliydi. Ayrıca bir kısım Kürtler, genel askerî uygulamalara tabiyken bir kısmı da Aşiret Süvari Alaylarına tabiydi. Dolayısıyla bu durum Kürtler arasında ikilik yaratmıştı.⁶³⁴ Yaşam tarzlarından kaynaklı olarak da askerliği sevmiyorlardı.⁶³⁵ Ermeniler ise, Meşrutiyetle birlikte silahaltına alınmaya başlanmışlardı. Fakat askere gitmemek için her türlü yolsuzluğa başvuruyor ve gösterdikleri gayret, hayret verici olabiliyordu.⁶³⁶ Bu yolsuzluklardan ilki, öğretmenlerin askerlikten muaf tutulması durumunu fırsat bilerek sanayi ve ticaretle uğraşan Ermenilerin kendilerini öğretmen olarak kaydettirmeleriydi. Zira listeler, Ermeni ruhani reisleri tarafından tanzim edilmekteydi. İkicisi ise, yaş tespiti sırasında köy muhtarı, 20 yaşında bulunan bir delikanlıyı şahitlerle 35 yaşında gösteriyor ve bunların redif ve ihtiyat sınıfına dâhil edilmesini sağlıyordu. Son olarak da Rusya, Amerika ve diğer ülkelerde ticaret için bulunan baba ve kardeşlerin muayenelerini ortadan kaldırmak için ikametinin bulunmadığı, yaşadığıyla ilgili herhangi bir bilginin olmadığı şeklinde muhtarların ifade

⁶³⁰ Renouvin, P. (2004). *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*. (Çev. Ö. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi, 224.

⁶³¹ Uçarol, R. (1977). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 177.

⁶³² *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 289-291.

⁶³³ Doğu Cephesi ifadesi, muhtelif kaynaklarda Kafkas Cephesi olarak da geçmektedir. Bu çalışmada Doğu Cephesi ifadesi tercih edilmiştir.

⁶³⁴ BOA, DH-SN-THR-35-48-8.

⁶³⁵ Averyanov'a göre; Kürtler, özgürlüklerine aşırı düşkünlerdi ve bundan dolayı muvazzaf nizam askerliğinden nefret ediyorlardı. Averyanov, 2010, 198.

⁶³⁶ BOA, DH-SN-THR-35-48-7.

vermesiydi.⁶³⁷ Dolayısıyla Ermenilerin Müslümanlara göre daha az nüfusa sahip olmaları da dikkate alındığında bu tür yolsuzluklarından dolayı askerliğe katılma oranları azdı.

Nitekim Doğu Cephesi, arazi yapısının dağlık ve iklim koşullarının sert olduğu bir bölgede askerî teçhizat, erzak, ulaştırma vasıtaları⁶³⁸ ile insan gücünün eksik olduğu bir cepheydi. III. Ordunun üstlendiği cephe harekâtı, Karadeniz'den Hemedan'a kadar yaklaşık 1,000 kilometrelik cephe üzerinde gerçek bir *operatif* hareket muharebesi olarak meydana gelmiş, Osmanlı ve Rus tarafı buraya büyük kuvvetler göndermişti.⁶³⁹ Bu bölgede Çanakkale Cephesi'nde 1m²'ye 10 kişi düşerken Doğu Cephesi'nde 10m²'ye 1 kişi düşmekteydi (1/100).⁶⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı başladığında III. Ordunun kuruluşunda yer alan birlikler şunlardı:

- IX. ve XI. Kolordular,
- XIII. Kolordu ve XXXVII. Tümen,
- Van Seyyar Jandarma Tümeni,
- Van İhtiyat Süvari Tugayı,
- II. Nizamiye Süvari Tümeni,
- I., II., III. ve IV. İhtiyat Süvari Kolordusu ile Erzurum Müstahkem Mevkii

Kumandanlığı.⁶⁴¹

Düzenli ordu birliklerinin yanı sıra bölgede Teşkilat-ı Mahsusa adı altında gayrinizami harp birlikleri de yer almaktaydı. Söz konusu birlikler, III. Ordudan bağımsız müfrezeler şeklinde teşkilatlandırılmıştı. Müfrezeler, Kafkasya bölgesinde Kürt aşiretleri, Gürcü gönüllüleri, Çerkez gönüllüleri, Bektaşî ve Mevlevî grupları, İranlılar, düzenli ordu mensubu askerler olmak üzere çeşitli gruplardan oluşmaktaydı. Teşkilatın başında

⁶³⁷ BOA, DH-SN-THR.35-48-6.

⁶³⁸ Ögün, T. (2013). "Bitlis Halkının Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Sağladığı Lojistik Destek". *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri*. Bursa: Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, 345.

⁶³⁹ Doğu Anadolu'nun arazi durumu dikkate alındığında bölgeye yöneltilecek dış tehdit ve hareketler, kuzeyde Çoruh vadisi, ortadan Aras vadisi, bu iki yön arasında da Tiflis-Gümrü-Kars-Erzurum-Erzincan istikameti, bundan başka Van gölü kuzeyinde Murat vadisi (Ağrı-Muş-Elazığ) ve daha güneyde de Dicle vadisidir (Musul-Diyarbakır). İran'dan Kotur üzerinden Van gölü havzasına yönelen tali bir istikamet de yukarıda belirtilenlere eklenmektedir. Bunların en önemlisi ise Kafkaslar üzerinden Kars-Erzurum istikametidir. Osmanlı-Rus muharebelerinde başlıca giriş istikametidir. Bölgede ki harekât alanı belli başlı geçit ve nehir istikametleriyle sınırlı olduğundan arazi engebelerine dayanılarak sağlanacak kuvvet tasarrufu da göz önünde bulunarak büyük birliklerin savunmasına kolaylıklar sağlamıştır. Erendil, M. (1996). *Özli Yönleriyle Jeopolitik ve Türkiye'nin Jeopolitiği*. Basılmamış daktilo eser (ATASE Kütüphanesi), 71.

⁶⁴⁰ Fevzi Çakmak, 2005, 3-5.

⁶⁴¹ Belen, F. (1964). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*. c.I. Ankara: Gnkur. Basımevi, 93.

Erzurum'da Bahattin Şakir Bey, Van ve İran'da Ömer Naci Bey bulunmaktaydı.⁶⁴² Bunlar, Rusların Ermenilerden müteşekkil kurduğu çetelere karşı, çete faaliyetleri yürütürken ayrıca Rus ordusunu zayıflatmaya çalışıyorlardı. Örneğin Mutki müfrezesinden Kop-Bulanık istikametine giden beş kişilik bir çete, Teğüt (Balotu/Bulanık/Muş) civarında düşman hayvanatından 25 beygiri almış ve bundan düşmanın haberdar olması üzerine sadece yedi beygiri müfrezeye getirebilmişlerdi.⁶⁴³

4.2. Rus Ordusunun Durumu ve Rusların Osmanlı Ordusunu Yıpratma Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Rusya ordusunun üç Kafkas kolordusu vardı. Rus Ordusu Kurmay Başkanı General Nikolay Nikolayeviç Yudenîç kumandası altında bulunan I. ve II. Kolordular Tiflis'te, III. Kolordu ise Viladikafkas'ta bulunmaktaydı. Rus ordusunun toplam muharip sayısı 120,000 piyade ve 12,000 süvari idi. Savaş esnasında II. ve III. Kolordular Avrupa'ya sevk edilmişti. III. Osmanlı ordusunun karşısında ise I. Kolordu yer almaktaydı. **I. Kafkas Kolordusu**; XXXIX(39). ve XX. Tümenleri ile III. Avcı Tugayı, I. Plaston Tugayları (Zırhlı Süvari Tugayları), I. Kazak Süvari Tümenleri, **II. Türkistan Kolordusu**, Hazar, Azak, Sibirya Kazak Tugayları, Drojen (Muhafız) İkmal Taburları ve Ermeni Gönüllü Birliklerinden (100 tabur) oluşmaktaydı.⁶⁴⁴ **IV. Kafkas Kolordusu** ise, LXVI(66). Piyade Tümeni ile II. Kafkas Süvari Tümeni, bir Hazar Tugayı ve bir Plaston Tugayından oluşmaktaydı.⁶⁴⁵ III. Osmanlı ordusunun muharip durumunun 66,000⁶⁴⁶ olduğu değerlendirildiğinde Rusların sayıca üstünlüğü dikkat çekmektedir.

Rusya, ordusunun sayıca üstün olmasının yanında savaş başladığı zaman Ermeni ve Kürt politikasını hayata geçirmişti. Böylece Doğu Anadolu'dan kolayca güneye inip İtilaf kuvvetleriyle birleşecek ve kendisi sıcak denizlere ulaşmış olacaktı. Bu kapsamda öncelikle kendisine sığınan Kürt aşiretlerini kullanmıştı.

⁶⁴² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tetik, A. (2014). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

⁶⁴³ ATASE, BDH-3954-46-16 (16 Kasım 1917).

⁶⁴⁴ Çakmak, 2005, 13.

⁶⁴⁵ *Birinci Dünya Harbinde Kafkas Cephesi III.Ordu Harekatı*. c.II. I.Kitap. (1993). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 65.

⁶⁴⁶ Çakmak, 2005, 67.

İran’da yapılan Kürt Kongresi’nde alınan kararlar doğrultusunda Bedirhan Abdürrezzak ve Simko İsmail Ağa, Hoy Konsolosu Çirkov’un talimatlarıyla Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra faaliyetlerine başlamıştı.⁶⁴⁷ Bu kapsamda Abdürrezzak, Birinci Dünya Savaşı’ndan önce İran’a firar etmiş olan İbgalı? Mustafa Bey ile birleşmiş, Rusların verdiği silah ve parayla 300-400 kişi toplamış ve Makü sınırından Osmanlı hududuna saldırmıştı. Ayrıca bunlar, Rusların Kürtlere ve Ermenilere beylik vereceği gibi vaatlerle Osmanlı’ya karşı propagandaya ve kendilerine tabi olmayanları da takibe başlamışlardı. Osmanlı Devleti ise, bu saldırılar karşısında III. Orduyu meşgul etmemek adına *politik* davranmış ve Mustafa Bey’in üzerine kendisine düşman bir aşiret alayını sevk etmişti. Meydana gelen müsademedede 15 ölü verilmiş ve *çapulcuların* çoğu firar etmişti. Bundan sonra söz konusu Kürtler, Bayezid’de Ermeni çeteleri ile ittifak yaparak tekrar saldırıya geçmişlerdi.⁶⁴⁸ Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanının raporuna göre, Mustafa Bey, Türkleri desteklemekteydi ve bundan dolayı Kafkas ordusu Kumandanı tutuklanmasını emretmişti. Fakat Mustafa Bey tutuklanamadan Osmanlı sınırına kaçabilmişti.⁶⁴⁹ Abdürrezzak, Hoy ve Saray arasında Aldi aşiretinin himayesinde hareket etmiş, aşiret reisi defalarca Abdürrezzak’ı Osmanlı Hükümeti’ne teslim etmeye çalışmış fakat başaramamıştı. Kendisi sonra Hoy’a kaçarken aşireti de Osmanlı tarafına iltihak etmişti.⁶⁵⁰ Ayrıca Abdürrezzak, bu hizmetlerinden dolayı Rusya’dan 16,000 ruble para almıştı.⁶⁵¹

Dolayısıyla Rusya’nın Kürt politikası en belirgin bir şekilde Bedirhan Abdürrezzak üzerinden yürütülmüştü. Fakat Abdürrezzak gerektiği kadar etkinlik gösterememiş ve Kürtleri yanına çekememişti. Zira Kürtlerin çoğu, gönüllü aşiretler olarak Osmanlı ordusunda yer almıştı. Ermenilerin çoğu ise tercihini Rus ordusundan yana kullanmışlardı. Bu kapsamda asker sivil fark etmeksizin Rus ordusuna katılarak Ermeni Gönüllü Birliklerini oluşturmuşlardı.

⁶⁴⁷ ATASE, BDH-193-698-817-3 (14 Kasım 1914).

⁶⁴⁸ ATASE, BDH-193-698-817-3-1 (14 Kasım 1914).

⁶⁴⁹ Bolhovitinov, L. M. (2014). *Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915*. M. Perinçek (Yay.Haz.). İstanbul: Kaynak Yayınları, 76-77.

⁶⁵⁰ ATASE, BDH-510-1990-35 (4 Ocak 1915).

⁶⁵¹ BOA, DH-EUM-EMN-74-21-10.

4.2.1. Rus-Ermeni İş Birliği ve Ermeni Gönüllü Birliklerinin Kurulması [Haykakan Kamavorakan Drujinaneri]

Ermeni Gönüllü Birlikleri, Rusya'nın kapsamlı bir şekilde yürüttüğü Ermeni politikasının bir sonucuydu. Bu sayede Rus ordusunun güçlendirilmesi, Osmanlı ordusunun ise zayıflatılması amaçlanmıştı. Bu kapsamda Rusya, Osmanlı ordusundan firar eden Ermeni askerleri, Ermeni Gönüllü Birliklerine kaydetmeye başlamıştı. Esasen Ermeniler de VIII. Taşnak Kongresi'nde Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılması kararı almış⁶⁵² ve duruma meşruiyet kazandırmışlardı.

Ermeni kaynaklarında Osmanlı ordusuna katılan Ermenilerin sayısı; 300,000,⁶⁵³ 60,000⁶⁵⁴ ve 50,000⁶⁵⁵ gibi çeşitli sayılarla ifade edilmektedir. Türk kaynaklarında ise, net bir sayı henüz tespit edilememiş fakat 1915 yılı itibariyle Anadolu Şimendifer Hattı'nda 35,000 ve Amele Taburlarında 6,541⁶⁵⁶ Ermeni asker vardı.⁶⁵⁷ Dolayısıyla dönem itibariyle Osmanlı ordusunda 41,541 Ermeni asker'in bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sayıya diğer birliklerdeki muhtemel Ermeni askerler de eklenirse yaklaşık 50,000 Ermeni asker'in olduğu varsayılabilir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun seferberlik durumunun 780,282⁶⁵⁸ olduğu dikkate alınırsa Ermenilerin savaşa katılım oranları yaklaşık %5⁶⁵⁹-%6 olduğu anlaşılmaktadır.

Ermeni toplumunun ilk [askerî] gücü olarak görülen gönüllü birlikler,⁶⁶⁰ Kafkasya'da yaşayan Ermenilerle birlikte Tiflis'te⁶⁶¹ Antranik Ozanyan⁶⁶² kumandası altında ilk olarak

⁶⁵² ATASE, BDH-2811-26-28 (18 Eylül 1914). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 6. Çiçek, K. (2014). "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı". *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 69.

⁶⁵³ Պոփոյսւն և ալլ[Պոփոսյան yev ayl], 2009, 228.

⁶⁵⁴ İnternet; http://www.genocide-museum.am/trk/armenian_genocide.php, Erişim Tarihi: 06.02.2020.

⁶⁵⁵ Կիրակոսյան, Ջ. (1967). *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Եւ Արեւելահայրնայնի* [Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri]. Երևան: Հայաստան 262 [Kirakosyan, C. (1967). Aracın Hamaşharhayin Paterazmı yev Arevmtahayutyunı. Yerevan: Hayastan].

⁶⁵⁶ Sayı, I., III. ve V. Kolordu Vekaleti ve IV. Kolordu Kumandanlığı ile Adapazarı-Akçeşhir Hattı, Bandırma-Biga Hattı'nda bulunan Ermenileri kapsamaktadır. ATASE, BDH-1329-806-1-29a.

⁶⁵⁷ ATASE, BDH-1329-1-28 (15 Ağustos 1915).

⁶⁵⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1971, 289-291.

⁶⁵⁹ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri 1914-1919*. (2001). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 86.

⁶⁶⁰ Hagopyan, 1967, 77.

⁶⁶¹ Bu süreç içerisinde Tiflis, Ermeni gönüllülerin toplandığı önemli merkezlerden biri hâline geldi. Toplanan gönüllüler, Tiflis'ten Türkiye-İran sınırında Rus temsilcilerinin yardımıyla Osmanlı sınırından

dört birlik şeklinde teşkilatlandırıldı. Bu teşkilatları organize edenler arasında Osmanlı mebusları Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo),⁶⁶³ Vahan Papazyan (Koms)⁶⁶⁴ ve Hamparsum Boyacıyan (Murat)'da vardı. Bunlar, savaş başladığı zaman Kafkasya'ya geçmişler ve Ermeni Gönüllü Birliklerinde fiilen yer almışlardı.⁶⁶⁵

Birinci Dünya Savaşı başlarında gönüllü birliklerde, toplamda 3,082 kişi bulunmaktaydı. Fakat bu durum Ermeni basınında büyük bir yankı uyandırınca sadece tek bir birlikte 12,000 Osmanlı vatandaşı Ermeni toplanmıştı. 1915'te Van'ın işgalinden sonra ise birliklerdeki asker sayısı 50,000'e kadar çıkmıştı.⁶⁶⁶ Osmanlı arşiv belgelerine göre ise bu sayı 60,000 idi.⁶⁶⁷ Söz konusu birliklere gönüllüler, Ermeni komitecileri ve papazları tarafından toplanmaktaydı.⁶⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı ordusundan firar vakası haberleri gelmekteydi. Örneğin, LXXXIX(89). Alay'da veteriner Kırkor Efendi, Bayburt Nokta Kumandanlığına tayin olmuş ve Ermeni çeteleri ile meydana gelen müsademedede firar edip dönmemişti.⁶⁶⁹ Aynı şekilde Ermeni Başçavuş Aram Aramyants, Erzurumlu iki astsubay; Vartan Funanigyan ve Mihran Pogosyan, Bursalı Mıkırdiç Ahoranyan, Karekin Simonyan ve Krikor, birliklerinden firar ederek Rus ordusuna iltica etmişlerdi.⁶⁷⁰ Firar vakaları, daha çok Rus sınırına yakın bölgelerde meydana gelmekteydi. Özellikle Rus sınırında seyyar jandarma taburlarında firar vakaları günden güne artıyordu. Zira hudut taburlarından firar eden Ermeni askerlere, yine taburda bulunan Ermeni askerler yardım

içerilere sevk edilmekteydi. *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 131. Toksoy, N. (2007). *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*. Ankara: Orion Yayınevi, 51.

⁶⁶² **Antranik Ozanyan**; Şebinkarahisar'da doğdu. 1895 Sasun isyanını tertipledi. 1906'da Bulgaristan'a gitti ve Balkan Savaşı sırasında Bulgar ordusuna katıldı ve birçok Müslümanı katletti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkasya'daki Ermeni Gönüllü Birliklerini teşkil etti. 2 Mart 1918'de de Rus general üniformasıyla Erzurum Merkez Kumandanlığı görevini Albay Morel'den devraldı. Burada yaptığı katliamlardan sonra Kafkasya'ya kaçtı. Selvi, H. (2003). "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan". *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. c. I, Ankara: ATASE Yayınları, 459-473.

⁶⁶³ Ermeni komitecileri takma isimler kullanmıştır. Hatta üç takma isim kullanan Ermeni komitecilerine de rastlanmaktadır. Bundan dolayı takibata alınan Ermeni komitecilerinin gerçek isimlerinin ortaya çıkarılması zorlaşıyordu. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 496.

⁶⁶⁴ Suny, 2016, 257.

⁶⁶⁵ Tunaya, 1998, 597-599.

⁶⁶⁶ Kaynakta Ermeni gönüllülerinin toplam sayısı 5,000 olarak geçmektedir. Fakat tek bir gönüllü birliğinde 12,000 Ermeni yer alırsa bu sayı, 5,000'den ziyade 50,000 olmalıdır. *Միավորություն*[Kirkosyan], 1967, 250-251.

⁶⁶⁷ ATASE, BDH-2820-69-4-7.

⁶⁶⁸ Lüleci, A. (2014). "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Topraklarında Ermeni Casusluk Faaliyetleri ve Devletin Aldığı Tedbirler (1914- 1918)". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1), 256.

⁶⁶⁹ ATASE, BDH-2820-69-1-20 (2 Eylül 1915).

⁶⁷⁰ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 146.

etmekteydi. Örneğin hudutta görevli Sıhhiye Onbaşı Vasil, bu durumdan dolayı tutuklanmış ve Divan-ı Harp'e sevk edilmişti.⁶⁷¹ Sıhhiye Onbaşı Vasil, 14 Eylül 1914'te LXXXIV(84). Alayın II. Taburundan firar edip Kurum köyüne gelen Ermeni firarilere önceden haber vererek kaçmalarını sağlamıştı. Bayezid bölgesindeki Ermenilerin çoğu da aynı şekilde firar ediyor ve birçoğu da yakalanamıyordu.⁶⁷² Silahlarıyla birlikte firar eden Ermeni askerler, münferit olarak hareket ettikleri gibi, köylerde yaşayan Ermenilerle birleşerek sınırlardan Rus ordusuna katıldıkları da oluyordu. Örneğin Iğdır'da Suren adında bir Ermeni tarafından kurulan çeteye çoğu Ermeni firarisi katılmış ve bu firarilerden bazıları da Rusya'ya firar edenlere kılavuzluk görevini üstlenmişti.⁶⁷³ Bunların yanı sıra firar eden Ermeni askerler, silahlı çeteler kurarak gasp, yağma ve cinayetler de gerçekleştiriyorlardı. Örneğin Sivas'ta talimgâhtan firar eden Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) Mesrop, Ermeni firarilerle birlikte çete kurmuş, Niksar ve Ünye havalisinde faaliyet gösterdikten sonra Zara ve Suşehri'ne geçerek cinayet işlemeye başlamıştı.⁶⁷⁴ Ayrıca bunlar, organize olmuş bir şekilde hareket ederek hükümet görevlilerine de saldırıyorlardı. 26 Şubat 1915'te Muş'ta Arak Manastırı'nda asker firarisi araması yapmak isteyen jandarma mülazımı Ahmet Efendi, dört askerîyle birlikte manastırdan yapılan ateş sonucu şehit edilmişti.⁶⁷⁵

Osmanlı Hükümeti bu durumun önünü almak için çeşitli tedbirlere başvurmuştu. Buna göre; hudut taburlarından Ermeni askerlerin çekilmesine ve bunların yerine Müslüman askerlerin görevlendirilmesine karar vermişti. Ayrıca bunların silahlarıyla birlikte firar etmelerinden dolayı merkez karargâhlardan uzak birliklerde gayri muharip olarak istihdam edilmelerine özen gösterildi.⁶⁷⁶ 1915'te de Ermenilerin ihtilal fikirleri belirginleşmeye başladığı zaman Enver Paşa, kati surette Ermeni askerlerin karargâhlarda istihdam edilmesini yasaklamıştı. Buna göre, *Ermeni efradı, gerek seyyar orduda gerek seyyar ve sabit jandarma kıtaatında hizmeti mühimmede kullanılmayacak, kumandanlık ve karargâhlar ile dairelerde istihdam olunmayacaklardı.*⁶⁷⁷ Nitekim Ermeni askerlerin, silahlarıyla birlikte firar etmeleri, düşman ordularına katılmaları, devlet aleyhine casusluk

⁶⁷¹ ATASE, BDH-2811-26-28-3 (6 Ekim 1914).

⁶⁷² ATASE, BDH-2811-26-28-5.

⁶⁷³ ATASE, BDH-2820-69-1-12 (30 Ekim 1914).

⁶⁷⁴ ATASE, BDH-2904-429-1-74.

⁶⁷⁵ ATASE, BDH-4-23A-7(4 Mart 1915). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 72.

⁶⁷⁶ ATASE, BDH-2811-26-33 (19 Eylül 1915).

⁶⁷⁷ ATASE, BDH-69-2-22(23) (26 Şubat 1915).

yapmaları⁶⁷⁸ ve çetelere katılarak Müslüman köylerini basmalarından⁶⁷⁹ dolayı silahsız birlikler olan Amele Taburlarına kaydırılmışlardı.⁶⁸⁰ Fakat bu durumu fırsat bilip Rusya'dan gelen Osmanlı vatandaşı Ermeniler, Osmanlı topraklarında çete kurmak maksadıyla özellikle Amele Taburlarına kayıt olmaya başlamışlardı.⁶⁸¹ Bu tedbirlerin yanı sıra Osmanlı Hükümeti, özellikle Van'ın işgalinden sonra firar niyetinde olanlara ibret olması maksadıyla firar edenlerin mallarının *müsadere edilmesine* ve *emlaklarının yakılması* suretiyle cezalandırılmasına karar verdi.⁶⁸² Başka bir tedbir ise, Ermenilerin sevk ve iskân ettirilmesi kararının alınmasından sonra Ermeni askerlerin ailelerinin sevk edilmeyeceği hakkında alınan karardır.⁶⁸³ Ağustos 1915'te alınan kararnameye göre; *tebdil-i mekân [sevk] ettirilecek Ermenilerden velisi asker veya memur aileleri olanlar bulundukları mahallerde [yerlerde] kalacaklardır*.⁶⁸⁴ Kararnamenin kapsamı yalnızca Ermeni askerler, Ermeni memurlar, Ermeni subay ve sağlık sınıfına mensup Ermeni subaylar ile bunların aileleriyle sınırlıydı.⁶⁸⁵ Fakat Urfa'da Amele Taburlarında bulunan Ermeni askerler isyan ederek kazma ve küreklerle bir yüzbaşıya saldırmışlar ve Müslüman askerleri şehit etmişlerdi. Bundan dolayı Amele Taburlarında bulunan Ermeni askerlerin IV. Ordu bölgesine sevkine karar verilmişti.⁶⁸⁶ Söz konusu gönüllüler sadece Osmanlı ordusundan firar eden Ermeni askerlerden oluşmuyordu. Bunlar arasında seferberlik çağrısına uymayıp Osmanlı topraklarından Rusya'ya iltica eden Ermeniler de vardı. Erzurum'da bulunan Ermeni komitecileri, savaşın başlamasına müteakip ailelerini Rusya'ya ve Erivan'a göç ettirmeye başlamıştı.⁶⁸⁷ Bunlar, bölgede bulunan Müslümanları

⁶⁷⁸ ATASE, BDH-2811-26-28-5.

⁶⁷⁹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. c. I. (2005). Ankara: ATASE Yayınları, 102. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri 1914-1919*, 2001, 86. *Ermeni Partilerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*. (2003). Ankara: ATASE Yayınları, 170.

⁶⁸⁰ Amele Taburları için bakınız: Özdemir, Z. (1994). *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. İnternet: Beyoğlu, S. (2014). "Ermeniler Amele Taburlarında". *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 60, 5. <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/de7bf12f-22b5-400c-898a-ee76c4089c4e.pdf>.

⁶⁸¹ ATASE, BDH-2825-90-25-2.

⁶⁸² ATASE, BDH-2828-100-20-5 (25 Nisan 1915).

⁶⁸³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Çaykiran, G. (2014). "Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat". *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4(64).

⁶⁸⁴ ATASE, BDH-2288-14-4-1 (Belgenin devamı şöyledir: Eğer bunlar kaldıkları kasaba ve köylerde beş haneye yaklaşan surette bulunurlar ise fazlası önce nefer ailelerinden itibaren tabi oldukları kaza ve sancaklar dâhilinde arzu ettikleri İslam köylerine fakat aynı kesafeti (yoğunluğu) geçmemek ve %5 nispeti yalnız 100 adedi dâhilinde mukayyet (sınırlı) olmak şartıyla tevzi olunacaklardır. Bu halde 20 haneli İslam köyünde ancak bir hane Ermeni bulunabilir. Bu yüzden fazla haneli kasaba ve köylerde 5 haneden fazla bulunamaz. Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere de bu yolda tamim edilmiştir. Asker ailelerinin listeleri ivedilikle tertip ettirilerek mahalli memurini mülkîyeye tevdi olunmalıdır. Karargâhı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfî, (16/19 Ağustos 1915).

⁶⁸⁵ BOA, DH-ŞFR-55-A-160-1-1. Ayrıntılı bilgi için bakınız.: Çaykiran, 2019, 115-132.

⁶⁸⁶ ATASE, BDH-1329-1-76(9 Eylül 1915).

⁶⁸⁷ ATASE, BDH-2810-24-2 (18 Ağustos 1914).

tahrik ederek 1895 yılının intikamını almak üzere şenlik havası içinde Rusya'nın savaşa katılmasını kutlamışlardı.⁶⁸⁸ Bu kapsamda Erzurum'un Narman kazasından iki Ermeni köyü tamamen Rus ordusuna iltihak etmişti.⁶⁸⁹ Bulancak Ermenileri de Rus ordusuna iltihak etmek üzere Karakilise'de görülmüşler, firarilerin durdurulması için Elmalı Deresi ve Haliyas/Haliyaz? yolu tarassut altına alınmıştı.⁶⁹⁰ Bu şekilde Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi ile Osmanlı sınırına yakın İran sınırından Rusya'ya iltica eden Ermenilerin sayısı 40,000'i bulmaktaydı.⁶⁹¹ Bunların yanı sıra gönüllü birliklere yurt dışında yaşayıp seferberlik çağrısına uymayan Osmanlı vatandaşı Ermeniler de katılmaktaydı. Örneğin, Bulgaristan'da Osmanlı vatandaşı 1,124 Ermeni, askerlik çağrısına uymayarak asker firarisi sayılmışlardı.⁶⁹² Romanya'da bulunan Rus ve Osmanlı vatandaşı Ermeniler de gönüllülere katılmak üzere Ermeni komitecileri tarafından organize edilmekteydi. Bükreş'te yaklaşık 500-600 işçi ve amele takımından Osmanlı ve Rus vatandaşı Ermeni vardı. Bunlar, komiteci Erzurumlu Acid Dolabyan tarafından organize edilmekteydi. Ayrıca Bükreş'te Cenevre'den gelen A. Hairti adında bir Hınçaklı Ermeni bir merkez tesis etmiş ve Acid Dolabyan ile birlikte çalışmaya başlamıştı. Ayrıca bunlar; Bükreş, İbrail, Kalas ve Köstence'de bulunan Ermeni gençlerini Rusya'ya gitmek üzere teşvik ediyor ve Türkiye aleyhinde propaganda yapmak üzere İnknavar Hayastan (Ermenistan Muhtariyeti) adlı bir gazete neşrediyorlardı. Aynı şekilde Bükreş'te Taşnakların da bir merkezi vardı.⁶⁹³ Acid Dolabyan'ın çabaları sonucu, 24 Mart 1915'te 50 Ermeni gönüllüsü Kalas treniyle Bükreş'e hareket ettirilmişti.⁶⁹⁴ Ayrıca Kalas'tan 400, Bulgaristan'dan Romanya'ya 200 kadar Ermeni gönüllüsü Rusya'nın Reni Limanına gitmek üzere vapurlara bindirilmişti.⁶⁹⁵ Dobruca Sünne'de ise çoğu Romanya vatandaşı olmak üzere yaklaşık 100 kişi komiteci Berberyan organizatörlüğünde toplanmıştı. Sünne'de bulunan Ermeniler, seferberlik ilan edilince seferberliğe icabet etmemiş ve ayrıca *bedel-i nakdi* de ödememişlerdi. Ermeni partileri için çalıştığı tespit edilen Kiğılı Karapet, Bitlisli Avedis, Manuk, kurukahveci

⁶⁸⁸ BOA, DH-ŞFR-44-43-1-1, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918*. (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 70.

⁶⁸⁹ ATASE, BDH-510-494-1990-23(30 Aralık 1914).

⁶⁹⁰ ATASE, BDH-2828-100-20-4 (24 Nisan 1915).

⁶⁹¹ Կիրակոսյան[Kirakosyan], 1967, 258.

⁶⁹² ATASE, BDH-335-142-1-51 (52-88). Filibe, Bulgaristan'da Taşnak Partisi'nin örgütlendiği yerlerden biriydi. Taşnaksutyun kurucularından Rostom buraya yerleşmiş ve Bulgar-Makedon partileri ile ittifak arayışlarına girişmişti. Ayrıca 1901'de Taşnaksutyun III. Dünya Kongresi Filibe'de yapılmış ve Bulgaristan Dupnitsa'da Taşnaksutyun bir askerî akademi kurmuştu. İlk etapta buradan 80 subay (officer) mezun olmuştu. Dolayısıyla Filibe'de firar vakalarının çok olması bir tesadüf değildi. Günay, 2015, 29-30, İnternet:Moumdjian, G.K. (2012). *Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II*. University Of California, Los Angeles, 408.

⁶⁹³ ATASE, BDH-310-1260-9 (14 Şubat 1916).

⁶⁹⁴ ATASE, BDH-310-1260-1.

⁶⁹⁵ ATASE, BDH-310-1260-3-3 (4 Ağustos 1916).

Karapet, Erzincanlı İşhan Kirakos, Bitlisli Muşeg Markar, Bitlisli Markar, Boğos Asaduryan, Kiğılı Ovakim Artin adlı şahısların parti için para topladıkları tespit edilmişti. Toplanan bu paralar, Ermeni gönüllülerine 50 frank harçlık olarak dağıtılmaktaydı.⁶⁹⁶ Nitekim Sofya’da Taşnaklar 5,2 milyon İngiliz parası, Bükreş’te Hınçaklar 1 milyon ruble, Ermeni esnafın yardımıyla toplamda 8 milyon ruble para harcamışlardı.⁶⁹⁷ Romanya Hükümeti, topraklarında icra edilen bu faaliyetlerin önüne geçmek için *Rusya’ya gitmek üzere Ermenileri teşvik ve yardım edenler* hakkında sınır dışı edileceklerini beyan etmiş ve sonraki süreçte de Rusya’ya Ermenilerin göçünü yasaklamıştı.⁶⁹⁸ Rus ordusuna gönüllü toplamak amacıyla çeşitli meslek grubundan Ermeniler de vardı. Önceden İstanbul’da ikamet eden banker Martin Agopyan, Miratyan, Nerkaryan, mühendis Kompakyan, Rus koleji hocası ve Amerika yazarlarından Agopyan, 9 Mayıs 1916’da Osmanlı vatandaşı Vartanyan’ın evinde misafir olduktan sonra Ermenileri, Rus ordusuna gönüllü yazılmaya teşvik için Kalas ve İbrail yoluyla Köstence’ye oradan da Sünne’ye hareket etmişlerdi.⁶⁹⁹ Söz konusu şahıslar kendi aralarında yaptıkları konuşmalarda komiteci Miratyan ve Nerkaryan Rusların işgal ettiği yerlerde Müslümanlara *katliam* yapılmasını teklif ederken Martin Agopyan, Kompakyan ve Agopyan ise bilakis işgal edilen yerlerdeki Müslüman halka dostça muamele yapılması ve bu suretle Ermenilerin medeni bir millet olduğunun cihan nazarında ispat edilmesini savunmuşlardı.⁷⁰⁰ Bunların yanı sıra Osmanlı vatandaşı olan Ermeni doktorlardan Adana’dan Haykazun Nalbantyan ve Harput’tan Eduard Stepanyanist’de Ermeni gönüllü birliklerine katılmak üzere Rus yetkililere başvuranlar arasındaydı.⁷⁰¹

⁶⁹⁶ ATASE, BDH-310-1260-3 (23 Temmuz 1915).

⁶⁹⁷ ATASE, BDH-2820-69-4-7(8) (11 Haziran 1915).

⁶⁹⁸ ATASE, BDH-520-2024-3-1 (3 Ocak 1915) Taşnaksutyun Partisi ve Hınçak Partisi’nin Romanya’da yürüttükleri faaliyetler için bakınız: Sezer, C. (2015). “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun Komitelerinin Romanya’daki Faaliyetleri”. *OTAM*, 38, 157-175.

⁶⁹⁹ ATASE, BDH-359-1023-3-8 (4 Nisan 1916). Toksoy, 2007, 57.

⁷⁰⁰ Bunların arasında Banker Martin Hagopyan Bükreş’te un işleriyle meşgul bulunan Ahmet Paşa’ya bir kart göndererek mezkûr kartta “Bükreş’te imrar ettiğimiz (geçirdiğimiz) tatlı hayatı ve hatıratı unutmayacağım bu akşam Köstence’den hareket ediyorum” notunu düşmüştü. ATASE, BDH-359-1023-3-9.

⁷⁰¹ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 141.

Resim 4.1. Ermeni Gönüllü Birliklerinde Armen Garo (Karekin Pastırmacıyan),⁷⁰² Heço Ve Dro⁷⁰³

Alınan istihbarata göre, Ermeni gönüllü birlikleri şu şekilde teşkilatlandırılmıştı:

-Van Bölgesinde Antranik kumandasında 2,000 Ermeni gönüllüsü ve iki Don Kazak Taburu,

-Hamazasp kumandasında Van-Erzincan bölgesinde 1,200 Ermeni gönüllüsü ve iki Don Kazak Taburu,

-Eski Erzurum mebusu Karekin Pastırmacıyan kumandasında Culfa-Tebriz civarında 2,000 Ermeni gönüllüsü ile beş Portkai Kazak Taburu,

-Keri kumandasında Kars civarında 1,000 Ermeni gönüllüsü ve iki Kazak Taburu,

-Bulgar subayı Karekin kumandasında 5,000 Ermeni gönüllüsü,

-Hayk Pajiseliants? kumandasında Kars'ta da 2,000 Ermeni gönüllüsü vardı. Ayrıca Tiflis'te de 6,000 Ermeni gönüllüsü bulunmaktaydı.⁷⁰⁴

⁷⁰²Erzurum eski mebusu Karekin Pastırmacıyan, 500 fedaisiyle Karakilise'ye gelmiş, Bayezid, Eleşkirt, Tutak kazalarında oturan Müslümanlardan 600 kişiyi öldürmüştü. Günay, 2015, 86.

⁷⁰³ Մանգիկյան [Mancikyan], 2001, 70.

⁷⁰⁴ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 217.

Resim 4.2. Ermeni Gönüllü Birlikleri Kumandanları: Keri, Vardan Ve Hamazasp⁷⁰⁵

Sonuç olarak Osmanlı topraklarından sivil, asker ve yurt dışında yaşayan çeşitli meslek gruplarından birçok Ermeni, komiteciler ve din adamları tarafından organize edilerek Ermeni Gönüllü Birliklerine katılmak üzere yola çıkmışlardı. Bunlar, arazi yapısını çok iyi bildikleri için gönüllü birliklerde daha çok keşif eri, kılavuz ve öncü birlik olarak hizmet vermişlerdi.⁷⁰⁶ Ayrıca bunlar, görevlerine o kadar sadık bir şekilde sarılmışlardı ki Rus ordusunda baş gösteren görüş ayrılıklara rağmen sebatla savaşa devam etmişlerdi.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Մանհիկեան, Յ. (Խմբագիր). (2001). *Յուշամատենան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Արբուն-Ատլաս, երեք հատորով, 1890-1990*[*Ermeni Devrimci Daşnaksutyun Hatırası Albüm-Atlas, Üçüncü Cilt, 1890-1990*]. Գոյամարտ 1914-1925. Բ. Հատոր. Լոս Անճելլոս Քալիֆորնիա: Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի [Mancikyan, Y. (Himbagir). (2001). *Yuşamatean Hay Yeğapohakan Daşnaktstyan Albom-Atlas, yerek Hatarov, 1890-1990. Goyamart 1914-1925. B.Hator. Los Ancelis Kalifornia: Hratarakutyun Hay Yeğapohakan Daşnaksutyun Arevmtean Amerikayi Kedronakan Komitei*].

⁷⁰⁶ Lewy, G. (2012). *1915 Ermenilerine Ne Oldu?*. (Çev. C. Elitez). İstanbul: Timaş Yayınları, 168.

⁷⁰⁷ ATASE, BDH-510-494-1990-9 (14 Aralık 1914).

4.2.2. Ermenilerin Çete Faaliyetleri

Rusya'nın Osmanlı ordusunu yıpratma yöntemlerinden biri de gönüllü birliklere bağlı veya bağımsız şekilde hareket eden firari Ermeni askerlerden kurulan çetelerin faaliyetleriydi. Söz konusu çeteler, Osmanlı topraklarında milis kuvvet şeklinde hareket ederek Osmanlı ordusunu meşgul ediyorlardı. Bu kapsamda çeteler, Osmanlı toprakları yanında İran ve Rusya'da da teşkil ediliyor ve asker firarilerinin katılımıyla birlikte daha büyük gruplar halinde Osmanlı topraklarına geri dönüyorlardı. Örneğin Taşnak Partisine mensup Samson, 200 Ermeni efradıyla beraber Salmas'a gelmiş ve bölgeden topladığı 1,000'e yakın Ermeni, Ruslar tarafından silahlandırılmıştı.⁷⁰⁸ Yine aynı şekilde bir Ermeni çetesi, Yusufeli Milo(Sarıbudak)-Kobak(Yüksekoba)-Çoruh Nehri'nin solundan Osmanlı topraklarına gelmiş ve bunların Hodiçur'a geçerek kuvvetlerini artırdıktan sonra ihtilal çıkaracakları ihbarı alınmıştı.⁷⁰⁹ Yapılan tahkikatta bu çete üyelerinin Rusya'ya firar eden Hodiçurlu Ermeniler olduğu anlaşılmıştı.⁷¹⁰ Diğer bir ihbarda ise Ermeni çetelerinin Osmanlı sınırında hazırlık yaptıkları ve Bayezid'e saldıracakları bildirilmişti.⁷¹¹ Hınıs kazasının Şuşar bölgesinde de Binçemiş? yaylağından 80 kişilik bir Ermeni çetesinin geçtiği Tercan kazası Ağa köylü Mustafa tarafından ihbar edilmişti. İhbara göre, bu grubun başlarında kırmızı renkli külâh, ayaklarında dolak, her birinde üçer aşırma fişek ve boyunlarında torba ile ellerinde mavzer tüfeği vardı. Kendilerine nereye gittiklerini sorduklarında Gence'ye gideceklerini söylemişlerdi.⁷¹² Osmanlı Hükümeti, Rus destekli çete faaliyetlerine karşı sınıra tecavüz eden çetelerin ve onlara kılavuzluk edenlerin geri çekilmesine imkân vermeden imha edilmesi⁷¹³ ve hangi köyde gönüllü çeteye rast gelinir ise köyün tahrip edilmesi kararı almıştı.⁷¹⁴ Ayrıca Ermeni çetelerinin en çok giriş-çıkış yaptığı V. Hudut Mıntıkası Kumandanlığı bölgesinin tahkim edilmesini istemişti. Zira Kiskim ve İspir'e kadar alanın gerisinde istinat yoktu.⁷¹⁵ Bunların yanı sıra Erzurum

⁷⁰⁸ ATASE, BDH-2825-90-15 ATASE-BDH, 2825-90-15-1(19 Ekim 1914).

⁷⁰⁹ ATASE, BDH-2918-497-11 ATASE, BDH, 2918-497-11-1(6 Ekim 1914).

⁷¹⁰ ATASE, BDH-2825-90-13-1 (2-4)(8 Eylül 1914).

⁷¹¹ ATASE, BDH-2825-90-13-12 (26 Ekim 1914).

⁷¹² ATASE, BDH-2825-90-31.

⁷¹³ ATASE, BDH-2825-90-13-13 (27 Ekim 1914).

⁷¹⁴ ATASE, BDH-2811-26-15.

⁷¹⁵ ATASE, BDH-2825-90-13-9.

vilayeti sınırlarından Rusya'ya giriş-çıkışlar yasaklanmış⁷¹⁶, ticaretle uğraşanların da Trabzon yolunu kullanmasına izin verilmişti.⁷¹⁷

Görüldüğü üzere Ermeni komitecileri tarafından teşkil edilen çeteler, Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı ordusunun savaşa girmesine kadar geçen süreçte yoğun faaliyetler göstermişlerdi. Bu kapsamda Rus ordusu taarruza geçmeden önce, III. Ordu birlikleri yıpratılmaya ve meşgul edilmeye çalışılmıştı. Rusya'nın ilerlemesine bağlı olarak da çeteler, Ermeni Gönüllü Birliklerine katılmışlardı. Osmanlı topraklarındaki çeteler ise, Rus ordusunun ilerlemesine bağlı olarak isyan çıkarmışlar ve Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmışlardı.

4.3. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Ermeni İsyanları

Bölgede Birinci Dünya Savaşı, 1 Kasım 1914'te Rus ordusunun, Bayezid/Muson, Kağızman/Kötek, Erzurum/Narman-Oltu/Kaleboğazı noktalarından içeriye girmesiyle birlikte başlamıştı.⁷¹⁸ Doğu Cephesi'nde savaş başladığı zaman III. Ordu Kumandanı, Hasan İzzet Paşa idi. Paşa'nın idaresinde I. ve II. Köprüköy ile Azap Muharebeleri yapılmış ve Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Azap Muharebesi'nde 69 subay şehit, 158 yaralı ve iki Ermeni subay da firar etmişti. Erlerden ise, 1,914'ü şehit olmuş, 6,012'si yaralanmış, 3,069'u da esir olmuş ve 2,792'si de firar etmişti. 10,000 civarında ihtiyat süvari eri [Aşiret Süvari Alayları] da dağılarak köylerine gitmişti. Aşiret erlerinden oluşan ihtiyat süvari alaylarının dağılmasında ailelerini koruma endişesi ve cephe sıkıntısının yanında bazı aşiret liderlerinin yapmış olduğu propagandalarının da etkisi vardı.⁷¹⁹ Cephedeki bu gelişmeler üzerine Enver Paşa, 13 Aralık'ta Köprüköy (Çobandede)'e gelerek 19 Aralık 1915'te III. Ordunun kumandanlığını üstüne almış ve 22 Aralık'ta Ruslara karşı büyük bir taarruzla Sarıkamış Harekâtını başlatmıştı. Fakat harekât, 19 Ocak 1915'de büyük bir hezimetle sona ermişti.⁷²⁰

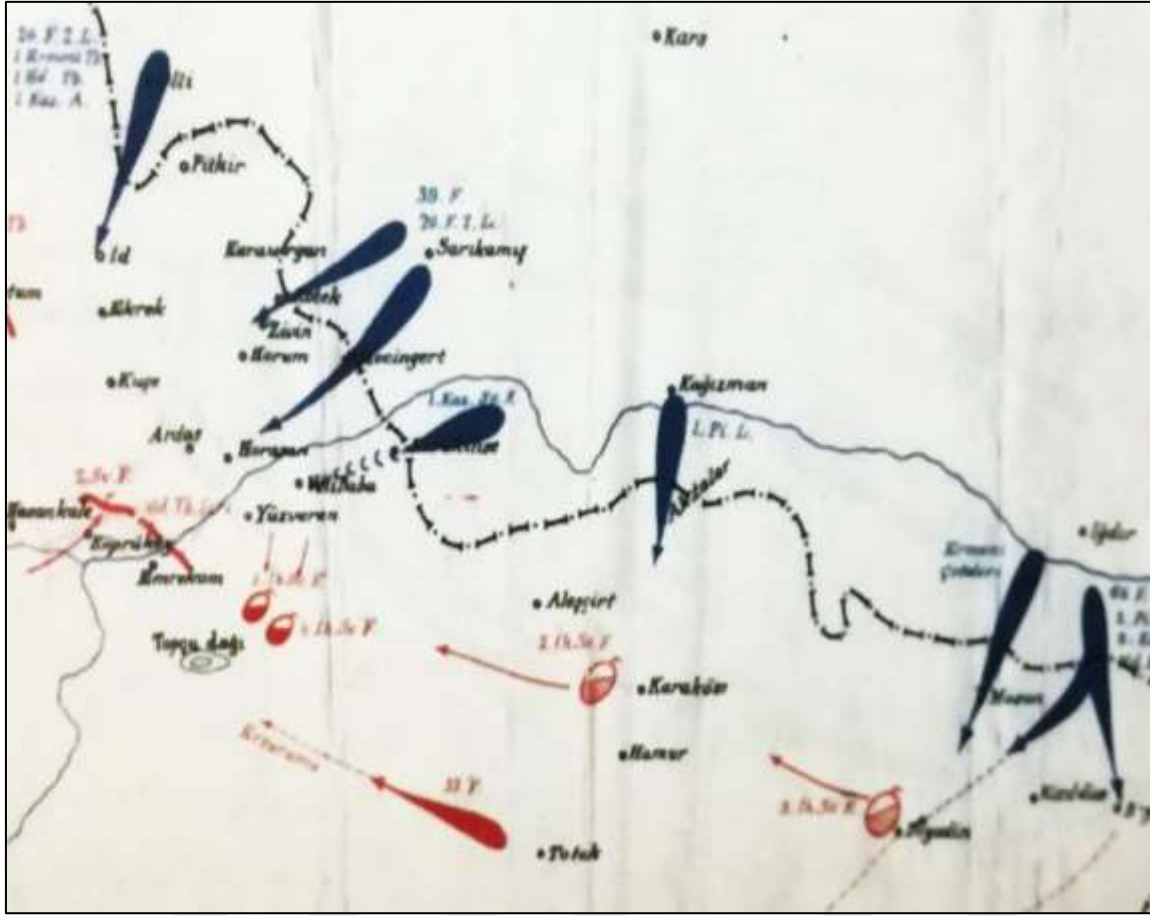
⁷¹⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, 2007, 86 (9 Ekim 1914).

⁷¹⁷ ATASE, BDH-2825-90-25-1.

⁷¹⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*. c. II. (1993). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 101.

⁷¹⁹ Sakin, O. (2014). *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 43.

⁷²⁰ Belen, 1964, 135-192.

Harta 4.1. 1 Kasım 1914'te Rus Ordusunun Osmanlı Sınırından Geçtiği Noktalar⁷²¹

Dolayısıyla Osmanlı ordusunun üst üste gelen başarısız taarruzları karşısında Doğu Anadolu'nun kapıları Ruslara açılmış ve Ruslar, 1915 ilkbaharında bütün cephe boyunca taarruz harekâtına başlayarak Oltu-Horasan-Tahirgediği hattına kadar ilerlemişlerdi. Rusların harekâtını fırsat bilen Ermeniler de çeşitli bölgelerde Rus kuvvetlerinin ilerleyişine bağlı olarak *eş zamanlı* bir şekilde ayaklanmışlardı. Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu ise, Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı ordusunun yanında yer almış, bir kısmı da İranlı Kürt aşiretleriyle birleşerek Rus ordusuna destek vermek üzere eşkıyalık faaliyetlerine başlamışlardı.⁷²²

⁷²¹ Kaynak: Çakmak, 2005, 395.

⁷²² ATASE, BDH-4-470-19-26 (4 Aralık 1914).

3.3.1. Bölgede Ermeni İsyanları

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermeniler başta olmak üzere diğer gayrimüslimler de yer yer çeşitli bölgelerde isyan etmeye başlamışlardı. Bu kapsamda Ermeniler Hodiçur⁷²³, Erzurum, Van, Bitlis, Muş, Sivas, Adana, Kayseri, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı, Bursa ve birçok yerde⁷²⁴, Süryani ve Keldaniler Mardin'de, Nasturiler de Hakkâri'de ayaklanmışlardı.⁷²⁵

Harta 4.2. Ermeni İhtilalcilerin Silahlı Faaliyet Gösterdikleri Bölgeler⁷²⁶

Bölgede ise Van ve Bitlis'te Ermenilerin Müslüman köylerine saldırıları artmış, jandarmalara ateş açılmış, Erciş ve civarında yaşayan 2,000 kadar Ermeni de dağa

⁷²³ ATASE, BDH-2825-90-13-5, 7, 8 (19 Kasım 1914). Rusya'da teşkil edilen Ermeni çetelerinden birinin Artvin civarına Kobak ve Milo arasından girerek Hodiçur nahiyesinde toplanacağı bilgisi alınmıştı. ATASE, BDH-2811-26-15-2 (10 Ağustos 1914).

⁷²⁴ Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları, 41. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni isyanları için ayrıca bakınız: Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım, 605-644.

⁷²⁵ ATASE, BDH-13-1049-17-1 (13 Ekim 1915). 1915'te Ermeni isyanları için bakınız: Sakin, 2014.

⁷²⁶ Kaynak: Մանգիկյան[Mançikyan], 2001, 65.

çıkmişti.⁷²⁷ Bitlis'te ilk Ermeni isyanı, Sarıkamış Harekâtının hezimetinden sonra Ocak 1914'te Sukur, Korsu, Ahkis, Beykeri, Arşın ve Tasu köylerinin isyan etmesiyle başlamıştı.⁷²⁸ 20 Şubat 1915'te de Bitlis'in Viris köyünde ve Muş Ovası'nda Ermeniler isyan etmişlerdi.⁷²⁹ 27 Şubat 1915'te de Muş yakınlarında 50 askerî bir Ermeni çetesine denk gelmesiyle birlikte müsademeler yaşanmış, fakat zamanında yapılan müdahalelerle olayın büyümesi engellenmişti.⁷³⁰ Ermeni kaynaklarına göre Bitlis'te yaşanan isyanlar, komiteci Rupen Ter Minasyan önderliğinde örgütlenmişti. Kendisi Sasun ve çevresinde 50,000 silahlı Ermeni ile 30,000 kadar Osmanlı askerî ve Kürt milis kuvvetleriyle müsademe etmişti.⁷³¹

Van'da ise, Ermeni hareketlenmeleri Aralık 1914'te başlamıştı.⁷³² Reşadiye'nin Pili (Alacabük) köyünde bulunan karakol Kumandanı Hasan Bey ve beraberindeki askerler katledilmiş ve Van'ın çeşitli bölgelerine isyan yayılmıştı. Gevaş kazasında da Ermeni isyanları genel bir isyan hâline dönüşmüş ve bölgede bütün telgraf telleri kesilmiş, Angel? ve Şamran köyleri uçurulmuştu. Bu sırada Gevaş, Ermeni komitecileri tarafından 20 Aralık 1914'te kuşatılmış ve telgraf tellerinin tamiri için gönderilen jandarmalarla Gevaş'ı boşaltıp Van'a giden Müslüman halk, Atlan⁷³³ köyünde Ermeniler tarafından katledilmişti.⁷³⁴ İsyanın bastırılması için müfrezeler sevk edilmiş ve Ermenilerin yatıştırılması için Van mebusu Vramyan ve bir doktor gönderilmişti. Fakat Vramyan meselenin üzerini örtmek için isyanı, Besnik firarilerinin çıkardığı bir olay olarak rapor etmişti.⁷³⁵ Olaylar karşısında Van valisi Cevdet Bey, Ermeni rüesa ile bir araya gelerek toplantı yapmıştı. Toplantı da Cevdet Bey, Ermenilere hitaben Ermeniler ve Müslümanlar arasında meydana gelebilecek herhangi bir olayda Ermenilerin müteessir olacağını, muharebenin olmadığı mahallerde bile meydana gelecek çarpışmalarda durumlarının pek

⁷²⁷ Bakar, 2009, 62.

⁷²⁸ Hocaoglu, 1976, 609.

⁷²⁹ *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'deki Ermeni ve Rumlar*, 1921, 23.

⁷³⁰ ATASE, BDH-2820-69-2-4, 20 (27 Şubat 1915).

⁷³¹ Հայրապետյան, Ա. (2015). Հայոց Պատմություն (XIX-XX դդ.) [Ermeni Tarihi]. Գյումրի: Գյումրու Մ.Նալբանդյանի Անվան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտ, 140. [Hayrapetyan, A. (2015). Hayots Patmutyun (XIX-XX dd.) Gyumri: M. Nalbantyan Anvan Petekan Mankavarcakan İnstitut].

⁷³² McCarthy vd., 2018, 205.

⁷³³ Atlan köyü, Osmanlı Hükümetine bağlı olsa da Van isyanına kadar son dört ay, Ermeni çeteleri tarafından işgal edilmişti. ATASE, BDH-528-1029-2061-6. ATASE, BDH-2820-69-2-17 (24 Şubat 1915).

⁷³⁴ ATASE, BDH-528-2061-23.

⁷³⁵ ATASE, BDH-528-2061-23-1. Gevaş kaymakamı isyan sırasında Ermenilere hitaben isyana iştirak etmemelerini ve silahlarını bırakarak teslim olmalarını istemişti. Bunun üzerine Ermeniler teslim olmadan köyü terk etmiş ve Şitak'ta ki isyana iltihak etmişlerdi. Ayrıca Gevaş kazasında bulunan Ermenilerin çoğu Van isyanına katılmak üzere bir hafta önce Van'a gitmişlerdi. Bundan dolayı kazada Ermeni sayısı azaldığı için isyan kolayca bastırılmıştı. Gevaş isyanı sırasında 50'den fazla Osmanlı askerî şehit olmuştu. ATASE, BDH-528-1029-2061-6-1.

çabuk değişebileceğini izah etmeye çalışmıştı. Bu kapsamda Cevdet Bey, Ermenilerin hadise çıkarmaması için gayret sarf etmişti. Bu esnada Rusların Kotur'dan Osmanlı topraklarına ilerlemesiyle birlikte bazı Kürt aşiretleri, alay sancaklarını Ruslara teslim etmişler ve Rus ilerleyişi karşısında Cevdet Bey, Van'da bulunan Müslümanları Bitlis'e nakletmeye başlamıştı.⁷³⁶

20 Nisan 1915'te Van merkezde Ermenilerin isyanı başlamadan önce, Van çevresinde isyanlar ve mukabil harekât özetle şöyleydi:

Bitlis hadisesinden sonra Van'da da isyan baş gösterdi. 26 Şubat 1915'te Erciş'ten Van'a hareket eden Siirt Gönüllü Taburu, geceyi Arin (Göldüzü) köyünde geçirmek üzere konakçı jandarmalardan bir jandarma ve tabur efradından iki kişiyi katletmişler ve gönüllü olan taburu ateşle karşılaşmışlardır. Taburdan sekiz kişi şehit olur ve müsademe sonrası tabur bir Çerkez köyüne iltica eder. Arin olayını tertipleyen asiler Timar nahiyesinde bulunan Ermenilerle birleşmişlerdir. İsyân hazırlıkları burada kendini göstermeye başlamıştı. 17 Mart 1915'te dokuz jandarma ile tahsildar Ömer Efendi, Arin köyünde vergi tahsil ettikleri sırada komitecilerin ani ve şiddetli ateşine maruz kalmışlardır.⁷³⁷ Jandarmalardan bir kısmı ölmüş bir kısmı yaralanmış, Ömer Efendi de kaçmayı başarmıştır. Diğer taraftan Erçek ve Timar nahiyeleri Ermenileri birleşerek Bayrak köyü üzerindeki hâkim noktaları tutarak Köşk İslam köyünü abluka altına almışlardır. Köyde birçok fecaat icrasından çekinmemişlerdir. Van merkez vilayeti iki topla tertip edilen müfrezeyi Köşk köyüne (Muradiye) göndermiş ve köye varmadan asilerin saldırısına maruz kalmışlardır. Şiddetli müsademeden sonra müfreze Köşk köyüne girmiş ve köyün halkının büyük bir kısmının feci surette katledildiğini görmüşlerdir. Müfreze, Arin köyünü komitecilerin boşalttığını anlar ve usatın Nabat (Çomaklı) civarında toplandığını haber alır. Yüzbaşı Süleyman Efendi kumandasında müfreze Nabat köyüne yaşlaştığı zaman şiddetli bir ateş içinde kalırlar. Süleyman Efendi ve üç jandarma şehit olur. Sonrasında gelen müfreze tarafından usat dağıtılır. Artık vilayetin her yerinde isyan görülüyor ve vilayette iki gündür Ermeniler pazara inip dükkânlarını açtıklarından burada da ani olaya intizar ediyorlardı. Rusya'nın Abagay ve Saray üzerinden Van'ı işgal maksatlarını kolaylaştırmak için, Van merkezde genel bir Ermeni isyanını bekledikleri gelen malumatlar arasındadır. III. Ordu, Van'da askerî tedbir alarak Erzurum ve Erzincan⁷³⁸ Seyyar Jandarma taburlarıyla bir adi cebel takımı Hakkârî'de jandarma fırkası nezdinde bulunan Van valisi de bir tabur ve topla hareket etmişti. 11 Nisan 1915'te Arin isyanını takiben Şitak(Çatak)'ta da genel bir isyan baş gösterdi. Şitak'ta Ermeni mektebi öğretmeni ve Taşnak reisi Ovsep, üzerinde mavzer tabancası ile çarşıda dolaşarak polisi tahkir etmişti. Bunun üzerine Ovsep gözaltına alınır, Şitak merkez kazası Ermeni halkına tevzi edilmiş bir silah cetveli üzerinde bulunur. Zaten bundan sonra kaza Ermenileri silahla tesadüf ettikleri herkese saldırmaya başlarlar. Bu suretle

⁷³⁶ ATASE, BDH-4-23A-4 (9 Kasım 1914). McCarthy vd., 2018, 209.

⁷³⁷ ATASE, BDH-528-2061-23-2.

⁷³⁸ ATASE, BDH-528-2061-23-4(5).

çarşıda yedi jandarma feci şekilde parçalandı. Kazada telgraf telleri kesildi ve jandarma karakollarına hücum olundu. Vakadan haberdar olan Van Valisi Cevdet Bey, Havasor (Gürpınar)'da bulunan bir müfreze'yi sevk etti. Müfreze Şitak'a gelmekte iken Havasor Ermenilerinin arkadan taarruzlarına maruz kalarak sekiz jandarma şehit oldu ve iki jandarma yaralandı. Gevaş'tan telgrafhanenin tamiri için gönderilen iki jandarma ile hat memurları pek feciane şekilde parçalandı.⁷³⁹ Müteakiben çıkarılan 11 kişilik müfreze Pirebomir? adında bir yerde pusuya uğramış iki kişi yaralanmış diğerleri ise tevkif edilmişti. Çerniçir ve Surtekir karakollarındaki jandarmalar basıldı. Güfkan ve Biçen köylerinde jandarma ve tahsildarlar bulundukları yerlerde tevkif olunmuşlar ve Havasor ile Şitak arasında bulunan 15 kişilik jandarma karakolu muhasara altına alınmıştır. 17 Mart 1915'te Şitak harekâtını idare etmek üzere Van'dan Şitak'a giden meşhur komite reislerinden İshan, yolda Türk müfrezesi tarafından maktul olarak ele geçirildi. 18 Mart 1915'te Kotur'dan Van'a sevk edilen bir taburla bir top Erçek nahiyesinde taarruza uğradı. Timar ve Erçek Ermenileri birleşerek bu taburu her taraftan kuşattılar. Bugün devam eden muharebede müfreze 18 şehit ve 24 kadar yaralı verdi. Sonuç olarak usat tepelenerek müfreze Van'a geldi. 20 Nisan 1915'te Havasor nahiyesinde Şitak kazasında her tarafta çarpışmalar devam etti.⁷⁴⁰ Bugün Gevaş'ın bağlı olduğu telgraf hatları kesilmiş durumdadır. 20 Nisan 1915'te şehirde de mukabele baş gösterdi. Her tarafta Ermeni mahallinde pek çok silahlı şahsın dolaştığı ve civar Ermeni köylerinin şehrin güneydoğusunda Erek Dağı'nda toplandıkları haber alındı. Genel asayiş durumuna göre merkezde bir ihtilalin başlayacağı anlaşılıyordu. Arin, Pirerin?, Timar, Erçek, Havasor, Şitak ve Gevaş isyanları yekdiğerini takip etti. 20 Nisan 1915 Salı gecesi merkez kasabada [Van'da] ihtilal başladı.⁷⁴¹

26 Şubat 1915 tarihli Arin köyü hadisesi dikkat çekicidir. Zira hadise Kürtlerin Ermenilerin namusuna saldırması suretiyle çıkmıştı.⁷⁴² Arin hadisesi, Birinci Dünya Savaşı'na katılmak isteyen Siirt Gönüllüleri'nin Arin köyünden geçtikleri sırada köyü yağma etmek istemelerinden dolayı çıkmıştı. Arinliler'in bu duruma silahla karşılık vermesinden dolayı da olay büyümüşü. Adı geçen gönüllülerin, gönüllü namıyla hareket eden yağmacılar olduğu ve yol boyunca geçtikleri Koçerin (Erikbağı), Kozil, Bereket köylerine de dağılarak yağma yaptıkları tespit edilmişti. Halk bu yağmacılara karşı gelmek suretiyle silahlarıyla birlikte kayıklara binerek göle açılmışlardı.⁷⁴³ Çıkan çatışmada Kürtlerden ve Ermenilerden ölenler olmuştu. Ayrıca Adilcevaz civarında iki Ermeni'yi öldürenlerin de gönüllüler olduğu tespit edilmişti. Olay sonucu suçsuz bulunan gönüllüler, Ahlat yoluyla Erzurum'a, suçlu bulunan Kürt ve Ermeniler de Divan-ı Harp'e sevk

⁷³⁹ ATASE, BDH-528-2061-23-6.

⁷⁴⁰ ATASE, BDH-528-2061-23-7.

⁷⁴¹ ATASE, BDH-528-2061-23-8. (20 Nisan 1915, Erek komiseri Mustafa Raci) Ayrıca bakınız: McCarthy vd., 2018, 211-222. Sakin, 2014, 101-109. Timar, Gevaş ve Çatak ayaklanması için ayrıca bakınız: Hocaoglu, 1976, 622-626.

⁷⁴² ATASE, BDH-4-23A-7 (28 Şubat 1915).

⁷⁴³ ATASE, BDH-2820-69-2-25 (28 Şubat 1915).

edilmişti (10 Mart 1915).⁷⁴⁴ Arin hadisesi sonrasında firar eden birçok gönüllü, Ayরেরin hadisesinde ortaya çıkmıştı. Van'a bağlı Timar nahiyesinde Ayরেরin köyünde 15-20'si Arin hadisesi firarisi olan 150 kadar Müslüman firari, jandarmanın dur emrine silahla karşılık vermiş ve 1,5 saat kadar çatışmadan sonra firariler kaçmışlardı.⁷⁴⁵ Ermeni arşiv belgesinde ise, Arin hadisesinden kaçan firariler Ayরেরin köyüne gelmişlerdi. Vergi tahsildarı Ömer Bey, koyunları sayma bahanesiyle köyü kuşatmış ve Arinliler de buna silahla karşılık vermişlerdi. Sonraki gün ise, Van'dan çok sayıda asker köye gelmiş ve hiçbir direnişle karşılaşmadan köyü yakmışlardı. 23 Nisan 1915'te de Ayরেরinli 35 silahlı genç, Ömer Bey ve Kürt eşkiyayla çarpışmışlar ve sekiz ölü vermişlerdi. Köyden ise 17 erkek öldürülmüştü. Kürtler de köyün kadınlarına tecavüz etmişti. Ayরেরinliler, 15 Temmuz 1915'te Rusların Ermenileri tehciri sırasında Kafkasya'ya göç etmiş, yolda da Bekri (Bargiri/Muradiye) Vadisi'nde Kürtlerin saldırısına uğramışlardı.⁷⁴⁶ Dolayısıyla Arin hadisesi, savaşa katılmak üzere yola çıkmış olan Kürtlerin yağmacılık maksadıyla Ermenilere saldırması sonucu meydana gelmiş bir olaydı. Arin, 1915'te Van bölgesinde isyanın ilk başladığı yer olması açısından önemlidir. Ayrıca Ermenilerin mukavemetine bakıldığında Arin köyünün, komiteciler tarafından iyi teşkilatlandırılmış bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim Kasım 1914'te Rusların Osmanlı sınırını geçmesiyle birlikte Ermeniler de isyan etmişlerdi. Bitlis'te Ermeni nüfusun yoğunluğu ve Van vilayetinin Rusya'ya hudut olması dikkate alınarak Ermeniler bu bölgeleri özellikle seçmişlerdi. Ayrıca Van vilayetindeki isyanlar, büyük bir örgütlenmenin ürünüydü. Zira bunun için Ekim 1914'te Savunma Konseyi kurulmuştu.⁷⁴⁷ Ayrıca isyan, planlı bir şekilde çevreden merkeze doğru toplanmıştı. Rusların Van'a yaklaşmasına göre de çevre köylerden Van merkezdeki isyana birçok Ermeni göç ettirilmişti. Demoyan'ın verilerine göre Van'da 23,000 Ermeni vardı.⁷⁴⁸ Köyden göç edenlerle birlikte bu sayı 70,000'e çıkmıştı.⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ BOA, DH-ŞRH-464-83-1(2). ATASE, BDH-2818-59-1-1(2).

⁷⁴⁵ ATASE, BDH-2818-59-1 (19 Mart 1915).

⁷⁴⁶ *Kedername: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı 1915*. (2014). Y. Gedik (Ed.). (Çev. D. Lokmagözyan). İstanbul: Belge Yayınları, 47.

⁷⁴⁷ McCarthy vd., 2018, 218.

⁷⁴⁸ Գեմոյան, Հ. (2015). *Մաքառելով Կյանքի ու Արժանապատվության Համար. Բնքնապաշտպանական Մարտերի Մեծ Եղևնիի Տարիներին [Haysiyet ve Varlık İçin Mücadele: Büyük Felaket Yıllarında Mukavemet]*. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 11-17. [Demoyan, H. (2015). Makarelov Kyanki u Arjanapatvutyan Hamar İknapaştpanakan Marteri Mets Egerni Tarinerim. Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyan Tangaran-İnstitut].

⁷⁴⁹ Կիրակոսյան [Kirakosyan], 1967, 311.

Nitekim Van merkezde isyan çıkana kadar geçen süreçte çevre bölgelerde çıkan isyanlarla Osmanlı ordusu meşgul edilmişti. Çünkü Ruslar, Nisan 1915'te Van Gölü kuzeyinden Malazgirt-Muş üzerinden Erzurum'un batısına doğru ilerlemek üzere harekete geçmek için fırsat yakalayabilmişlerdi.⁷⁵⁰ Dolayısıyla bu bölgelerde Ermeni komitecileri tarafından örgütlenen çeteler vardı. Ayrıca Van Gölü'nün güneyinde Nasturiler vardı ve bölge sarp dağlarla çevrili olduğu için Rus ordusunun sol tarafı emniyetli ve kuvvetli olacaktı. Bu maksatla Van şehrinde isyanın başlamasıyla birlikte Rus birlikleri, İran'da Kotur üzerinden Van/Saray'a girmişlerdi.⁷⁵¹

4.3.2. Van Ermeni İsyanı

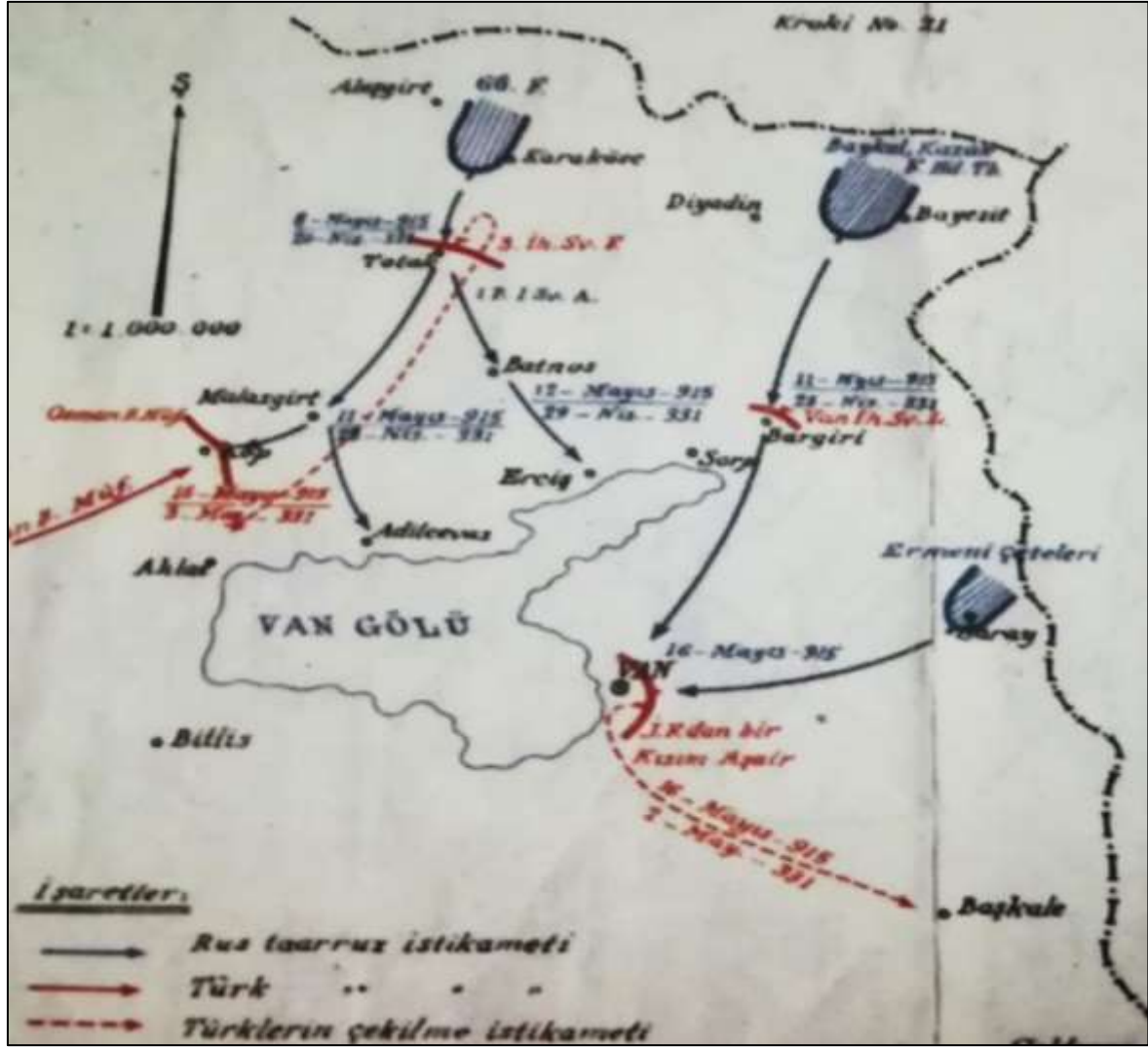
Van isyanı, esasen Rus ordusunun III. Osmanlı ordusunu yıpratma faaliyetlerinin başarıya ulaştığı bir isyandı. Ermeniler açısından ise Anadolu'da başlayan Ermeni isyanlarının bir neticeye ulaşmasıydı. Zira isyan sonrası Ruslar, Van'ı işgal etmişlerdi. Ermeni kaynaklarında Van isyanı, bir öz savunma harekâtı şeklinde ve büyük bir zaferle anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu bakış açısından kaynaklı olarak Ermenilerin bölgede yürüttükleri çete faaliyetlerinden hiçbir şekilde bahsedilmemektedir.⁷⁵² Hatta bazı kaynaklara göre *Kürtler*, Van'a saldırarak Ermenileri öldürmeye başlamışlardı. Askerî birliklerde onlara yardım etmişti.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Belen, F. (1964). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*. c. II. Ankara: Gnkur. Basımevi, 91-97.

⁷⁵¹ ATASE, BDH-2818-1-32(33).

⁷⁵² Դեմոյան [Demoyan], 2015, 11-17.

⁷⁵³ Մարտիրոսյան, Վ.Մ., (2004). *Հայոց Ցեղասպանությունը Չեռնոսևիյի Դիվանագետների Հաղորդագրություններով (1915-1918թթ.) [1915-1918 Tarihleri Arasında Alman Diplomat Belgelerine Göre Ermeni Soykırımı]*, (Թարգ. Ա.Մարտիրոսյանի). Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 22 [Martirosyan, V.M. (2004). Hayots Tseğaspanutyani Germaniatsi Divanagetneri Hağorgruyunnerum (1915-1918tt.) (Targ. A.Marukyani). Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyani Tangaran-İstitut].

Harta 4.3. Van'da Ermeni İsyanına Bağlı Olarak 8 Mayıs 1915'te Rus Ordusunun Van/Saray İstikametinde İlerleyişini Gösteren Kroki⁷⁵⁴

Van, isyan merkezi olarak özellikle seçilmiş bir yerdi. Zira Rus sınırına yakındı. Ayrıca Ermenilik ve Ermeni partilerinin başlıca merkeziydi.⁷⁵⁵ Bu kapsamda isyan öncesi komiteciler, Van bölgesinde toplanmış ve etkinliklerini artırmıştı. Buna göre, Taşnaklı mebus Vahan Papazyan, Aralık 1914'te bölgeye gelmiş ve komitacılık faaliyetlerini üstelenmişti. Taşnak üyesi Rupen Ter Minasyan ve Koryun ise jandarmaları ahıra kapatarak ateşe vermişlerdi.⁷⁵⁶ Van merkezde yaklaşık 10,000 Ermeni isyancı vardı.⁷⁵⁷ Bunların çoğu asker firarisiydi ve muntazam bir şekilde hareket ediyorlardı.⁷⁵⁸ *İsyancı Ermeni halkının askerî gücü*, çeşitli tipte toplam 1,400 silah ve bu silahlara ait 143,000

⁷⁵⁴ Kaynak: Çakmak, 2005, 408.

⁷⁵⁵ ATASE, BDH-2820-69-2-54 (26 Şubat 1915).

⁷⁵⁶ Suny, 2016, 289-290.

⁷⁵⁷ McCarthy vd., 2018, 227. Sakin, 2014, 169.

⁷⁵⁸ ATASE, BDH-2820-69-3-1.

cephaneydi.⁷⁵⁹ Bunlar, 18 Nisan'da Aram Manukyan tarafından kurulan Ermeni Öz Savunma Askerî Komitesi tarafından organize edilmişti.⁷⁶⁰ Van'da mevcut Osmanlı askerî gücü ise şu şekildeydi:

- 400 kişilik XIV. Hudut Taburu,
- 400 kişilik Van ve Bitlis Depo Taburu,
- 150 kişilik Müstakil Bölük,
- 400 kişilik Van Seyyar Jandarma Taburu,
- 200⁷⁶¹-300 kişilik Çerkez Gönüllü Bölüğünden ibaret olup iki adi sahra ve iki cebel

topu bulunuyordu.⁷⁶² Bu birlikler, Van valisi Cevdet Bey'in emrindeydi. Görüldüğü üzere Osmanlı birliklerinin insan gücü, yaklaşık 1,650 idi. Dolayısıyla Ermeni kuvvetleri karşısında oldukça yetersizdi. Nitekim 20 Nisan 1915'te Van merkezde isyan, tamamı asker firarisi olan ve organize bir şekilde hareket eden komiteci Ermenilerin Müslüman mahallesine ve karakollara ateş açmasıyla başladı.⁷⁶³ 26 günlük *şiddetli* müsademelerden sonra 17 Mayıs 1915'te Osmanlı birlikleri, Van şehrini boşaltmak zorunda kaldı.⁷⁶⁴ Osmanlı birlikleriyle birlikte Van'da bulunan Müslümanlar da şehri terk etmeye başlamışlardı. Esasen Vali Cevdet Bey, şehrin boşaltılması emrini, 12 Mayıs'ta vermişti. Müslümanların bir kısmı zaten batıya göç etmişti. Fakat bunların çoğu Ermeni komitecileri tarafından yollarda öldürülmüştü.⁷⁶⁵ 17 Mayıs'ta da son Müslüman kafilesi, Van-Hoşab istikametinde göçe başladı. Bunlar:

Çocuk, kadın, erkek, ihtiyar, malul binlerce Vanlı Müslüman, karadan yaya olarak Hoşab istikametine yürüyüşe geçti. Asırlarca birlikte yaşadıkları ve haklarında daima muhabbet ve kardeşlik hissi besledikleri Ermeni vatandaşlarının hıyaneti hesabıyla maruz-ı istilaya düşmüş olan yurtlarından

⁷⁵⁹ İnternet: Տէր Մարտիրոսեան, Յ .(1917). *Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*. [1914-1915 Yılları Arasında Van'da Büyük Olaylar]. Երևանի: Արարատ, <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999/Մեծ%20դեպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին> Erişim Tarihi: 1.9.2019[Ter Martirosyan Y. (2017). *Meds Depkeri Vaspuraganum* (1914-1915 Tuakanerin. Yerevan: Ararat].

⁷⁶⁰ İnternet: Վարդանյան, Ս. (2010). “Վանը Միջնադարից Մինչև XX. Դարի Սկիզբը[Ortaçağ'dan XX. Yüzyıla Kadar Van]”. *Պատմա-Քաղաքագիտական Հանդես*[Tarih-Filoloji Dergisi], 3, 30 [Vardanyan, S. (2010). “Vanı Micadarits Minçev XX. Dari Skizbi”. *Patma-Banasirakan Handes*]. McCarthy, 2018, 220.

⁷⁶¹ Bolhovitinov, 2014, 87.

⁷⁶² Cebel topraklarının zabiti olmadığı gibi uzun bir süredir metruk bir halde Van kalesinde bulunmaktaydı ATASE, BDH-528-2061-23-10.

⁷⁶³ ATASE, BDH-528-2061-23-11. McCarthy vd., 2018, 222. Sakin, 2014, 112.

⁷⁶⁴ ATASE, BDH-528-2061-23-21. Van isyanı sırasında Nasturiler de Hakkâri'de isyan etmişti. İsyân, bölgede bulunan jandarma ve Kürt aşiretleri ile Müslümanlar tarafından bastırılmıştı. ATASE, BDH-2820-69-3-64(65).

⁷⁶⁵ McCarthy vd., 2018, 239.

muhafaza-i⁷⁶⁶ kucaklarda narin kolları arasında taşımaktan aciz kalan valideler namuslarını canavarlar elinden kurtarmak için ciğerlerini terke razı gösteriyordu. Yürümekten bitap kalan ihtiyar, malul kadın ve erkek, yol kenarında terk-i hayat ediyordu. Irz ve namusunu her şeyini feda ederek çırlı çıplak kaçmakta olan alıştıkları uzun bir seferin tevlit ettiği afetten ayakları şişmiş aç kızlar, çılgın sesli anneler, hali meyasane düşünen ihtiyarlar, facianın içinde yürümekten bitap kalmış parçalanmış, yarılmış ayaklarını artık sürüklemeye takatları olmayarak imdat talep eden mecnun nazarlı çocuklar, velhasıl ölüme doğru yürüyen bu *sebil beşerin* maruz kaldığı felaket tasvir ve tasavvurun fevkindedir.⁷⁶⁷

Müslümanlar karadan bu şekilde ilerlemeye çalışırken Van Gölü'nden de 40 gemi göçmen Tatvan'a sevk olunmuştu. Buradan da yelkenli gemilerle başka yerlere geçiyorlardı.⁷⁶⁸ Bunlardan Adilcevaz sahiline yanaşanlar, Ermeni eşkıyası tarafından katlediliyordu. Ayrıca köylerden firar edenler, Ermenilerin girdikleri köylerdeki Kürtleri katlettiklerini haber veriyordu.⁷⁶⁹ Gevaş-Bitlis yolundan iltica eden Müslümanları katletmek isteyen Ermeniler ise, yolun muhafazasına memur edilen Kendal Çavuş'un kumandasındaki müfreze sayesinde korunmuştu. Ermeni asilerden de sekiz kişi öldürülmüştü.⁷⁷⁰ Dolayısıyla Van'dan yaklaşık 100,000 Müslüman, Bitlis istikametine göçe başlamıştı.⁷⁷¹ Van'da kalan Müslümanlar ise baltalarla testerelerle parça parça edilerek katledilmişti. 17 Mayıs 1915'te Ermenilerin Van merkezde tatbik ettikleri bu katliamı tarih işitmemişti. 18 Mayıs akşamına kadar da bu *sahne-i katal* devam etmiş⁷⁷² ve 20 Mayıs 1915'te de Rus müfrezeleri Van'a girmişlerdi.⁷⁷³ Nitekim Ermeniler, bu isyanla birlikte bir Osmanlı kolordusunun meşguliyetine, Van ve Bitlis gibi iki vilayetin istila edilmesine ve III. Orduyu uzun ve pek büyük bir harekât icrasına sebebiyet vermişlerdi.⁷⁷⁴ İsyanın Van şehrinde devam ettiği sırada Van'ın çevre bölgelerinde de Ermeni isyancılar, Müslüman köylerini basıp halkını, özellikle Kürtleri katletmişlerdi. Van bölgesinde bulunan Osmanlı birlikleri ise, her bölgeye dağılarak isyanları bastırmaya çalışmıştı. Dolayısıyla ordunun gücü bölünmüş, Rus ordusunun ilerleyişi karşısında ordu topyekûn hareket edememiş ve Rusların Van'a yaklaşması engellenememişti. Şehrin tahliyesi

⁷⁶⁶ ATASE, BDH-528-1029-2061-6-2.

⁷⁶⁷ ATASE, BDH-528-2061-23-20.

⁷⁶⁸ Doğan, Ş. (2007). *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 52.

⁷⁶⁹ ATASE, BDH-528-1029-2061-6-3(4).

⁷⁷⁰ ATASE, BDH-528-1029-2061-6-2.

⁷⁷¹ BOA, DH-ŞFR-471-62 (17 Mayıs 1915).

⁷⁷² ATASE, BDH-528-2061-23-21. Van'ın tahliyesi sırasında meydana gelen olaylar için ayrıca bakınız: Sakin, 2014, 154-158.

⁷⁷³ ATASE, BDH-528-2061-23-21.

⁷⁷⁴ ATASE, BDH-528-2061-23-22.

sırasında ise birçok Müslüman şehirde ve şehirden tahliye edildikleri sıralarda geçtikleri bölgelerde Ermeni isyancıların saldırılarına maruz kalmışlar ve katledilmişlerdi. Zira Ermeniler, *vakti zamanında Ermeni köylerine saldıran Kürtlerden böylece intikam almışlardı*.⁷⁷⁵ Bunların yanı sıra Doğu Cephesi'nde savaş başladığı zaman 1,800 Kürt, Aşiret Hafif Süvari Alaylarına kayıt olmuştu. Fakat Van'ın işgalinden sonra Kürtler, Osmanlı ordusundan desteğini çekmiş ve bu alaylar dağılmıştı.⁷⁷⁶ Alayların dağılmasında en büyük etken şüphesiz Rus Kazakları ve Ermeni birlikleri/çeteleri tarafından ailelerinin katledildiğine tanıklık etmeleriydi. Katliamlardan kaçabilen çoğunluğu aşiretlerden oluşan kalabalık göçmen kitleleri, bu alayların önünden Bitlis ve Muş istikametine doğru ilerlemeye çalışıyordu. Müslüman göçmenlerin perişan ve sefil görünüşleri, erlerin moralini bozmuştu. Lime lime olmuş elbiseli, parçalanmış çıplak ayaklı düşe kalkanlar ilerlemeye çalışan çocuk ve kadınlar, bu aşiret alaylarının yakınları veya aileleriydi. Bu durum, aşiretlerin de intikam duygularını *tahrik* etmişti. Nitekim Kürt aşiretleri tarafından Hınıs ve çevresinde 38 köyde Ermenilere yönelik yağma ve katliam yapıldığı haberleri gelmeye başlamıştı.⁷⁷⁷

Sonuç olarak Van isyanı sırasında Ermenilerden, 350 fedai ölmüş, 1,000 kadar da Osmanlı askerî hayatını kaybetmişti.⁷⁷⁸ Ter Martirosyan'a göre ise, 58 Ermeni ölmüş ve 70'te yaralı verilmişti.⁷⁷⁹ Müslümanlardan ise 313,000 kişiden 194,000'i hayatını kaybetmişti.⁷⁸⁰ Ermenilerden de 24,000 kişi hayatını kaybetmişti.⁷⁸¹

4.3.3. Van'da Ermeni Geçici Hükümetinin Kurulması

20 Mayıs'ta Heço (Haçatur Amiryan) ve Dro (Drastamat Kanayan)'nın kumandasında Ermeni Gönüllü Birlikleri ve General Yudenich kumandasındaki Rus birlikleri Van şehrine girdi.⁷⁸² Şehirde bulunan Taşnaklı Aram Manukyan,⁷⁸³ birlikleri

⁷⁷⁵ Perinçek, M.B. (2007). *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri 1915-1923*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 55.

⁷⁷⁶ McCarthy vd., 2018, 245.

⁷⁷⁷ Sakin, 2014, 144.

⁷⁷⁸ İnternet: Սահակյան, Ռ. Օ. (1995). “Վասպուրականի Հայության Գոյամարտը 1915 թվականին [1915'te Van'da Ermeni Mücadelesi]”. [http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1\(19\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1(19).pdf) Erişim Tarihi: 12.02.2020. Դեմոյան [Demoyan], 2015, 17 [Sahakyan, R. O. (1995). “Vasporagani Hayutyan Goyamardi 1915 Tvakanin”].

⁷⁷⁹ Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://www.digilib.am/book/2100/2550/20001/Մեծ%20ղլապերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 1.9.2019.

⁷⁸⁰ McCarthy vd., 2018, 266.

⁷⁸¹ Դեմոյան [Demoyan], 2015, 18.

⁷⁸² Դեմոյան [Demoyan], 2015, 11-17.

sıcak bir şekilde karşıladı ve şehrin anahtarını Rus General'e teslim etti. General Yudeniy, Manukyan'a sadece Ermeni Gönüllü Birliklerinden oluşacak bir idare kurulmasını emretmişti fakat kurulacak idare, Rus ordu kumandanının emri altında olacaktı.⁷⁸⁴ Bu kapsamda iki gün sonra Van Ermeni Geçici Hükümeti⁷⁸⁵ /Van Bölgesi Ermeni Hükümeti kuruldu ve Aram Manukyan Van valisi oldu.⁷⁸⁶ Dolayısıyla Aram Manukyan yönetimi tamamen Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavarlardan oluşturmuştu. Şehirde bulunan Süryani ve Yezidiler ile iş birliği yapılmış fakat Kürtler hasım olarak görülmüştü. Manukyan idaresi, Rusların Kürtlerle iş birliği yaptığını bildiği için Kürtleri yönetimden uzaklaştırmıştı. Fakat Ruslar, Rusya'ya sadık olan Kürtlerin Van'a dönmesine izin vermişti. Aram Manukyan'ın bu duruma karşı çıkmasıyla birlikte çoğu Kürt olmak üzere Müslüman mülteciler, çekildikleri dağlarda kalmaya devam etti.⁷⁸⁷

Nitekim Van vilayeti, Ermeni Geçici Hükümeti tarafından Rusya'ya bağlı bir vilayet şeklinde teşkilatlandırıldı. Buna göre idare teşkilatı ve atanan Ermeni idareciler şu şekildeydi: Van merkezde Valilik; Vali Aram Manukyan, Vilayet İdaresi; Aram Manukyan, Mali İşler; Kevork Çiteçyan, Siyasi İdare; Petros Mozyan, Eğitim İşleri; Mikayel Minasyan, Tarımsal Faaliyetler; Haçik Zenobyan, Sağlık İşleri; Dr. Ardaşes Babalyan, Ticari İşler; Hamazasp Ter Poğosyan, Emniyet Müfettişliği; Davit Papazyan, Yargı; Rupen Şatvoryan, İl Özel İdaresi; Armenak Pohanyan idaresindeydi. Ayrıca Valilik teşkilatı altında Taşra İdaresi ve Kazalar idaresi bulunmaktaydı. Buna göre, Van vilayeti kendi içinde 14 kazaya (gavarak) ayrılmıştı. Bunların başına da Ermeni kaymakamlar atanmıştı.⁷⁸⁸ Fakat kısa bir zaman sonra, Ekim 1915'te vilayete Ermeni idareciler yerine Rus idarecileri ve vali olarak da General Pavel Voronov atandı. Göreve gelen vali Voronov, Van'da Ermenilerden bir milis kuvveti kurdu. Kuvvet, Ağustos 1915'te Gönüllü

⁷⁸³ Aram Manukyan (Sargis Harutyuni Hovhannisyan): 1879'da Şusa'da doğdu. 1895'te Taşnaksutyun Partisi'ne katıldı. 1903'te Rus Çarı II. Nikolay'ın Ermeni kiliselerinin mülküne el koyma kararına karşı çıktı. Sonra Kars'a geçti. 1905'te Van'a geçti ve burada Van Taşnak Şubesi lideri oldu. Bölgede Ermenileri silahlandırdı. 1909-1911 yıllarında Ordu'da Ermeni Okulu'nun müfettişliğini yaptı. 1915'te Van isyanını örgütledi ve yönetti. İsyan sonrası Van valisi olarak atandı. 1918'de Erivan'a gitti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde İçişleri Bakanlığı yaptı. 1919'da da tifüsten öldü. Uupjau, U. (2019). “Արամ Մանուկյան. Ազգային Պետական Գործիչը [Aram Manukyan: Milli Devlet Kurucusu]”. *Պատմության Բանասիրական Հանդես*, 1, 76-91 [Saryan, A. (2019). “Aram Manukyan. Azgayin Petakan”. *Patma-Banasirakan Handes*].

⁷⁸⁴ Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20052/Մեծ%20դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

⁷⁸⁵ Ter Martirosyan'a göre, kurulan hükümetin adı; Van Ermeni Geçici Hükümeti idi. Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20052/Մեծ%20դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

⁷⁸⁶ McCarthy vd., 2018, 240.

⁷⁸⁷ Suny, 2016, 297. Kürtlerin çekildikleri dağlardan biri de Muradiye'de Sor Dağı'dır. Sakin, 2014, 149.

⁷⁸⁸ Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20052/Մեծ%20դէպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 10.02.2020.

Ermeni Birlikleri'ne katılmak üzere Amerika'dan Kafkasya'ya gelen Amerikalı Ermenilerden oluşmaktaydı. Sayıları 52'ye ulaşan kuvvetin başına Hınçaklı Petros Cankalyan geçirilmişti. Kuvvetin sayısının zamanla 200'e ulaşması planlanmıştı fakat mali sıkıntılardan dolayı sayıları 100 olarak kaldı. Kuvvetin amacı, sadece yerel güç oluşturmak ve istihbarat sağlamak değil, dağlara kaçmış olan Kürt birliklerine ve Van'a dönmüş olan Kürtlere karşı Ermenileri korumaktı. Fakat kısa zaman sonra Ermeni komitecilerinin aralarındaki muhalefet, Rusların Ermenilere karşı düşmanca tutumları ve mali kaynakların yetersizliğinden dolayı 1916 Ekim ayında birlik tasfiye edilmişti.⁷⁸⁹

Bu esnada Van'da geçici hükümetin kurulmasından sonra Bogos Nubar Paşa, Ermeni devletinin kurulacağı ümidiyle Kürtlerin de desteğini almak için Büyük Devletlerin himayesinde bir Kürt özerk yapısının kurulmasını Fransa Rus Büyükelçisi İzlovski'ye iletmişti. Fakat İzlovski, Nubar'ın talebini reddetmiş ve mesele 1915 yılında tartışma konusu olmaktan çıkmıştı.⁷⁹⁰

4.4. Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın Ermenileri Göç Ettirmeye Yönelik Uygulamaları

Van isyanı sonrası Ermeniler, bölgedeki savaş alanlarından göç ettirilmişti. Bu göçlerin ilki Osmanlı Hükümeti tarafından Osmanlı'nın güney vilayetlerine yapılmıştı. İkincisi ise, Rus ordusunun Van'ı işgalinden sonra Rus yetkililer tarafından Kafkasya bölgesine yapılmıştı.

4.4.1. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Zorunlu⁷⁹¹ Göçe Tabi Tutması

Van isyanı sırasında Osmanlı Hükümeti, III. Ordunun harekât alanını rahatlatmak için bazı tedbirler almıştı. Bunlardan ilki, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da 235⁷⁹²-250⁷⁹³ arasında sayıları değişen Ermeni komitecilerinin tutuklanması ve partilerinin

⁷⁸⁹ Սահակյան, Ռ. (2018). “Միլիցիայի Կազմակերպումը Վանի Նահանգում (1915 թ. Հոկտեմբեր – 1916 թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti'nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)].” *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 2, 149-159 [Sahakyan, R. (2018). “Militsiayin Kazmakerpumi Vani Nahangum (1915 T. Hoktember-1916 T. September). *Patma-Banasirakan Handes*].

⁷⁹⁰ Baibourtian, 2013, 226.

⁷⁹¹ Zorunlu göç ifadesi, Kemal Çiçek'in *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)* adlı eserinden esinlenerek kullanılmıştır. Çiçek, K. (2012). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: TTK Yayınları.

⁷⁹² Gürün, K.. (2001). *The Armenian File*. Mersin: Rustem, 207, *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, 2003, 205.

⁷⁹³ Ovadya, N.İ. (2013). *24 Nisan 1915*. İstanbul: İletişim Yayınları, 227-233.

kapatılmasıydı. Bunlar, Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüleri veya Müslüman katliamı sorumlularıydı.⁷⁹⁴ Taşrada tutuklananlarla birlikte bu sayı 1,000'i bulmuştu.⁷⁹⁵ Ermeni kaynaklarında ise tutuklananların sayısı; 1,000,⁷⁹⁶ 800,⁷⁹⁷ 500⁷⁹⁸ ve 600⁷⁹⁹ arasında değişmekteydi.⁸⁰⁰ Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinden de tutuklananlar vardı. Bunlar arasında ünlü Taşnak fedaileri İşhan, Vramyan, Vartan ve Koryun da vardı.⁸⁰¹ 24 Nisan kararının uygulanmasından sonra Ermenilerin tedhiş hareketleri daha çok artmıştı.⁸⁰² Osmanlı Hükümetinin aldığı diğer bir tedbir ise, 21 Mayıs 1915'te dışarıdan hiçbir Ermeni'nin Osmanlı ülkesine giriş ve çıkış yapmasının yasaklanmasıydı. Bu kapsamda 17-55 yaş arası erkek Ermeni, ülke dışına çıkamayacak ve ülkeye giriş yapamayacaktı. 2 Ağustos 1915'te de yaş aralığı daha da genişletilmiş ve 16-60 yaş arası olarak belirlenmişti.⁸⁰³ Osmanlı Hükümetinin aldığı diğer bir tedbir ise, komiteci Ermenilerin ailelerinin Osmanlı'nın güney vilayetlerine göç ettirilmesi idi. Esasen Ermenilerin göç ettirilmesi kararında Zeytun, Bitlis, Muş ve Van'da çıkardıkları isyanlar etkili olmuştu.⁸⁰⁴ Özellikle Van isyanı sırasında III. Ordu Kumandanı Kamil Paşa, ordu sorumluluk sahası içerisinde Ermenilerin uzaklaştırılmalarını Harbiye Nezareti'nden talep etmişti:

Şark darülharbi Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuratülaziz, Diyarbakır, Sivas vilayetlerinden ibaret olup harekât-ı harbiye bu sahadadır. III. Ordunun muhtaç olduğu mevad-ı iâşe bu vilayetlerden tedarik edilmektedir. Erzurum, Van, Bitlis vilayeti dâhilindeki Ermeniler düşmana firar ve iltihak ve çeteler teşkiliyle telleri ve yolları kat, halkı katl, köyleri yağma ve tahrip ediyorlar. Sivas, Diyarbakır, Mamuratülaziz vilayetlerinde meskûn Ermenilerin aynı maksat dâhilinde oldukları elde edilen silah, bomba ve ateşli silah ile meydana çıkan teşkilattan ve tertibatlarla ortaya çıkmış ve ahiren Karahisar'da zuhur

⁷⁹⁴ Tutuklamalar için bakınız: Sarıay, Y. (2012). *24 Nisan 1915'te Ne Oldu?*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık. Bakar, 2009, 68.

⁷⁹⁵ ATASE, BDH-528-2061-23-23.

⁷⁹⁶ İnternet: http://www.genocide-museum.am/trk/armenian_genocide.php, Erişim Tarihi: 13 Eylül 2014.

⁷⁹⁷ Կիրակոսյան[Kirakosyan], 1967, 294.

⁷⁹⁸ Բարսեղյան, L. (2011). *Հայերի Ցաղասպանության Օսմանյան Թուրքիայում 1915-1918 [Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Soykırımı 1915-1918]*. Հատոր II. Երեվան: Նախապետ, 11 [Barsegıyan, L. (2011). Hayeri Tseğaspanutyun Osmanyan Turkiayum 1915-1918. Hator II. Yereban: Nahapet].

⁷⁹⁹ Բարսեղյան, Վ. (2005). *Հայոց Պատմություն-7[7. Sınıf Ermeni Tarihi]*. Երեվան: Լոյս 138 [Barhudaryan, V. (2005). Hayots Patmutyün-7. Yerevan: Luyş].

⁸⁰⁰ 24 Nisan, Ermeni kaynaklarında Kızıl Pazar (Կարմիր Կիրակի) (Balakyan, K. (2014). *Ermenilerin Golgothası*. (Çev. S. Ohanian), İstanbul: Belge Yayınları, 101) ve Nisan Felaketi (Ապրիլյան Եղեռն) (Մահուկեան, Ա.Ա.(1965). *Ապրիլ 24[24 Nisan]*. Թեհրան:Մոդերն, 33[Manukyan, A.A. (1965). April 24. Tehran: Modern]) olarak geçmektedir.

⁸⁰¹ Lapcinciyan, 2010, 104-108.

⁸⁰² Türkdoğan, B. (2006). *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 65.

⁸⁰³ Bakar, 2009, 73, 89.

⁸⁰⁴ Çiçek, 2012, 44.

eden vaka ile mesuldür. Binaenaleyh ordu arazisinde bu mıntıkanın ve menzil hududumuzun geçtiği havalide gizli emeli duyulan bu anasırla meskûn bulunmuş ordunun iâşesi ve emniyeti nokta-i nazarından tehlikeli görüyorum. Ordunun harici düşmana müşkülâtla mukavemet ettiği bir anda efradın dâhiliyeye ifraz edilmesi büyük bir tehlike doğuruyor. Sonuç olarak ileride daha vahim bir durum karşısında kalmamak için arz edilen vilayetlerdeki Ermenilerin Zor ve Musul havalisine sevk ve iskâna müsaade ve dâhillere de bu konuda ordu tarafından yapılacak tebligatın sekteye uğratılmaması için gayret edilmesini istirham ederim.⁸⁰⁵

Nitekim III. Ordu, hem Rus ordusuyla hem de Ermeni isyancılarla savaşmaktaydı ve ordu birlikleri bölünmüş durumdaydı. Ayrıca Ermeniler, III. Ordu bölgesinde her yere dağılmışlardı ve yürüttükleri çete faaliyetlerinden dolayı orduya sağlıklı bir şekilde lojistik destek sağlanamıyordu. Bunlardan dolayı Kamil Paşa, Ermenilerin harekât bölgesinden uzaklaştırılmasını zaruri bir ihtiyaç olarak görmüş ve *güney* vilayetlere göç ettirilmesini talep etmişti. Zira kuzeyde Rus birliklerine iltihak edebilirlerdi.⁸⁰⁶ Hükümet, bu durumu göz önünde bulundurarak başlangıçta Erzurum, Van ve Bitlis'te bulunan Ermenilerin, Meclis-i Vükela kararını beklemeden bölgeden çıkarılmasına karar verdi.⁸⁰⁷ Sonrasında ise bu karar, 27 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelada kabul edilerek yasalaştı ve Ermenilerin bölgeden güney vilayetlere göç ettirilmesi kararı alındı.⁸⁰⁸ Buna göre kanunun maddesi, *vakt-ı seferde icrâât-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askerîyece ittihat olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat* idi.⁸⁰⁹ Anlaşıldığı üzere kanun maddesi meşru bir güvenlik tedbiriydi.⁸¹⁰ Bu tedbir, savaş mıntıkalarını içine almakta ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı gelen her kesimi kapsamaktaydı. Dolayısıyla sadece Ermeniler için çıkarılmış bir kanun değildi.⁸¹¹ Kanun maddesinin uygulanmasında ilgili valiler, III. Ordu ve IV. Ordu Kumandanlıklarıyla iş birliği halinde çalışacaklardı.⁸¹²

Kanunun yürürlüğü girmesinden sonra, 10 Haziran 1915'te Meclis-i Vükelada Ermenilerin sevk edilmesinin gerekçelerini içerir bir karar alınmıştı. Karara göre, Ermeniler, ordunun harekâtını zorlaştırıyor; erzak ve askerî malzeme nakliyatını güçleştiriyor, düşmanla iş birliği yaparak birlikte hareket ediyor, ayrıca düşman saflarına

⁸⁰⁵ ATASE, BDH-401-50-1-21(22) (19 Nisan 1915).

⁸⁰⁶ ATASE, BDH-401-50-1-30.

⁸⁰⁷ Çiçek, 2012, 34.

⁸⁰⁸ ATASE, BDH-401-50-1-3 (4 Mayıs 1915).

⁸⁰⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)*. (1995). Ankara: Devlet Arşivleri Yayınları. 8. Çiçek, 2012, 39.

⁸¹⁰ Çiçek, K. (2010). "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(6), 5.

⁸¹¹ Çiçek, 2012, 40. Türkdoğan, 2006, 71.

⁸¹² BOA, DH-ŞFR-52-282-1-1.

katılarak yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenliyor, düşmana askerî malzeme sağlıyor ve müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ediyorlardı.⁸¹³ Dolayısıyla İtilaf Devletleri adına hareket ettikleri için⁸¹⁴ Ermenilerin bölgeden sevkî, *askerî* ve *politik* bir gereklilik olarak görülmüştü.⁸¹⁵ Başlangıçta Ermenilerin göçü, Erzurum, Van⁸¹⁶ ve Bitlis bölgesi için planlanmıştı⁸¹⁷ fakat sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden de Ermeniler göç ettirilmişti. Nitekim Erzurum ve Bitlis bölgesinden Erzurum'daki komiteci olan bütün⁸¹⁸ Ermeniler, Deyr-i Zor ve Urfa⁸¹⁹ sancaklarına, Bitlis'te bulunan Ermeniler de Musul vilayetinin güney kısımlarına ve Deyr-i Zor sancağına sevk edilmeye başlandı.⁸²⁰ Muş merkezde ve Muş Ovası'nda meskûn olan bütün Ermeniler dâhile sevk edilmiş, ancak dağlık arazide yaşayan Ermeniler sevk edilmeden bulundukları yerlerde kalmışlardı.⁸²¹ Dolayısıyla Temmuz başına kadar Muş'tan Ermeniler çıkarılamamıştı.⁸²² Rus ordusunun yaklaştığını haber alan Ermenilerin çoğu isyan etmişti. Agop Kotoyan önderliğinde ayaklanan Ermenilerle 28-30 Haziran 1915'te yapılan müsademelerde 700 Ermeni fedaisi dağlara kaçmıştı. Temmuz sonuna doğru dağlara kaçan Ermenilerin sayısı 60,000-70,000'i bulmuştu.⁸²³ Ayrıca bu dönemde Demoyan'a göre Muş ve çevresinden Van'a oradan da Kafkasya'ya 109 köyden 1,500 Ermeni, Erivan ve çevresine göç etti.⁸²⁴ Ermeni kaynaklarına göre, Erzurum'dan 300,000 Ermeni, Konya ve Urfa üzerinden Musul ve Deyr-i Zor'a gitmişlerdi.⁸²⁵ Oysa Erzurum'da 1914 tarihinde Ermeni nüfusu, 125-128,000 arasında değişmekteydi.

⁸¹³ ATASE, BDH-401-50-1-36 (31 Mayıs 1915). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 2005, 131-132. Bakar, 2009, 75.

⁸¹⁴ Günay, N. (2009). "Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri". *Belleten*, 73 (267), 558-559. Türkdoğan, 2006, 70.

⁸¹⁵ Bakar, 2009, 77.

⁸¹⁶ Gerçekte Ermenilerin Van ve çevresinden uzaklaştırılması düşünülmektedir. Fakat Van, kanun maddesinin uygulanmaya başlandığı sırada Rus işgali altında bulunduğu için burada göç işlemi uygulanamadı.

⁸¹⁷ BOA, DH-ŞFR-52-282-1-1 (9 Mayıs 1915). Atnur, İ.E. (2019). *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*. Ankara: Hitabevi Yayınevi, 27.

⁸¹⁸ Çiçek, 2012, 75.

⁸¹⁹ Ermenilerin Urfa'ya sevkinden dolayı bölgede olaylar çıkmıştı. Bundan dolayı Urfa'ya sevk edilen Ermeniler ile Urfa'da sakin Ermenilerin de güney bölgelere sevk edilmesi kararlaştırıldı. Çünkü bu bölgeden uzaklaştırılmadıkları takdirde isyankâr hareketlerinden dolayı Ermenilere karşı Müslüman halk tarafından taarruz yapılabileceği ve bunu durdurabilecek jandarma kuvveti olmadığı için sevk edilmeleri zorunlu görülmüştü. ATASE, BDH-13-1049-15(1-2) (29 Eylül 1915).

⁸²⁰ ATASE, BDH-401-50-1-18 (16 Haziran 1915).

⁸²¹ ATASE, BDH-401-50-1-33(23 Temmuz 1915).

⁸²² Çiçek, 2012, 172.

⁸²³ Sakin, 2014, 233.

⁸²⁴ Դեմոյան[Demoyan], 2015, 25-29.

⁸²⁵ Svazlyan, 2013, 318-330.

Harta 4.4. 1915'te Erzurum ve Bitlis'ten Göç Ettirilen Ermenilerin Göç Güzergahları⁸²⁶

Harita 4.4. incelendiği zaman Erzurum ve Bitlis'ten yapılan göçlerde toplanma yeri Diyarbakır idi.⁸²⁷ Ayrıca Diyarbakır, Van işgali sonrası Müslüman muhacirlerin de toplandığı bir yerdi. Diyarbakır'a gelen Ermeni göçmenler buralardan Musul, Deyr-i Zor ve Urfa'ya göç ettirilmişlerdi. Ermenilerin Urfa'ya ulaşmasından sonra bölgede olaylar çıkmış ve Ermeni göçmenler buradan Deyr-i Zor sancağına gönderilmişlerdi. Nitekim Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin güney vilayetlere emniyetli bir şekilde göç etmeleri için gerekli tedbirleri almış fakat savaş koşullarında suiistimallerin, münferit öldürme olaylarının ve bulaşıcı hastalıkların önüne geçememişti.⁸²⁸ Ayrıca Ermeni kabilelerinin geçtiği bölgelerde yaşayan Kürt aşiretlerinin saldırıları da engellenememişti. Anadolu'da Ermenilerin göçü, bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Erzurum ve Bitlis,

⁸²⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, 2007.

⁸²⁷ 27 Mayıs 1915'ten önce Erzurum, Van, Zeytun ve Maraş'ta bulunan Ermenilerin bir kısmı Konya'ya sürgün edilmişti (Çiçek, 2012, 45) ancak Ermenilerin buraya sevk edilmesinde sakıncalar ortaya çıkınca Ermeniler, Deyr-i Zor'a yönlendirilmişti. Atnur, 2019, 24.

⁸²⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, 1995, 6.

Suriye'deki varış noktasına çok uzak olduğu için buradan göç ettirilen Ermeniler arasında ölüm oranları *fazlaydı*. Uzak mesafe, geçtikleri bölgelerde Kürt eşkıyaların saldırılarına daha uzun süre maruz kalmak ve uzun yolculukta yiyecek ve diğer yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasında sıkıntılar yaşamak anlamına geliyordu.⁸²⁹ Ayrıca kabilelerin geçtikleri bölgelerde arazi yapısının sarp ve dağlık olması da kabilelerinin korunmasını zorlaştırmıştı. Bundan dolayı özellikle Kürtlerle meskûn bölgelerden geçen kabilelere saldırılar olmuştu.

Ermeni kaynaklarına göre, Kürtlerin kabilelere saldırmasının çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan biri çapulculuktandı. Bunlar, kötü koşullarından kurtulmak için Ermenileri soyuyorlardı.⁸³⁰ Diğer bir sebebi ise, Kürtlerin Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde bağımsız bir Kürt devleti kurmak içindi. Bunun için Kürt milliyetçileri, Büyük Devletlerle iş birliği yapmış ve Ermeni devleti kurulması fikrine karşı çıkmıştı. Bundan dolayı Ermeni katliamlarına büyük bir Kürt kitlesi katılmıştı ve Kürtlerin bu sorumluluğu inkâr edilemez bir gerçektir.⁸³¹ Hovhannisyan'a göre ise; Ermeni-Kürt çatışmasıyla Kürtlerin Ermenilere saldırmasının dört nedeni vardı: Birincisi, Kürtlerin aşiret şeklinde ayrılmış olması ve bu aşiretlerin reisleri, ağaları ve şeyhlerinin; II. Abdülhamid başta olmak üzere Osmanlı idarecileri ve ordu mensuplarının göçebe Kürtleri de teşvik ederek Ermenilere karşı hareket etmesiydi. İkincisi; iki unsurun yaşam tarzının farklılığından kaynaklıydı. Ermenilerin gelişim düzeyi kapitalist bir gelişim göstermişken Kürtler ise, feodal bir yapıda hareket etmişlerdi. Üçüncüsü; din farklılığıydı. Dördüncü ise; Osmanlı Hükümeti ve aydınlarının Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bir Ermeni devleti kurulması tehlikesine karşı Kürtlere korkutma politikası uygulamalarıydı. Dolayısıyla bu nedenlerden dolayı Kürtler, bu sürece katılmışlardı.⁸³² Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kürtlerin Ermenilere muhalif bir tavır alması, Van isyanı sırasında birçok Kürt'ün mülteci durumuna düşmesi ve katledilmesi sebepler arasındaydı. Bundan dolayı Erzurum'da kabileler yola çıktığı zaman 500 kişilik bir Ermeni kafilesi, Erzincan ve Erzurum arasında Kürtler tarafından saldırıya

⁸²⁹ Lewy, 2012, 260.

⁸³⁰ Պողոսյան[Poğosyan], 1991, 215.

⁸³¹ Baibourtian, 2013, 352, 231.

⁸³² İnternet: Հովհաննիսյան, Ն. (2016). “Քրդերի Մասնակցությունը Հայերի Ցեղասպանությանը: Քրդական Գործոնը Արևմտյան Հայաստանի Հարցի Լուծման Հայկական Հայեցակարգում [Nikolay Hovhannisyan, Kürtlerin Ermeni Soykırımı'na Katılımı: Batı Ermenistan Sorunun Çözümünde Ermeni Kavramı İçinde Kürt Faktörü]”. Երևան: Ռամկավար Ազատական Կուսակցության Հրատարակություն, 21-22 [Hovhannisyan, N. (2016). “Krderi Masnaksutyuni Hayer Tseğaspanutyani: Krdakan Gorsoni Arevmtyan Hayastani Hartsı Ludsmarı Haykakan Hayetsakargum. Yerevan: Ramgavar Azatagan Kusaksutyani Hratarakutyun] Aktaran Պետրոսյան [Petrosyan], Վ. 205. http://www.armin.am/images/menus/2746/Vahram_Petrosyan.pdf, Erişim Tarihi: 01.03.2020.

uğramış ve Ermenileri öldürmüşlerdi.⁸³³ Ermeniler de Kürtlere karşı, kendi aralarında kabilelerini korumak için çeteler teşkil etmişti. Örneğin Kürtlerin Ermeni kabilelerine saldırısından sonra Bayburt'ta Ermeniler, 40-50 kişilik bir çete teşkil etmişti.⁸³⁴ Bitlis'ten Ermenilerin göçü başladığı zaman 1915 Haziran'ında Patkanlı Kürtler, Sasun bölgesinde birçok köye saldırarak Ermenileri öldürmüşlerdi.⁸³⁵ Aynı şekilde Sasun Karavank köyü ve Muş'un Mikragom köyü Ermenileri, Kürtler tarafından katledilmişlerdi.⁸³⁶

Poğosyan'a göre; Ermeni kabilelerine saldıran Kürt aşiretleri şunlardı: Hasananlı, Cibranlı, Celali, Haydaranlı, Mandunlu, Gravi⁸³⁷, Aşkanlı, Toronlu, Mamkılı, Çavırlı, Zaza, Kızılbaz (Dersim'de yaşamayanlar) ve Kerçur aşiretleriydi.⁸³⁸ Bu aşiretler iddiaya göre, Osmanlı Devleti ile hareket eden işbirlikçi Kürtlerdi.⁸³⁹ Burkay'a göre, Ermeni kabilelerine saldıran Kürtler, Aşiret Süvari Alaylarına mensup Kürtlerdi.⁸⁴⁰ Fakat Bruinessen'in tespitine göre, 1915'te bu saldırılara Aşiret Süvari Alaylarına mensup Kürt aşiretleri katılmamışlardı.⁸⁴¹

Dersim Kürtleri, birçok Kürt aşiretinin aksine Ermenileri koruyan bir tutum sergilemişlerdi.⁸⁴² Çünkü bunlar, Osmanlı-Rus güçleri arasında tarafsız kalmışlardı. Dersim'in iç kesimlerindeki Kırmanç aşiretleri de geçiş güzergâhlarındaki Ermenileri, saklamış ve daha sonra Rus işgali altına giren kuzey bölgelere geçişlerine aracılık etmişlerdi.⁸⁴³ Ayrıca savaş sırasında Rus Kumandan Lahof ve Ermeni Murad ile Ovacık mıntıkalarında Kürtlerin egemenliğinde geçici bir siyasi varlığın kurulması konusunda antlaşmaya varmışlardı.⁸⁴⁴ Dersim Kürtlerinin bu tavrının arkasında Ermenilerin çaresizliğinden para kazanma arzusu⁸⁴⁵ ve Kürtleşmiş Ermeniler olduğu iddiası

⁸³³ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, 2007, 166 (14 Haziran 1915). Çiçek, 2012, 140.

⁸³⁴ BOA, DH-EUM-2.ŞB-71-30-1 (24 Haziran 1915).

⁸³⁵ Svazlıyan, 2013, 110-111.

⁸³⁶ Svazlıyan, 2013, 128-133.

⁸³⁷ Haziran 1913'te 500 Taşnak militanı Van ve Başkale arasında yer alan Kürt Gravi aşiretine karşı Osmanlı düzenli ordusuna katılmıştı, Kaligian, 2017, 257.

⁸³⁸ Պոփոսյան [Poğosyan], 1991, 231.

⁸³⁹ Temel, 2019, 339.

⁸⁴⁰ Burkay, 2015, 516.

⁸⁴¹ Bruinessen, M.V. (2004). *Kürtlük, Türklük, Alevilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 19.

⁸⁴² *Kedername*, 2014, 8.

⁸⁴³ Hayreni, 2015, 43.

⁸⁴⁴ İbrali, L. (2009). *Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)*. Yayımlanamamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 37.

⁸⁴⁵ Suny, 2016, 360.

yatmaktaydı.⁸⁴⁶ Burkay'a göre bu dönemde Dersim'de 20,000, Sasun'da 12,000 Ermeni, Kürtler tarafından korunmuştu.⁸⁴⁷ Fakat Dersim'e ulaşan 5,000 kişilik bir Ermeni kafilesi, Dersim eşkiyasının saldırısına uğramıştı.⁸⁴⁸

1915 yılı Ermeni-Kürt ilişkilerinin muhasebesinde en problemli alanı oluşturmaktadır.⁸⁴⁹ Zira Ermeni kayıplarının yaşandığı coğrafya, Kürtlerin Doğu ve Orta Anadolu'da yaşadıkları bölgeler, Resulayn ve Deyr-i Zor'da meydana gelmişti. Olaylara tanıklık edenlerin çoğu katillerin Kürtler, Çerkezler, eşkiyalar, başıbozuklar ve kabilelere eşlik eden jandarmalar olduğunu anlatıyordu. Ayrıca Kürtlerin Ermenileri öldürmeye zorlanmış olduğu fikrini destekleyen bir kanıt da yoktu.⁸⁵⁰ Esasen Büyük Devletler, Ermenilerin sıkıntılarının çoğunu Kürtlerden kaynaklandığını biliyordu. Fakat uluslararası görüşmelere bir Müslüman-Hristiyan hesaplaşması havası vermemek için Müslüman Kürtler ve Arapları⁸⁵¹ kazanmak adına Kürtleri bu hesaba dâhil etmemişlerdi.⁸⁵²

Sonuç olarak güney vilayetlere göç ettirilen Ermenilerin sayısı 413,067⁸⁵³-422,758⁸⁵⁴ arasında değişmekteydi. Buna göre, Erzurum'da 128,657 Ermeni'den 120,000 kişi, Bitlis'te ise 109,521 Ermeni'den 20,000 kişi göç ettirilmişti.⁸⁵⁵ Van ise Rus işgali altında olduğu için buradaki Ermeniler sevke tabi tutulamamıştı. Toplamda Osmanlı topraklarından 500,000 civarında Ermeni, Suriye ve Irak topraklarına sevk edilmiş, 350,000-500,000 civarında Ermeni Kafkasya'ya göç etmiş, savaş sırasında meydana gelen olaylar ve salgın hastalıklardan 200,000 civarında Ermeni de hayatını kaybetmişti. Bunların yanı sıra 500,000'e yakın Ermeni de Osmanlı topraklarında kalmıştı.⁸⁵⁶ Ermeni kaynaklarına göre ise 486,000 Ermeni güney vilayetlere göç ettirilmiş, Anadolu'da

⁸⁴⁶ Onay, A. (2016). *Türkiye'deki Kürt Ayaklanmaları ve Kürt Ulusçuluğunun Oluşum ve Gelişimine Etkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 107. Svazlıyan, 2013, 318-330.

⁸⁴⁷ Burkay, 2015, 516-517.

⁸⁴⁸ Sakin, 2014, 211.

⁸⁴⁹ Hayreni, 2015, 15.

⁸⁵⁰ Lewy, 2012, 346-350.

⁸⁵¹ Örneğin Ağustos 1915'te Suruç'tan Münbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden 2,000 kişilik bir kabile Arap aşiretlerinin saldırısına uğramıştı. Sakin, 2014, 290.

⁸⁵² Değirmenci, R. (2003). *Mondros'tan Gümrü'ye Türk Basınında Ermeni Sorunu (1918-1920 Alemdar ve Hadisat)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 103-120.

⁸⁵³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, 2005, 147.

⁸⁵⁴ Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri*. Ankara: TTK Yayınları, 74-75.

⁸⁵⁵ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, 2005, 147.

⁸⁵⁶ Özdemir, H., Çiçek, K., Çalık, R. ve Halaçoğlu, Y. (2010). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK Yayınları, 109.

300,000 Ermeni kalmıştı. Kafkasya'ya göç edenlerin sayısı ise yaklaşık 300,000 Ermeni idi.⁸⁵⁷

4.4.2. Rusların Ermenileri Zorunlu⁸⁵⁸ Göçe Tabi Tutması

Van, 20 Mayıs 1915'te Ruslar tarafından işgal edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı Hükümetinin 27 Mayıs 1915'te III. Ordu mıntıkasının güvenliği için aldığı geçici kanun Van'da uygulanamamıştı. Dolayısıyla Van'da bulunan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerine göç ettirilememişti. Fakat Ruslar, askerî tedbirler gereği Ermenileri kuzeye göç ettirmişlerdi. Esasen Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinden Ermenilerin göçü daha Birinci Dünya Savaşı'nın başında başlamıştı. Bu göçler, Rus ordusunun yanında yer almak ve Osmanlının sınır bölgelerinde nüfus çoğunluğu oluşturmak üzere Kafkasya bölgesine yapılmıştı. Bu kapsamda Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya göç edenlerin sayısı 33, 078 Ermeni idi. Mart 1915'te ise Erivan'da Osmanlı ülkesinden göç etmiş 50,000'den fazla Ermeni vardı.⁸⁵⁹ İran'dan (Tebriz, Hoy, Urmiye ve Dilman) da Kars ve Erivan'a 40,304 Ermeni göç etmişti. Ayrıca Ermenilerle birlikte 8,061 Nasturi de hareket etmişti. Ermeni müellif Tatoyan'a göre bu dönemde yaklaşık 100,000 Ermeni Rusya'ya geçiş yapmıştı.⁸⁶⁰

Çizelge 4.1. Kasım-Aralık 1914'te Erzurum ve Van Bölgesinden Göç Eden Ermenilerin Miktarı⁸⁶¹

Pasinler	12,914
Narman	655
Bayezid	1,735
Diyadin	1,111
Karakilise	6,034
Eleşkirt	7,732
Başkale	2,897
Toplam	33, 078

⁸⁵⁷ Կիրակոսյան[Kirakosyan], 1967, 44.

⁸⁵⁸ Zorunlu ifadesi, Rusların savaş koşullarında aldığı göç ettirme kararından dolayı kullanılmıştır. Diğer bir deyişle Ermeniler, gönüllü olarak Kafkasya'ya göç etmemiş, Ruslar tarafından göçe mecbur tutulmuşlardır.

⁸⁵⁹ Çiçek, 2012, 221.

⁸⁶⁰ Թաթոյան, Ռ. (2015). *Արևմտահայության Թվաքանակի Հարցը 1878-1914 Թվականներին*[1878-1914 Tarihleri Arasında Batı Ermenistan'da Nüfus Sorunu]. ՀՀ Երևան: ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 108. [Tatoyan, R. (2015). Arevmitahayutyan Tvakanaki Harts 1878-1914 Tvakanerin. Yerevan: HHGAA Hayots Tsegaspanutyan Tangaran-Institut, 2015].

⁸⁶¹ Տէր Մարտիրոսյան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/19993/Մեծ%20ղեկները%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 1.9.2019.

Temmuz 1915'te III. Ordu, mukabil bir harekât yapmış ve 25 Temmuz'da Malazgirt, 26 Temmuz'da da Adilcevaz, 3 Ağustos'ta Karaköse'yi geri almıştı. 5 Ağustos 1915'te başlayan Kılıçgediği Muharebesi'nde ise Ruslar, 11 Ağustos'ta Malazgirt'i tekrardan geri almışlardı.⁸⁶² Nitekim muharebelerde Van geri alınmamıştı, kısa süreli olarak III. Orduya ait müfrezeler, Van'a girip çıkabilmişlerdi.⁸⁶³ Dolayısıyla bu askerî hareketlilikten dolayı Rus General Yudenîç, bölgede bulunan Ermenilerin kuzeye göç etmesini emretmişti.⁸⁶⁴ Zira Rus ordusuyla beraber Ermeni göçmenler de hareket etmekteydi. Bu göçmenler, hayvan sürüleri, arabaları ve eşyaları ile birlikte hareket ederek Rusların harekât alanlarını tıkamışlardı.⁸⁶⁵ Bundan dolayı Kafkasya'ya büyük bir Ermeni göçü başlamıştı. Ermeni kaynaklarına göre, *Rusların bir miktar ihtiyatlı davranması askerî zorunluluklarla açıklanabilir ancak St. Petersburg'un Van merkezi dahil bütün vilayetteki Ermenilerin tahliye edilmesi emrini vermiş olması şaşırtıcı* idi.⁸⁶⁶ Nitekim Ermeni kaynaklarına göre, bölgeden 150,000-200,000 arası Ermeni Kafkasya'ya göç etmişti. Göç ettirilenler arasında 40,000'e yakın Süryani'de vardı.⁸⁶⁷ Bu göçmenler Van, Bulanık, Adilcevaz, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Müküs(Bahçesaray), Şatak ve Muş'tan idi.⁸⁶⁸

Ruslar tarafından plansız ve acele bir şekilde gerçekleştirilen göç kararıyla birlikte birçok salgın hastalık yayılmış ve buna bağlı olarak birçok Ermeni hayatını kaybetmişti. Örneğin 21 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar Eçmiadzin'e ulaşan Ermeni göçmenlerden 2,613'ü açlık ve hastalıktan hayatını kaybetmişti.⁸⁶⁹ Ermeni müellif Nuşervanyan'a göre toplamda açlık ve salgın hastalıklardan 50,000 Ermeni hayatını kaybetmişti.⁸⁷⁰ Nitekim göçlerle birlikte 1917 yılı itibarıyla Erivan'daki Ermeni sayısı 106,933'e ulaşmıştı. 1914-1919 yılları arasında toplamda 300,000 Ermeni, Erivan'a göç etmişti.⁸⁷¹ Ermenilerin göç etmeye başlamasından sonra 5 Ağustos 1915'te başlayan Kılıçgediği Muharebesi'nde

⁸⁶² Belen, 1964, 116-123.

⁸⁶³ Çakmak, 2005, 104.

⁸⁶⁴ McCarthy vd., 2018, 259.

⁸⁶⁵ Çakmak, 2005, 98.

⁸⁶⁶ Kevorkyan, R. (2015). *Ermeni Soykırımı*. (Çev. A.T. Ekmekçi). İstanbul: İletişim Yayınları, 468.

⁸⁶⁷ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 170-181.

⁸⁶⁸ Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://www.digilib.am/book/2100/2550/20054/Մեծ%20դէպքեր%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 1.09.2019. Կիրակոսյան [Kirakosyan], 1967, 317, *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 253.

⁸⁶⁹ İnternet: <http://lousavor-avedis.org/?p=14252>, Erişim Tarihi: 14.03.2020.

⁸⁷⁰ Նուշերվանյան, Ն. (2018). “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı].” *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, 281 [Nuşervanyan, N. (2018). “Hay Gağtaganutyun Teğabaşumı Hayorts Tsagapanutyunits Heto,” *Patmutyun yev Mşakuyt Hayagitakan Handes*].

⁸⁷¹ Aslan, Y. (2014). “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan(Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827-1922)”. *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4(63), 2618-2620.

Ruslar, 11 Ağustos'ta Malazgirt'i geri almış ve bölgeye tekrardan hâkim olmuşlardı.⁸⁷² Dolayısıyla Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine göç eden Ermeniler, Ağustos sonuna doğru Rus işgal bölgelerine geri gelmeye başlamıştı. Buna göre, 1917 yılına kadar Van'dan Trabzon ve Erzincan'a kadar olan bölgeye 140,000'e yakın Ermeni geri gelmişti. 1917 yılı itibariyle bölgeye gelen Ermeni göçmen sayısı toplamda 142,425 Ermeni'ye ulaşmıştı.⁸⁷³

Harta 4.5. Ermenilerin Haritasına Göre; 1915 Temmuz-Ağustos Aylarında Ruslar Tarafından Van'dan Göç Ettirilen Ermenilerin Göç Güzergâhları⁸⁷⁴

Harita 4.5'ten anlaşıldığı üzere Ermeni göçmenler, kuzeyde Zilan (Bargiri/Muradiye) geçidi, Diyadin ve Iğdır'dan Eçmiadzin ve Erivan'a ulaşan bir kol ile; güneyde Van/Saray ve Kotur üzerinden İran sınırından içeri, Hoy ve Dilman'a ulaşan ikinci bir kol şeklinde

⁸⁷² Belen, 1964, 116-123.

⁸⁷³ Հարությունյան, Ա. (2015). “Վանի Շրջանային Վարչության Գործունեությունը (1917 թ. Մարտ-Նոյեմբեր) [Van Bölgesi Yönetimi'nin Faaliyetleri (Mart-Kasım 1917)]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1, 66-67 [Harutyunyan, A. (2015). Vani Şrcanayin Varçutyun Gordsuneutyuny (1917 T. Mart-Noyember). *Patma Banasirakan Handes*].

⁸⁷⁴ Մանիկյան[Mancikyan], 2001, 31.

göç ettirilmişlerdi. Özellikle Zilan geçidinden yapılan göçlerde Ermeniler, Zilanlı ve Haydaranlı⁸⁷⁵ Kürt aşiretlerinin saldırılarına uğramışlardı.⁸⁷⁶ Bu saldırılarda yaklaşık 1,000⁸⁷⁷ -4,000⁸⁷⁸ arasında Ermeni hayatını kaybetmişti. Başka bir Ermeni kaynağında ise Kürtler, 40,000⁸⁷⁹ Ermeni'yi katletmişlerdi. Buna mukabil olarak Eylül 1915'te de Kazak Alayları ve Ermeni Gönüllü Birlikleri, Kürtleri cezalandırmak üzere geçtikleri bölgelerde 40 köy yakmışlar ve *Kürtleri* katletmişlerdi. Hayatta kalan Van, Bitlis, Muş ve Hınıs Kürtleri ise, Zilan geçidine ve dağlara sığınmış ve buralarda açlıktan ölmüşlerdi.⁸⁸⁰ Netice itibariyle Ruslar tarafından zorla göç ettirilen birçok Ermeni çeşitli sebeplere bağlı olarak hayatını kaybetmişti.

4.5. Erzurum ve Bitlis'in İşgal Edilmesi ile Kürtlerin Durumu

Harta 4.6. Mart 1916'ta Osmanlı ve Rus Birliklerinin Durumu⁸⁸¹

⁸⁷⁵ Kedername, 2014, 50-54.

⁸⁷⁶ Svazhyan, 2013, 220.

⁸⁷⁷ Տէր Մարտիրոսեան [Ter Martirosyan], 1917, <http://digilib.aua.am/book/2100/2550/20054/Մեծ%20ղեկները%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին>, Erişim Tarihi: 12.02.2020.

⁸⁷⁸ Sasuni, 1992, 167.

⁸⁷⁹ Սահակյան[Sahakyan], 2018, 156. Shaw ve Shaw, 2000, 380.

⁸⁸⁰ Sasuni, 1992, 167.

⁸⁸¹ Kaynak: Çakmak, 2005, 421.

1916'da Ruslar, Azap ve Erzurum Muharebelerinde başarılı olmuş ve III. Orduyu büyük ölçüde yıpratmışlardı. Böylece Rus ordusu, Trabzon-Bayburt-Erzincan'a yaklaşmış bütün cephede Rize-Kirmanşah hattına ilerleyerek 1916 yılına üstün bir şekilde girmişti.⁸⁸² Bunun üzerine General Yudenîç, İngilizlerin Çanakkale'den çekildiklerini haber alınca taarruz kararı almış ve 11-15 Ocak'ta Rus ordusu, Erzurum istikametine ilerlemişti. Erzurum Valisi Tahsin Bey de bölgeye Kuvay-ı Milliye Kumandanı olarak atanmış ve eli silah tutan iş görebilecek bütün Müslümanları silahlandırarak emrine almış, Tortum ve Hasankale'de bulunan aileleri, Erzurum'un batısına göç ettirmişti.⁸⁸³ Fakat 15 Ocak'ta Ruslar, Türk cephesini yarmış ve III. Ordu, Sakaltutan-Hasankale-Tortum hattına çekilmek zorunda kalmıştı. Böylece Ruslar, 16 Şubat 1916'da Erzurum'a girmişti. Ruslar, Erzurum'u işgal ettikten sonra buradan Muş ve Bitlis üzerine harekâta başlamış ve 17 Şubat'ta Muş'u, 2 Mart'ta Bitlis'i işgal etmişlerdi.⁸⁸⁴

Bu esnada Rusların Van, Erzurum ve Bitlis'i işgal etmiş olması, İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmişti. Bundan dolayı taraflar bir araya gelmiş ve işgal bölgelerinin paylaşılmasına karar vermişlerdi. Bu kapsamda 26 Nisan 1916'da Sykes-Picot Antlaşması yapılmış ve Fransa; Suriye'nin kıyı kesimiyle Adana ve çevresinin tamamını, İngiltere ise, Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar güney Irak ile Filistin'de Hayfa ve Akka limanlarını almıştı.⁸⁸⁵ Rusya ise Erzurum, Van ve Bitlis bölgesiyle Van'ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt arasında kalan toprakları ve Trabzon'un batısında sonradan tespit edilecek bir noktaya kadar Karadeniz kıyılarını almıştı.⁸⁸⁶ Dolayısıyla Kürtler ve Ermenilerin özerk ya da bağımsız devlet istekleri, artık Rusya'ya kalmıştı. Bu antlaşmayla birlikte Rusya kendisine bırakılan yerleri işgal etmek üzere taarruza geçmiş ve 18 Nisan 1916'da Trabzon'u, 16 Temmuz'da Bayburt'u ve 25 Temmuz'da da Erzincan'ı işgal etmişti.⁸⁸⁷

⁸⁸² Çakmak, 2005, 131.

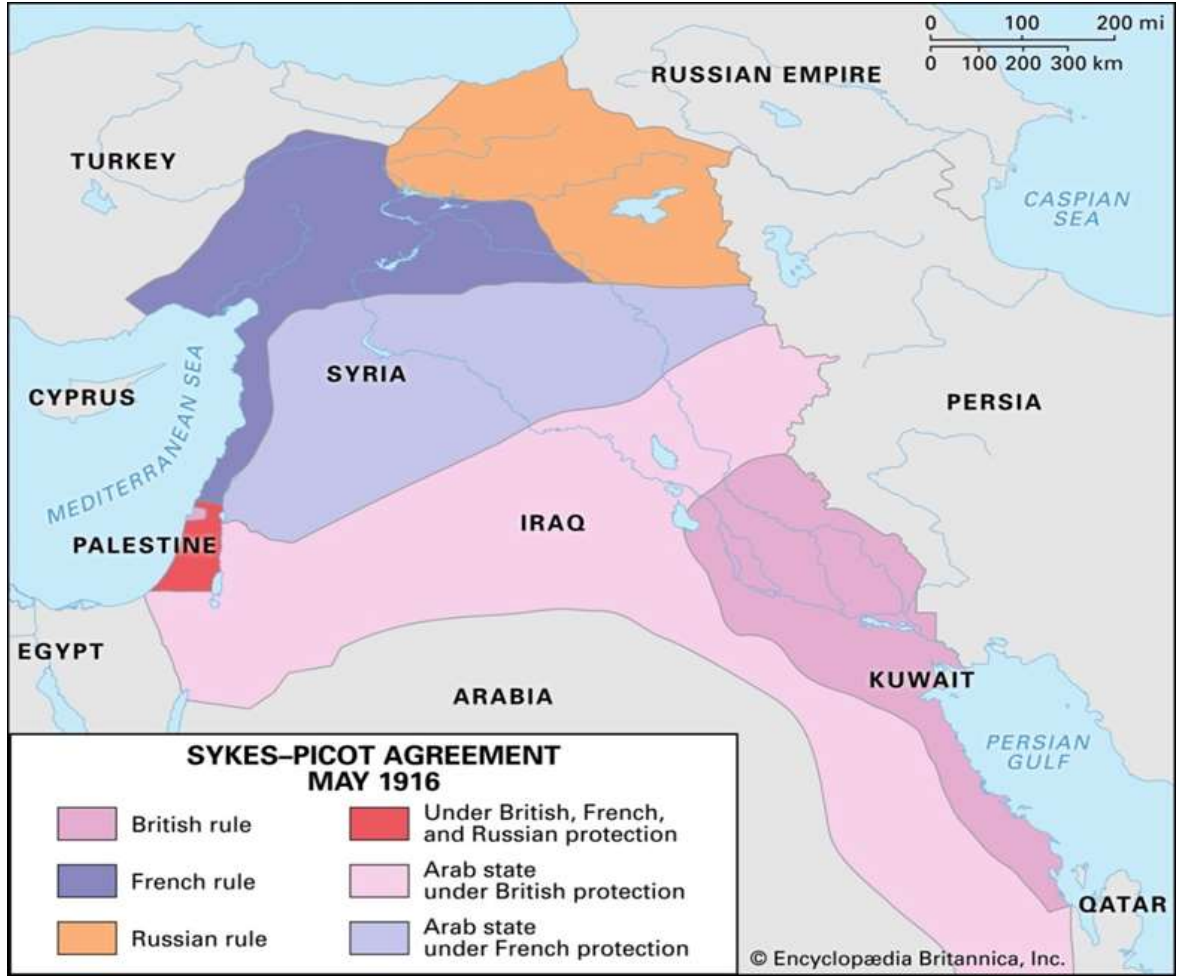
⁸⁸³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, 1993, 34.

⁸⁸⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, 1993, 114.

⁸⁸⁵ Shaw ve Shaw, 2000, 385.

⁸⁸⁶ Armaoğlu, F. (1997). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: TTK Basımevi, 125.

⁸⁸⁷ Belen, F. (1966). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*. c. III. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 3-26.

Harta 4.7. 1916 Sykes-Picot Antlaşması'na Göre Taksim Edilen Bölgeler⁸⁸⁸

Rusların bu şekilde ilerleyişi, Kürt aşiretlerini Rusya'ya yaklaştırmıştı. Bu kapsamda Kürt aşiretleri, Rus kumandanlarıyla irtibata geçmişler ve Rusya'nın himayesi altında bir Ermeni devleti kurulmasından çekinerek Kürt özerkliği fikrini iletmışlerdi. Kürtler arasında nüfuz sahibi olan Bedirhan Yusuf Kâmil, milli isteklerini General Yudenîç'e sunmuştu fakat Rus yetkilileri, siyasi koşulları bahane ederek taleplerini reddetmişti.⁸⁸⁹ Ruslardan istediği desteği göremeyen Kürtler de Osmanlı ordusunun yanında yer almaya başlamışlardı. Özellikle, Bitlis ve Muş'un işgalinden sonra bölgeye tertip edilen II. Ordu'ya bağlı XVI. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal, bölgedeki aşiretlerden büyük fayda sağlamış ve 2-6 Ağustos'ta Ruslarla yapılan savaşta Muş ve Bitlis'i geri almıştı. Bu savaşta Mustafa Kemal'e bölgedeki Kürt aşiretlerinden Mutki aşiret reisi Kürt Musa Bey⁸⁹⁰

⁸⁸⁸ Kaynak: Britannica, <https://antlasmalar.com/sykes-picot-antlasmasi/>, Erişim Tarihi: 22.11.209.

⁸⁸⁹ Baibourtian, 2013, 223.

⁸⁹⁰ Askerî Tarih Belgeleri Dergisi. (2017). *Bitlis ve Muş Muharebeleri 1916*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 66(140), 12.

ve Şeyh Hazret⁸⁹¹ gönüllüleri ile Hasananlı ve Haydaranlı Kürt aşiretlerinin büyük katkısı olmuştu.⁸⁹² Bunlar bölgede faaliyet gösteren Ermeni çetelerine karşı da savaşıyorlardı. Örneğin Kürt Musa Bey aşireti, Sasunlu ve Muşlu Ermenilerden oluşan bir çeteyle yaptığı müsademedede 40 kişiyi öldürmüştü.⁸⁹³

Dersim Kürtleri ise Ruslarla iş birliği yapmış, Osmanlı'ya karşı isyan etmişti.⁸⁹⁴ Özellikle Ermeni Gönüllü Birlikleri, Dersim Kürtleri üzerinde propaganda yaparak onları isyana teşvik etmişlerdi.⁸⁹⁵ Zira Ruslar da bu maksatla Dersim'de, bir casusluk teşkilatı kurmuşlardı. Bu yöntemle hem Ermenileri, hem de Dersim aşiretlerini savaş içerisinde Osmanlı Devleti aleyhine kullanmaya çalışmışlardı. Dersim bölgesindeki teşkilatın başında Ermeni Doktor David vardı.⁸⁹⁶ Dolayısıyla 6 Mart 1916'dan başlamak üzere Tuzla Vadisi'nde bulunan Kürtler, birkaç ağa ve seyyid önderliğinde isyan etmişler, Pülümür ve Anderes? cihetlerinde kendi mezheplerinden olan ağalara da mektuplar yazarak onları isyana teşvik etmişlerdi. İsyan eden Kürtler, nüfuzlu ağa ve seyyidlerin maddi ve manevi tesirleri altındaydı. Bölgede Rus ordusuna destek veren yaklaşık 25,000 Kürt vardı.⁸⁹⁷ Osmanlı Hükümeti bu durum karşısında Kürtlerin Rusya'ya katılımını engellemek için nüfuzlu ağa ve seyyidleri, para ve hediye ile kazanmaya çalışmıştı.⁸⁹⁸ Bunun için Vehip Paşa, 1916 Nisan ayında Erzincan'a geçmiş, *arsız* Kürtlere bol miktarda para ve hediye vermişti.⁸⁹⁹ Fakat Dersim'in kuzeyindeki isyanı engelleyememişti. 6 Mayıs 1916'da yapılan harekâtla Dersimlilerin isyanı bastırılabilirdi.⁹⁰⁰

1916 yılı sonuna doğru Kürt aşiretlerinin Osmanlı ordusuna katılımları daha da artmaya başlamıştı. Örneğin Osmanlı ordusuna destek vermek üzere Lolanlı aşireti reisi İsmailoğlu Mustafa Bey, 40 kişilik gönüllüsüyle birlikte Dizdar Kumandanı Dursun Ağa'dan cephane istemişti.⁹⁰¹ Aynı şekilde Dursun Ağa, Şavalan Aşireti reisi Musa Ağa ile

⁸⁹¹ *Bitlis ve Muş Muharebeleri*, 2017, 166.

⁸⁹² *Bitlis ve Muş Muharebeleri*, 2017, 252.

⁸⁹³ İnternet: Սահակյան, Ռ. (2011). “Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին Տարոնահայությանը Օգնության Կազմակերպումը (1916-1917 թթ.)”[Birinci Dünya Savaşı'nda Muş'ta Yardım Kuruluşları 1916-1917]. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1, 43 [Sahakyan, R. (2011). “Aracin Hamaşahayin Paterazmi Tarinerin Taronahayutyani Ognutyani Kazmakerpumi (1916-1917tt.) *Patma-Banasirakan Handes*].

⁸⁹⁴ Belen, 1966, 31.

⁸⁹⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, 1993, 214.

⁸⁹⁶ Balçioğlu, M. (2001). *Teşkilatı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 105-106.

⁸⁹⁷ Սահակյան[Sahakyan], 2011, 43.

⁸⁹⁸ ATASE, BDH-2848-181-10-9 (10 Mart 1916).

⁸⁹⁹ BOA, DH-ŞFR-515-61-1(2) (1 Nisan 1916).

⁹⁰⁰ Çakmak, 2005, 151.

⁹⁰¹ ATASE, BDH-2670-162-4-36 (23 Eylül 1916).

birlikte Ruslara karşı birlikte savaşmışlar, özellikle Rusların kabirlere karşı yapmış oldukları saldırıları birlikte def etmişlerdi.⁹⁰² Bu şekilde destek veren aşiretlere nişanlar takdim edilmeye başlanmıştı. Bu sayede Dursun Ağa, diğer aşiretleri de cepheye sevk etmeye çalışıyordu. Böylece aşiret kuvvetinden yararlanılarak kısmen de olsa ordunun yükü hafifletmeye çalışılmıştı. Bu kapsamda yerel yönetimler de aşiretleri silahlandırmaya başlamışlardı.⁹⁰³

Kürtlerin bu şekilde bir tavır almasında Rus ordusuyla birlikte hareket eden Ermeni Gönüllü Birliklerinin Kürtlere karşı yaptıkları katliamların etkisi vardı. Bu dönemde sayıları 20,000'i bulan gönüllü birlikler, yaşlı, kadın ve çocuk demeden 300-400.000 Kürt'tü katletmişlerdi. Bu katliamlara ilave olarak canlı canlı yakma, kafalarına çivi çakma, derisini yüzme vb. eylemlerle halka zulmetmekteydi.⁹⁰⁴ Bundan dolayı birçok Kürt aşireti ve bölgedeki Müslümanlar (Türk, Çerkez vs.), Rus işgal bölgelerinden batı, güney ve kuzey bölgelere göç etmeye başlamıştı.

4.5.1. Müslümanların Göçü

Bölgenin Ruslar tarafından işgalinden sonra yüzbinlerce Müslüman, mülteci durumuna düşmüştü. Özellikle Tercan-Erzincan yolu mültecilerin cesetleri ve hayvanların leşleriyle doluydu. Bu durum havaların ısınması ile bulaşıcı hastalıklara neden olmaktaydı. Bundan dolayı 1 Mart 1916'dan sonra göçmenler, Fırat Nehri güneyinden Pülümür'den güneye sevk edilmeye başlanmıştı.⁹⁰⁵ Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nın Müslümanlara maliyeti çok büyük olmuştu. Savaş alanı, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Mukri (İran'da)'ye; doğuda Erzurum'dan ve batıda Erzincan'a kadar uzanmaktaydı. Bu bölgedeki birçok meskûn yer, sakinleri üzerinde menfi sonuçlar doğuracak şekilde birkaç kez el değiştirmişti.⁹⁰⁶ Bundan dolayı 1916'dan itibaren doğudan batıya büyük bir göç başlamıştı.⁹⁰⁷

⁹⁰² ATASE, BDH-2670-162-4-38 (23 Eylül 1916).

⁹⁰³ ATASE, BDH-2670-162-4-27 (28) (16 Eylül 1916).

⁹⁰⁴ Akar, H. (2019). *Harbord Askerî Heyeti Raporu*. Ankara: ATASE Yayınları, 73.

⁹⁰⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, 1993, 137.

⁹⁰⁶ Dursun, H. (2013). *Jin Dergisinde Kürt Milliyetçiliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 15.

⁹⁰⁷ Dursun, 2013, 18.

1915 senesi başından 4 Aralık 1916 tarihine kadar 702,900⁹⁰⁸ Müslüman (Türk, Kürt, Çerkez vs.) mülteci Giresun, Samsun, Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Musul gibi vilayetlere yerleştirilmişti. 1918'e kadar bu sayı, 825,991 kişiye ulaşmıştı.⁹⁰⁹ Bunlardan Erzurum'un doğusu ile Trabzon sahillerinden gelenler Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu bölgelerine, batı ve güney Erzurum ile güney Trabzon'dan gelenler, Ankara, Kayseri ve Niğde'ye, Erzurum'un doğu ve güneydoğusundan gelenler ise Mamuratülaziz, Malatya ve Maraş'a, Van ve Bitlis'ten gelenler ise Diyarbakır, Urfa, Antep ve Adana'ya gönderilmişlerdi.⁹¹⁰ Özellikle savaş hattının Bitlis-Muş'a dayanması göçleri daha da artırmış ve Diyarbakır'a oradan Musul'a Müslüman göçleri artmıştı. 1916'da Bitlis üzerinden 22,973 kişi, Diyarbakır'a sevk edilmişti. 1915 Temmuz'undan 1916 Kasım ayına kadar Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinden toplam 158,418 Müslüman mülteci Diyarbakır'a ulaşmıştı.⁹¹¹ Müslümanlardan Türk olanlar, Maraş ve Antep'e, Kürt aşiretleri Konya ve Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına, diğer unsurlar da Malatya, Tokat ve Amasya'ya gönderilmişlerdi. Bunların içerisinde ihtiyarlar, kimsesiz kadın ve çocuklar, Diyarbakır'da Maden kasabasında Ergani ve Behrimaz nahiyelerinde iskân edilmişlerdi. Bunların sayısı, yaklaşık 100,000 idi ve bir kısmı emval-i metrukelere yerleştirilmişti.⁹¹² Ayrıca Ruslar, Muş'ta kalmış olan 400 kadar Müslümanı, ihtiyar, çocuk ve kadın demeden mal ve eşyalarıyla birlikte Muş'tan çıkarmıştı.⁹¹³ Bölgede ise Erzurum'dan 287,474, Van'dan 102,808, Bitlis'ten ise 128,228, toplamda 518,051 Müslüman göç etmişti.⁹¹⁴

4.5.2. Bölgede Kalan Müslümanlarla Ermenilerin Durumu

Bölgede kalan Müslümanlar ise, özellikle Muş ve Bitlis'te kalanlar, Rus askerî ve Ermeni çeteleri tarafından katletmiş, ırz ve namuslarına tecavüz edilmişti.⁹¹⁵ Dolayısıyla Rus işgal bölgelerinde hayatta kalmaya çalışan Müslümanların vaziyeti, mülteci durumuna düşen Müslümanlardan daha vahim bir durumdaydı:

⁹⁰⁸ Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi'nin kayıtlarına göre 1916 yılı baharında Anadolu'nun çeşitli yerlerine sığınmış olan söz konusu mültecilerin sayısı 707.504 idi. Ögün, T. (2004). *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık, 38.

⁹⁰⁹ Ögün, 2004, 39.

⁹¹⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 229.

⁹¹¹ Hakan, 2013, 31-33.

⁹¹² ATASE, BDH-2197-3-1-1 (16 Mayıs 1916).

⁹¹³ ATASE, BDH-4444-63-10-1(17 Temmuz 1916).

⁹¹⁴ Kaya, E. (2019). "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri". *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*. c. I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VA Yayınları, 97.

⁹¹⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918*, 1995, 57.

Kafkas hududunda Türklerden zapt edilmiş yerlerdeki Müslümanların hali pek fena ve her türlü yardıma nihayet derecede muhtaç oldukları cümleye malumdur. Lakin bu acıklı halleri ve muavenetine ihtiyaçları zaman geçtikçe daha şiddetli surette terfi etmektedir. Bunların pek çokları yersiz yurtsuz açlıktan kırılıp yittiler. Türklerden alınan yerlerde şimdi Rusya tebaası addedilen Türkler, Kürtler, İranîler vesair ufak tefek Müslümanların çoluk çocuğu geçen kışta soğuktan fevkalade ızdırap çektiler ve telefât verdiler. Yurtları yerle yeksan edilip biçare Türkleri -20-25 derece soğukta asker zeminlikleri yerlerindeki bacalar etrafında dörder beşer toplanıp oradan da çıkan sıcak dumanda istifade edecek dereceye düşmüşlerdir. Burada soğuktan donup ölenler veya el ve ayak kısımları donanların hattı hesabı yoktur. Köpeklerden artan kemikleri kemirerek at, öküz ve deve leşlerini yiyerek hayatta kaldıkları gibi bu felaket halen devam etmektedir. Açlıktan dolayı felaket her vakit devam etmektedir. Kazaklar, askerler ve bilhassa Ermeniler tarafından gasp ve yağma pek merhametsiz bir surette devam ediyor. Ermeniler İslamların çocuklarını, kadın ve kızlarını cebren alıyor. Çocukları Ermenileştiriyorlar. Bunların desti taarruzunda hiçbir kadının ırzı sağlam kalmıyor. Aralarında her türlü zührevi hastalık tevsi etmiştir. Tabii muavenete son derece muhtaç halde bulunurlar. Son zamanlarda Ermeniler, Müslümanlara karşı düşmanlarını tecrid ve tezyide başladılar. Kürtler ile İranîler, hükümet tarafından tevkif ettirilerek evlerini yağma ve zapt ediyorlar. Çok yerlerden Müslümanlar kaçmaya mecbur oldular, vatanlarını terk ettiler. Köy veya şehre karnını doyurmak için gelen Müslümanları “casus” diye Ermeni Gönüllüleri tevkif ediyorlar. Ermeniler, Müslümanlar aleyhinde fesat hareketlere devam ediyorlar. Ve çok yerlerde buna muvaffakta oluyorlar. Hınıs’ta açılan Müslüman Cemiyeti Hayriyesi bizim elimizdekini Anadolu Müslümanlarına erzak tevziyatına, yetim ve fakirleri iâşeye çalışmaktadır.

Hınıs efradından birçok fukara ve muhtacın ihtiyaçlarını karşılamak için Müslüman Darülacizesine iltica etmiştir. Bunların toplandıklarını gören Ermeniler, düşmanlıkla sokaklarda Müslümanlara taarruzu harbe başladılar. Hınıs Kale’nin içi ve civarı can çekişen hastalar ve ağır yaralıları ile hıncahıncı doldu. İslamların malları ve emlakları talan ve yağma oldu. Yağmacılar tarafından çocuk ve çolukları esir edildi. Pek çok masum adamlar, Ermeni efradı tarafından tevkif edildi ve Rus Hükümeti’ne teslim edildi. Yerli Rus ve Ermeni tercümanlar İslamların ifade ve cevaplarını kasten tebdil ediyordu. İslamların ceplerine eşyaların aralarında mahsus yazdırılmış kâğıtlar konarak güya teftiş neticesinde İslamlar cebinde bulunmuş olmak suretiyle Rus Hükümetine veriyorlardı. Bugün Hınıs Kale hapishanesi zavallı Anadolu İslamları ve yerli Erivan İslamları ile doludur. Ermenilerin İslamlara olan cebir ve ezaları için vakt-i fırsattır. Zavallı İslamların hali çok fenadır. Himaye etmek vazifesiyle mükellef olan hükümet tarafından hiçbir maddi ve manevi yardım yoktur. Hınıs Kale İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Darülacizesi reisi ve müdürü Mânîk Efendi İslamları himaye ettiğinden Ermenilerin ölüm tehdidine maruz kalarak hükümetten bir miktar asker almıştı. Lakin o da çok sürmeden Hınıs’tan gitti. Özetle *Doğu Anadolu* Müslümanlarının halleri perişan, çok perişan, karınları aç, kendileri çıplak ve sefil, her türlü maddi ve manevi yardımdan mahrum ve mazlum, çok mazlum haldedirler. Evleri kendi ellerinden alınmış mescit, medrese ve diğer binalar tahrip edilmiştir. Kadın ve kızların namus-u iffeti Hristiyanlar tarafından ayaklar altına alınmış ve edilmekte, birçok Hristiyanların zevk ü sefası uğruna kurban kılınmış ve

kılınmaya devam etmektedir. Her türlü salgın hastalıklar bir kıvılcım ateşi haberiyle yayılmaktadır. 1914 senesinde Kars faciaları *Doğu Anadolu* Müslümanlarının çektikleri zahmetler, sefaletler ve fecaatler çok küçük kalmaktadır. *Doğu Anadolu* İslamlarının hali son derece kötüdür. Bunların çektiklerini bir Allah'tan başka bilen yoktur. Onların ah ve vahlarını duyan işiten gören yok. Geniş Rus inkılabı içinde çalkalanmakta olan Müslümanlar bundan ekseriyetle habersiz, matbuat gafil, hükümet lakayt kabile kabile göçebelik hayatına mecbur kalmış olan yerli Erivanlı Müslümanların mahalde böyle manevi yardımlara muhtaç, haksız olarak hapishaneye atılıyorlar, açlıktan sefaletten kurtulmak ümidiyle hizmet ederlerse hizmet bedeli verilmiyor, şikâyetlerini dinleyen mesul makam yok, Kafkasya gazetelerinde yazıldığı veçhiyle bütün Kafkas İslamlarıyla Ermeniler arasındaki düşmanlık gittikçe alevleniyor. Ermeniler silahlanmaya devam ediyor. Ermeniler, Rusya'da hüküm sürmesi lazım gelen hürriyet, vicdan, adalet esaslarına rağmen İslamlar aleyhine şiddetli bir ittihatla harekete devam ediyorlar. Ermeniler *Doğu Anadolu* içlerine ve Kafkasya'nın diğer yerlerine halis Ermeni çeteleri, Ermeni askerî bölükleri "Drojenleri" teşkil ederek gönderiliyorlar. Bunlardan maksatlarının ne olduğu da belli değildir. Fakat herhalde iyi bir niyetle olmasa gerektir.⁹¹⁶

Dolayısıyla Ruslar, işgal ettiği bölgelerde Müslümanların kaderini Ermenilerin eline bırakmıştı. Bundan dolayı Ermeniler de, bölgedeki Müslümanlara karşı intikam hissiyle harekete geçmişlerdi.

Rus işgali altında kalmış bölgelerde bulunan Ermenilerin durumu ise, Ermeni yardım kuruluşları tarafından organize edilmekteydi. Ayrıca bu kuruluşlar, bölgeye Ermeni göçlerini yönlendirmek üzere faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bunlar arasında Kafkas Ermeni Yardım Komitesi, Kardeş Yardımı, Bütün Rusya Kentleri Birliği Kafkasya Şubesi vardı. Söz konusu kuruluşlar, Ermenilere beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri veriyorlardı. Örneğin Bütün Rusya Kentleri Birliği Kafkasya Şubesi, Hınıs'ta bir yetimhane açmıştı. Yetimhaneye 70 Ermeni kadın ve çocuk Muş'tan Hınıs'a göç ettirilmişti. 30 Mart 1916 itibarıyla Hınıs'a gelen Ermeni göçmen sayısı 2,000 civarındaydı. Bu kapsamda Muş'a toplamda 9,000 Ermeni gelmişti.⁹¹⁷

Ermeni yardım kuruluşlarının göçleri organize etmesinin yanı sıra Kürt saldırılarına karşı da faaliyette bulunmaktaydı. Bu maksatla Kafkas Ermeni Yardım Komitesi temsilcisi Garo Sasuni, Hınıs'ta bulunan Rus Kumandan General Midivani'den Ermenilerden müteşekkil bir milis kuvveti kurulmasını talep etmişti. Fakat Midivani bunu

⁹¹⁶ İl gazetesinin 3 Haziran 1917 tarihli "Kafkasya'daki Türkler ve İranlıların Ahvaline Dair" başlıklı makalesi. ATASE, BDH-4323-195-5 (Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi).

⁹¹⁷ Uuhwłjuwü[Sahakyan], 2011, 37.

kabul etmemiş, Sasuni'nin sadece göçmen meselesiyle ilgilenmesini istemişti. Muş'ta bulunan Rus Albay Silikov ise, Sanuni'nin talebine karşılık vererek kendisine yeterli miktarda silah vermişti. Nitekim Silikov'un desteğiyle Sasuni, Muşlu ve Sasunlu Ermenilerden oluşan 300 kişilik bir arama-tarama çetesi kurmuştu. Çete, geçimini yağmacılıkla sağlıyor ve bölgede bulunan Kürtlerle müsademe ediyordu. Aynı zamanda savaş sırasında dağınık bir halde bulunan Ermenileri, şehir merkezlerine getirmeye çalışmışlardı. Örneğin 100 kişilik Sasunlu Manuk çetesi, 3,270 Ermeni'yi Muş'a getirebilmişti. Yardım kuruluşlarının diğer bir faaliyet alanı ise, Kürtlerin esareti altında bulunan Ermenileri fidye karşılığında kurtarmaktı. Örneğin Kürtlerin esaretinde bulunan 4,000 Sasunlu Ermeni için Ermeni Göçmenleri Yardım Komitesi, Kürtlere 10,000 ruble ödemişti.⁹¹⁸

Sonuç olarak Ruslar işgal ettikleri bölgelerde yaşayan Osmanlı unsurlarının etnik yapısına bakmaksızın göç ettirmişti. Dolayısıyla Ruslar, bölgede bir Kürt veya Ermeni devleti kurmak yerine⁹¹⁹ bölgeyi Ruslaştırmak için Kafkasya'dan çeşitli unsurları bölgeye yerleştirmeyi planlamıştı. Özellikle Eleşkirt, Diyadin ve Bayezid'in ele geçirilmesinden sonra buradaki Kürtleri göç ettirerek Kuban ve Don asıllı Kazakları yerleştirmeyi planlamıştı. Ermenilerin de bulundukları bölgelerden çıkmayacaklarını hesap ederek yerleşmelerine izin vermemiş ve Kafkasya'ya göç ettirmişti.⁹²⁰ Fakat Rusların Erzurum ve Bitlis'i işgal etmeleriyle birlikte Kafkasya'ya göç eden Ermeniler, bazı Ermeni yardım kuruluşlarının organizatörlüğünde geri gelmeye başlamıştı.

4.6. Bolşevik İhtilali; Bölgeden Rus Ordusunun Çekilmesi ve Ermenilerin Müslüman Katliamı

1917 yılı itibariyle Rusya, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde nihai hedeflerine ulaşmış ve Sivas üzerinden İtilaf kuvvetleriyle birleşmek üzere Musul'a yönelmişti. Fakat Şubat 1917'de Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus Çarı II. Nikolay tahtan indirilmiş, Rusya'da demokratik bir rejim kurularak Geçici Kerensky Hükümeti kurulmuştu. Ancak geçici hükümet de Bolşevik İhtilâli (7 Kasım 1917) ile ortadan kaldırılmıştı.⁹²¹ Nitekim Rusya'da cereyan eden iktidar mücadelesi, Kafkasya'yı siyasi, askerî ve ekonomik açıdan

⁹¹⁸ Uuhuljwü[Sahakyan], 2011, 41-43.

⁹¹⁹ Bakar, 2009, 56.

⁹²⁰ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, 2015, 123.

⁹²¹ Bal, H . (2004). "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5, 25.

bir kargaşaya sokmuş ve Rus ordusunun savaş kabiliyetini de olumsuz etkilemişti.⁹²² Bu kapsamda Rusya’da ihtilalle birlikte ordu ikiye bölünmüş ve cephelerden Rus askerlerin firarları başlamıştı. Bundan dolayı Rusya, ihtilalin etkisiyle 18 Aralık 1917’de Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesi’ni imzalamış ve cepheden ordusunu çekmeye başlamıştı.⁹²³ Dolayısıyla Rus ordusundan Ermenilere, Erzincan’dan doğuda İran ve kuzeyde Trabzon’a ve oradan da Erivan’a kadar olan alan bırakılmış⁹²⁴ ve bu alanda Ruslar, 29 Aralık 1917’de yayınladığı bir kararnameyle Ermenilere kendi kaderlerini tayin hakkı tanımışlardı.⁹²⁵ Bundan cesaret alan Ermeniler de Erzurum’da 30 Ocak 1918’de bağımsızlık bildirgesini yayınlamışlar, milis teşkilatı kurmuşlar ve idarî birimlere Rusların yerine Ermeni memurlar atamaya başlamışlardı.⁹²⁶ Bunun sonucu olarak da Erzurum Garnizon Kumandanı Albay Arsen Torkom, 13 Şubat 1918’de Erzurum’da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulduğunu ilan etmişti.⁹²⁷ Fakat Rus Kafkas Ordusu Kumandanı Odişelidze, Albay Torkom’u görevden almış ve yerine Albay Morel’i⁹²⁸ tayin etmişti.⁹²⁹ Rus ordusunun çekilmeye başlamasıyla birlikte Ocak 1918’de Kürt ve Ermeni ileri gelenleri, Hınıs’ta bir Ermeni-Kürt konferansı gerçekleştirmişti.⁹³⁰ Buna göre Ermeniler, bölgede bulunan Kürtleri, Sivas’a kadar olan bölgenin Ruslar tarafından kendilerine verildiği propagandasıyla ikna etmeye çalışmışlar⁹³¹ ve Kürtleri Osmanlı ordusunun ileri harekâtı karşısında birlikte hareket etmeyi teklif etmişlerdi. Fakat Kürtler bu birliktelik çağrısına yanaşmamışlardı.

⁹²² Başak, T. (2013). “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 45, 98.

⁹²³ Belen, F. (1966). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*. c. IV. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 185-207. Antlaşma için bakınız: Yavuz, N (1995). “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 232-207.

⁹²⁴ McCarthy, 2017, 215.

⁹²⁵ Buna göre, Bolşevik Yönetimi, 11 Ocak 1918’de 13 numaralı bir kararname neşretmiş ve Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde nasıl bir politika izleyeceğini ortaya koymuştu. Bu kararnamede: “Rusya’nın işgali altında bulunan Türk Ermenistanı’ndaki Ermenilerin kendi mukadderatlarını, hatta tam bir istiklâle varıncaya kadar, serbestçe tayin hususunda haklarını *Rusya Amele ve Köylü Hükümeti*’nin desteklediğini Halk Komiserleri Sovyet’i Ermeni halkına ilân eder” demişti. Bal, 2004, 27. Toksoy, 2007, 66.

⁹²⁶ Atınur, İ.E. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: TTK Yayınları, 9.

⁹²⁷ Ղաւմբարյան, Ա. (2018). “Հայաստանի Անկախության Էրզրումի Հռչակագիրը [Ermenistan’ın Erzurum Bağımsızlık Bildirgesi]”. *Պատմության և Բանասիրական Հանդես*, 2, 258 [Gambaryan, A. (2018). “Hayastani Ankahutyun Erzrumi Hnçakagiri”. *Patma-Banasirakan Handes*]. Ayrıca bakınız: Başak, T. (2019). “Katliamlar Üzerine İnşa Edilen Siyasi Bir Proje: Ermenilerin Erzurum’da Bağımsızlık İlanı (1918)”. *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum*. c.I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VAK Kültür Yayınları, 194-197.

⁹²⁸ Erzincan’da Rus kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra eski VII. Rus Kafkas Avcı Tümeni’nin Kurmay Başkanı olan Fransız asıllı Albay Morel, şehirde kalan Ermeni birliklerinin Kumandanı idi. Tosun, U.U. (2015). “Erzincan ve Erzurum’da Ermeni Vahşeti (1918)”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1), 4.

⁹²⁹ Başak, 2019, 199-200.

⁹³⁰ Sasuni, 1992, 168.

⁹³¹ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, 1993, 438.

Nitekim Ruslardan ve bölgedeki Kürtlerden bekledikleri desteği göremeyen Ermeni Gönüllü Birlikleri ve bölgede teşkil edilmiş olan Ermeni çeteleri, Erzincan'dan başlamak üzere bölgede Müslüman halkı itlaf etmiş, ırz ve namusuna saldırmış, mallarını yağmaya başlamışlardı.⁹³² Dolayısıyla Ermeni birlikleri, Kürtlerle meskûn yerleri ele geçirip Kürtleri bölgeden uzaklaştırarak bölgenin Ermenileşmesine çalışmışlar ve bu maksatla katliamlara başlamışlardı.⁹³³

4.6.1. III. Osmanlı Ordusunun İleri Harekâtı

Erzincan Mütarekesi'nden sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya ileri harekât için emir vermişti.⁹³⁴ Harekâtın gerekçesi, Müslümanların can ve mal emniyetinin kalmaması⁹³⁵ ve Ermenilerin Müslüman halkı katletmeleri idi. Dolayısıyla Ermenilerin daha fazla güçlenmesine fırsat vermeden işgal altındaki toprakları kurtarmak için ileri harekât kararı alınmıştı.⁹³⁶ Gerekli hazırlıklar tamamlanıncaya kadar bölgede yaşanan Ermeni katliamlarına karşı, Rus Kafkas Ordusu Kumandanı Odişelidze'den Müslüman halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasını istemişti.⁹³⁷ Fakat Odişelidze bunu taahhüt ettiği halde sağlayamamıştı. Çünkü Doğu Anadolu'nun kendilerine yurt olamayacağını anlayan Ermeni birlikleri, büyük bir intikam duygusuyla Rus ordusunun arkasından geçtikleri bütün Müslüman köylerini ihrak etmiş ve halkını da katletmeye başlamışlardı.⁹³⁸ Odişelidze'ye göre, Rus ordusunun işgal ettiği yerlerde Müslüman katli hakikati yansıtmıyor ve ölen Müslüman sayısı 200'ü geçmiyordu. Ayrıca katledilen Müslümanların sayısı mübalağalı olarak aktarılmıştı. Erzincan olaylarında⁹³⁹ da

⁹³² ATASE, BDH-2910-455-9 (11 Temmuz 1917).

⁹³³ ATASE, BDH-2910-455-10 (1).

⁹³⁴ ATASE, BDH-2909-452-2-9 (11 Şubat 1918).

⁹³⁵ Toksoy, 2007, 56.

⁹³⁶ Toksoy, N. (2006). "I. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu'da Yapılan Faaliyetler". *Atatürk Dergisi*, 5(1), 149.

⁹³⁷ ATASE, BDH-2909-452-2-16.

⁹³⁸ ATASE, BDH-2908-444-8 (4 Şubat 1918).

⁹³⁹ Erzincan olaylarını Topçu Alay Kumandanı Yarbay Tverdohlebov şöyle anlatmaktadır: "Katliam bir doktor ve müteahhit tarafından organize edilmiş... 800'den fazla silahsız sivil öldürülmüş. Öldürülenler kendilerini korumak için karşı koyarlarken yalnızca bir Ermeni ölmüş. İnsanları koyun gibi kesmişler. Tutsak edip ölüme mahkûm ettikleri insanlara kendi elleriyle büyük çukurlar açtırmışlar. Bu çukurların başına insanları gruplar halinde götürmüşler ve hayvan boğazlar gibi kestikten sonra çukurlara doldurmuşlar. Çukur başındaki bir Ermeni arsız çukurdaki cesetleri sayarak "Burası 80 kişi mi oldu? Bir on kişi daha alır! Bir on daha kes!" deyince, on kişiyi daha çukura atmışlar ve üstünü toprakla kapatmışlar. Bu Ermeni müteahhit sırf eğlence olsun diye bir binadan Türklerin teker teker çıkmalarını emretmiş. Dışarı çıkanların kafalarını keserek, böylece yaklaşık 80 kadar insanı katletmiş." Tverdohlebov. (2007). *Gördüklerim Yaşadıklarım*. A. Tetik (Yay. Haz.). Ankara: ATASE Yayınları, 7. Hocaoglu, 1976, 782.

Odişelidze, failleri bizzat kendisinin cezalandıracağına dair teminat vermişti.⁹⁴⁰ Bunun üzerine Vehip Paşa, Odişelidze'ye faillerin cezalandırılmasında memnuniyetini bildirirken *Ermeni kılıcı* altından kurtulup Osmanlı tarafına iltica edenlerin şahitliklerinden katledilenlerin sayısının bir hayli çok olduğunu bildirmişti. Vehip Paşa, Odişelidze'ye katledilen Müslümanlarla ilgili şu bilgileri vermişti:

1-Ermenilerin yollarda çalıştırılacağı bahanesiyle Erzincan kazasından topladıkları 650 Müslüman'ın götürüldüğü yer meçhul olup akıbet-i ölüleri meydandadır.

2-18 Ocak 1918 tarihinde Erzincan'da bulunan Sivaslı Murat'ın emriyle şehir dâhilinde gezdirilmiş devriyeler, bütün Müslümanların Erzincan'da Kilise Meydanı'nda toplanmasını emreder. Sebebini anlamak için başvuran ihtiyar heyeti, çete reisi Murat tarafından derhal idam edilmiştir. Sonrasında Ermeni devriyeleri halkı evden çıkararak telgrafhaneye ve oradan da Vahid Bey Konağı'na götürmüşlerdir. Gece saat 3'te 1,500 Müslümanla hıncahınç doldurulan konağı ateşe vermişler ve kendilerini pencereden atmak isteyenlere de konağı abluka eden Ermeniler, Müslümanları kurşun ve süngüleriyle öldürmüşlerdir.

3- Aynı gece kasaba dâhilindeki Kale Kışlası'na ve üç büyük konağa kadın ve çocuk doldurularak yakılmıştır.

4-Bayburt'ta bulunan Ermeni sergedesi Arşak⁹⁴¹ tarafından Müslüman köylerine 7 Nisan 1918'de toplanmaları hakkında haber gönderilmiştir. Akıbeti pek malum olan ve bu halden korkmuş halk Kelkit'te Mütareke Komisyonu'na [Muhtelid Mütareke Komisyonu] nezdime kadar gelmiştir. Celp ve davete icabet edenlerin akıbeti belli değildir.

5-Köse ile Trabzon Caddesi üzerinde XXIII. Türkistan Alayının gördüğü Müslüman maktullerinin adedi alayın tüylerini ürpertecek dereceye ulaşmıştır.

6-Velhasıl Rus Ordusundan Ermeni ırkına mürur arazisindeki Müslümanın yeni doğmuş çocuklara kadar katl, Trabzon çarşı ve pazarının tahrip ve ihrakı, Görele ve Trabzon Reji tütünlerinin gasbı gibi olaylarda zat-ı devletlerinin muaveneti gerekmektedir.

7-Erzincan'daki çete reisi Murat'ın Mamahatun, Bayburt'ta ki Ermeni sergede Arşak'a verdiği talimat ve Arşak'ın yine aynı suretle Murat'a vuku bulan tebligattan işgal altında bulunan arazideki Müslümanların Ermeniler tarafından tamamen katl ve imhası bizce şüphe götürmezdir. Bugün mukadderatı Ermenilerin bir zulüm vesaitte terk edilmiş Osmanlı Müslümanlarından hiç birinin ırz ve mal can zerre-i emniyette değildir.

General Hazretleri! Tedbirlerin alınmasını ve insanlık adına bu zulmün önüne geçilmesi için minnet ve duacıyım.⁹⁴²

⁹⁴⁰ ATASE, BDH-2909-452-2-27 (31 Ocak 1918).

⁹⁴¹ Arşak, Bayburt ve İspir kazalarında Müslümanlara karşı işkence ve zulüm yapan Ermeni çetelerinin lideridir. Bayburt'un Varzahan/Uğrak köyünde doğduğu için Varzahanlı Arşak olarak da bilinmektedir. Özger, Y. (2009). "Ermeni Çete Reisi Arşak'ın Çetecilik Faaliyetleri ve Aşiret Reislerinden Eyüp Paşa'ya Yazdığı Mektubu". *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*. İ. Erdal ve A. Karaçavuş (Editörler). İstanbul: IQ Yayınları, 55.

⁹⁴² ATASE, BDH-2909-452-2-3(4) (11 Şubat 1918).

Enver Paşa, Odişelidze'nin teminatına rağmen Vehip Paşa'dan General Odişelidze'ye bir tebligatla *teminatımıza rağmen Ermenilerin İslamlara karşı devam eden şenaaatlarına nihayet vermek üzere ordumla ilerliyorum* notunu iletmesini istemişti.⁹⁴³ Çünkü göz göre göre, Müslümanların Ermeniler tarafından katline kayıtsız kalınamazdı.⁹⁴⁴ Enver Paşa siyasi koşulları da göz önünde bulundurarak harekât hazırlıklarına devam etmiş ve harekâtın gerekçesi olarak *Erzincan bölgesindeki akrabalarını ihrak ve binlercesinin katl ve imha edilmekte olduğunu işiten haval-i mezkure efradının kendi ailelerine imdat ve onların hayatlarını kurtarmak için mecburen ilerlemiş olduklarının* gösterilmesini istemişti.⁹⁴⁵ Bunun üzerine Vehip Paşa, asayiş için bazı kıtaatı Rusya'nın işgal ettiği bölgelere sürmeye mecbur olduğunu General Odişelidze'ye bildirmişti.⁹⁴⁶ Böylece Vehip Paşa, dindaşlarının katledilmesi karşısında seyirci kalamayacağını bildiren notasını vermiş oldu.⁹⁴⁷

Osmanlı ordusunun harekât planına göre, mütebaki Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğini sağlamak maksadıyla III. Ordunun I. ve II. Kafkas Kolorduları iki kıtaatıyla beraber Erzincan-Ardese (Torul)-Görel hattını işgal etmek üzere hareket edeceklerdi.⁹⁴⁸ 12 Şubat 1918'de III. Ordunun I. ve II. Kafkas Kolorduları ile IV. Kolordu (Ali İhsan Paşa) birlikleriyle beraber 12,000 muharip ile Erzincan-Bayburt yönünde ileri harekâta başladı. Böylece Osmanlı harekâtı başlamış oldu.⁹⁴⁹ Harekât, Rus ordusuna karşı değil, Ermeni Gönüllü Birliklerine karşıydı. Ermeni Gönüllü Birlikleri ise bu esnada, Erzurum-Van istikametine çekilmişti. Osmanlı ordusunun harekâtını yürütecek olan II. Ordu ve III. Ordunun hareket tarzı şöyleydi:

1- İleri harekât asayişin temini için yapılacak ve Erzincan Mütarekesi ile Rus kıtaatı çekilme kararı aldığı için işgal olunan mıntıkada tesadüf olunacak Rus zabitan ve kıtaatına karşı düşmanca herhangi bir tavır gösterilmeyecektir.

2- Ermeni milletinden Müslümanlara zulüm ve itlaf yapmış, Osmanlı Hükümeti'ne karşı silah kaldırmış ve askerimizin önüne çıkacak eşhas hakkında Rus elbisesi giymiş olsa bile asi ve şaki nazarıyla bakılacak ve Divan-ı Harp'e sevk olunacaktır. Mezhep

⁹⁴³ ATASE, BDH-2909-452-2-12 (11 Şubat 1918)

⁹⁴⁴ ATASE, BDH-2909-452-2-42.

⁹⁴⁵ ATASE, BDH-2909-452-2-5 (11 Şubat 1918).

⁹⁴⁶ ATASE, BDH-2909-452-2-20 (13 Şubat 1918).

⁹⁴⁷ Toksoy, 2007, 69.

⁹⁴⁸ ATASE, BDH-2908-444-8-3 (7 Şubat 1918).

⁹⁴⁹ Ermeniler de 13 Şubat 1918'de Erzurum'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

ayırmaksızın kadın ve çocuklara karşı Osmanlılığa yakışacak şekilde hareket edilerek şefkatle muamele edilecektir.

3- Ermeni emeline hizmet etmiş ve Müslümanlara karşı katliam ve imha siyasetini takip eden yerli Ermenilerle teşrik-i mesai etmiş ve Kafkasya Ermenisi, Gürcü vesaire gibi akvam Rus ordusu mensubu olarak tanınmayacaklardır.

4- Harekâtta ele geçirilen erzak, techizat ve cephane depolarının her türlü tecavüze karşı temin ve muhafazası kargaşalıktan bilistifade gerek asker ve gerek yerli halkının yağmakarlığına meydan verilmesine şediden men olunacaktır.

5- Hastaneler memurin-i tarafından hastalara Cenova Sözleşmesi'ne⁹⁵⁰ göre muamele yapılacaktır.⁹⁵¹

Rus ordusundan geriye kalan Ermenilere ait birlikler ise ikişer taburlu sekiz alaydan oluşmaktaydı. Bunlardan II. ve V. Alaylar Van'da bulunuyordu. Diğer alaylarda Doğu Cephesi'nin muhtelif yerlerine dağılmıştı. Tiflis'te teşkil edilen birkaç Ermeni taburu ile İran'dan kaçan Ermenilerden bir tugay teşkil edilmişti.⁹⁵² Şubat ayında Ermeni birlikleri, Mamahatun ve Fem civarında bazı Kürtleri tevkif etmeye başlamışlar ve Türk ordusunun taarruzu ile bunları ve Müslümanları itlaf edeceklerini bildirmişlerdi. Bu dönemde Erzurum'da 1,500, Fem'de 200 ve Mamahatun'da 200 piyade ile 50 kadar Ermeni süvarisi, Aşkale/Taşagıl, Kaçat?, Kars/Oluklu, Hınıs/Parmaksız, Karir?, Hölenk(Kaplıca), Başköy, Melikan, Bıçak?, Kargın ve Dağkeri köylerinde Rusların erzak ve mühimmatını muhafaza ediyordu.⁹⁵³

Osmanlı ordusunun ilerleyişi sırasında Ermeni birliklerinin imhası için Osmanlı kıtaatının 3-4 km ilerisinde Kürt aşiretlerinden teşekkül müfrezeler yürütülmüş ve müfrezelerin ilerlemesiyle birlikte Ermeniler, firar etmeye başlamışlardı. Özellikle Erzincan ve Tercan ovalarını birleştiren Sansa Boğazı civarında yer alan köylerde yaşayan aşiretler ile Ahlat ve Erciş civarındaki Kürt aşiretleri⁹⁵⁴ Osmanlı birlikleriyle beraber Ermeni kuvvetlerini tenkil ediyor ve şiddetli müsademeler yapıyorlardı. Dolayısıyla Rus

⁹⁵⁰İnternet: 1864 Cenevre Sözleşmesi: Savaş meydanlarında yaralananlara ve onlara yapılacak sıhhi yardımlara ait sözleşmedir. Akan, Z. M. (1950). "1949 Cenevre Sözleşmeleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7 (3), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/248/2251.pdf>, Erişim Tarihi: 22.07.2019.

⁹⁵¹ ATASE, BDH-2908-444-18(1-2).

⁹⁵² ATASE, BDH-527-725-1.

⁹⁵³ ATASE, BDH-2909-452-2-33.

⁹⁵⁴Arıllı, Lolanlı, Şeyh Hasan Aşireti, Şuvatanlı, Kemalanlı, Şarki Dersim aşiretleri ile Garbi Dersim aşiretleri, Bako milisleri, Haydaranlı, Aldülmennan, Zamanhan, Şeyh Mahsun, Cemil Çeto ve Hasananlı, Nuh Bey Aşireti, Mutkili Şakir Ağa Aşireti, Atmakan Aşiretleri. ATASE, BDH-5317-3-14.

ordusunun çekilmesinden sonra Kürtler, Osmanlı ordusuna daha itaatkâr davranmaya başlamışlardı.⁹⁵⁵ Nitekim II. ve III. Orduya bağlı birlikler sırasıyla Rus ordusunun çekildiği yerlere girmeye başladı. 13 Şubat 1918’de Erzincan, 22 Şubat’ta Mamahatun, 19 Şubat’ta Bayburt, 24 Şubat’ta Trabzon ve 12 Mart’ta Erzurum geri alındı. Osmanlı ordusunun Erzurum’a girmesiyle *Kafkasyalı Ermeni askerleri evlerine savaştıkları ve Türkiye Ermenilerinin zabitsiz ve teşkilatsızlığından kaynaklı olarak Erzurum’un sukutu gerçekleşmişti. Erzurum’da bulunan 3,000 kadar asker zabitlerin emrine itaat etmeksizin başıboş bir halde vagonlara hücum ederek Sarıkamış’a kaçmışlardı.*⁹⁵⁶ Bununla birlikte 6 Nisan 1918’de Van, 14 Nisan’da Bayezid,⁹⁵⁷ 25 Nisan’da Kars’ı geri alınmış ve 15 Mayıs 1918’de Osmanlı birlikleri Gümrü’ye ulaşmıştı.⁹⁵⁸ Nitekim Osmanlı birliklerinin başarılı ilerleyişi, 31 Mayıs 1918’de yapılan Batum Antlaşmasıyla durdurulabilmişti.⁹⁵⁹

III. Ordunun ileri harekâtı başladığı zaman Rusya ve Osmanlı Devleti, Birest-Litovsk’ta barış görüşmelerini sürdürmekteydi. 3 Mart 1918’de imzalanan antlaşmaya göre Rusya, bölgeden çekilmeyi kabul etmiş ve Üç Sancak’ı (Kars, Ardahan ve Batum)⁹⁶⁰ da 40 yıl sonra Osmanlı Devleti’ne iade etmişti. Ayrıca çekildiği bölgelerde asayiş sağlamayı ve Ermeni çetelerini silahsızlandırmayı taahhüt etmişti.⁹⁶¹ Fakat Ruslar, bütün ağırlıklarını Ermeni çetelerine bırakarak bölgeden çekilmişlerdi. Antlaşmadan sonra Tiflis’te Gürcü, Ermeni ve Azeriler tarafından kurulmuş olan Maveray-ı Kafkas Hükümeti,⁹⁶² Osmanlı Devleti ile hudut meselelerini halletmek için Trabzon’da bir araya gelmişti. 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında yapılan Trabzon Konferansı’nda Maveray-ı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması’nı tanımadığını bildirmiş ve Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki 1914 hududunu esas alan yeni bir antlaşma imzalanmasını talep etmişti. Fakat Osmanlı heyeti bunu kabul etmeyerek III. Ordu, harekâtına devam etmiş ve

⁹⁵⁵ Çakmak, 2005, 232.

⁹⁵⁶ ATASE, BDH-2948-632-6-2(3) (29 Mart 1918). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 391. Erzurum’un Osmanlı ordusu tarafından işgali, Kafkas Kabaslov adlı gazete de neşri.

⁹⁵⁷ Atnur, 2001, 10-13.

⁹⁵⁸ Toksoy, 2007, 125-134.

⁹⁵⁹ Çakmak, 2005, 238-240. Harekât için ayrıca bakınız: Bal, 2004, 25-45.

⁹⁶⁰ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 3 Mart 1878’de Ayastefanos Antlaşması’nın 19. Maddesi’ne göre; Elviye-i Selâse/Üç Sancak yani Kars, Ardahan ve Batum Sancakları ile Bayezid Sancağı, 400 milyon ruble karşılığı savaş tazminatı olarak Rusya’ya terk edilmişti. Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması’nın 4. maddesine göre Rusya, Elviye-i Selâse’yi tahliye edecek; bu sancakların kazanacakları yeni hallere müdahale etmeyecek ve bunun içinde bölge ahalisini, komşu hükümetler ve Osmanlı Devleti ile ihtilafsız tayin hususunda serbest bırakacaktı. Böylece, Elviye-i Selâse tekrardan Osmanlı topraklarına katılmıştı. Dayı, E.D. (2006). “Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-66).

⁹⁶¹ Bal, 2004, 36.

⁹⁶² Toksoy, 2007, 57-58. Ateş, S. (2013). “Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya”. *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(5), 174.

Üç Sancak'ı geri almıştı. Dolayısıyla yeni koşullar altında Osmanlı heyeti ve Maveray-ı Kafkas heyeti tekrardan 11 Mayıs 1918'de Batum'da bir araya gelmişlerdi. Görüşmeler başladıktan sonra 26 Mayıs 1918'de Maveray-ı Kafkas Hükümeti feshedilmiş ve Gürcüler, 26 Mayıs 1918'de, Azerbaycan ve Ermenistan da 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.⁹⁶³ Bu esnada Osmanlı Devleti, Ermenistan Cumhuriyeti ile 31 Mayıs 1918 tarihinde Barış ve Dostluk Antlaşması'nı imzalamıştı.⁹⁶⁴ Antlaşmaya göre, Osmanlı ordusu, Ermenilerden *düşmanca bir hareket görülmediği takdirde* harekât yapmayacaktı. 4 Haziran 1918'de de Batum Antlaşması imzalanmış ve Üç Sancak Osmanlı topraklarına resmen katılmıştı.⁹⁶⁵ Böylece Osmanlı Devleti, imzaladığı antlaşmalarla Azerbaycan ile sınır olmuş, Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki kazançlarına ek olarak Ahılkelek'ten Nahçıvan'a kadar 655,000 kişinin yaşadığı 12,421 km² bir bölgeyi de elde etmişti. Ermenistan arazisi sadece 400,000 kişinin yaşadığı iki kazadan Erivan ve Eçmiadzin'den ibaret kalmıştı.⁹⁶⁶

4.6.2. Bölgede Ermenilerin Müslüman Halka Yönelik Katliamı

Rus ordusunun çekilmesiyle birlikte Rus silah ve teçhizatıyla bölgede kalan Ermeni birlikleri/çeteleri ile yapılan muharebelerde Rus ordusu tarafından işgal edilen bölgeler geri alınmıştı. Fakat çekilme ve muharebeler sırasında Ermeni birlikleri/çeteleri, Müslümanlara yönelik katliamlarını da zirve noktasına taşımıştı. Dolayısıyla bu dönemde bölgedeki Müslüman katliamlarında Rusların ciddi sorumluluğu vardı.⁹⁶⁷

Osmanlı ordusunun ileri harekâtı elbette bir başarıydı ancak Ermeni birliklerinin/çetelerinin geride bıraktıkları manzara, Müslümanlar için bir *geç kalınlık* idi. Vehip Paşa, Odişelizde'ye harekâtın gerekçesini anlatırken Ermenilerin eline bırakılacak olan Müslüman halkın canından endişe duymuştu. Esasen bu endişesi boşuna değildi. Dolayısıyla Ermenilerin eline bırakılan bölgeler bir *sahne-i kıtala* dönüşmüştü:

⁹⁶³ Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan, Azerbaycan Ulusal Konseyi kararıyla Ermenilere verilmiştir. Abuşova, N. C. (2014). "I. Dünya Savaşı'nın Sonlarına Doğru Kafkasya'da Ermenistan Cumhuriyeti'nin Oluşturulması". *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Sempozyumu*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 725.

⁹⁶⁴ Turan, Ö. (1996). "Bolşevik İhtilali'ni Takip Eden Günlerde Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri ve Yusuf Ercan'ın Sohum Müfrezesi Hatıraları". *Askerî Tarih Bülteni*, 40, 140-141.

⁹⁶⁵ Bal, 2004, 40-47. Trabzon ve Batum Konferansları için ayrıca bakınız: Şahin, E. (2002). *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.

⁹⁶⁶ Atnur, 2001, 19. Toksoy, 2007, 96.

⁹⁶⁷ Başak, 2019, 185-187.

15 Ocak 1918 vukuatında Ermeniler tarafından katledilip defin edilmemiş, evlerden, dükkânlardan, bahçelerden ve ahırlardan toplattırılarak yarın defin edilmek üzere fotoğrafları alınmış olanların adedi 312'dir. Bunlar içerisinde yakılmış kadın 77, 14 yaşına kadar muhtelif çocuklar, 19'u sakal ve bıyığı bembeyaz ihtiyarlar ve mütebaki 202'si hudut arasındaki erkeklerden ibarettir. Öldürüldükten sonra kuyulara atılanların tarafımızdan çıkarılmağa imkân kalmayarak kuyuların toprak ile kapatılması suretiyle olanlar bu hesaba dâhil değildir. Rahatsızlığına binaen Erzincan'da kalmış olan Yüzbaşı Vekili Kazmir'in ifadesine göre yalnız kasaba dâhilinde katledilenlerin adedi 800'den aşağı olmadığı gibi fiilhakika Erzincan'da 650 Müslüman Ermeniler tarafından Sarıkamış'ta amele istihdam edilecek beyanıyla sevk olundukları ve bunların hayat ve mematinin meçhul bulunduğu yine Yüzbaşı Kazmir'in ifadesiyle müeyyidedir. Erzincan'da yıkılmış ve yakılmış evlerin asgari 1000'i mütecaviz olduğuna kanaat ettim. Bunlarında haritası aldırılmakta ve katledilen insanların fotoğraflarıyla beraber tarafınıza iletilecektir. Önceden Vahit Bey Konağı ile Hükümet dairesinin ihrak edilmesinden bahsetmiştim. Hükümet Konağı ile Vahid Bey evi ihrak edilmemiştir. Yalnız önceki malumatta yanlışlık vardır. Ihrak edilen Hüseyin Bey'in evidir. Yakılan daire de Zeki Paşa dairesidir. Miralay Morel, Ermenilerin hunhuvarlığı karşında akim kalmıştır. Yalnız Erzincan hakkında arz ettiğim şu panorama tedbire başvurmada ne denli haklı olduğumu göstermektedir. Hakikaten yıpranmış ve ezilmiş milletimizin aleni surette tehvin edecek her iki taraf için şerefli bir barışın mutlaka gerekli olduğu zatı devletlerinin de itimad buyrulmalarını istirham ve yapılan ileri harekâtın mûmza edilmiş, sahipsiz ve hamisiz kalarak ölmeğe mahkûm olmuş her ne nam altında olursa olsun ırz, mal ve canlarını kurtarmak suretiyle insanlık ve medeniyete hizmet etmek gayesinden başka bir maksat olmadığına emniyet buyrulmasını temenni ederim. Binaenaleyh Rus orduları aksamıyla temas edinceye kadar ilerlenecek ve Rus ordusunun çekilmesiyle boş kalan sahada tesis-i asayiş ve inzibat emri alınmıştır. Ayrıca Osmanlı kıtaatının tesadüf edeceği Rus kıtaatına karşı katiyen hasmane bir tavır alınmayacağı emredilmiş ve binaenaleyh iş bu temas hasıl oluncaya kadar Osmanlı tebaasının mütemekkin bulunduğu savaş sonucu ile daha önce Rus ordusunun taht-ı işgaline girmiş olan saha dahilinde olarak maruz bulunabileceğini arz ve temhid eylerim.⁹⁶⁸

Aynı şekilde Ermeniler, Erzincan'da silah araması bahanesiyle bir katliam tertip etmişler ve 1,500 çocuğu kaçırmışlardı. Erkekleri katlederek yok etmişlerdi. 650 Müslüman da kasaba dışında aynı akıbete uğramıştı. Vehip Paşa, Erzincan'ın geri alınmasından sonra bölgeye yaptığı ziyarette gördükleri karşısında *cümlesinin ruhuna Fatiha* istemekten başka çaresi kalmamıştı. Vehip Paşa, Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a giriş yapmış ve bütün köylerin hatta bir kıblenin dahi sağlam kalmadığını görmüştü. Paşa, kasabaya girdiğinde ölümler henüz defnedilmemişti ve bunları defnedilmek üzere cenazeleri toplattırmıştı. Şehit edilenler arasında günahsız ve masum halk arasında memeden

⁹⁶⁸ ATASE, BDH-2909-452-2-40(41). III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın 12 Şubat 1918 tarihli Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği şifre.

kesilmemiş çocuklar, 90 yaşında ihtiyarlar ve parçalanmış kadınlar vardı. Gümüşhane, Arvar? ve Polathane (Akçaabat) bir katliam sahnesiydi. Ermeniler, Bayburt'u terk ederken mühim konak ve 400 kadar mağazayı ihrak etmişlerdi. Bayburt'ta un dağıtılacağı bahanesiyle kaza halkından bir kısım kadın, erkek ve çocuğu bir yere sokarak süngü ve kurşunla şehit etmişlerdi. Bu şekilde imha edilenlerin sayısı 800 idi. Yine aynı şekilde Mamahatun'dan kaçarlarken kasaba dâhilinde bulunan Müslümanlardan 100 ve civar köylerden 200'e yakın toplamda 300 kişiyi süngü ve kurşunla şehit etmişlerdi. Ayrıca Aşkale'de 300 Müslüman cenazesi bulunmuştu. Aşkale/Tazegül köyünden 30 kadar kadın, çocuk ve erkek katledip 25 kadar erkeği de yanlarında götürmüşler ki bunların akıbetlerinin de aynı şekilde olduğuna şüphe yoktu. Tilkitepe'nin 2 km. yakınında haritada ismi geçmeyen Ciğs? köyünde 600 kadar erkek ve kadın, 13'ü müstesna olmak üzere kalanı ihrak edilmek ve süngülenmek, hamile kadınların karınları yarılarak çıkarılan çocukları bıçakla doğramak suretiyle şehit etmişlerdi. Ayrıca Ilıca/Alaca'da 543 koyunun tamamını ihrak ederek ahırlara doldurdukları Müslümanlardan 208'ini şehit etmişlerdi. Böylelikle çoğunluğu ağır olmak üzere 48 yaralı emvat kümesi/ölü yığını içinden çıkarılmıştı. 278 ölü yığını içerisinde ırzlarına tecavüz edilenlerin öldürülerek diğerleri duvara asılmak, genç kızların karınlarını deşmişler, hamile kadınların beyinlerini akıtmışlar veya vücutlarına benzin dökülerek ihrak edilmiş çocuk ve erkekler vardı.⁹⁶⁹ 12-20 Mart 1918 tarihleri arasında Ermeniler tarafından gaddarca şehit edilmiş 2,127 erkek Müslüman tespit edilmişti.⁹⁷⁰ Erzurum ve Erzincan'ın geri alınmasından sonra Vehip Paşa, tarihin böyle bir vakayı henüz yazmadığını ekleyerek içler acısı manzarayı şöyle rapor etmişti:

Bu iki şirin kasabamızın resmi binaları Ermeniler tarafından tamamen yakılmış, Rus ordusunun askerî yerleşkesi ve işgali dolayısıyla harabeye döndürülmüştür. Denilebilir ki her iki şehir yeniden ihya ve imara muhtaç bir haldedir. Erzincan'ın bütün kasabaları, Erzurum'un süvari kışlası ve hükümet, kolordu daireleri yanan binalar arasındadır. Velhasıl her iki kasaba da yakılmış, yıkılmış tam manasıyla bir yangın yerine çevrilmiştir. Kasaba halkına gelince; bunlardan eli silah tutanlar yol yaptırılmak bahanesiyle toplanmış ve Sarıkamış istikametine sevk edilerek yok edilmişlerdir. Kasabada kalan halk ise, Rus ordusunun çekilmesiyle başlayan Ermeni katli ve mezalimi ile kısmen ortadan kaldırılmış, kuyulara atılmış, evlerde toplattırılarak yakılmış, süngü ve kılıçtan geçirilmiş ve kasaphane sayılan mahallerde karınları deşilmiş, ciğerleri çıkarılmış kız ve kadınlar her türlü

⁹⁶⁹ ATASE, BDH-2688-245-9(1-2) (15 Mart 1918). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*. (Mart 1983). 32(83). Ankara: Gnkur. Basımevi, 207.

⁹⁷⁰ ATASE, BDH-2947-628-3, 3-4 (1 Nisan 1918). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 400.

alçaklıkla saçlarından asılmıştır. Engizisyon mezalimine rahmet okutacak alçakça bu mezalimden sağ kalan ise sefalet ve harabetten bu manzaranın kendilerine vermiş olduğu dehşetten kısmen ölü ve kısmen geçici cinnet halinde bulunmuştur ki bunların miktarı çoluk çocuk şimdilik Erzincan'da 1,500, Erzurum'da 30,000'e yakındır. Erzincan ve Erzurum'da halk elinde ne varsa alınmış, aç ve çıplak bir halde bulunmuştur. Bu halk işgali müteakip Rusların bıraktığı ambarlarda ele geçirdikleri bir kısım erzak ile yaşamaktadır. Erzurum ve Erzincan havalisindeki köyler daha ziyade şayanı merhamet bir haldedir. Ermeni güzergâhına tesadüf eden bazı köyler kökünden yok edilmiş, halkı kedisine varıncaya kadar kesilmiş, taş üzerinde taş bırakılmamıştır. Ermeni güzergâhından uzak olan köyler ise kısmen mevcudiyetini muhafaza etmekte fakat halk açlıktan her gün akın akın orduya delalet etmektedir. Tarih, henüz böyle bir vakayı etmemiş olduğunu üzümlere arz ediyorum. Hayatta kalanların korunması için muhtelif tarihlerde Başkumandanlık Vekâletine ve Dâhiliye Nezaretine yazdığım maruzatla acilen yerine getirilmesini istirham eylerim.⁹⁷¹

Hodiçur'da da esnaftan Vahan adlı bir Ermeni çete kurmuştu ve aynı topraklar üzerinde kader birliği yaptığı Müslüman komşularına saldırmaktan hiç çekinmemişti.

Hodiçur köyünde Suniş mahallesinde maçalık vazifesini ifa eden köyden Vahan adlı Ermeni 37 kadar silahlı avanesiyle birlikte 186 kişiyi türlü türlü işkencelerle katletmiş ve halk ile meydana gelen müsademe esnasında 40 kişinin katline ve 15 kişinin yaralanmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca birçok kadının ırzına geçmiştir. Vahan avanesiyle birlikte Batum'a firar etmişti.⁹⁷²

Trabzon'daki Ermeni katliamı hakkında da benzer bir rapor veren Vehip Paşa, şehir de yalnız bina enkazı kaldığını ve cesetlerin peyder pey defin edildiğini bildirilmişti. Ayrıca burada meydana gelen mezalimin tahkik edilmesi ve belgelenmesi için Enver Paşa'dan Trabzon'a muhabir gönderilmesini istemişti.⁹⁷³

Bu esnada Enver Paşa, Müslümanlara karşı yapılan katliamları yurt dışına tebliğ ediyor ve gerekli gördüklerini yayınlanmak üzere gazetelere veriyordu.⁹⁷⁴ Çünkü Enver Paşa, "*Ermeni vakası*⁹⁷⁵ hakkında aleyhimize beslenen efkârın lehimize tebdili" ile ayrıca harekâtın gerekçesi olarak da Ermenilerin katliamlarına karşı mecbur kalındığının tasdik edilmeye başlanacağını düşünmüştü. Bundan dolayı bu konuda birçok fotoğrafla beraber şehit edilenlerin tutanak altına alınmasını, her türlü malumat ve vesikanın toplanmasını

⁹⁷¹ ATASE, BDH-2947-628-3-1(2-3) (27 Mart 1918). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 379.

⁹⁷² ATASE, BDH-3190-64-3 (27 Ağustos 1918). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 500.

⁹⁷³ ATASE, BDH-2948-632-3-1.

⁹⁷⁴ ATASE, BDH-2908-444-19.

⁹⁷⁵ Ermenilerin göç ettirilmesi kastediliyor olsa gerektir.

ilgili kumandanlıklara bildirmişti.⁹⁷⁶ Bu tarihten sonra Enver Paşa, Viyana, Sofya, Berlin, Stockholm, İsviçre, Bern Ataşemiliterliklerine Ermeni katliamına dair haberlerin basında yer alıp almadığını sormuştu.⁹⁷⁷

Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler bir harabedir. Büyük bir kısmı Rusların tahliye anında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu tahribatta Rumların da iştiraki vardır. Ruslardan ziyade gayrimüslim vatandaşlar da mezalimden bıkmıştır. Trabzon İslam Mahallesi yerle bir edilmiştir. Mezarlıkla Ruslar tarafından tiyatro yapılmıştır. Camilerin duvarlarına ayıp resimler döşemişler ve gübrelerle duruyor. Trabzon-Erzincan yolu üzerinde meyve ağaçları kesilmiş, evleri yıkılmış aç kadınlar yollarda perişan halde dileniyorlar, Hristiyan köyleri muhafaza edilmiştir. Erzincan bir facia sahnesidir. Kapılar İslam ölümlerle doludur, viran evlerde bahçelerde arsalarda ölen insan naaşları, eller ve bacaklar bulunur. En süslü Ermeni evlerinin kapı yolları kâmil kanla sıvanmıştır. Rusların şehri tahliyesi esnasında İslamlardan birçoğu Ermeniler tarafından hapsedilmiş taşlık önlerinde kütükler üzerinde katledilmiştir. Tekmil şehir harabedir.⁹⁷⁸

Ahmet Refik Bey'in ikinci raporu 2 Mayıs 1918 tarihlidir. Raporda Enver Paşa'nın dünya kamuoyunun dikkatini çekmek istediği Ermeni katliamlarını yerinde görmek isteyen muhabirler, burada çarşı-pazar gezme derdinde olmuşlardı.

Erzincan'da iki aydan beri halen Müslüman cenazelerinin defni ile uğraşılmaktadır. Şimdiye kadar kuyulardan çıkarılmış veya çukur kenarlarında katledilenlerin toplam sayısı 606'dır. Bunlar, Rusların Erzincan'ı işgal etmeleri üzerine Anadolu'ya çekilen keza halktır. Birçoklarının elleri telefon telleriyle bağlanarak katledilmiştir. Kuyudan çıkarılanlar kâmil çürümüştür. Bazılarının göğüslerinde süngü yaraları, boğazlarında tel yerleri görülüyor. Şimdiye kadar kuyularda bulunabilen naaşlar camiye getirilmiş halk tarafından tanınanlar ailelerine teslim edilmiştir. Bugün Erzincan'da 3,000-4,000 binden fazla nüfus yoktur. Hemen kısım-ı azamı da yalın ayak, aç, sefil ve perişan bir haldedir. Erzincan'da kaldığımız dört gün zarfında muhabirler ***ancak yarım saat kadar mezalim sahnelerini gezdiler. O esnada da Ermeni kilisesi ile mezarlığı ziyaret ettiler, cesetleri vesaireyi görmeye ehemmiyet vermiyorlar.*** Çıkan cesetlerin başlarında harap yerlerin kâmil fotoğrafını aldım. Erzurum Alman Başkonsolosu Dr. Anders refakatimizde bulunmuş muhabirleri şayan-ı tetkik mahallerine götürmeye mâni olmaktadır. ***Muhabirlerin en çok alakadar oldukları yerler çarşılardı.***⁹⁷⁹

Ahmet Refik Bey'in üçüncü raporu 4 Mayıs 1918 tarihlidir. Rapor Tercan'dan çekilmiştir.

⁹⁷⁶ ATASE, BDH-359-1023-3-10 (15 Şubat 1918).

⁹⁷⁷ ATASE, BDH-359-1023-3-11 (18 Şubat 1918).

⁹⁷⁸ ATASE, BDH-359-1023-3-36. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 409.

⁹⁷⁹ ATASE, BDH-359-1023-3-37(38). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, 413.

Tercan, Ermeniler tarafından kâmilten tahrip edilmiştir. Kasabada sağlam hiçbir bina yoktur. Rusların cephane ambarı ittihaz ettikleri cam-i şerif dinamitlerle berhava edilmiştir. Mamahatun Türbesi yakılmıştır. Kasaba adeta bir harabedir. Her taraf Müslüman ölüleriyle doludur. Yalnız Mamahatun'da Ermenilerin öldürdükleri çoluk çocuğun miktarı 700 kadardır. Cesetlerden bazılarını bina içinde bazılarını hendek kenarında kolları bağlı olarak bırakmışlardır. Birçoklarının başları baltayla kesilmiştir. Halk Ruslardan hiçbir fenalık görmemiştir. Bütün cinayet, tahribat Rusların çekilmelerini müteakip Ermeniler tarafından ika edilmiştir. Rusların bıraktıkları erzak, cephane ve malzeme şehri müdafaa eden Ermeniler tarafından yakılmıştır. Kasabada birçok istihkâm edevatı kereste mevcuttur.⁹⁸⁰

Ahmet Refik Bey'in dördüncü raporu 8 Mayıs 1918 tarihli. Söz konusu rapor Erzurum'dan yazılmıştır. Erzincan'da da olduğu gibi muhabirler burada da olaylara ilgisiz davranmışlar ve mezalim yerlerini yarım saat kadar gezmişlerdir.

Erzurum Ermeni mezaliminden harap haldedir. Ermeniler Erzurum'da çekilmezden evvel 300 kadar İslam'ı bir konağa kapatmışlar, üzerinden benzin dökerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında halen yığıntılarla insan cesetlerine, parçalanmış insan beyinlerine tesadüf olunur. Ermenilerin bu suretle yüzlerce İslam'ı doldurarak yaktıkları konaklar daha önce de olmuştur. Mezalimi idare edenler Antranik Paşa ile Fransız Miralay Morel'dir. Erzurum dâhilinde toplanan cenazelerin miktarı 4,000'dir. Bu meyanda birçok kadın ve çocuk da dâhildir. Ermenilerin yalnız Ilıca'da (Aziziye) katlettikleri erkek, kadın ve çocuğun miktarı 2,000'e yakındır. Ermeniler halkı evlere sokup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle şehir haricinde katletmişlerdir. Erzurum'da bu surette kaybolan 111 kişidir. Bu telefât meyânında köyler, dâhil değildir. **Muhabirler mezalim yerlerini vali beyle beraber yarım saat kadar gezdiler.** Erzurum'da mezalim sahnesinin harap yerlerinin fotoğraflarını aldım.⁹⁸¹

Nitekim Müslümanların bölgede uğradığı katliamlar, dünya kamuoyunun dikkatini çekmemişti. Ayrıca muhabirlerin yaptığı geziler de tesir yaratmamıştı. Zira Müslümanların katliamından sonra herhangi bir devlet ne nota yayınlamış ne de bunları kınayıcı herhangi bir açıklamada bulunmuşlardı. Osmanlı ordusu harekât sırasında katliamları gerçekleştiren Ermenilerin birçoğunu yakalayabilmiş birçoğu da yakalanamadan Rusya ve İran topraklarına kaçmıştı. Osmanlı ülkesinde ele geçirilen Ermeniler, yargılanmak üzere Divan-ı Harp'e gönderilmişlerdi. Buna göre, Erzurum üsera karargâhında 11 zabıt, 718 er, Sarıkamış'ta da 138 Ermeni esir vardı. Bunlardan 125 er de Divan-ı Harp'e sevk edilmişti.⁹⁸² Osmanlı Hükümeti, Erzurum'da bulunan esirleri başka garnizonlara sevk

⁹⁸⁰ ATASE, BDH-359-1023-3-42(43). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Mart 1983, 237.

⁹⁸¹ ATASE, BDH-359-1023-3-44(45). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Mart 1983, 241.

⁹⁸² ATASE, BDH-3190-64-3-6 (25 Ağustos 1918).

etmeyi düşünmüştü. Çünkü bunlar Erzurum'da Müslümanları katletmişti.⁹⁸³ Bundan dolayı Erzurum'da hayati tehlikeleri vardı. Ayrıca aralarında bulaşıcı hastalık çıkmıştı. Hükümet bu durumu da göz önünde bulundurarak idam kararı hariç olanların Ermeni Hükümeti'ne iade edilmesine karar vermiş ve IX. Ordu'ya tebligat yapması için emir vermişti.⁹⁸⁴ Hakkında idam kararı olanların idamlarının ertelenmesine ve Erzurum'dan başka bir askeri hapishanede tutulmasına karar verilmişti.⁹⁸⁵ Esirler arasında vaktiyle Rusların yol çalışmaları için Gümrü'den Erzurum'a sevk ettiği 8,000 Ermeni genç de bulunmaktaydı. Bunlar da iade edilmişti.⁹⁸⁶ Ermeni esirlerin iade işlemleri pey der pey Mondros Mütarekesi imzalanana kadar tamamlanmıştı. Mondros Mütarekesi'nin 4. maddesi gereğince de tümü iade edilmişti.⁹⁸⁷ Nitekim Osmanlı Hükümetinin Ermeni esirlere karşı bu şekilde hassasiyeti Ermenilerde yoktu. Örneğin Kars'ta bulunan Müslümanlar ile Sarıkamış'ta bulunan 1,800 Türk esir, pey der pey katledilmişti.⁹⁸⁸ Sonuç olarak, Rus ordusunun Doğu Cephesi'nden çekilmesiyle birlikte geride bıraktığı Ermeni birlikleri, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesini kan gölüne çevirmişlerdi. Çünkü artık Anadolu'ya ebediyen veda ediyorlardı. Justin McCarthy'e göre; *Ermeni [gönüllülerin] Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu'daki Müslümanlara uyguladığı vahşetin amacı insanları yerinden kaçırmaktan ziyade öldürmeye odaklıydı.*⁹⁸⁹ Sarıay'a göre ise, Ermeni Gönüllü Birlikleri, Hristiyan olmayan halkı ortadan kaldırmaya çalışmıştı. Ona göre gönüllü birlikler, Türk ve Kürt nüfusunu sistematik bir biçimde imha ederek Taşnaksutyun Partisi'nin Ermeni bölgesi olarak gördüğü yerleri Müslüman ögelerden temizlemiş ve sınırların çevrilmesini öngören planını yerine getirmişti.⁹⁹⁰ Nitekim Anadolu'daki Müslüman kayıplarının en fazlası Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde yaşanmıştı. 612,011 Müslüman çeşitli sebeplerden dolayı hayatını kaybetmişti.⁹⁹¹ Bunların 363,141'i Ermeni Gönüllü Birlikleri

⁹⁸³ ATASE, BDH-3190-64-3-1.

⁹⁸⁴ ATASE, BDH-3190-64-3-2 (19 Ağustos 1918).

⁹⁸⁵ ATASE, BDH-3190-64-3-13, Başkumandanlık Erkanı Harbiye Reisi Enver Paşa'nın Şark Orduları Grup Kumandanlığına çektiği 25 Eylül 1918 tarihli şifre.

⁹⁸⁶ ATASE, BDH-3190-64-3-16 (1 Ekim 1918).

⁹⁸⁷ 4. Madde: *Tüm İtilaf savaş esirlerinin ve gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri.* Başak, T. (2016). "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 55, 71-104.

⁹⁸⁸ ATASE, BDH-557-1-23-2 (21 Mart 1918).

⁹⁸⁹ McCarthy, 2017, 203.

⁹⁹⁰ Sarıay, Y. (2008). "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1(2), 95.

⁹⁹¹ McCarthy, 2017, 265-267.

tarafından katledilmişti.⁹⁹² Rus istatistiklerine göre, savaş öncesi ve sonrası Müslümanların durumu şu şekildeydi:

Çizelge 4.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Bölgede Müslümanların Durumu⁹⁹³

Vilayetler	Savaş Öncesi Müslüman Nüfusu	Savaş Sonrası Müslüman Nüfusu	Müslüman Mülteci Sayısı	Başına Ne Geldiği Bilinmeyen Müslüman Yerleşimciler
Erzurum	853,245	294,504	297,202	261,539
Van	308,000	100,000	100,000	108,000
Bitlis	361,615	108,484	144,647	108,143
Toplam	1,522,086	502,988	541,849	477,682

Bölgede meydana gelen Müslümanların katliamlarıyla ilgili Ermeni kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sadece Vahan Bayburtyan şöyle bir ifade kullanmaktadır: *Türk siyasi çevreleri, Ermeni propagandasına heyecan katmak ve Ermenileri sahte suçlarla suçlamak amacıyla özellikle Kürtlere yönelik Ermeni vahşetine izin vermişlerdi.* Ona göre, *Türklerin amaçları, Kürt ve Ermeniler arasındaki olası siyasi iş birliğini engellemektir. Vehip Paşa'nın Kafkasya'ya doğru ilerleyişi sırasında Erzincan, Bayburt, Dersim, Kars ve Ardahan gibi yerlerde Kürt müfrezeleri, böylece Ermenilerden kanlı intikamlarını almıştı.*⁹⁹⁴ Aynı şekilde İngiliz Savaş Propaganda Bürosu (Wellington House) çalışanı Arnold Joseph Toynbee'ye göre, 1915'te Ermenilere yapılan katliamların izlerini silmeye çalışan Türkler, büyük ihtimalle Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı icra edilen katliam haberlerini uyduruyorlardı ve bunun sebebi de Doğu Cephesi'ndeki mütarekeyi bozarak (Erzincan Mütarekesi) Doğu Anadolu'yu tekrar ele geçirmek için Türklerin bir bahane oluşturma çabalarıydı.⁹⁹⁵

⁹⁹² Ögün, 2004, 20.

⁹⁹³ Türkdoğan, 2006, 127.

⁹⁹⁴ Baibourtian, 2013, 234.

⁹⁹⁵ Başak, T. (2010). "Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(45), 36.

5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA ERMENİ-KÜRT İLİŞKİLERİ

5.1. Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kürt ve Ermenilerin Talepleri

Rusya'nın savaştan çekildiği sıralarda Amerikan Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918'de 14 ilkesini yayınlamıştı. Söz konusu ilkeler arasında 12. madde, doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgiliydi. Buna göre, *Osmanlı imparatorluğunda Türklerin oturdukları, çoğunluk sağladıkları bölgelerin bağımsızlığının sağlanması, Türk egemenliği altında bulunan diğer uluslara da özerk bir gelişme için tam ve engelsiz bir fırsatın sağlanması, boğazların uluslararası garanti altında tüm devletlerin ticaret gemilerine açılması* sağlanacaktı.⁹⁹⁶ Dolayısıyla bu maddeden sonra başta Ermeniler ve Kürtler olmak üzere birçok Osmanlı unsuru büyük bir heyecana kapılmıştı. Ermeniler, ilkelerin ilanından hemen sonra Erzurum'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.⁹⁹⁷ Bölgede bulunan Kürt aşiretleri ise, Ermenilerle herhangi bir iş birliği yapmak yerine bölgede, III. Ordunun ileri harekâtına katılmışlardı. Fakat Şerif Paşa, Haziran 1918'de İngiliz sömürge yöneticisi General Sir Percy Zachariah Cox ile Cenevre'de bir araya gelmiş ve Musul merkez olmak üzere İngilizlerin himayesinde Kürtler için özerk bir devlet kurulmasını talep etmişti. Ayrıca görüşmede kendisi, Kürt ve Ermeniler arasında mevcut ve gelecekte oluşabilecek ihtilafların çözülmesi için Londra'da daimi bir parti kurulmasını önermişti.⁹⁹⁸ Fakat İngiltere dönem itibarıyla bu taleplere sıcak bakmamıştı.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamış ve Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrılmıştı. Devlet, mütareke maddeleri gereğince ordularını savaş öncesi bulunduğu sınırlara geri çekmeyi ve ordularını terhis etmeyi kabul etmişti. Bunu fırsata dönüştüren İtilaf kuvvetleri, zaman kaybetmeden mütarekenin 7. maddesine dayanarak Osmanlı topraklarını işgal etmeye başladı.

Mütareke imzalandığı zaman bölgede bulunan IX. Ordu, Üç Sancak'ı geri almış, Kafkasya'da bulunan Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye kadar ilerlemişti. Mütarekeden sonra ise, IX. Ordu birlikleri mütareke şartları gereği, 1914 Osmanlı hududuna çekilmiş; Üç

⁹⁹⁶ Üste, N. (2014). , “Wilson Prensiplerinin Osmanlı İmparatorluğu sonrası Anadolu’da Ulus-Devlet İnşa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, 41.

⁹⁹⁷ Ղաւթարխան[Ğambaryan], 2018, 258.

⁹⁹⁸ Baibourtian, 2013, 237.

Sancak boşaltılmış, IX. Ordu ve Kafkas İslam Ordusu lağvedilmişti. Bu durumun neticesi olarak da yeni ordu düzenlemesine gidilmiş ve bölgenin güvenliği kolordu seviyesine düşürülmüştü. Buna göre; Erzurum ve Van, XV. Kolordu, Bitlis ise XIII. Kolordu sorumluluk sahasına bırakılmıştı. Dolayısıyla kolordu birlikleri jandarma birlikleriyle beraber bölgenin asayişini temin edeceklerdi.⁹⁹⁹ Zira mütarekenin 24. maddesinde Altı Vilayette karışıklık çıkması durumunda İtilaf kuvvetleri, bölgeyi işgal etme hakkını elde etmişlerdi.¹⁰⁰⁰ Bundan sonra bölgenin güvenliği, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından sağlanacaktı.¹⁰⁰¹

Mütareke, bölgede yaşayan Kürtler tarafından hoş karşılanmamıştı. Zira Kürtlerin günlük bir mesele olarak gördüğü Ermeni sorunu karşısında Kürtler, hiçe sayılmış ve hor görülmüşlerdi. Ayrıca 24. maddede yer alan ifadeler, bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının yolunu açarken özerk ya da bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını imkânsız kılmıştı. Ermeniler ise, mütareke maddesiyle Ermeni taleplerinin uluslararası bir diplomasi hâline getirilmiş olmasından memnundu¹⁰⁰² ancak Altı Vilayet'in işgalinin şarta bağlanması ve bölgede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin devam etmesi başta Bogos Nubar Paşa olmak üzere Ermenileri rahatsız etmişti.¹⁰⁰³ Bu koşullar altında Kürtler ve Ermeniler, Wilson İlkeleri'nin 12. maddesi ve mütarekenin 7. ve 24. maddelerinden cesaret alarak İtilaf Devletleri'nden toprak talep etmeye başladı. Buna göre Ermeniler; Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Trabzon'u içine alan Anadolu'nun yedi doğu vilayetiyle Adana ve çevresinde Ermeni devletinin kurulmasını talep ediyorlardı.¹⁰⁰⁴ Kürtler ise, İngiliz mandası altında Ermenilerin toprak talebinde bulunduğu yerler de dâhil olmak üzere Irak'ı (Erbil, Kerkük ve Süleymaniye) içine alan bir Kürt devletinin kurulmasını istiyorlardı.¹⁰⁰⁵ Dolayısıyla her iki unsurun toprak talebinde bulunduğu doğu bölgesi, Sevr Barış Antlaşması imzalanıncaya kadar geçen süreçte Ermeni-Kürt çatışmasının temel kaynağı olacaktı.

⁹⁹⁹ Bıyıklıoğlu, T. (1962). *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 42-172.

¹⁰⁰⁰ Söz konusu antlaşma maddesi, Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İngiliz Ermenistan Komitesi tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Arthur Balfour'a bir memorandumda iletilmişti. Buna göre komite, Ermenilerin İtilaf Devletleri'ne hizmetlerine karşılık Türklerin Kilikya ve Altı Vilayet'i derhal tahliye etmesini talep etmişti. Başak, 2016, 75.

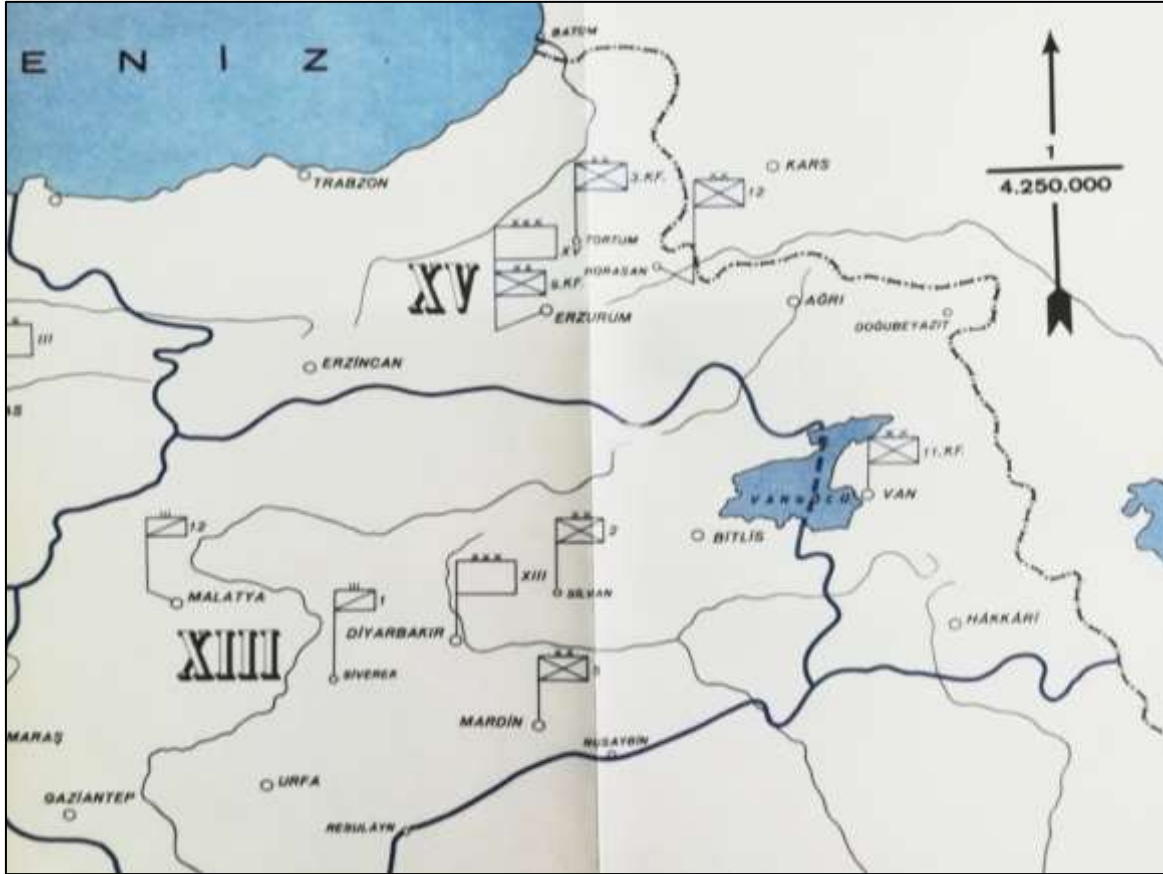
¹⁰⁰¹ Kazım Karabekir.(1960). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 68.

¹⁰⁰² Şimşir, 2007, 302.

¹⁰⁰³ Başak, 2016, 110.

¹⁰⁰⁴ Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. c.I. Ankara: TTK Basımevi, 21.

¹⁰⁰⁵ Sonyel, 1995, 26-28.

Harita 5.1. Erzurum, Van ve Bitlis Bölgesi Askerî Sorumluluk Sahası¹⁰⁰⁶

Bolşevik İhtilali ile Rusya'nın bölgeden çekilmesiyle birlikte Doğu Anadolu ve Kafkasya, İngiliz çıkarları açısından son derece hayati bir bölge hâline geldi. Zira İngiltere, Kafkaslara stratejik açıdan İran, Afganistan ve Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal bir önem atfetmekteydi. Bundan dolayı İngiltere, Ermenileri Türk ve Alman tehdidine karşı bir *bariyer* olarak kullanmak istemiş¹⁰⁰⁷ Kürtleri de Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırabileceklerini düşünmüşlerdi.¹⁰⁰⁸ Bu maksatla Musul-Batum, Musul-İskenderun ekseninde zengin petrol kaynaklarını ele geçirmek ve Anadolu'yu çevreleyen Doğu ve Güneydoğu Anadolu savunma ve güvenlik hattı üzerinde özerk Ermeni-Kürt-Arap-Süryani devletleri kurarak körfezin yandan güvenliğinin sağlanması maksadıyla işgallere başlamıştı. Ayrıca Rus ilerlemesi de engellenmiş oluyordu.¹⁰⁰⁹ Bu kapsamda İngiltere, Kürtlerin toprak talebinde bulunduğu Irak ve havalisini 3 Kasım 1918'de işgal

¹⁰⁰⁶ Bıyıklıoğlu, 1962, 185.

¹⁰⁰⁷ Başak, 2016, 65-66.

¹⁰⁰⁸ Ural, S. (2007). "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası." *Atatürk Yolu Dergisi*, 39, 428.

¹⁰⁰⁹ Tolon, A.H. (2006). *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 103.

ederek mütarekenin 7. maddesini hayata geçirmişti. Bölgede bulunan VI. Ordu'da 15 Kasım 1918'de bölgeyi terk ederek Diyarbakır'a çekilmiş ve terhis işlemlerine başlamıştı. Bu esnada 17 Kasım 1918'de¹⁰¹⁰ Süleymaniye'de Şeyh Mahmut Berzenci, Kürt Hâkimliği'ni kurmuştu. İngiliz hâkimiyetindeki bu idarenin nüfuz sahası, Süleymaniye, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Zohap, Sina, Bane, Revandiz, Duhok, Nebiyunus, Erbil ve Altinköprü'ye kadar uzanıyordu.¹⁰¹¹ Fakat Şeyh Mahmut Berzenci, İngilizlerin aşiretlere kötü davranmasından dolayı Osmanlı Hükümeti'ne tekrar bağlanmak için çabalamış, İngilizlerle çatışmaya başlamış ve esir düşmüştü (19 Haziran 1919). Bu durum bölgede yaşayan Kürt aşiretlerini de etkilemiş ve aşiretler, Osmanlı Devleti'ne karşı bağlılıklarını bildirmeye başlamışlardı.¹⁰¹²

Ermenilerin talepleri arasında yer alan Adana ve çevresinin işgali ise, 9 Kasım 1918'de İskenderun'un 15 kişilik bir İngiliz kuvveti tarafından işgaliyle gerçekleşmişti. 26 Aralık 1918'e kadar da Adana ve çevresi Pozantı'ya kadar boşaltılmış ve mütarekeden sonra bölgede bulunan II. Ordu, daha kuzeye çekilmişti. Ordunun çekilmesini fırsat bilen ve çoğu Ermeni Lejyonu'ndan¹⁰¹³ oluşan Fransız kuvvetleri de 11 Aralık 1918'den başlamak üzere Dörtyol, 17 Aralık'ta Mersin, Tarsus, Adana ve sonrasında Pozantı'yı işgal etmişti.¹⁰¹⁴ 15 Eylül 1919'da Suriye İtilafnamesi gereğince Fransızlar, İngilizlerden Antep, Urfa ve Maraş'ı Sykes-Picot Antlaşması'ndaki Musul haklarından vazgeçme karşılığında işgale başlamıştı.¹⁰¹⁵ Dolayısıyla Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi, Adana ve çevresinde de hayata geçirilmiş ve Fransızların işgal ettiği bölgeler, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni temsilciler tarafından Ermeni devletinin bir parçası olarak sunulmuştu. Ayrıca İngiltere ve Fransa, işgallerle birlikte Adana ve çevresinde nüfus dengesini değiştirmek için Anadolu'dan 1915'te göç ettirilen Ermenileri bölgeye taşımaya başlamıştı.

¹⁰¹⁰ Beyoğlu, S. (1996). "Milli Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu (1919)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11(1), 125.

¹⁰¹¹ Bıyıklıoğlu, 1962, 92-95.

¹⁰¹² Hakan, 2013, 132-137.

¹⁰¹³ Fransız kuvvetlerinin %20'si Fransız ve Cezayirli olup geri kalan kısmı Erzurumlu Ermeni fedailerindendi ATASE, İSH-98-66 (9 Kasım 1919). Ermeni Lejyonları 3,000 kişilik üç taburdan oluşmaktaydı. ATASE, İSH-5-74 (9 Aralık 1920). Ayrıca bakınız: Palabıyık, S.M. (2008). "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1918 – 1921)". *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30.

¹⁰¹⁴ Bıyıklıoğlu, 1962, 62-78.

¹⁰¹⁵ Demir, 2019, 117.

Bu süreçte İngiltere, doğu vilayetlerini içine alan Kürt ve Ermenilerin toprak taleplerine karşılık iki unsur arasındaki ihtilafları çözmek maksadıyla harekete geçmişti ve bu maksatla Halep Bölgesi İngiliz İşgal Bölgesi Kumandanı General Gregory, bir *bildiri* yayınlamıştı. Zira Birinci Dünya Savaşı'nda karşılıklı katliamlar, iki unsuru karşı karşıya getirmişti. Kürtlere hitaben yazılmış sekiz maddelik bildiriye göre;

1. Kürtlerle meskûn toprakların istikbali, sulh konferansında tespit edilerek Kürtlerin hakları teminat altına alınacaktır.

2. Kürdistan'da oturan herkes, sulh konferansı tarafından kesin şekilde belirlenmesine kadar kanunlarla mükellef olacaktır.

3. Ermeniler hakkında katliam veya sürgün gibi emirler vermiş bulunan memurlar cezalandırılacaklardır.

4. Buna mukabil Müslümanları katledecek Ermeniler de aynı kanuni hükümler çerçevesinde cezalara çarptırılacaklardır.

5. Müslümanların yanında Ermeni kadın veya genç kızlar serbest bırakılmalı, memleketlerinden çıkartılan Ermenilere ait olup cebren alınan menkul ve gayri menkul bütün mallar, tekrar meşru sahiplerine iade edilmelidir.

6. Birinci Dünya Savaşı esnasında ceza gerektiren suç ve fiillerden dolayı Kürtlere karşı İngiltere Hükümeti, asla intikam hissi beslememektedir.

7. Kürdistan'da oturan Kürtler ve Ermeniler, dava konusu olabilecek bütün işlerinde birbirlerine karşı intikam beslemekten çekinmeli ve bu gibi hallerde hükümete müracaat ederek haklarını kanun yolu ile aramalıdır. Bunlar aynı zamanda aralarında, gerçek bir kardeşlik duygusu oluşturmak hususunda ellerinden gelen her türlü gayreti sarf etmelidirler.

8. İngiltere Hükümeti, bu bildiri metninin bütün maddelerine harfi harfine uyulmasını, azami bir titizlikle istemektedir. Kanuna aykırı hareket edenler, en ağır bir şekilde ceza hükümlerine çarptırılacaklardır.¹⁰¹⁶ İngiltere, Kürt ve Ermenileri bu şekilde uzlaştırma çabasıyla birtakım faydalar elde etmeyi düşünmüştü. Buna göre;

1. Mütarekeye aykırı olarak Irak bölgesinde elde etmiş olduğu toprak kazanımlarını meşrulaştıracak,

2. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt ve Ermeni devleti kurarak Kafkasya, Anadolu ve Ortadoğu'da kontrolü elinde bulunduracak,

¹⁰¹⁶ Veou, P. (1938). *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*. (Çev. R. Gögen). Kilikya Faciaları Adıyla Basılmamış Daktilo Metni (ATASE Kütüphanesi), 71-72.

3. Kürtleri kullanarak Kuvay-ı Milliye zayıflatılacak,

4.Kürtleri bağımsızlığa teşvik ederek Ermeni isteklerine uluslararası meşruiyet kazandıracaktı.¹⁰¹⁷

Görüldüğü üzere İngiltere Hükümeti, deklarasyon maddelerinde Kürtlerin ve Ermenilerin birbirlerine yaptıkları katliamları kabul etmiş ve kurulması planlanan Kürt ve Ermeni devleti için iki unsuru barıştırmaya çalışmıştı. Ayrıca deklarasyon maddeleri gereğince İngiltere Hükümeti, kurulacak devletlerin hamiliğini de üstlenmiş ve bu süreçte Kürtler ve Ermenilerin alacakları tavır hakkında tavsiyelerde bulunmuştu. Bu dönemde Kürtler ve Ermeniler ise, Mondros Mütarekesi'ne bağlı olarak barış görüşmeleri başlamadan örgütlenmeye başlamışlardı.

5.2. Mütareke Döneminde Kürt ve Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri

5.2.1. Kürtlerin Teşkilatlanma Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nden sonra barış görüşmelerinde Kürtler, toprak taleplerini iletme üzere teşkilatlanmaya başlamışlardı. Bu dönemde ilk olarak Şeyh Seyyid Abdülkadir başkanlığında İstanbul'da 17 Aralık 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin yayın organı Jin dergisiydi. Kürtlerin en yetkin kadroları bu dergide Kürtçülüğü savunan makaleler kaleme almıştı. Cemiyetin İstanbul'da üye sayısı 10,000'i bulmaktaydı.¹⁰¹⁸ Sorasında cemiyette bulunan Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler ayrılarak Teşkilat-ı İhtimaiye Cemiyeti'ni kurmuşlardı.¹⁰¹⁹ Zira Şeyh Seyyid Abdülkadir, Ermeni-Kürt birlikteliği karşısında Türklerden yana bir tutum takınmış olması, daha radikal Kürtleri rahatsız etmişti.¹⁰²⁰

Cemiyetin 1919 yılı başlarında İstanbul'da yapılan toplantısında bağımsız bir Kürt devletinin ilan edilmesi ve Türk askerlerinin de dahil bütün yabancı askerlerin bölgeden sürülmesi kararı alınmış fakat Şeyh Abdülkadir, *Türklerin zorda olduğu bir dönemde, onlara karşı çıkmamanın Kürt hareketinin yararına olmayacağı* fikrini savunmuş ve genç üyelerine Ermeni devletinin kurulmasına karşı mücadele vermek üzere Kürtlerin yaşadığı

¹⁰¹⁷ Ural, 2007, 438.

¹⁰¹⁸ Hakan, 2013, 91.

¹⁰¹⁹ Kutlay, 2014, 136.

¹⁰²⁰ Bozaslan, 2015, 484.

bölgelere gitmeleri tavsiyesinde bulunmuştu.¹⁰²¹ Dolayısıyla cemiyette iki grup vardı. Bunlardan Şeyh Seyyid Abdülkadir'in başını çektiği birinci grup, Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir özerk yapıda kalmasını savunuyordu. Bedirhanların başını çektiği ikinci grup ise, bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını istiyordu.¹⁰²²

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bölgede Bitlis, Siirt, Garzan, Hınıs ve Kiğı'da şubeleri vardı. Cemiyete bağlı kuruluşlar; Kürt Millet Fırkası, Kürt Talebe Hevi Cemiyeti, Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti ve Kürt Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti idi.¹⁰²³ Diyarbakır'da da 1919 yılı başlarında Kürt Teali Cemiyeti kurulmuştu (Diyarbakır Kürt Kulübü). Cemiyet İngiliz himayesinde bir Kürt devleti talep etmekteydi. Toplantılarında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Ermeni devletinin kurulması ihtimaline karşı Kürtleri birliğe davet etmekteydi.¹⁰²⁴ Dolayısıyla temelde Kürtlerin teşkilatlanma faaliyetleri, yaşadıkları topraklarda Ermenilerin bir Ermeni devleti kurma teşebbüslerinin bir ürünüydü ve Kürtler, temelde bunu engellemek üzere teşkilatlanmışlardı.

5.2.2. Ermenilerin Teşkilatlanma Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Hükümeti, Ermeni partilerinin komiteci faaliyetlerine son vermek üzere 24 Nisan 1915'te bütün Ermeni partilerini kapatarak üyelerini tutuklama kararı almıştı. Ruslarla birlikte bölgeden çekilen Ermeni komitecileri, Kafkasya'da Erivan merkezli bir Ermenistan Cumhuriyeti kurmuşlardı. Nitekim Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Anadolu'da Ermeni partilerinin herhangi bir etkinliği kalmamıştı. Fakat Wilson İlkeleri'nin de etkisiyle mütarekeden sonra 13 Kasım 1918'de İstanbul'un işgaliyle birlikte İstanbul'da Taşnaklar ve Hınçaklar tekrardan teşkilatlanmaya başlamışlardı. Taşnaklar, Tepebaşı'nda Hınçaklar, Beyoğlu'nda bir kulüp kurmuşlardı. Ayrıca Azadamard (Özgürlük Savaşçısı) ve Yerkir (Ülke) gazeteleri ile Ermeni milliyetçiliği ve bağımsız bir Ermeni devleti kurulması hakkında yayınlar yapmaya başlamışlardı. Bogos Nubar Paşa da Ermeni Birliği Teşkilatı kurarak yapılacak barış

¹⁰²¹ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, 1998, 108.

¹⁰²² Beşikçi, İ. (2016). *Kürdistan Üzerine Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi 1915-1925*. c.I. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 170. Ural, 2007, 437.

¹⁰²³ Altan, B., Akbaş, M. ve Çağlayan, E. (2019). "Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(1), 327-335.

¹⁰²⁴ Bozan, O. (2019). "Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti'nin Faaliyetleri". *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. c.II. O. Bozan, H.Asan, H.Yıldız, M. S. Erpolat (Editörler). Ankara: Manas Yayıncılık, 412.

konferansına hazırlanmaktaydı.¹⁰²⁵ Ayrıca bu dönemde Rumlarla birlikte hareket eden Ermeniler, Rum-Ermeni Birliği Cemiyeti'ni kurmuşlardı.¹⁰²⁶

Sonuç olarak Kürtlerin ve Ermenilerin mütareke sonrası teşkilatlanma faaliyetleri aynı amaç için değildi. Kürtler, doğuda bir Ermeni devleti kurulmasına karşı faaliyetlere başlamışlardı. Bu kapsamda da kendileri için bir Kürt devleti talep ediyorlardı. Ermeniler ise, bölgede Ermeni devleti kurmak üzere harekete geçmişlerdi. Bununla birlikte bu dönemde de Kürtlere göre daha iyi örgütlenmişlerdi. Zira Kürtler, [aşiret yapısından kaynaklı olarak] daha örgütsüz ve dağınık bir şekilde hareket etmişlerdi.¹⁰²⁷

5.3. Mütareke Sonrası Diplomatik Süreçlerde Kürtler ve Ermeniler

5.3.1. Paris Barış Konferansı'nda Kürtler ve Ermeniler

18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı başladığı zaman Kürtler ve Ermeniler konferansa delegeler göndermişti. Kürtler, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin atadığı Şerif Paşa tarafından temsil edilmiş, Ermeniler ise, Bogos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Avetis Ahoranyan tarafından temsil edilmişti. Konferansa taleplerini ilk olarak Ermeni temsilciler sunmuştu. Ermeni temsilcileri, 12 ve 26 Şubat 1919 tarihli muhtıralarında, Ermenilerin Hristiyanlığı temsil etmesi, savaş boyunca Rusya'ya Ermeni Gönüllü Birlikleri ve Fransa ordusuna bağlı Ermeni Lejyonierleri'nin İtilaf Devletleri'ne hizmetleri¹⁰²⁸ ve müttefiklerin Ermenilere vermiş oldukları sözler gibi konulardan bahsetmişler, talep ettikleri topraklarda bir Ermeni devleti kurulmasını ve bu devletin Ermenistan Cumhuriyeti ile birleştirilmesini istemişlerdi.¹⁰²⁹ Buna karşılık Kürt delege Şerif Paşa, 23/22 Mart 1919'da hazırladığı bir muhtırayı konferansa sunmuştu. Paşa, Kürt istekleri başlıklı muhtırasında bölgenin Ermenilere verilmesi durumunda bunun bölgede çatışma çıkaracağını, Ermenilerin talep ettiği bölgelerde Kürtlerin çoğunlukta yaşadığını ve Wilson İlkeleri'ne göre, Kürtlerin bölgede tam bağımsız bir devlet kurma hakkı olduğunu iddia etmişti.¹⁰³⁰ Ayrıca Şerif Paşa, konferans boyunca Ermenilerin bölgede

¹⁰²⁵ Ercan, T. (1999). *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*. c.II. k.II. Ankara: ATASE Yayınları, 80-81.

¹⁰²⁶ ATASE, İSH-650-61 (18 Aralık 1920).

¹⁰²⁷ Kutlay, 2014, 158.

¹⁰²⁸ Beyoğlu, S. (2008). "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2(3), 126.

¹⁰²⁹ Zengin, E. (2019). "Paris Barış (Paylaşım) Konferansı'nda Ermeni ve Kürt Taleplerine Karşı Vilâyet-i Şarkiye'den Protestolar". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123(243), 375.

¹⁰³⁰ Koloğlu, O. (2011). *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Kırmızıkeçi Yayınları, 137-139.

Kürtler karşısında azınlıkta kaldığını anlatmaya çalışmış¹⁰³¹ ve bu kapsamda nüfus tespiti için Doğu Anadolu bölgesine bir heyet gönderilmesini istemişti.¹⁰³²

Bu esnada Amerikan misyonerleri ile bağları kuvvetli olan Ermeniler, Ortadoğu’da Amerikan çıkarları ve yatırımlarını koruyabilecek bir güç olarak görülmeye başlanmıştı. Bu bakış açısıyla Amerikan Başkanı Wilson, Paris Barış Konferansı’nda Ermeni sorununu çözmek maksadıyla ABD’de koyu Hristiyan kamuoyunun güvenini ve desteğini almak için Ermenilerin talepleriyle özel olarak ilgilenmişti. Daha önce bölgeyi Sykes-Picot Antlaşması ile paylaşan İngiltere ve Fransa, konjonktürel bir yaklaşımla bölgenin mandaterliğini Amerika’nın üstlenmesini teklif etmişler ve bölgede Amerikan mandaterliği altında Kürt ve Ermeni devleti kurulmasını önermişlerdi. Özellikle İngiltere, Kafkasya’nın ve Doğu Anadolu’nun geleceğine yönelik herhangi bir yükümlülük altına girmek istemiyordu.¹⁰³³ Esasen Amerika’da manda konusu pek hoş karşılanmamıştı. Özellikle ABD’nin Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol, Amerikan mandası altında bir Ermenistan’ın kurulmasının İngiliz çıkarlarına hizmet edeceğini ve Osmanlı Devleti’ne karşı Amerika’nın sürdürdüğü tarafsız politikanın son bulacağına dikkat çekmişti.¹⁰³⁴

5.3.2. Amerikan Heyetlerinin Bölgeyi Ziyareti ve Yaptıkları İncelemeler

Paris Barış Konferansı’nda manda tartışmalarının gündeme geldiği sıralarda Anadolu’ya da birçok Amerikan tetkik heyeti gelmekteydi. Bu kapsamda *bölgeye* gelen heyetlerden biri Niles-Sutherland Heyeti idi. Heyette yer alan Yüzbaşı Emory H. Niles ve Arthur E. Sutherland Jr., Doğu Anadolu’daki mevcut durumu araştırmak ve bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmek üzere görevlendirilmişti. Bu maksatla heyet, 14 Temmuz-12 Ağustos 1919 tarihleri arasında Mardin, Batman, Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon’u dolaşmış ve 16 Ağustos 1919’da raporunu tamamlamıştı. Rapora göre; Ermeniler tarafından Bayezid, Van ve Bitlis bölgesinde tüm Müslüman köyleri ve kasabaları yıkılmıştı. Her yerde vahşetin ve katliamların izleri vardı. Öte yandan Ermenistan Cumhuriyeti sınırlarında kalan Müslümanlara karşı Ermeni katliamları devam etmekteydi.

¹⁰³¹ Özcan, A. (2013). *İmparatorluk Çökerken Yeni Bir Ulus Tahayyülü: Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı “Jîn” (1918-1919)*. Antalya: Lotus Yayınları, 96.

¹⁰³² Şimşir, 2010, 304-307.

¹⁰³³ Başak, 2013, 108.

¹⁰³⁴ Akgün, S.K. (2015). “Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 50, 28-32.

Osmanlı topraklarında kalan Müslümanlar, Ermenilerin bölgeden uzak tutulması maksadıyla Erzurum Kongresi'nde Ermeni saldırısına karşı birleşmişlerdi.¹⁰³⁵ Bölgeye gelen diğer bir heyet ise, Harbord Heyeti idi. Heyet, *Ermenistan'a Gönderilen Amerikan Askerî Heyeti* adını taşımaktaydı. Fakat heyetin esas amacı, Amerikan çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni ve komşu ülkeleri araştırmaktı.¹⁰³⁶ Bu maksatla Harbord Heyeti, 7–28 Eylül 1919'da tarihleri arasında Anadolu gezisini tamamlamış ve heyet komşu ülkeleri de gezdikten sonra 15 Ekim 1919'da İstanbul'dan ayrılmıştı.¹⁰³⁷ Nitekim General James G. Harbord hazırladığı raporunda Ermenilerin manda talep ettikleri bölgelerde nüfus çoğunluğunu oluşturmadığını ve bundan dolayı Ermenistan için tek bir manda idaresinin kurulamayacağını bildirmişti. Eğer manda idaresi kurulacaksa aynı manda yönetimi altında tüm Trakya, Anadolu, Ermenistan ve Azerbaycan olmalıydı.¹⁰³⁸ Ayrıca manda idaresinin maddi anlamda Amerika'ya büyük bir yük getireceği de rapor edilmişti. Bu doğrultuda 1 Haziran 1920'de Amerikan Kongresi'nde yapılan oylamada 52'ye 23 oyla bölgede manda idaresinin kurulması reddedilmiş ve Amerika'nın Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için verdiği destek de sona ermişti.¹⁰³⁹

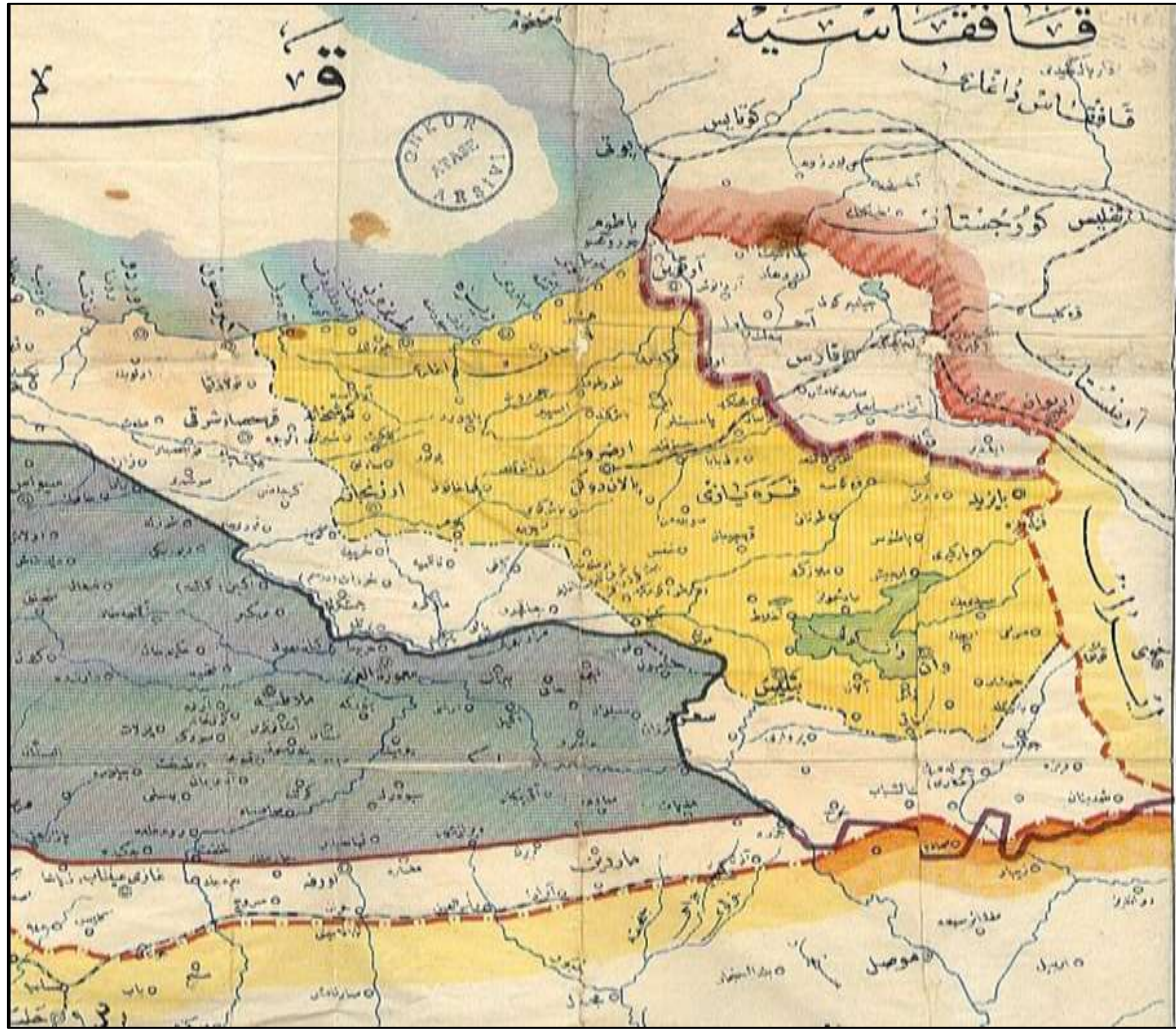
¹⁰³⁵ Akar, 2019, 63-65.

¹⁰³⁶ Akar, 2019, 141.

¹⁰³⁷ Heyet, gezi planına göre ikiye ayrılmıştı. Birinci grup; İstanbul, Samsun ve buradan Batum'a gidecekti. Harbord'un başında bulunduğu ikinci grup ise, Haydarpaşa'dan Konya, Adana, Mardin, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzurum, Kars yönünde hareket ederek Batum'da diğer grupla birleşecekti. Akar, 2019, 70, 95.

¹⁰³⁸ Akar, 2019, 119.

¹⁰³⁹ Akgün, 2015, 49.

Harita 5.2. Wilson'un Teklifine Göre Tasarlanan Ermenistan'ın Sınırları (1920)¹⁰⁴⁰

Haritadan anlaşılacağı üzere Ermenilerin talep ettiği Altı Vilayet, ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından oldukça küçültülmüş durumdadır. Erzurum, Van ve Bitlis bölgesine Trabzon da eklenmiştir. Dolayısıyla kurulması planlanan Ermeni devletinin Karadeniz'e çıkışı sağlanmıştır. Ayrıca Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini içine alan bölge batı ve güney yönünde daraltmıştır. Esasen Wilson'un bu haritası, Kürt ve Ermenilerin toprak talebinde bulunduğu bölgeler için iki unsuru uzlaştırmayı amaçlamaktaydı.¹⁰⁴¹

¹⁰⁴⁰ ATASE, İSH-558-12.

¹⁰⁴¹ Բայբուրդյան, Վ. (2017). “Քրդական Հարցի Ներկա Վիճակը Եվ Չարգացման Միտումները [Kürt Sorunun Mevcut ve Gelişim Süreçleri].” Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Միջազգային Հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն, 2(23), 4 [Bayburtyan, V. (2017). “Krdakan Hartsı Nerka Vicaki Yev Zargatsman Mitumneri. Barber Yerevan Hamalsarani”. Micazgayin Haraberutyunner Kağakagitutyun].

5.3.3. Paris Barış Konferansı'nda Ermeni-Kürt İş Birliğinin Sağlanması

Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermenilerin aynı bölge üzerindeki toprak talepleri, tarafları karşı karşıya getirmişti. Ancak İtilaf Devletleri'nin araya girmesiyle Kürt ve Ermeni temsilciler, 20 Kasım 1919'da bir mutabakata varabilmişlerdi.¹⁰⁴² Mutabakata göre;

1. Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahiptir,
2. İki kesim de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık talep etmektedir,
3. Mandater bir devletin yönetimi altında birleşik bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan meydana getirilecektir,
4. İki devletin sınırlarının Paris Barış Konferansı tarafından belirlenmesi ilke olarak benimsenmiştir,
5. Taraflar her iki devletin sınırları içerisinde kalan azınlıkların haklarını teminat altına almayı kabul etmektedir.¹⁰⁴³ Görüldüğü üzere mutabakatta, Kürtler ve Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan toprakların paylaşılması işi, konferans sonunda alınacak karara bırakılmıştı. Fakat doğu vilayetlerinde yaşayan Kürtler, antlaşmaya karşı çıkarak kararı protesto etmişlerdi. Diğer bir deyişle Paris Barış Konferansı boyunca 1919-1920 arası, Kürtler ve Ermeniler arasındaki ihtilaflı topraklardan dolayı tartışmalar sürüp gitmişti.¹⁰⁴⁴

Süreç bu şekilde ilerlerken Ocak 1920'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı, muhtemel birleşik bir Kürt ve Ermeni devletinin sınırlarını gösteren bir kitapçık hazırlamıştı. *Armenia and Kurdistan* adlı kitapçıkta; Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Sivas, Ermeni devleti olarak tanımlanmıştı. Ayrıca bu vilayetlere Trabzon ve Adana da dâhil edilmişti. Kürt devletinin sınırları ise, Van, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinden oluşmaktaydı.¹⁰⁴⁵ Nitekim İngiltere, Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e ve Doğu Anadolu ile güney vilayetleri içine alan geniş bir alanda birleşik bir Ermeni-Kürt devleti tasavvur etmişti. Diğer bir deyişle bu devlet, İngiliz nüfuz alanlarını içine almaktaydı. Diğer taraftan kitapçıkta, Van ve Diyarbakır hem Ermeni devleti sınırları içerisinde hem de Kürt devleti içerisinde gösterilmekteydi. Dolayısıyla İngiliz Hükümeti için bölgede yaşayan unsurların

¹⁰⁴² Koloğlu, 2011, 137-139.

¹⁰⁴³ Ural, 2007, 439.

¹⁰⁴⁴ Moumdjian, 1999, 41.

¹⁰⁴⁵ Prothero, G.W. (Editor). (1920). *Armenia and Kurdistan*. London: H.M. Stationery Office, 1-2.

ne istediklerinin bir önemi yoktu. Öte yandan İngilizler, bu devletlerin dışında kalan bölgelerde yaşayan unsurlar için bu devlete doğu, batı, kuzey ve güney sıfatları verileceğini hesap etmiş olmalıdır. Zira belirli bir toprak parçasından söz edilirken coğrafi yön gösteren kuzey, güney gibi sıfatlar eklenmesi, bir bölümü başkasına ait olan söz konusu toprağın ve sahip olunan esas toprağın bir uzantısı, bir parçasıydı ve günün birinde ona katılacağını ifade etmekteydi.¹⁰⁴⁶ Diğer bir deyişle Kürt ve Ermeni devleti için çizilen sınırlar, olduğundan çok daha geniş bir alana yayılmak istenmişti.

5.3.4. Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni Temsilcilerin Faaliyetlerine Karşı Bölgedeki Kürtlerin Tepkisi

Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin toprak talepleriyle Kürt ve Ermeni temsilcilerinin bir antlaşmaya varmış olması, doğuda yaşayan Kürt aşiretlerinin tepkisini çekmişti. Bundan dolayı *bölgede* kurulan siyasi teşekküllere katılmaya başlamışlardı. Mondros Mütarekesi ile birlikte Anadolu'da başlayan işgallere karşı İstanbul'da 2 Aralık 1918'de Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştu. 10 Mart 1919'da Erzurum'da şubelerini açan cemiyet, ilk toplantısını gerçekleştirmiş ve Wilson İlkeleri'ne dayanarak bölgede nüfus, tarih, coğrafya ve kültür olarak bölgenin Türk olduğu yönünde bir beyanname yayınlamıştı. Cemiyet başlangıçta beklenen tesiri gösterememişti. Fakat Osmanlı ordularının terhisi, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ve Paris Barış Konferansı'nda bölgede bir Ermeni devleti kurma girişimleri gibi etkenlerle bölge halkı, cemiyetin faaliyetlerine katılmaya başlamıştı.¹⁰⁴⁷ Örneğin Kürtler, Erzurum'da 17 Haziran 1919'da yapılan Vilayet Kongresi'ne katılmışlardı. Kürt kaynaklarına göre kongre, bir Kürt kongresiydi ve kongrede Türk temsilciler, savaş sonunda Kürtlere özerklik vereceklerdi.¹⁰⁴⁸ Kongrede alınan ortak kararda bölgede Ermeni devletinin kurulmasına karşı birlikte hareket edilecekti. Alınan kararlar şöyleydi:

1-Bölgeden katiyen göç edilmeyecekti. Zira bu durum Doğu Anadolu'nun Ermenilere terk edilmesi anlamına geliyordu.

2-Bölgede ilmi, dinî ve iktisadî bir teşkilat meydana getirilecekti. Dolayısıyla bölge topyekûn bir şekilde savunulacaktı.

¹⁰⁴⁶ Yerasimos, S. (1995). *Milliyetler ve Sınırlar*. (Çev. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 85-86.

¹⁰⁴⁷ Çiçek, R. (2019). "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar". *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*. c.I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VAK Kültür Yayınları, 482.

¹⁰⁴⁸ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, 1998, 109.

3-Saldırlara karşı bölgede bütünlük içerisinde silahlı teşkilatlar oluşturularak karşı konulacaktı.¹⁰⁴⁹ Dolayısıyla *Erzurum Vilayet Kongresi* ile bölgede bulunan Kürtlerin, bölgede kurulması planlanan Ermeni devletine karşı desteği sağlanmıştı. Ayrıca bu dönemde Kürt Teali Cemiyeti'ne bir nasihat heyeti gönderilmişti. Yapılan görüşmede heyet, cemiyet üyelerinin taleplerini dinlemiş ve doğu vilayetlerine Kürt memurların atanmasıyla özerk bir Kürt devleti kurulması sözünü vermişlerdi.¹⁰⁵⁰ Ayrıca 18 Haziran 1919'da Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmede bölgede bulunan Kürt aşiretlerini kazanmak üzere tedbirler alınmıştı. Buna göre, bölgeye asker sevk edilecek, aşiret reislerine maaş verilecek, bölgedeki jandarma teşkilatı güçlendirilecek, aşiret reislerine nişanlar ve madalyalar verilecek ve bölge halkından nasihat heyetleri oluşturularak bölge halkına dönemin hassasiyeti anlatılacaktı.¹⁰⁵¹ Nitekim bundan sonraki süreçte bölgede Erzurum, Milli Mücadele'nin merkezi oldu. Zira bölgede kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, bölgenin Ermenilere karşı korunması için bölgesel ve ulusal seviyede kararlar almıştı.¹⁰⁵² Diğer taraftan da İngiliz ajanları, Kürtlerin meskûn olduğu bölgelerde bölgenin Ermenilere verildiği yönünde propagandalar yapmaya başlamıştı. Bu maksatla 5 Haziran 1919'da Ermeni bir tercümanla Bayezid'e gelen bir İngiliz ajanı, bölge aşiretlerine İngiliz himayesinde bir Ermenistan teşkil edildiğini, Bayezid'in de bu devlete bağlandığını ve dört ay sonra 15,000 Ermeni göçmenin bölgeye geleceğini söylemişti.¹⁰⁵³ Bu konu hakkında IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa da, Harbiye Nezareti'ne bir rapor göndermiş ve bölgeye Ermeni göçünün yapılmaması hususunda hükümeti uyarmıştı. Ona göre, Bayezid sancağında 80,000 civarında Müslüman vardı ve dönen Müslümanlarla bu sayı 100,000 kişiyi bulacaktı. Dolayısıyla bölgeye Ermeni göçünün engellenmesini istemişti. Zira Kürtler ve Ermeniler arasında Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma derin bir husumet vardı ve bundan dolayı bölgeye dönmek isteyen Ermenilerin memleket dâhiline yerleştirilmesini istemişti. Ayrıca Vilayat-ı Şarkiye'den bir karış toprağın dahi verilmeyeceğini, Ermeni askerlerin sınırlarımıza tecavüz ettiği zaman karşılık bulacağını Harbiye Nezareti'ne bildirmişti.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁹ Çiçek, 2019, 484.

¹⁰⁵⁰ Zengin, 2019, 385, Hakan, 2013, 197.

¹⁰⁵¹ Beyoğlu, 1996, 126-127.

¹⁰⁵² Ural, S. (2019). "Milli Mücadele'nin Başlarında Doğu'da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri". *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*. c. I. Erzurum: ER-VAK Yayınları, 418.

¹⁰⁵³ Daha sonra bu İngiliz zabitin Ermeni olduğu anlaşılmıştı. ATASE, İSH-206-49 (21 Haziran 1919). Toksoy, 2007, 256. Çelik, R. (2014). "Milli Mücadele Dönemi İngiliz-Ermeni İlişkileri". *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 742.

¹⁰⁵⁴ ATASE, İSH-16-18(1) (12 Haziran 1919).

Vahan Bayburtyan göre bu dönemde, Karakilise ve Bayezid arasında bulunan yaklaşık 10,000 Kürt, Ermenilere saldırıya geçecekleri yönünde tehditte bulunmuşlardı.¹⁰⁵⁵

Görüldüğü üzere Müslümanlar arasında Erzurum'da siyasi bir teşekkül kurularak bölgenin bütünlüğü korunmaya çalışılmaktaydı. İngilizler de bölgede Ermenilere destek vererek Kürtlere karşı kışkırtıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Tam da bu noktada IX. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geçmiş ve Milli Mücadele'nin siyasi ayağını başlatmıştı. Paşa, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Erzurum, 4-11 Eylül 1919'da da Sivas Kongresi'ni gerçekleştirmişti.¹⁰⁵⁶ Kongreye katılan Kürtler, bölgede bulunan aşiret temsilcilerinden değildi. Fakat Sivas Kongresi'nde alınan kararlardan özellikle 3. madde ile bölgede bulunan Kürtlere, Vilayat-ı Şarkiye'nin Ermenistan'a terk edilemeyeceği konusunda teminat verilmişti.¹⁰⁵⁷ Zira Vahan Bayburtyan'a göre Kürtler bu dönemde bir ikileme girmişti. Bölgede bağımsız bir Ermeni devleti kurulursa Kürtler bu devletin himayesine mi girecekler, yoksa Türklerle iş birliği mi yapacaklardı? Nitekim Kürtlerin çoğu Türklerle iş birliği yapmış ve doğal olarak Ermenilere karşı düşmanca tutum içine girmişlerdi.¹⁰⁵⁸ Fakat Kürdistan Teali Cemiyeti'ne mensup Kürt milliyetçileri, Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı milli harekete kaşı çıkarak İngilizlerle iş birliği yapmıştı. Bu maksatla İngiltere Hükümeti, Bnb. E.W.C. Noel'i milliyetçi Kürtleri örgütlemek üzere Malatya'ya göndermişti. Malatya'da Noel'i karşılayanlar arasında Kürt Teali Cemiyeti üyelerinden Bedirhan Kürt aşireti temsilcileri Kamuran Ali Bey, Celadet Bey¹⁰⁵⁹ ve 15 Kürt süvarisiyle Diyarbakır'dan gelmiş olan Cemilpaşazade Ekrem Bey¹⁰⁶⁰ de vardı. Noel, Malatya'da Kürt ileri gelenlerini toplayarak Kürt Liderleri Kongresi'ni tertiplemişti. Buna

¹⁰⁵⁵ Baibourtian, 2013, 273.

¹⁰⁵⁶ İnternet: Erzurum Kongresi'nde 22 Kürt delege, Sivas Kongresi'nde ise Kürt delege yoktu. <https://www.cafrande.org/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-erzurum-ve-sivaskongreleri%E2%80%99nde-kurtler-temsil-edildi-mi/>, Erişim Tarihi: 22.02.2020.

¹⁰⁵⁷ Hakan, 2013, 262.

¹⁰⁵⁸ Baibourtian, 2013, 280.

¹⁰⁵⁹ **Celadet ve Kamuran Bedirhan:** Babaları Emin Ali Bedirhan'dır. Celadet Kayseri'de doğdu ve ömrünün büyük bir kısmını Fransa, Almanya ve Suriye'de geçirdi. İstanbul Üniversitesi'nde hukuk eğitimi aldı. Türkçe ve Kürtçenin yanında Arapça, Almanca, Fransızca ve Rumca biliyordu. Bağımsız bir Kürt devletini savundu. Bunun için Binbaşı Noel ile temaslarda bulundu. Milli Mücadele Hareketi'ne muhalifti. Özoğlu, 2017, 182. **Kamuran Bedirhan:** 1895'te İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi'nde hukuk okudu. Almanya'da hukuk doktorasını tamamladı. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin en faal mensubuydu ve ayrıca en ateşli anti-Kemalist idi 1923'te Suriye'deydi ve Hoybun Cemiyeti'ne yardım ediyordu. 1932'de Şam'da Hawar dergisini çıkardı. 1948'de Paris'e yerleşti. 1960'ta Iraklı Kürtlerin ayaklanmasından sonra Avrupa'da Kürtlerin sözcüsü oldu. Özoğlu, 2017, 184.

¹⁰⁶⁰ **Ekrem Cemilpaşazade:** 1891'de Diyarbakır'da doğdu. Mekteb-i Sultani'de okudu. 1913'te matematik eğitimi için İsveç'e gitti. Türkçe'nin yanında Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra bağımsız bir Kürt devletinin kurulması için İngilizlerle işbirliği yapmıştır. Hevi Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasındadır. 1925'te tutuklandı. 1929'da Şam'a gitti ve Hoybun Cemiyeti faaliyetlerini yürüttü. Özoğlu, 2017, 189-191.

göre kongrede, Malatya Mutasarrıfı Bedirhan Halil Rahmi Bey, Kürt devletinin hükümdarı ilan edilmişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa zaman kaybetmeden bölgeye bir askerî birlik sevk ederek İngilizlerle iş birliği yapmış olan Kürt milliyetçilerini dağıtmıştı. Sonuç olarak Noel, bölgeden çıkarılmış¹⁰⁶¹ ve Halep'e dönmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁶² Her ne kadar Kürt Teali Cemiyeti, Kürtlük adı altında bölgeyi Ermenilerden kurtarmaya çalışmış olsa da Kazım Karabekir Paşa'ya göre, Kürt ayrılık fikri, bölgenin Ermenistan yapılması için çıkarılmıştı. Zira medeni milletlerin hukuku bile çiğnenirken Kürt'ün hukukunu kimse düşünmeyecekti.¹⁰⁶³

Van'da ise Ermeni taleplerine karşı, 9 Mart 1919'da Şemdinanlı Kürt aşireti reisi Seyyid Taha, Van Belediye Reisi Hacı Derviş, Kurzade Tefik, Nakibuleşraf Tabuşçuzade İsmail Beyler, Dâhiliye Nezareti, İtilaf Devletleri temsilcileri ve Paris Konferansı'ndaki Yüksek Konseye, Doğu Anadolu bölgesi üzerindeki Ermeni taleplerini protesto eden birer telgraf göndermişlerdi. Telgrafta; vilayette yaşayan Müslümanların nüfusun %97'sini oluşturduğu, Rus işgali sırasında Ermeni birliklerinin Müslüman halkı katlettiği, Van vilayetinden Ermenilere bir köy dahi verilemeyeceği, bölge halkının Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediği belirtilmiş ve tarafsız heyetlerin bölgede inceleme yapması talep edilmişti. Ayrıca vilayetin Ermenilere bırakılacağı kararı alınırsa kanlarının son damlasına kadar savaşacaklarını belirtmişlerdi.¹⁰⁶⁴ Fakat sonra Seyyid Taha, İngilizlerle iş birliği yaparak Nasturilerle anlaşmıştı ve bu durum Kürt aşiretlerinin tepkisine yol açmıştı.¹⁰⁶⁵

Bitlis vilayetinden de Siirt'te Kürt aşiretleri kaleme aldıkları bir telgrafta; bölgeye 1300 seneden beri Müslümanların egemen olduğu, Ermenilerin yüzyıllarca beraber yaşadığı Müslüman halkı Birinci Dünya Savaşı sırasında katlettiği ve Osmanlı Devleti'nden gördükleri iyi muameleye rağmen Ermenilerin isyan ettikleri anlatılmıştı.¹⁰⁶⁶ Aynı şekilde bölgenin Ermenilere terki hususunu reddeden ve Osmanlı'ya bağlılığını bildiren Bitlis, Muş, Erzurum, Erzincan, Hınıs ve Eleşkirt eşraf ve ulemasına ait 48 imza, 15 Nisan 1919'da Osmanlı Padişahı VI. Mehmet'e sunulmuştu.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶¹ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, 1998, 111.

¹⁰⁶² Akar, 2019, 74.

¹⁰⁶³ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. (Haziran 1955). 4(12), 235.

¹⁰⁶⁴ Zengin, 2019, 378.

¹⁰⁶⁵ Hakan, 2013, 182.

¹⁰⁶⁶ Zengin, 2019, 379.

¹⁰⁶⁷ Hakan, 2013, 111.

Bölgede Kürtlerin bu şekilde tepkisine karşı Ermeniler, Kürtlerle iş birliği yapmaya çalışmışlardı. Bu maksatla Haçatur Ağa, Üç Sancak'ta bulunan Hamit Bey, Ali Mirza Bey, Ahmet Haso ve Yusuf Beylere 30 Ağustos 1919'da bir mektup göndermiş ve Ermenilerin Kürtlerle kardeşlik ve sükûnet içinde yaşamak istediklerini bildirerek uzlaşma çağrısında bulunmuştu. Fakat Kürt ağalar, 4 Eylül 1919'da Haçatur Ağa'ya gönderdikleri mektupta, Ermeniler ile Kürtlerin uzlaşma imkânının olmadığını belirtmişlerdi. Ayrıca Kürt ağalar, Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışmanın durması ve sükûnetin sağlanması için altı şart öne sürmüşlerdi. Bunlardan en önemlisi Iğdır'ın Kürtlere terk edilmesiydi.¹⁰⁶⁸ Diğer maddeler ise karşılıklı saldırıların ve silahların bırakılması şeklindeydi.¹⁰⁶⁹

Aynı tepkiler, Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni delegelerin 20 Kasım 1919'da bir antlaşmaya varmasından sonra da devam etmişti: Bu kapsamda doğuda bulunan Kürt aşiretleri, ortak bir bildiri hazırlamışlardı. Bildiride;

Dört buçuk asırdan beri İslam'ın fedakâr ve cesur taraftarı olarak yaşamış ve dinî geleneklere bağlılığı gaye bilmiş Kürtler, henüz 500,000 şehidin kanları kurumadan, şişlere geçirilen yetimlerin, gözleri oyulan ihtiyarların hatıralarını teessürle anarken İslamiyet'in zararına olarak tarihi ve hayati düşmanımız ile barış anlaşmaları imzalamak suretiyle dinlerine aykırı hareket etmezler. Bu sebeple, Kürt milli vicdanı bu gibi anlaşmaları imzalayanları tanımadığını ve emellerinin din ve milliyetlerini birleştirmek olduğunu bildirmesine aracı olunmasını... istemişlerdi.

Aynı şekilde 26 Şubat 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisinde Erzincan, Erzurum, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Mardin, Adıyaman ve Hasankale'den gelen bağlılık mesajları okunmuştu. Mesajlarda vatan haini Şerif Paşa adında birinin Bogos Nubar ile iş birliği yaptığı, Türklük ve Kürtlüğün bir olduğunu ve Osmanlı-İslam topluluğundan hiçbir zaman ayrılmak istemediklerini bildirmişlerdi.¹⁰⁷⁰ Fakat Kürdistan Teali Cemiyeti başkanı Şeyh Seyyid Abdülkadir, mutabakatı bir başarı olarak nitelendirmiş ve Mondros Mütarekesi'nde altı Ermeni vilayeti olarak zikredilen bölgenin Osmanlı idaresinden ayrılması durumunda kurulması muhtemel Ermeni devletine karşı Kürtlerin haklarının Wilson İlkeleri çerçevesinde bu şekilde korunabileceğini savunmuştu.¹⁰⁷¹ Aynı

¹⁰⁶⁸ Bugünkü Iğdır, 1877-78 harbinden evvel ve sonra Osmanlı mülkiye teşkilatı içinde değildir. Bu Türk bölgesi ancak Milli Mücadele sonrası 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması ile birlikte Anavatan'a katılmıştır. Bıyıklıoğlu, 1958, 12.

¹⁰⁶⁹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*. (2008). c.I. Y. Demirel (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 399-400. Hakan, 2013, 238-239.

¹⁰⁷⁰ Balcı, R. (2010). *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 171-175.

¹⁰⁷¹ Hakan, 2013, 342.

şekilde Ermeni-Kürt antlaşmasına Ermeniler de karşı çıkmıştı. Ermenistan Cumhuriyeti Washington Büyükelçisi Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo), Ermeni temsilcilere bir protesto telgrafı göndermişti. Telgrafta, antlaşma ile kurulacak Ermeni devleti topraklarından Kürtlere taviz verilmiş ve Kürtlerin müdahalesine kapı açılmıştı. Buna karşı Bogos Nubar Paşa ve Ahoranyan, ortak bir telgrafı, Amerikan basınına göndermişler, Ermeni çıkarlarına ve isteklerine tehlike gelmediğine dair teminat vermişlerdi.¹⁰⁷²

5.3.5. San-Remo Konferansı ve Sevr Barış Antlaşması'na Göre Kurulması Planlanan Kürt ve Ermeni Devletleri

Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni temsilcilerin birleşik Kürt ve Ermeni teklifi kabul edilmemişti. Zira Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Kuvay-ı Milliye hareketi güç kazanmaya başlamıştı. Fakat konferansta, Osmanlı Devleti'nden ayrılacak topraklarda manda sisteminin uygulanmasına karar verilmişti. Toprakların paylaşılması ise İngiltere ve Fransa arasında ihtilaf konusuydu. 12-26 Şubat ve 27 Şubat-10 Nisan 1920'de Londra'da yapılan konferanslarda İstanbul ve Boğazların statüsü, iktisadî kontrol, Anadolu'daki nüfus alanları, azınlıklar meselesi, Suriye-Mezopotamya ve Arabistan meselesi, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması ve özerk bir Kürt devletinin kurulması konuları ele alınmış ve meselelerin çoğu karara bağlanmıştı. Konferanslarda anlaşma sağlanamayan konular ise, 18-26 Nisan 1920'de yapılan San-Remo Konferansı'na bırakılmıştı.¹⁰⁷³ Konferansta Mezopotamya petrollerinin paylaşılması sorununa ağırlık verilmişti. Ayrıca kurulacak Ermeni devletinin mandaterliği tekrar gündeme gelmişti. Bunların yanı sıra kurulması planlanan Ermeni devletinin sınırları da konferansı meşgul eden konular arasındaydı. Özellikle Erzurum'un sınırlara dahil edilip edilmeyeceği tartışma konusu olmuştu. Bunun üzerine İngiltere Başbakanı David Lloyd George, *Türklerin çoğunlukta olduğu Erzurum'un Ermenilere bırakılmasının hiçbir ilkeyle savunulamayacağını dolayısıyla da barışa giden yolun uzayacağı* düşüncesindeydi. Fakat Bogos Nubar Paşa, Erzurum'u ele geçirmek için savaşımaya hazır 15,000 kişilik bir Ermeni ordusu olduğunu ve gerekli yardımın sağlanması durumunda da 40,000 Ermeni'yi silahaltına alabileceğini ileri sürmüştü.¹⁰⁷⁴ Zira bu esnada General Antranik, Amerika'da Ermenilerden gönüllü ve para toplamak için memur edilmişti ve gönüllüler yeterli sayıya

¹⁰⁷² Sasuni, 1992, 178.

¹⁰⁷³ Tolon, 2006, 139.

¹⁰⁷⁴ Dilek, M.S. ve Küçük, E. (2012). "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)". *Turkish Studies*, 7(3), 964-966.

ulaşınca Anadolu'ya sevk edilecekti.¹⁰⁷⁵ Nitekim General Antranik, topladığı Ermeni gönüllülerle birlikte Anadolu'ya gelmiş ve Yunan ordusuna katılmıştı. Kendisi I. İnönü Savaşı sırasında Bursa cephesinde yaralanmış ve tedavisi için İzmir'e sevk edilmişti.¹⁰⁷⁶

Nitekim Ermeni devletinin sınırları, konferansın tartışma konusu olmuş ve konu Cemiyet-i Akvama sorulmuştu. Erzurum konusu da ABD'nin Ermenistan'ın mandaterliğini kabul edip etmemesine bağlanmıştı. ABD, Ermenistan'ın mandaterliğini kabul ederse Erzurum, Ermeni devletinin sınırlarına dâhil edilecekti. Kürt devleti meselesi ise, Londra Konferanslarında fazla gündeme gelmemişti. Fakat San Remo Konferansı'nda Kürt devletinin kurulması ile ilgili kararlar alınmıştı.¹⁰⁷⁷ Sonuç olarak San Remo Konferansı'nda 12 Bölüm ve 433 maddeden oluşan bir barış antlaşması hazırlanmıştı. Antlaşma 22 Temmuz 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne sunulmuş ve 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştı. Dolayısıyla Sevr Barış Antlaşması gereğince Osmanlı topraklarında masa başında 88.-93. arası maddelerde bir Ermeni devleti, 62.-64. arası maddeler de bir Kürt devleti kurulmuştu.¹⁰⁷⁸ Sevr Barış Antlaşması'nda Ermeni devletinin kurulmasını öngören maddeler şunlardı:

88. madde: Osmanlı Hükümeti, Ermenistan'ı Bağılaşık Devletler gibi özgür ve bağımsız tanımıştır.

89. madde: Osmanlı Hükümeti, Ermenistan ve tüm Bağılaşık Devletler Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Van illerinde sınırı saptamak için ABD Başkanı'nı hakem seçer. Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu sınıra komşu Osmanlı toprakları üzerindeki askersel düzenin kaldırılmasına ilişkin ABD Başkanı'nın saptayacağı tüm yargıların onaylanacağı kararlaştırılmıştır.

90. madde: Sınır saptandıktan sonra Osmanlı Hükümeti, Ermenistan'a özgü yerlerdeki tüm hukuksal ve siyasal haklarından vazgeçer. Ermenistan'a verilen toprak parçası üzerindeki Osmanlılara özgü parasal üstlenmelerin ya da savunulan hakların oran ve çeşidi, bu anlaşmanın sekizinci bölümünün 241. ve 244. maddelerine uyularak saptanacak, söz konusu toprak parçası anlaşmazlıkları daha sonraki sözleşmelerde çözümlenecektir.

91. madde: Yukarıdaki maddelerde saptanan toprak parçasının Ermenistan'a geçmesi durumunda, Osmanlı Devleti ile Ermenistan o maddede kayıtlı kararlara dayanarak uygulamayı, kararın alınmasından 15 gün sonra kurulacak olan sınır saptama kuruluyla belirleyeceklerdir.

92. madde: Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan sınırını, ilgili devletler saptayacaklardır. Ancak bunu başaramazlarsa, Bağılaşık Devletler bunu yapacak ve toprak üzerindeki uygulaması da bunlara özgü olacaktır.

¹⁰⁷⁵ ATASE, İSH- 626-85.

¹⁰⁷⁶ ATASE, İSH-722-149-2 (2 Ocak 1921).

¹⁰⁷⁷ Tolon, 2006, 176-235.

¹⁰⁷⁸ Şimşir, 2007, 428-429.

93. madde: Ermenistan Hükümeti, Ermenistan’da dil, din ve soy bakımından azınlıkların çıkarlarının korunmasını, bağlaşıp devletlerin gerekli gördükleri biçimde saptayacağını onaylar. Ayrıca, Bağlaşıp Devletlerin ticareti, geçiş serbestliği, antlaşma ve sözleşmeleri gerekli görürse, koyacakları yargıların Ermenistan Hükümetince onaylanacağını bildirirler.¹⁰⁷⁹

Aynı antlaşmada Kürt devletinin kurulmasını öngören maddeler ise şunlardı:

62. madde: İş bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra altı ay içinde İstanbul’da toplanacak ve İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerince atanacak üç kişilik bir komisyon 27. maddenin II/2. ve 3. fıkralarının (Türkiye’nin Suriye ve Irak ile öngörülmüş olan sınırlarıdır) tanımladığı biçimde, Fırat’ın doğusunda, Ermenistan’ın güney sınırları; güneyinde, Türkiye’nin Suriye ve Mezopotamya ile olan sınırının kuzeyinde çoğunlukla Kürtlerin bulunduğu bölgeler için yerel özerklik planı hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun üzerinde oy birliği sağlanamazsa sorun, komisyon üyeleri tarafından hükümetlerine sunulacaktır. Bu plan, bu bölgede yaşayan Asuri-Keldani ve öteki soy ve din azınlıklarının korunması için tüm güvenceleri içerecek ve bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalyan, İranlı ve Kürt temsilcilerden oluşacak bir komisyon iş bu antlaşma hükümleri gereğince Türk sınırının İran sınırı ile aynı olduğu yerlerde gerekmekte ise, ne gibi düzenlemeler yapılacağını incelemek ve karara bağlamak için bu yerleri gezecektir.

63. madde: Osmanlı hükümeti, 62. maddede belirtilen, komisyonun kararlarını, kendisine bildirildikten sonra üç ay içinde benimseyip uygulamayı kabul eder.¹⁰⁸⁰

64. madde: Bununla birlikte iş bu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra 62. maddede tanımlanan bölge içindeki Kürt halkları, bu bölge nüfusunun çoğunluğunun Türkiye’den bağımsız olmak istediğini Gösteren biçimde Cemiyet-i Akvam Konseyi’ne başvuracak olur ve konsey de bu halkların bu bağımsızlığı kullanmaya yetenekli oldukları kanısına vararak, bunun kendilerine sağlanmasını öğütleyecek olursa, Türkiye, bu öğütlenme

¹⁰⁷⁹ Özdağ, B. (2006). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Taraf Olduğu Uluslararası Antlaşmalar İtibarıyla Ermeni Sorunu -1918-1922 Dönemi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2(4), 181-185.

¹⁰⁸⁰ William, A. Jr. W. (1989). *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*. (Çev. M.E.Bozaslan). Almanya: Komkar Yayınları, 41-42.

hükümlerini yerine getirmeyi ve bu bölge üzerindeki tüm hak ve yetkilerini bırakmayı, başından yükümlenir. Bu bırakma işleminin ayrıntıları, iş bu antlaşmayı imzalayan başlıca Müttefikler ile Türkiye arasında ayrı bir antlaşma konusu olacaktır. Böyle bir bırakılma olacak olursa, Kürdistan'ın şimdiye değin Musul ili kapsamında sayılmış bölümünde oturan Kürtlerin böyle bir bağımsız Kürt devletine gönüllü olarak katılmalarına başlıca Müttefik Devletlerce karşı çıkılmayacaktır.¹⁰⁸¹

Antlaşma maddeleri incelendiği zaman bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasına karar verilmişti. Devletin sınırları, ABD Başkanı Wilson tarafından belirlenecekti. Söz konusu sınırlar, Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon vilayetlerini kapsamaktaydı. Her ne kadar Erzurum'un bu devlete katılması Amerikan mandasının kurulup kurulmayacağı kararına bırakılmış olsa da bölgede manda idaresi reddedildiği halde Erzurum'un Ermeni devletinin sınırlarına dâhil edilmiş olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra bölge, askerî birliklerden arındırılacak ve bölgedeki toprak anlaşmazlıkları, sonraki süreçte yapılacak sözleşmelerle çözülecekti. Dolayısıyla burada anlaşmazlık konusundan kastedilen bölgede yaşayan Kürtler olsa gerektir. Zira Erzurum, Van ve Bitlis'te Kürtler çoğunlukta idi. 92. madde ise, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarının belirlenmesi üzerinde durulmuştu. Diğer bir deyişle, bölgede kurulacak Ermeni devleti, Ermenistan Cumhuriyeti ile birleşik bir şekilde düşünülmüştü. Kürt devleti hakkındaki maddelerde ise, kurulması tasarlanan devlet, kuzeyden daha güneye çekilmişti. Kürt devleti, kurulacak Ermeni devletine güneyden sınır olacaktı. Sınırların belirlenmesi aşamasında İran sınırında bulunan Nasturilerin de hakkı korunuyordu. Ayrıca Kürt devleti, Ermeni devleti gibi bağımsız değil, başlangıçta özerk bir devlet olacaktı. Sonraki süreçte nüfusun yoğun olduğu yerlerde Kürtler, Cemiyet-i Akvama başvurarak bağımsız olabileceklerdi. Musul vilayetinde yaşayan Kürtler de bağımsız Kürt devletine gönüllü olarak katılabileceklerdi. Nitekim Sevr Barış Antlaşması, Kürtler ve Ermenilerin uluslararası bir platformda devlet taleplerinin karşılandığı ilk antlaşma olması bakımından önemliydi. Ermeniler için diplomatik bir başarıydı. Kürtler için ise, Suriye ve İran Kürtlerinin kapsam dışı bırakıldığı bir antlaşmaydı. Dolayısıyla Kürt devleti meselesine kısmi bir çözüm getirilmişti.¹⁰⁸²

¹⁰⁸¹ Şimşir, 2007, 428-429.

¹⁰⁸² Baibourtian, 2013, 312.

İtilaf Devletleri, antlaşma maddelerinin uygulanması için 25 Ekim ve 9 Aralık 1920’da Osmanlı Hükümeti’ne nota vermişlerdi. Buna karşılık İstanbul Hükümeti, Sevr Barış Antlaşması’nın Ankara Hükümeti’ne kabul ettirilmesi için Ahmet İzzet Paşa başkanlığında Bilecik’e bir heyet göndermişti. Heyet, 5 Aralık 1920’de Ankara Hükümeti adına Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yapmış ve görüşme sonunda heyet Ankara’ya götürülmüştü.¹⁰⁸³ Görüşmeden sonra İstanbul Hükümeti, İtilaf Devletleri’ne *Anadolu Müzakeratı’ndan dolayı antlaşmanın tasdik edilmediğini ve bundan sonra uygulanmayacağını* bildirmişti.¹⁰⁸⁴ İstanbul Hükümeti’nin İtilaf Devletleri’ne bu şekilde cevabı, kuşkusuz Doğu Cephesi’nde Ermenilere karşı yürütülen başarılı harekâtın bir sonucu olmalıydı.

5.4. Doğu Cephesi Harekâtı ve Doğu Sınırının Belirlenmesi

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Osmanlı ordularının terhisiyle birlikte ülkenin birçok bölgesi işgal edilmişti, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesi ise *doğrudan* bir işgale uğramamıştı. Fakat IX. Ordu’nun terhisiyle birlikte Üç Sancak boşaltılmıştı. Bundan dolayı bölgede bulunan Müslümanlar, milis teşkilatları kurarak bölgesel direnişle Ermenilere karşı başarılı bir şekilde mücadele etmişlerdi. Bölgede bulunan Kürt aşiretleri de, Ermenilerin taarruzuna karşı birleşerek Kürt köylerini korumaya çalışmışlardı.¹⁰⁸⁵ Fakat 19 Nisan 1919’da Kars bölgesinde kurulan Milli Şura Hükümetleri İngilizler tarafından dağıtılmış¹⁰⁸⁶ ve Kars, Ermeniler tarafından işgal edilmişti. İşgalden sonra İngilizler tarafından Kars’a¹⁰⁸⁷ Garganof adında bir Ermeni vali atanmıştı.¹⁰⁸⁸ Ermeni Hükümeti de 28 Mayıs 1919’da Doğu Anadolu’yu ilhak edeceğini resmen açıklamış¹⁰⁸⁹ ve işgallerini İngilizlerin desteğiyle genişletmeye başlamıştı. Zira İngiltere, Türklerle Orta Asya arasına koyulacak tek bariyerin Ermeniler olduğunu anlamıştı.¹⁰⁹⁰ Bu maksatla Ermeniler, İngilizce bilen ve İngiliz kıyafetli Ermenilerden oluşan bir alay kurmuşlar ve bu alayı Erzurum istikametine doğru yollamışlardı.¹⁰⁹¹ Dolayısıyla işgaller, İtilaf kuvvetleri görüntüsü altında yapılmaya çalışılmıştı. Nitekim bu dönemde Ermenistan

¹⁰⁸³ Türker, H. (2017). “Tevfik Paşa Hükümeti’nin Anadolu İle Uzlaşma Arayışı ve Bilecik Buluşmasının Basındaki Yansımaları (1920)”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(34), 69-95.

¹⁰⁸⁴ ATASE, İSH-990-60 (31 Aralık 1920).

¹⁰⁸⁵ ATASE, İSH-763-112a (2 Ağustos 1920).

¹⁰⁸⁶ Milli Şura Hükümetleri için bakınız: Toksoy, 2007, 213-226.

¹⁰⁸⁷ ATASE, İSH-25-14 (9 Mayıs 1919).

¹⁰⁸⁸ ATASE, İSH-90-71 (5 Mayıs 1919). Bakar, 2009, 235.

¹⁰⁸⁹ Toksoy, 2007, 255.

¹⁰⁹⁰ Başak, 2013, 103.

¹⁰⁹¹ ATASE, İSH-90-96 (26 Temmuz 1919).

Cumhuriyeti'nin dış politikası, bölgenin tamamen işgal edilmesi idi. İşgaller karşısındaki en büyük engel ise, Kuvay-ı Milliye hareketi ve Kürtler olarak görülmüştü.¹⁰⁹² Bu maksatla Ermeniler, Kürtleri kazanmak üzere sürekli bölgede bulunan Kürtlere birlikte hareket etmek için çağrılar yapmaktaydı. Örneğin 15 Mart 1920'de Iğdır'da bulunan Ermeni Kumandan Bayezid sancağında Muson köyü Kürt ağasına bir mektup yazmıştı:

Ey Kürtler, Biz Ermenilerle Kürtler binlerce senelerden beri toprak ve su kardeşi ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden evvel, bizim ecdadımız uzun müddet birbirleriyle (kirve) olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiç bir tarihin inkâr edemeyeceği bir hakikattir. Fakat son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek aramıza fesat tohumunu ektiler. Ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler. Rahatımızı bozdular Kendi menfaatleri için her iki taraftan birçok günahsız kanların dökülmesine sebep oldular. Bunun için size hitap ederek beyhude yere kan dökülmemesini teklif ediyorum. Size son sözüm acele ediniz, menfaatinizi ayakaltına almayınız. Bundan sonra Ermeni ve Kürt kanı dökülmesine Allah razı değildir. Ordum henüz işe başlamadan uyuşmak üzere kendi tarafınızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Aksi takdirde başlayacak bir muharebede arzusunun hilafında şediden muamele etmeye mecbur olacağım. Emin olunuz ki bu dahi hakkınızda hayırlı olmaz.¹⁰⁹³

diyerek bölgedeki Kürtlere birlik çağrısında bulunmuş, birlik olmadıkları takdirde Kürtleri üstü kapalı tehdit etmişti. Dolayısıyla bu dönemde Ermenistan Cumhuriyeti, sınırlarında meskûn olan Kürtlerin dostluklarını ve sadakatlerini kazanmak üzere bir siyaset takip etmişti.¹⁰⁹⁴ Fakat Kürt aşiretleri, Ermenilerle birlik çağrısını dikkate almamışlardı. Zira XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, bölgede bulunan Kürt aşiretlerine bölgenin Ermenilere verilebileceği ihtimaline karşı aşiretleri kazanmaya çalışmış ve birlikte hareket edilmesi hususunda telkinlerde bulunmuştu.¹⁰⁹⁵

Ermenilerin Kars bölgesini işgaliyle birlikte bölgede bulunan Müslümanlar büyük bir katliama uğramışlardı. Örneğin Sarıkamış'ı Ermeniler işgal ettiği zaman Mescidli köyüne baskın yapmışlar ve Erivan göçmenlerinden Derviş Ağa ve 20 aile reisini katletmişler ve köyü bombalamışlardı. Sarıkamış'ın işgaliyle bölgeye yerleştirilen birçok Osmanlı Ermenisi, Sarıkamış köylerine yerleştirilmiş ve bunlar, kurdukları çetelerle Müslüman köylerini yağmalamışlardı. Kazım Karabekir Paşa'nın tespitlerine göre, 1918'den 1920'de Doğu Cephesi hareketine kadar Ermenilerin işgal ettiği mıntikalarda toplamda 16,280,27

¹⁰⁹² Baibourtian, 2013, 275.

¹⁰⁹³ Kazım Karabekir. (2004). *Kürt Meselesi*. İstanbul: Emre Yayınları, 128.

¹⁰⁹⁴ Baibourtian, 2013, 289.

¹⁰⁹⁵ Kazım Karabekir, 1960, 121.

Müslüman katledilmişti. Bu sayıya tamamen katledilen Müslüman köyleri dâhil değildi. Ayrıca bir o kadarda yaralanan ve kaçırılan Müslümanlar vardı.¹⁰⁹⁶ Nitekim bu dönemde 154,964 Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmişti.¹⁰⁹⁷ Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları dâhilinde ise, 1918–1920 yılları arasında 565,000 Müslüman katledilmiş veya zorla göç ettirilmişti.¹⁰⁹⁸ Katliamlar, Taşnak Hükümeti'nin resmi bir programıydı. Zira Taşnaklar, Erivan, Aras ve Üç Sancak mıntıklarında tek bir Müslüman kalmayacağına dair bir karar almışlardı.¹⁰⁹⁹ Bundan dolayı Ermeni işgal bölgesinde bulunan Kürt aşiretleri de dâhil Müslümanlar, XV. Kolordu'ya sürekli imdat çağrısında bulunmaktaydı.¹¹⁰⁰ Şunu da ilave etmek gerekir ki Ermenistan'ın işgali altında bulunan bölgelerde yaşayan halkın çoğunluğu Kürtlerdi. Bunlar, Türk ve Çerkez beylerinin idaresi altında Ermenilere karşı koymaya çalışmışlardı.¹¹⁰¹

Bölgenin Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Ermeni işgal bölgesinden gelen imdat çağrılarını dikkate alarak *uyruğumuzun hayatlarını korumak maksadıyla memleketimizin parçası olan Üç Sancak içindeki gereken yerleri işgal altına almak zorundayız* gerekçesiyle Ankara Hükümeti'nden harekât kararı talep etmiş¹¹⁰² ve doğrultuda 7 Haziran 1920'de Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilan etmişti. Seferberlik kapsamında kolordu birlikleri içerisinde Kürtlerden de Aşiret Tugayları (Bayezid, Karakilise, Bulanık, Hınıs) teşkil etmişti.¹¹⁰³ Bunlar arasında Oltu ve Kop bölgesinde bulunan Kürt aşiretleri ile Malazgirt ve Erciş bölgesinde meskûn Haydaran¹¹⁰⁴ aşireti reisi Kör Hüseyin Paşa da vardı.¹¹⁰⁵ Ermeni ordusunda ise Yunan ordusunda gönüllü olarak muharebelere katılmış Ermeni askerler vardı. Bunlar, Yunan ordusundan terhis edilerek Doğu Cephesi harekâtına katılmak üzere Batum'a sevk edilmişlerdi.¹¹⁰⁶ Ayrıca Ermeni ordusu içerisinde 200 kişilik

¹⁰⁹⁶ Sayı, Kazım Karabekir Paşa'nın *Kürt Meselesi* adlı eserinde geçen rakamların toplamından elde edilmiştir. Kazım Karabekir, 2004, 109-130

¹⁰⁹⁷ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*. (2001). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 49, 1054. Türkdoğan, 2006, 105.

¹⁰⁹⁸ Çakmaklı, G. (2014). "Ermenilerin "Türksüz Ermenistan" Politikasının Uygulanmasının Sonuçları: Katliamlar, Sürgünler ve Göçler". *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. 156.

¹⁰⁹⁹ ATASE, İSH-195-128 (26 Ağustos 1919).

¹¹⁰⁰ Hakan, 2013, 192.

¹¹⁰¹ XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği rapor (10 Ocak 1919). *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Haziran 1955, 234.

¹¹⁰² *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi 1919-1922*. (1965). Ankara: Gnkur. Basımevi, 92.

¹¹⁰³ Erdal, İ. (1991). *İstiklal Harbi'nde III. Ordu* (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi), 56. *Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi 1919-1922*, 1965, 86.

¹¹⁰⁴ Aşiret, 1916 yılı göçlerinde Konya bölgesine yerleştirilmişti. 1919 yılında da aşiret, Van bölgesine yerleşmek üzere geri dönüşe geçmişti. ATASE, İSH-49-31 (17 Aralık 1919). Beyoğlu, 1996, 128.

¹¹⁰⁵ Baibourtian, 2013, 289.

¹¹⁰⁶ ATASE, İSH-752-122 (22 Ekim 1920).

bir Rum ve 100 kişilik bir Yezidi taburu da teşkil edilmişti.¹¹⁰⁷ Doğu Cephesi kapandıktan sonra ise, Gümrü’de 800 kişiden oluşan bir Ermeni taburu, Yunan ordusuna destek vermek üzere tekrardan İzmir’e sevk edilmişti.¹¹⁰⁸

Doğu Cephesi harekâtı başlamadan önce, 7 Temmuz 1920’de Ermenistan Cumhuriyeti’ne bir nota verilmiş ve Brest-Litovsk ile Batum Antlaşmaları gereği Oltu’nun boşaltılması istenmişti. Fakat Ermeni Hükümeti, adı geçen anlaşmaları tanımadığını ve Oltu’nun Ermenistan’ın bir parçası olduğunu bildirmişti. Bunun üzerine Ankara Hükümeti, 20 Eylül 1920’de harekât kararı almıştı. Ermenilerin 24 Eylül’de Kötek ve Bardiz’i işgale başlamasıyla birlikte kolordu birlikleri de 28 Eylül’de harekâta başlamış ve ilk olarak Sarıkamış’ı, 30 Eylül’de Oltu’yu ve 30 Ekim’de de Kars’ı geri almıştı. Esasen Sarıkamış ve Oltu’nun geri alınmasından sonra Ermeni Hükümeti, Cemiyet-i Akvama başvurmuş, Türk-Ermeni savaşına müdahale etmesini istemiş ve askerî yardım talebinde bulunmuştu. Fakat Cemiyet-i Akvam, Ermeni Hükümeti’nin Bolşevik Rusya ile antlaşmalar yaptığını ileri sürerek Ermenilere destek vermemişti. Dolayısıyla Türk ordusuna ve Bolşeviklere karşı *küçük müttefiklerini* yalnız bırakmışlardı.¹¹⁰⁹ Nitekim 6 Kasım’da Gümrü’ye kadar gelen Türk birlikleri karşısında Ermeni ordusu ateşkes istemek zorunda kalmıştı. Yapılan görüşmeler sonunda 2/3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalanmış fakat tam da bu sırada Bolşevikler, Ermenistan’ı işgal etmiş ve Taşnak Hükümetine son vermişlerdi.¹¹¹⁰ Dolayısıyla antlaşma onaylanamamıştı.¹¹¹¹ Bolşeviklerin Ermenistan’ı işgalinden sonra antlaşma metni yenilenmiş ve 16 Mart 1921’de Bolşevik Rusya ile Moskova Antlaşması imzalanmıştı.¹¹¹² 13 Ekim 1921’de de Sovyet idaresi altında bölgede kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) ile Kars Antlaşması yapılmış ve bu antlaşma ile Türkiye’nin doğu sınırı çizilmişti. Fakat antlaşmadan sonra Ermenistan kendi sınırlarına çekilmek yerine yeni taleplerle birlikte Ermeni meselesini, Lozan Konferansı’na taşımıştı. Bu maksatla Ermeniler, Lozan Konferansı’na katılmak üzere bir Ermeni heyeti oluşturmuş ve İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya’dan konferansa

¹¹⁰⁷ ATASE, İSH-1039-15 (18 Temmuz 1920).

¹¹⁰⁸ ATASE, İSH-650-61 (18 Aralık 1920).

¹¹⁰⁹ Գզնյան, Է. (2010). “1920 թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը և Ազգերի Լիգան [1920’de Türk-Ermeni Savaşı ve Cemiyet-i Akvam]”. *Բանկեր Երևանի Համալսարանի Հայագիտություն*, 131(1), 55-56 [Gzuyan, E. (2010). “1920t. Turk-Haykakan Paterazmı yev Azgeri Ligan”. *Banber Yerevan Hamalsaran Hayagitakan*].

¹¹¹⁰ Şamsutdinov, A.M. (1999). *Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*. (Çev. A.Behramoğlu). İstanbul: Doğan Kitap, 193-198.

¹¹¹¹ Beyoğlu, 2008, 130.

¹¹¹² Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. c.II. Ankara: TTK Basımevi, 22-56.

katılmak için müsaade istemişti.¹¹¹³ Ancak ilgili devletler, Ermeni heyetinin sadece azınlıklarla ilgili alt komisyonda dinlenmesine müsaade etmişti. Nitekim Ermeni heyetinin talepleri, 12-13-14-20 Aralık 1922 ve 6-9 Ocak 1923¹¹¹⁴ tarihlerinde sadece Azınlıklar Alt Komitesi'nin toplantılarında tartışılmıştı. Bunun üzerine Lozan Konferansı'nda görev alan Türk heyeti, Türk tezlerini kararlı bir şekilde savunmuş¹¹¹⁵ ve *Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur* kararlılığıyla Ermeni meselesi hakkında herhangi bir baskıya boyun eğmemiştir.¹¹¹⁶ Bu kapsamda İsmet Paşa, Türkiye'nin anayurttan ayırabilecek bir karış toprağının olmadığı beyanıyla Türkiye'den daha büyük bir araziye sahip olan Batı'nın topraklarında Ermenilere yurt verilmesini teklif etmişti. Aynı şekilde Rıza Nur da, Lozan'da Amerikalı bir gazeteciye *Yurt sizden Ermeni bizden* demişti.¹¹¹⁷ Sonuç olarak 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü, 16 Mart 1921 Moskova, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla Türkiye'nin doğu sınırı çizilmişti. Lozan Konferansı'nda da Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Anadolu topraklarında bir Ermeni devleti kurma projesini tarihin tozlu raflarına kaldırmıştı.¹¹¹⁸

5.5. Mondros Mütarekesi Sonrası Bölgede Nüfus Hareketleri

5.5.1. Müslümanların Bölgeye Dönüşü

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altında kalan bölgelerde Müslümanların çoğu mülteci durumuna düşerek göç etmiş, göç edemeyen Müslümanlar da Ermeni Gönüllü Birliklerinin katliamları ile açlık, hastalık vs. sebeplerden dolayı hayatlarını kaybetmişlerdi. Bunların sayısı yaklaşık 1 milyondur. Bölgede ise, Erzurum'da 207,105, Bitlis'te 253,131, Van'da 108, Erzincan sancağında 5,434, toplamda 573,670 Müslüman hayatını kaybetmişti.¹¹¹⁹ Osmanlı ordusunun başarılı harekâtından sonra bölge geri alınmış ve Nisan 1918'den başlamak üzere Müslüman mülteciler, göç etmek zorunda kaldıkları memleketlerine dönmek için Aşair ve Muhacirin Müdüriyetine müracaat etmeye başlamışlardı.¹¹²⁰ Ayrıca Ermeni işgal bölgesinde (Kafkasya'da) bulunan Müslümanlar da

¹¹¹³ Uras, 1987, 707- 708.

¹¹¹⁴ Beyoğlu, 2008, 132.

¹¹¹⁵ Toksoy, 2007, 323-325.

¹¹¹⁶ Beyoğlu, 2008, 130. Türkdoğan, 2006, 141-161. Bakar, 2009, 246-254.

¹¹¹⁷ İlteriş, K. (2018). *Lozan'ın Deşifresi*. Ankara: Kripto Basım Yayın, 103.

¹¹¹⁸ Beyoğlu, 2008, 133-137.

¹¹¹⁹ Dündar, F. (2018). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 238-239.

¹¹²⁰ Toksoy, 2006, 152.

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesine göç etmeye başlamıştı. Örneğin Ermenistan işgal bölgesinde bulunan 900 haneli Bıruki Kürt aşireti¹¹²¹ ve 87 haneli Zilan aşireti, Bayezid'e gelmişlerdi (Haziran 1919) ve Bayezid Mutasarrıfına Van'a yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi.¹¹²² Kağızman'da bulunan Müslümanlar da Ermenilerden gördükleri mezalim karşısında bölgeden göç etmişler ve Karakilise'ye yerleştirilmişlerdi.¹¹²³

Memleketlerine dönüş yapan Müslüman mülteciler için en büyük sorun, barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçların eksikliği idi. Çoğu perişan bir halde gıda eksikliğinden dolayı ot yiyerek hayatta kalmaya çalışmış; bir kısmı da açlıktan hayatını kaybetmişti. Örneğin Musul'dan bölgeye göç eden Müslümanlardan 650 kişi açlıktan hayatını kaybetmişti. Bitlis'te de benzer durumlar yaşanmıştı. Van'a Musul ve Diyarbakır üzerinden gelen mültecilerin çoğu, daha iyi durumda olan Ermenilerden kalan boş köylere yerleştirilmişlerdi.¹¹²⁴ Zira Müslüman köylerinin çoğu Ermeni Gönüllü Birlikleri/Ermeni çeteleri tarafından tahrip olmuştu. Buna göre; Erzurum'dan Ermeni sınırına kadar uzanan bölgedeki evlerin üçte ikisi yıkılmıştı. Bitlis'te Müslümanlara ait 6,500 evin tamamı yıkılmışken Ermenilere ait 1,500 evden 500'ü yıkılmıştı. Van'da da 3,400 Müslüman evinden geriye sadece üç ev kalmışken 3,100 Ermeni evinden 1,170'i tahribattan kurtulabilmişti. Müslüman köylerinin büyük bir kısmı da yok edilmişti. Van'ın 1,324 Müslüman köyünden geriye, diğer köylerden sağlanabilen malzeme ile onarılmış 350 köy kalmıştı. Ermeni köyleri ile Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşadığı köyler ise fazla zarar görmemişti. Van vilâyetindeki 187 Ermeni köyü ile Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşadıkları 112 köyden 99'u zarar görmüştü. Bu dönemde Erzurum'a 157,659, Van'a 35,415, Bitlis'e 48,070 toplamda bölgeye 448,932 Müslüman mülteci dönmüştü. 1920 itibarıyla henüz sevk edilememiş mültecilerin sayısı ise 407,604 kişiydi.¹¹²⁵

5.5.2. Ermenilerin Anadolu'ya Dönüşü

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru 1917'de Talat Paşa ile Ermeni mebuslardan Matyos Nalbantyan Efendi arasında bir görüşme gerçekleşmişti. Görüşmede Nalbantyan Efendi, Talat Paşa'dan 1915'te zorunlu göçe tabi tutulmuş olan Ermenilerin memleketlerine dönmesine izin verilmesini talep etmiş ve Talat Paşa da bunun için elinden

¹¹²¹ ATASE, İSH-94-45 (2 Temmuz 1919).

¹¹²² Hakan, 2013, 170.

¹¹²³ ATASE, İSH-94-76 (7 Eylül 1919).

¹¹²⁴ Hakan, 2013, 51-64.

¹¹²⁵ Ögün, 2004, 79-94.

geleni yapacağını belirtmişti. Aynı şekilde 1918 yılı başında da Ermenilere *genel af* konusu tartışılmaya başlanmıştı. Zira cephe şartlarının değişmesiyle birlikte Ermeniler tehlike olmaktan çıkmış hatta İtilaf kuvvetleri, Ermenilerin yoğun olarak nakledildikleri bölgeleri işgal etmeye başlamışlardı. Ayrıca Ermeniler 1915'te *geçici* olarak sevke tabi tutulmuşlardı.¹¹²⁶ Dolayısıyla göç ettirildikleri bölgelere *dönüş* yapmalarında herhangi bir sakınca görünmüyordu. Bu kapsamda Osmanlı Hükümeti, 21 Ekim 1918'de¹¹²⁷ ve 31 Aralık 1918'de¹¹²⁸ aldığı kararlarla zorunlu göçte tabi tutulmuş olan ve kendi isteğiyle başka ülkelere göç etmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönüş yapmasına müsaade etmişti.¹¹²⁹ Buna göre, dönüş yapacak olan Ermeni göçmenleri kabul edecek bölgeler, üç mıntıkaya ayrılmış¹¹³⁰ ve bu mıntıklar içerisinde Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleriyle Erzincan sancağı hariç tutulmuştu.¹¹³¹ Zira dönüş yapan Ermenilerle bölgede bulunan Kürt aşiretleri arasında sorun yaşanabileceği hesap edilmiş ve Osmanlı Hükümeti, öncelikle bölgede yaşayan aşiretler ve Kürtlere bu durumun uygun bir lisanla anlatılmasını yerel yönetimlere telkin etmişti.¹¹³² Ayrıca bu vilayetlerde ulaşım zorluğu, mesken yokluğu ve iâşe sıkıntısı vardı. Dolayısıyla Ermeniler, mevcut şartların iyileşmesiyle birlikte bölgeye dönüş yapabileceklerdi.¹¹³³

Nitekim Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin memleketlerine dönüş yapmasında sakınca görmemişti fakat Ermenilerin Altı Vilayet üzerindeki talepleri güncelliğini koruduğu için Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetleri dönüş mıntıkları haricinde tutulmasını göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Diğer bir deyişle Ermeniler, Wilson İlkeleri'nin 12. maddesini bu bölgelerde hayata geçirmek üzere harekete geçebilirlerdi. Fakat İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükümetinin bu tutumu karşısında harekete geçmiş ve Ermenileri, nüfus çoğunluğu oluşturmak üzere kendi işgal mıntıklarına kaydırmaya başlamışlardı. Özellikle bunlar, Fransa'nın Adana ve çevresini işgale başladığı dönemlerde işgal bölgesine göç ettirilmeye başlanmıştı. Esasen Osmanlı Hükümeti, Musul ve

¹¹²⁶ Atnur, 2019, 37-40.

¹¹²⁷ Ahval-i harbiye dolayısıyla karar-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahale sevk edilmiş olan bîlumum halkın çıkarıldıkları mahallere avdetlerine müsaade edilmesi Meclis-i Vükelaca takarrür etmiş olduğundan avdete talip olanlara müsaade edilecektir (21 Ekim 1918). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, 2007, 396.

¹¹²⁸ Çelik, R. (2015). "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 74.

¹¹²⁹ Günay, N. (2009). "Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51, 236.

¹¹³⁰ Çelik, 2015, 75.

¹¹³¹ Atnur, 2019, 46. Bakar, 2009, 170.

¹¹³² BOA, DH-ŞFR-95-245-1-1 (16 Ocak 1919) Dâhiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine çekilen telgraf.

¹¹³³ Atnur, 2019, 46.

Suriye’de bulunan Ermenilerin İtilaf kuvvetleri ile iş birliği yaptığı için geçici olarak sevk ve iskânlarına müsaade etmemiştir.¹¹³⁴ Bunu fırsat bilen İngiliz General Edmund Allenby, Suriye’den 100,000’e yakın Ermeni göçmenin Fransız işgal bölgesine taşınması emrini vermiş, göçmenlerin iâşe ve yol masraflarını üstlenmişti.¹¹³⁵ Örneğin İngiliz ve Fransız zabıtları, Katma’da bulunan Ermeni göçmenlere hitaben Halep’ten 3,500 kişilik iâşe maddesi verileceğini belirtmişlerdi.¹¹³⁶

Suriye’deki Ermeni göçmenlerin işgal bölgesine taşınması için Fransız Suriye Deniz Tümeni bir protokol tanzim etmişti. Buna göre, göçmenler, Mersin ve İskenderun limanlarına çıkarılacaktı. Protokole göre, 8,000 Ermeni, haftada 250 kişi olarak sevk edilecekti. İngilizler de Hayfa’dan Mersin’e iki defa Ermeni göçmen nakletmişti. Halep bölgesindeki Ermeni göçmenler de tren ile göç ettirilmiş ve günde 3,000 Ermeni, işgal bölgesine taşınmıştı. Söz konusu göçmenler, Ermeni Milli Birlik Komitesi tarafından organize edilmekteydi.¹¹³⁷ Ayrıca göçlerin organizasyonu için Fransızlar, Adana’da Ermeni Patrik Vekiline emirler vermişti. Emre göre, Anadolu coğrafyasında bulunan Ermeniler, Adana bölgesine getirilecekti. Maraş’tan Sivas’a kadar olan bölgeden ve Tokat, Amasya, Yozgat, Ankara, Kayseri, Konya, Karaman, Afyonkarahisar, Eskişehir, İzmir ve civarındaki bölgelerde bulunan Ermeni göçmenler, işgal bölgesine getirilecek ve her gün kaç göçmen gönderilecekse İngiliz Kumandanlığına bildirilecekti.¹¹³⁸

Görüldüğü üzere, göçler sadece Suriye’den yapılmamıştı. Anadolu’da kalan Ermeniler de işgal bölgelerine toplanmaya çalışılmıştı. Örneğin Eskişehir’den günde 15-20 Ermeni ailesi, Mersin’e gitmek üzere İstanbul’a göç etmeye başlamıştı.¹¹³⁹ Aynı şekilde Antalya’dan yola çıkan İtalyan vapurunda bulunan 500 hane Ermeni, İzmir ve İstanbul’a gitmek üzere yola çıkmıştı.¹¹⁴⁰ Kayseri’den de 800 Ermeni Adana’ya göç etmeye başlamıştı. Kafilenin korunması için bir subay ve 40 asker görevlendirilmişti.¹¹⁴¹ Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti göçleri engellememiştir. Fakat Paris Barış Konferansı’nda talep edilen bölgeler içinde Adana’nın da yer alması manidar bulunmuş, Adana ve

¹¹³⁴ Atnur, 2019, 47.

¹¹³⁵ ATASE, İSH-5-74.

¹¹³⁶ ATASE, İSH-88-105.

¹¹³⁷ Veou, 1938, 36-38.

¹¹³⁸ ATASE, İSH-1197-101 (18 Ekim 1919).

¹¹³⁹ ATASE, İSH-105-99-4 (14 Kasım 1919).

¹¹⁴⁰ ATASE, İSH-728-146 (10 Eylül 1920).

¹¹⁴¹ ATASE, İSH-197-118 (1 Kasım 1919).

çevresinde Ermeni çoğunluğunun oluşturmaya çalışıldığı anlaşılmıştı.¹¹⁴² Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti, Adana ve çevresine göçlerin men edilmesine karar vermişti.¹¹⁴³ Dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dönüş yapmış olan Ermeniler, İtilaf Devletleri'nin işgal bölgelerine göç edemeyeceklerdi. Bu duruma karşı ise memleketi işgal bölgesi altında kalmış olan Ermeniler dönüş yapmaya başlamıştı. Örneğin 1 Mayıs 1919 tarihli bir evrakta 18 Ermeni'den 10'u Adana,¹¹⁴⁴ 2'si Bursa, 2'si İstanbul, 3'ü İzmit ve bir Ermeni'de Urfa'ya gitmek istemişti.¹¹⁴⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum, Van ve Bitlis bölgesindeki Müslüman muhacirlerin büyük bir kısmı Diyarbakır üzerinden güney vilayetlere yerleştirilmişti. Adana ve çevresi işgal edildiği zaman ise Fransızlar, bölgedeki Müslümanları çıkarmışlar ve Erzurum, Van ve Mamuratülaziz vilayetlerine sevk etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla Adana ve çevresine göç ettirilen Ermeni göçmenleri, Müslümanlardan boş kalan yerlere yerleştirilmişti. Bu maksatla bölgeye gelen Ermeniler, Müslümanları bölgeden uzaklaştırmak için aşiretlere saldırıyor ve Kürt aşiretlerini göçe zorluyorlardı. Esasen Fransızlar, Ermeni göçmenlerin Adana merkezine yerleşmesine izin vermemişti. Bundan dolayı çoğu göçmen çadırlarda kalıyordu¹¹⁴⁶ ve yerleştirildikleri bölgelerde Müslüman halka hakaret ediyor, onlara saldırıyor ve yakaladıklarına işkence yapıyorlardı.¹¹⁴⁷ Nitekim Müslümanlar bölgeyi terk etmeye başlamıştı. Örneğin Hizranlı aşireti saldırılar sonucu Mardin'e göç etmek zorunda kalmıştı.¹¹⁴⁸

Ermenilerin işgal bölgelerine göç ettirilmesiyle birlikte 1919'da 50,000, zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerden ise 60,000'i Adana'ya yerleştirilmişti.¹¹⁴⁹ 1919 yılının sonunda Suriye ve Lübnan bölgelerinden hem de Anadolu'nun diğer şehirlerinden 250,000 kadar Ermeni'nin Adana ve çevresine geldiği tahmin edilmekteydi.¹¹⁵⁰

¹¹⁴² ATASE, İSH-198-108 (4 Kasım 1919).

¹¹⁴³ ATASE, İSH-97-139 (13 Kasım 1919).

¹¹⁴⁴ ATASE, İSH-401-234 (4 Mayıs 1919).

¹¹⁴⁵ ATASE, İSH-401-226.

¹¹⁴⁶ ATASE, İSH-327-133 (12 Ocak 1920).

¹¹⁴⁷ ATASE, İSH-203-36 (12 Kasım 1920).

¹¹⁴⁸ ATASE, İSH-28-59 (4 Haziran 1919).

¹¹⁴⁹ Veou, 1938, 86-87.

¹¹⁵⁰ Özşavlı, H. (2017). "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü Sancak Ermenilerinin Lübnan'a Taşınması". *Belleten*, 81(290), 244.

Ermeni kaynaklarına göre Fransız işgal bölgesine göç eden Ermenilerin sayısı 150,000 idi.¹¹⁵¹ Bunlardan 60,000 Adana, 12,000 Dörtöl, 8,000 Haçin, 3-4,000 Tarsus, 2-3,000 Mersin'e yerleşmişti. 50,000 Ermeni'de Maraş, Antep, Zeytun'a ve 10,000 Ermeni de diğer bölgelere yerleştirilmişti.¹¹⁵² Güney Cephesi'nde Fransız işgal bölgesinde Ermeni göçmenler bu şekilde toplanırken Batı Cephesi'nde ise Ankara Hükümeti, harp sahası olarak belirlenen mıntikalardan Ermeni ve Rumların uzaklaştırılmasına karar vermişti. Buralar; Bolu, Geyve, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur ve Isparta livalarıydı. Karara göre, 20-40 yaş arası Rum ve Ermeni erkekler; Kastamonu, Ankara ve Konya'ya gönderilecekti.¹¹⁵³ Fakat bunların çoğu gönderildikleri yerlerden geri kaçarak evlerinde saklanmışlar, Yunan ordusunun ilerleyişine bağlı olarak saklandıkları yerlerden çıkarak bölgede bulunan Müslüman halkı katletmeye başlamışlardı.¹¹⁵⁴ Nitekim 2 Ocak 1919'da Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti vasıtasıyla 41,000 Ermeni, Anadolu'ya dönmüştü. Şubat 1919'da Ermeni muhacir sayısı, 79,453¹¹⁵⁵ Mart 1919'da da 101,747'ye ulaşmıştı. Şubat 1919'da bölgeye gelen Ermeni sayısı, Erzurum'da 2,492, Van'da 600, Bitlis'te ise 551 Ermeni idi.¹¹⁵⁶ 12 Aralık 1922 tarihi itibarıyla de Erzurum'da 1,500, Van'da 500, Bitlis'te ise 13,000 Ermeni bulunmaktaydı.¹¹⁵⁷ Dolayısıyla Osmanlı Hükümetinin Ermenilerin dönüşü için aldığı kararla birlikte bölgeye çok az Ermeni gelmişti. Bu durum üzerinde hem hükümetin kararı hem de bölgeye Müslümanların Ermenilerden önce göç etmiş olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca Ermeni göçmenler, ayrıldıkları bölgelere değil, İtilaf Devletleri'nin istekleri doğrultusunda işgal bölgelerine yönlendirilmişlerdi.

5.5.2.1. Ermenilerin Anadolu'dan göçü

1921 yılı sonuna doğru Anadolu'da Yunan ordusuna karşı yapılan başarılı muharebelerle birlikte İtilaf kuvvetleri de yavaş yavaş işgal ettikleri bölgeleri terk etmeye başlamıştı. Bu kapsamda Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile

¹¹⁵¹ Baibourtian, 2013, 319.

¹¹⁵² Նուշերվանյան, [Nuşervanyan], 2018, 272. Maraş'a göç ettirilen 12,000 Ermeni savaş ve göç sırasında hayatını kaybetmişti. Նուշերվանյան[Nuşervanyan], 2018, 273.

¹¹⁵³ ATASE, İSH-727-28 (15 Eylül 1920)

¹¹⁵⁴ ATASE, İSH-727-96 (10 Nisan 1921).

¹¹⁵⁵ Թաթոյան, Ռ. (2015). *Արևմտահայության Թվաքանակի Հարցը 1878-1914 Թվականներին*[1878-1914 Tarihleri Arasında Batı Ermenistan'da Nüfus Sorunu]. ՀՀ Երևան: ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ[Tatoyan, R. (2015). *Arevmtahayutyanyan Tvakanaki Harts 1878-1914 Travakannerin*. GAA Hayots Tseğaspanutyanyan Tangaran-İstitut], 163. Atnur, 2019, 66-69.

¹¹⁵⁶ Bakar, 2009, 188-190.

¹¹⁵⁷ Atnur, 2019, 70.

bölgeye getirilen Hristiyanlar ve Ermeniler, Suriye'ye ve Yunanistan işgal bölgesine göç etmeye başlamışlardı.¹¹⁵⁸ İngiltere, Adana bölgesine getirilmiş olan Ermeni göçmenlerin Filistin, Kıbrıs ve Mısır'a yerleştirilmesini yasaklamıştı. Kasım 1921 sonlarına doğru Adana ve civarında yaklaşık 60,000 Hristiyan kalmıştı. En son kafiye de 19 Aralık 1921'de Adana'yı terk etmişti.¹¹⁵⁹ Mersin'den 30,023 Ermeni, 6,392 Yunan (Rum) ve 1,788 Suriyeli Hristiyan, Dört Yol'dan 12,066 Hristiyan İskenderun istikametine sevk edilmişti. Bunların 10,000'e yakını Ermeni idi. 1 Ocak 1922 tarihine kadar Adana ve havalisinde kalan Hristiyanların sayısı 3,761 kişiydi. Bunların 637'si Ermeni, 513'ü Yunan (Rum) ve 2,606'sı Suriyeli Hristiyanlardı. Antep ve Kilis bölgesinden Suriye istikametine giden yaklaşık 4,000 kişi, geri kalanlar ise 5,500 kişi idi.

Ankara Antlaşması'ndan sonra genel toplamda 1 Aralık 1921'den 4 Ocak 1922'ye kadar 54,451 Hristiyan bölgeyi terk etmişti. Bölgede kalanlar ise 8,760 kişi idi. Genel olarak göçmen sayısı 60,000'i geçmiyordu. Bunlar Suriye'ye deniz yolu ile 14,533, kara yolu ile 12,000 kişi sevk edilmişti. Antep ve Kilis'ten Halep'e ise yaklaşık 4,500 kişi sevk edilmişti. Ayrıca 60 kadar Ermeni ailesi kendi otomobilleriyle Suriye-Halep bölgesine göç etmişti.¹¹⁶⁰ 16,412¹¹⁶¹ Ermeni de deniz yolu ile Suriye'ye sevk edilmiş ve burada iskân edilmişti. Yukarı Lübnan'da 9,646, Şam ve civarında 4,500, Lazkiye'de 2,266 Ermeni yerleştirilmişti.¹¹⁶² Bu dönemde (1922–1923) Halep'te yaklaşık olarak 48,000 Ermeni bulunmaktaydı. 1924'te ise Suriye'de 225,000 Ermeni'den 150,000 Ermeni kalmıştı.¹¹⁶³ Dolayısıyla Suriye'ye göç etmiş olan Ermeniler buradan çeşitli ülkelere göç etmişlerdi. Ermeni kaynaklarına göre, 1922'de Anadolu'da yaklaşık 120,300¹¹⁶⁴-131,175¹¹⁶⁵ Ermeni kalmıştı. 1922'de İzmir'de basılan *Doğu Basını* adlı Ermenice gazetesinin 2 Şubat 1922 tarihli sayısına göre, Adana ve çevresinde bulunan 120,000 Ermeni, Amerika, Kanada, Mısır, İstanbul, İzmir ve Yunanistan'a göç etmişti. Bunlardan 30,000'i İzmir ve çevresine yerleşmişti.¹¹⁶⁶ Ayrıca Yunan Hükümeti, işgal bölgesinde bulunan 8,000 Rum ve Ermeni

¹¹⁵⁸ Günay, 2009, 251.

¹¹⁵⁹ Veou, 1938, 527-533.

¹¹⁶⁰ Günay, 2009, 252.

¹¹⁶¹ Özşavlı'nın tespitine göre bu sayı, 16,433 Ermeni idi. Özşavlı, 2017, 247.

¹¹⁶² Bu rakamlar, Fransız Yüksek Komiserliği'nin günlük tuttuğu bültenlerden alınmıştır. (6-8 Ocak 1922). 534-535.

¹¹⁶³ Նուշերվանյան[Nuşervanyan], 2018, 273.

¹¹⁶⁴ Կիրակոսյան[Kirakosyan], 1967, 407.

¹¹⁶⁵ Թաթոյան [Tatoyan], 2015, 164.

¹¹⁶⁶ İnternet: Խառնադան, Ա. (2014). “Արեվելյան Մամուլ” Թերթը (1919–1922 թթ.) [Doğu Basını 1919-1922]” *Պատմության-Բանասիրական Հանդես*, 3, 85. <https://artsakhlib.am/2019/09/18/արևելյան-մամուլ-թերթը-1919-1922-թթ/> Erişim Tarihi: 14.02.2020 [Haratyan, A. (2014). “Arevelyan Mamul” Tertı (1919-1922tt.) *Patma-Banasirakan Handes*].

göçmeni, Yunan adalarına nakletmişti.¹¹⁶⁷ Mersin’den de 2,400 Ermeni, Yunanistan’a göç etmişti.¹¹⁶⁸ Nitekim 1923 yılına kadar Anadolu’nun çeşitli yerlerinden toplamda 810,880 Ermeni başka ülkelere göç etmişti.¹¹⁶⁹ Ermeni kaynaklarına göre ise bu sayı, 896,605 idi.¹¹⁷⁰

Çizelge 5.1. Anadolu Coğrafyasından Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve Sayılarını Gösteren Çizelge

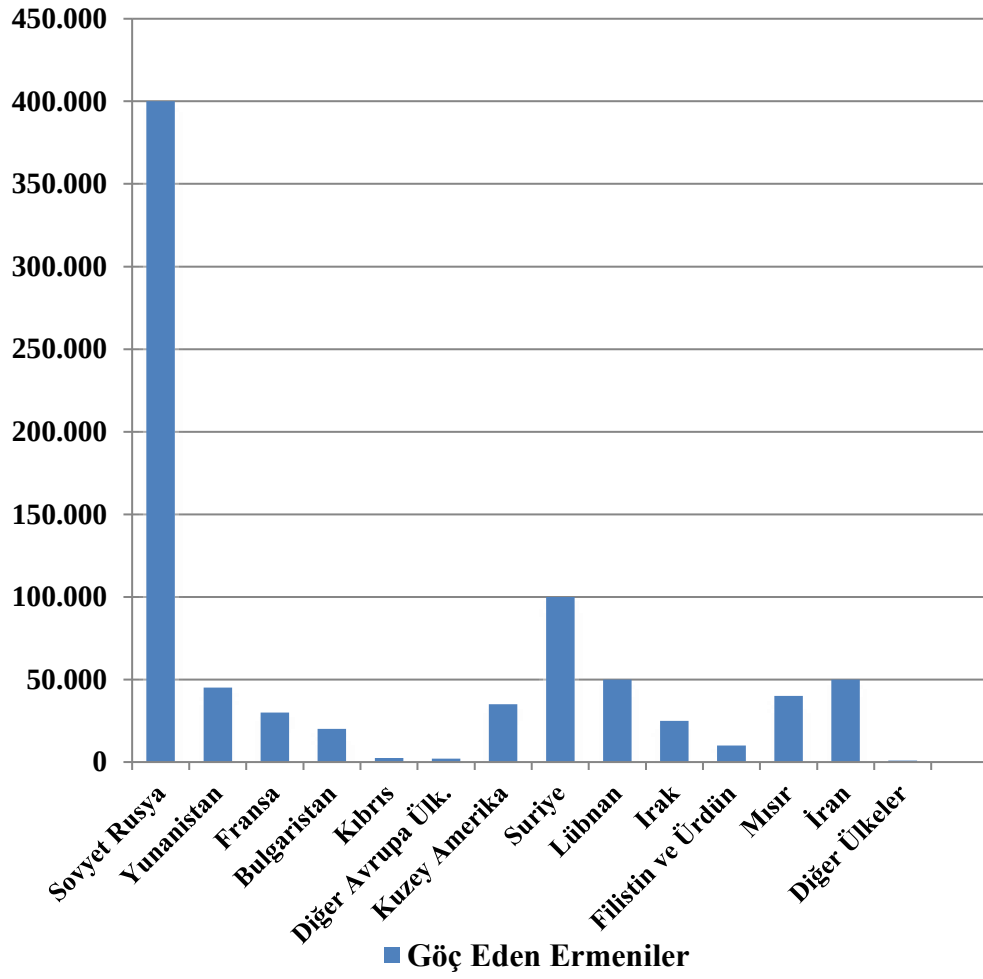
Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler	Göç Eden Ermenilerin Sayısı
Sovyet Rusya	400,000
Yunanistan	45,000
Fransa	30,000
Bulgaristan	20,000
Kıbrıs	2,500
Diğer Avrupa Ülkeleri	2,000
Kuzey Amerika	35,000
Suriye	100,000
Lübnan	50,000
Irak	25,000
Filistin ve Ürdün	10,000
Mısır	40,000
İran	50,000
Diğer (Japonya, Çin, Hindistan ve Latin Amerika)	1,000
Toplam	810,880

¹¹⁶⁷ Neruços, K. (1960). *Küçük Asya Seferi 1919-1922*. c. IV. Atina: Yunan Harp Tarihi Yayınları, (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi), 23.

¹¹⁶⁸ Իսախանյան[Haratyan], 2014, 85.

¹¹⁶⁹ McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*. (Çev. B. Umar). İstanbul: İnkılap Yayınevi, 134.

¹¹⁷⁰ Նուշերվանյան[Nuşervanyan], 2018, 271-281.

Şekil 5.1. Anadolu Coğrafyasından Yaşayan Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ve Sayılarını Gösteren Grafik

Çizelge 5.2. Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından Göç Eden Ermenileri Gösteren Tablo (1919-1936)

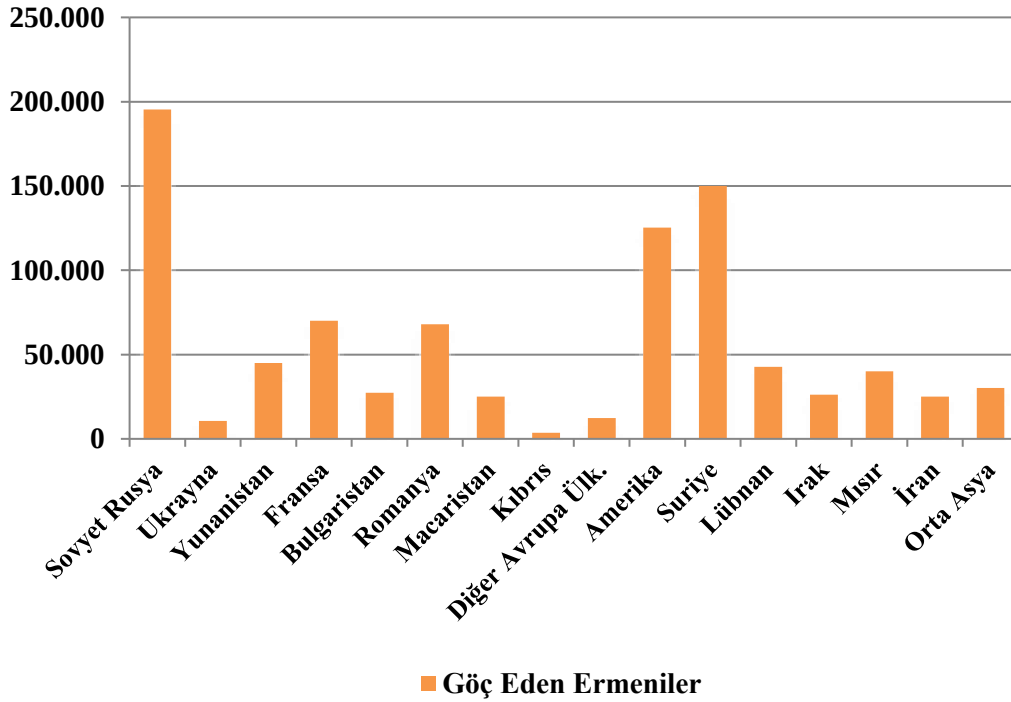
Ermenilerin Göç Ettiği Ülkeler ¹¹⁷¹	Göç Eden Ermenilerin Sayısı
Sovyet Rusya	195,410
Ukrayna	10,631
Yunanistan	45,000
Fransa	70,000 ¹¹⁷²
Bulgaristan	27,327
Romanya	68,000

¹¹⁷¹ Yazar, Latin Amerika'ya göç eden Ermenilerle ilgili 1919-1936 tarihlerini kapsayan net bir rakam vermediği için tabloya dahil edilmemiştir.

¹¹⁷² Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Fransa'ya göç eden Ermeni sayısı 50,000 idi. 1936 yılı itibarıyla bu sayısı 70,000'i bulmuştu. Ünüvarlınuşu[Nuşervanyan], 2018, 278.

Çizelge 5.2. (devam) Ermeni Müellif Narine Nuşervanyan'ın Tespitine Göre Anadolu Coğrafyasından Göç Eden Ermenileri Gösteren Tablo (1919-1936)

Macaristan	25,000
Kıbrıs	3,640
Diğer Avrupa Ülkeleri (İngiltere 3,000, Almanya 200, İsviçre 100, Belçika 8,000-9,000)	12,300
Amerika	125,229
Suriye	150,000
Lübnan	42, 641
Irak	26,183
Mısır	40,000
İran	25,000 ¹¹⁷³
Orta Asya	30,244
Toplam	896,605¹¹⁷⁴

Şekil 5.2. Ermeni müellif Narine Nuşervanyan'ın tespitine göre Anadolu coğrafyasından göç eden Ermenileri gösteren grafik (1919-1936)

¹¹⁷³ Yazar İran'a göç eden Ermenilerin sayısını hane olarak vermektedir. Ayrıca 1918'de 25,000 Vanlı Ermeni'nin İran'a göç ettiğini not etmektedir. Նուշերվանյան [Nuşervanyan], 2018, 274.

¹¹⁷⁴ Yazar 1918'e kadar Kafkasya'dan 500,000 Ermeni'nin Rusya'ya göç ettiğini not etmektedir. Նուշերվանյան [Nuşervanyan], 2018, 271.

Sonuç olarak Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru savaş sırasında göç etmek zorunda kalan Müslümanlar ve 1915'te zorunlu göçe tabi tutulan Ermeniler, memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Bu kapsamda 1918'den itibaren Müslümanlar bölgeye yerleştirilmeye başlanmıştı. Ermeniler ise doğu bölgeleri hariç tutulmak üzere 1918'in sonlarına doğru Anadolu topraklarına dönüş yapmışlardı. Fakat Anadolu'ya gelen çoğu Ermeni, İtilaf Devletleri'nin işgal bölgelerine kaydırılmıştı. Zira işgal bölgelerinde Ermeni nüfusunun çoğunluğu sağlanmak istenmişti. Ancak Ermeniler, Anadolu'da başlayan Kuvay-ı Milliye hareketinin başarıya ulaşmasına bağlı olarak yerleştirildikleri bölgeleri işgal kuvvetleriyle birlikte terk etmek zorunda kalmışlardı. Anadolu'da kalanların çoğu ise İstanbul ve İzmir'e göç etmişti. 1927 tarihli nüfus sayımına göre, Türkiye'de 147, 909 Ermeni vardı. Erzurum, Van ve Bitlis bölgesinde kalan Ermeni sayısı ise, 2,290 idi.¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁵ Demirel, M. (2014). "Türkiye'de Kalan Ermeni Nüfus". *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. c. VIII. Ankara: TTK Basımevi, 81-83.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1878 tarihli Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti için büyük bir sorunun başlangıcı oldu. Zira Ermeni-Kürt çatışması, antlaşmanın 61. maddesiyle uluslararası bir boyut kazanmıştı. Böylece Ermeniler, Büyük Devletlerin desteğini almış ve Kürtler bölgede yalnız bırakılmıştı. Öte yandan bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, artık Rusya ile bir sınır komşusuydu. Dolayısıyla bölgenin stratejik önemi de artmıştı. Bu önemin farkında olan II. Abdülhamid, kısa sürede harekete geçmiş ve bölgenin idarî taksimatında değişiklikler yaparak devlet otoritesini artırmaya çalışmıştı. Diğer taraftan da Kürt ve Ermeniler arasındaki güç dengesini eşitlemek ve Kürt aşiretlerini askerî sisteme dahil etmek üzere Hamidiye Alaylarını kurmuştu. Hamidiye Alayları, bölgede özellikle Erzurum'un Bayezid sancağı ile Van vilayetinde konuşlandırılmıştı. Böylece Rusya ve İran sınırlarında Kürtlerinin eşkıyalık ve Ermenilerin komitacılık faaliyetleri ile Ermeni komitecilerinin Osmanlı sınırlarında yaptığı silah yığınakları ve sınır ihlalleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştı. Fakat bölgede faaliyet gösteren Ermeni partileri, Hamidiye Alaylarının varlığından rahatsızlık duymuş ve bundan dolayı II. Meşrutiyet'in ilanına kadar bölgede bir *Ermeni-Kürt çatışması* sürüp gitmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni-Kürt çatışması ise, Meşrutiyetin getirdiği *hürriyet, eşitlik ve kardeşlik* anlayışıyla başka bir alana kaymıştı. Kürtler, II. Abdülhamid dönemi sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ıslah edilmesi gereken bir unsur olarak görülmüştü. Ermeniler ise, meşrutiyet idaresini sevinçle karşılamış ve Ermeni ıslahat taleplerinin hayata geçirilmesi için Meşrutiyet'in ilanını bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Bu maksatla Taşnaksutyun Partisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bir ittifak antlaşması yapmıştı. Bu antlaşma, Ermeni komitecilerinin etkisiyle bölgede bulunan Kürtler üzerinde devletin baskısını arttırmış ve *bölgede* eşkıyalık yapan Kürt aşiret reisleri kontrol altına alınmıştı. Kürtler de bu dönemde Ermenilerin örgütlenmesine benzer bir şekilde cemiyet, dernek, kulüp, birlik vb. şekilde örgütlenmişlerdi. Fakat bu örgütlenmeler, İstanbul merkezliydi. Dolayısıyla Kürtleri örgütlemeye çalışan grup, bölgede yaşayan Kürtler değil, Avrupa ve İstanbul'da eğitim görmüş Kürt elitleriydi. Bundan dolayı bölgenin ve aşiret sisteminin gerçeklerine cevap veremeyen bir zihniyetle hareket etmişlerdi. Nitekim bölgede birlikten yoksun bir Kürt nüfusu vardı. Ermeniler ise zaten örgütlü bir yapıdaydı.

Ermeni partileri, Meşrutiyetle birlikte özellikle *bölgede* güçlü bir örgütlenmeye gitmiş ve komitecilerini bölgeye taşımıştı. Nitekim komitecilerin bölgeye gelmesiyle birlikte iç ve dış faktörlere bağlı olarak arazi kavgaları, gasp, yağma ve cinayet gibi asayiş olayları da artmıştı. Zira bu olaylar, Ermeni partileri, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni basını tarafından Büyük Devletler nezdinde siyasi bir malzemeye dönüştürülmüştü. Amaçları, bölgede Kürtler tarafından Ermenilere karşı katliam yapılıyor fikrini uyandırarak Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesini sağlamaktı. Bunun farkında olan Meşrutiyet hükümetleri ise, bölgede genel bir ıslahat çalışması başlatmışlardı. Fakat ıslahat çalışmaları kapsamında alınan kararların çoğu uygulanamamıştı. Zira Meşrutiyet hükümetleri, iç ve dış faktörlere bağlı olarak sürekli düşmüş ve bundan dolayı alınan kararların çoğu hayata geçirilememişti. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'ndan sonra ise, Ermeni partilerinin ıslahatlar konusunda Büyük Devletler nezdinde teşebbüslerde bulunması, Osmanlı Hükümeti'ni ciddi adımlar atmak üzere harekete geçirmişti. Bu kapsamda 8 Şubat 1914'te Yeniköy Antlaşması imzalanmıştı. Antlaşma, Ermenileri memnun etmiş fakat Kürtlerin tepkisini çekmişti. Bu tepki, Mart 1914'te Rusya'nın teşvikiyle Molla Selim önderliğinde Bitlis'te bir isyana dönüşmüştü.

Bitlis isyanıyla birlikte Rusya'nın Kürt politikası da belirgin bir şekilde de ortaya çıkmıştı. Bölgede Kürtler, *belirli* hedeflere ulaşmak için bir aracı olarak kullanılabilirlerdi. Aynı şekilde Ermeniler de aynı amaca hizmet etmek için gönüllülerdi. Bazı Kürt ileri gelenleri de Rusya'nın bölgede bir Kürt devleti kurulacağı söylemine güvenmiş ve Osmanlı Devleti'ne yüz çevirmişti. Dolayısıyla Rusya'nın Kürt ve Ermeni politikası, Rusya'nın sıcak denizlere inme siyasetinin bir parçasıydı. Bu siyasetin hayata geçirilmesindeki en büyük engel, bölgede konuşlu III. Osmanlı ordusuydu. Bu maksatla Rusya, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman III. Orduyu yıpratma faaliyetleri kapsamında kendine taraf, Kürt ve Ermenileri bölgede harekete geçirmişti. Öncelikle Abdürrezzak önderliğinde bazı Kürt aşiretleri, Osmanlı hududunda Osmanlı birliklerine karşı saldırıya geçmişti. Ermenilerin çoğu ise, Rus ordusunda Gönüllü Ermeni Birlikleri oluşturmak üzere firara başlamışlardı. Dolayısıyla Doğu Cephesi'nde harekât başlayana kadar III. Ordu, meşgul edilerek müşkül bir duruma sokulmuştu.

1 Kasım 1914'te Doğu Cephesi'nde savaş başladığı zaman Rusya, Osmanlı ordusu karşısında daha güçlü bir konumdaydı. Zira III. Ordu, bölgede tam olarak seferberliğini tamamlayamamıştı. Ayrıca Rusya'nın ilk taarruzları sonucu, Sarıkamış Harekatının hezimetinden sonra Kürtlerin çoğu, ordudan firar etmişti. Diğer taraftan da bölgede bulunan Ermeniler, Aralık 1914 sonuna doğru isyan etmişlerdi. Kürtlerin firarı ve Ermenilerin özellikle Van'da başlattıkları isyan sonucu Rus ordusu, Osmanlı ordusunun meşguliyetinden yararlanmış ve Rus birlikleri kolayca İran üzerinden Van'a ilerlemiş ve Van'ı işgal etmişti. 20 Mayıs 1915'te de Rus General Yudenic, Van'ı Ermeni komitecilerinden teslim almış ve Ermeni Gönüllü Birliklerinin hizmetlerinden dolayı Van'da geçici bir Ermeni hükümetinin kurulmasına izin vermişti. Bölgede bulunan Müslümanlar ise, Osmanlı birlikleriyle birlikte harekete ederek mülteci durumuna düşmüşlerdi. Bölgede kalan Müslümanların çoğu ise, Ermeni Gönüllü Birlikleri tarafından katledilmişti. Katliamlardan kurtulanlar da Van'a sokulmamış, çoğu dağlarda kalmaya devam etmiş ve buralarda açlıktan ölmüşlerdi.

Van isyanı sırasında Osmanlı Hükümeti, savaş alanlarında meskûn bulunan Ermenilerin Osmanlının güney vilayetlerine göç ettirilmesine karar vermişti. Zira Ermeniler savaş mıntıkasında ordu birliklerine güçlükler çıkarmışlardı. Bu kapsamda *bölgeden* Van hariç yaklaşık 140,000 Ermeni Diyarbakır, Musul ve Deyr-i Zor'a göç ettirilmişti. Göç sırasında birçok Ermeni açlık, salgın hastalık ve Kürtlerin saldırılarından hayatını kaybetmişti. Bundan dolayı 1915 yılı, Ermeni-Kürt çatışmasının en problemli alanını oluşturmaktadır.

Van'ın işgalinden sonra Osmanlı ordusu, mukabil bir harekâta başlamıştı. Rus ordusunun çekilmesiyle birlikte General Yudenic, askerî gerekçelerle Temmuz 1915'te Ermenilerin Kafkasya'ya göç ettirilmesi emrini vermişti. Bu emirle birlikte Ermeni kaynaklarına göre, 150,000-200,000 arası Ermeni Kafkasya'ya göç etmişti. Göç esnasında Ermeni göçmenler, açlık, salgın hastalık ve Kürtlerin saldırılarıyla baş etmek zorunda kalmış, açlık ve salgın hastalıktan 50,000, Kürtlerin saldırılarından ise 40,000 Ermeni hayatını kaybetmişti. Rusların askerî gerekçelerle Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenileri Kafkasya'ya göç ettirmesi olayı, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında Ermenileri Osmanlının güney vilayetlerine göç ettirmesi olayıyla paralellik göstermektedir. Diğer bir deyişle Rusların Ermenileri göç ettirmesi, Ermeni soykırım iddiaları çerçevesinde

tartışmaya açılmalıdır. Zira Kafkasya'ya göç ettirilirken birçok Ermeni, çeşitli sebeplere (hastalık, açlık, Kürt saldırıları vs.) bağlı olarak hayatını kaybetmişti.

Ruslar, 1915'te Van'ı işgal ettikten sonra 1916'da Erzurum ve Bitlis'i de işgal etmiş ve istikametini Osmanlının güney vilayetlerine çevirmişti. Rusların bu hızlı ilerleyişi, İngiltere'yi telaşlandırmış ve 1916 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya, Sykes-Picot Antlaşması'nı imzalamışlardı. Antlaşmadan sonra Rusya, bölgede tam bir hâkimiyet sağlamış ve bazı Kürtler de Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyan etmişti. Fakat Rus birlikleriyle birlikte hareket eden Ermeni Gönüllü Birliklerinin bölge insanına karşı yaptığı katliam ve Müslümanların göçe zorlanmaları Kürtlerin tekrardan Osmanlı Hükümeti'ne bağlılığını sağlamıştı.

1917 yılı Rusya için savaşın sona erdiği bir yıldır. Zira Bolşevik İhtilali ile Rus Çarlığı yıkılmış ve Rusya yeni bir yönetim anlayışıyla devleti organize etmeye başlamıştı. Dolayısıyla Bolşevik iktidarı savaştan çekilme kararı almış bu kapsamda *bölgede* bulunan Rus Kafkas Ordusu, 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi ile peyder pey bölgeden çekilmeye başlamıştı. Fakat Rus ordusu çekilirken ağırlıklarını Ermeni Gönüllü Birliklerine bırakmış ve birlikler, Rus ordusundan bağımsız olarak III. Ordunun ileri harekâtına karşı muharebe etmişti. Muharebeler esnasında III. Ordunun başarılı ilerleyişi karşısında tutunamayan Ermeni birlikleri, çekildikleri bölgelerde Müslümanları acımasızca katletmişlerdi. Tespitlere göre, Ermeni Gönüllü Birlikleri tarafından yaklaşık 363,141 Müslüman hayatını kaybetmişti. Nitekim Osmanlı ordusunun ileri harekâtıyla *bölge*, Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve Osmanlı orduları Kafkasya içlerine kadar ilerlemişlerdi. Fakat 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile Osmanlı birlikleri silah bırakarak 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Kürtler ve Ermeniler için bölgede çatışmanın kaynağı artık Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinden kaynaklıydı. Madde doğrudan Osmanlının doğu vilayetlerini kapsamaktaydı. Bu duruma karşı Kürtler kısa sürede örgütlenmiş ve İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyet, Osmanlı Devleti idaresinde özerk bir Kürt devleti talep ederken cemiyetten ayrılan Bedirhanların başını çektiği grup da İngilizlerle iş birliği yaparak bağımsız bir Kürt devleti talep etmekteydi.

II. Meşrutiyet Dönemi boyunca bölgede unsurlar üzerinde Rusya'nın hâkimiyeti hissedilirken mütareke döneminde Rusya'nın yerini İngiltere almıştı. İngiltere, özellikle Musul ve çevresinde bulunan petrolün peşindeydi. Dolayısıyla petrol bölgesini etkileyebilecek herhangi bir çatışmaya da müsaade etmemişti. Bu durumda Kürt ve Ermeniler arasındaki mevcut çatışmanın yatıştırılması için her iki unsura karşı *politik* davranmayı tercih etmişti. Ayrıca Anadolu'da günden güne güç kazanan Kuvay-ı Milliye hareketi karşısında söz konusu unsurlara *kalıcı* ve *istikrarlı* bir politika uygulamaktan da kaçınmıştı. Nitekim politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket eden İngiltere, Irak/Süleymaniye'de bir Kürt Hakimliği'ni kurmuş, Ermeni meselesini ise Amerikan Başkanı Wilson'a devretmişti. Meselenin Amerika'ya devredilmesiyle de Paris Barış Konferansı boyunca bölgede bir Amerikan mandası kurulması tartışması sürüp gitmişti. Aynı zamanda konferansta Kürt ve Ermeni temsilciler, Kürt ve Ermeni talepleri için konferansın alacağı karara uyacaklarına dair bir antlaşma yapmışlardı. Fakat bu anlaşma Kürt aşiretlerinin tepkisini çekmiş ve aşiretlerin çoğu, bölgede teşkil edilen Kuvay-ı Milliye teşkilatlarına katılmaya başlamışlardı. Paris Barış Konferansı'nda herhangi bir karara varamayan İtilaf Devletleri, Londra Konferansları ve San-Remo Konferansı sonunda, Osmanlı topraklarını paylaşabilmişlerdi. Konferans sonunda imzalanan Sevr Barış Antlaşması'na göre, bölgede bir Ermeni devleti kurulmuştu. Bu devletin sınırlarına Trabzon da eklenmiş ve devletin Trabzon ile Karadeniz'e çıkışı sağlanmıştı. Kürtler için ise, sınırları kuzeyden Ermeni devletine sınır olan bir devlet kurulmuş ve Musul'da yaşayan Kürtler de bu devlete dâhil edilmişti. Sevr Barış Antlaşması, Osmanlı Hükümeti tarafından imzalanmıştı fakat Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kurulan Ankara Hükümeti tarafından onaylanmamıştı. Zira Doğu Cephesi'nde İngilizlerin desteğiyle Oltu'ya kadar ilerlemiş olan Ermeni ordusuna karşı Kazım Karabekir Paşa kumandasında başarılı bir harekât yürütülmüş ve Ankara Hükümeti, Ermeni Hükümeti ile Gümrü Antlaşması'nı imzalanmıştı. Böylece Doğu Cephesi kapanmış ve düzenli Türk ordusu, Batı Cephesi'nde Yunan ordusuna karşı taarruza geçmişti. Nitekim Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen başarılı muharebelerle Yunan ordusu hezimete uğratılmış ve İtilaf Devletleri temsilcileriyle 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı. Dolayısıyla bu tarihten sonra Anadolu'dan bütün işgal kuvvetleri çekilmeye başlamıştı. İşgal kuvvetlerinin çekilmesiyle birlikte Mütareke Dönemi Anadolu'ya göç etmiş ve ettirilmiş olan Ermenilerin büyük bir kısmı da Anadolu'yu terk etmişti.

Sonuç olarak 1878, 1908 ve 1918 yılları, Ermeni-Kürt ilişkileri için yeni bir *çatışmanın* başlangıç yılları olmuştur. 1878 ile başlayan süreçte mevcut ilişkiler, Büyük Devletler nezdinde *siyasi* bir boyut kazanmıştı. 1908’de ilan edilen Meşrutiyetle birlikte Kürtler, Osmanlı Hükümeti nezdinde ıslah edilmesi gereken bir unsur olarak görülmüş ve Meşrutiyet’in getirdiği kanun ve nizamlar, *bölgede* uygulanmaya çalışılmıştı. Bu durumdan rahatsız olan Kürtlerin Ermenilere karşı husumeti artmıştı. Dolayısıyla 1915 yılında Kürtlerin Ermenilere karşı aldığı tavır, bölgede Ermeni varlığından kaynaklı meydana gelen olayların getirdiği bir sonuçtu. 1918 yılı Ekim’inde de, Kürt ve Ermeniler için bambaşka bir *çatışma* kaynağı ortaya çıkmıştı. Mondros Mütarekesi ile Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde bir Ermeni devletinin kurulması için adım atılmıştı. Bundan dolayı Ermeniler, sürekli olarak Kürtleri kazanmaya çalışmış ve birlikte hareket etmek üzere çağrılarda bulunmuşlardı. Fakat Kürtlerin çoğu, doğuda Hristiyan bir Ermeni devleti görmek yerine Anadolu’da başlayan Milli Mücadele’nin bir parçası olmayı tercih etmişti. Nitekim 1878’den 1920’ye kadar geçen süreçte bir Ermeni-Kürt birlikteliğinden bahsetmek olanaksızdır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ayrılıkçı Kürtler ve Ermeniler arasında bugüne kadar uzanan bir ittifak antlaşması mevcudiyetini korumaktadır. 1928 yılında Taşnak-Hoybun adı altında bir araya gelen taraflar, antlaşma maddelerine *aralarında geçmiş olan maceraları unutmuş ve bir ittifak yapmıştır* ifadesini eklemişlerdir. Zira bu ittifakı kolaylaştıran başlıca sebep, Ermenilerin Anadolu’dan gitmiş olmaları olsa gerektir. Dolayısıyla iki unsur arasında paylaşılacak bir bölge kalmadığı için çatışma, ittifaka dönüşmüştür. Bu ittifakın bir sonucu olarak da Ermeni ve Kürt kaynaklarının çoğunda *bölgede yaşanan olaylar* soykırım iddiaları çerçevesinde tartışılmamaktadır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

1-Genel Kurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)

a. Birinci Dünya Harbi Fonu (Klasör-Dosya-Fihrist ve Eki): 525-2050-29-1, 1649-41-1, 1649-41-1-17, 1642-18-12-10, 2810-21-9, 4451-93-35-2, 2811-26-2581-3, 510-1990-35, 2910-455-6, 2910-455-8, 2810-21-7, 4451-93-24-5, 4451-93-24-1, 21-97-3-1, 2197-3-2-8, 528-1029-2061-22-1, 385-1021-18-8, 1644-25-6-3, 136-627-1(1-2), 124-585-15-2, 136-407-24, 138-633B-1, 528-2061-22-10, 528-2061-22-8, 4-470-19-1, 4-470-19-3-1, 17044-6, 2285-1-1-1, 2285-1-1-1(2), 2285-1-1, 2285-1-1-15, 2806-1-1-1, 2806-1-1-2, 2285-1-1-30(31), 2806-1-1-26, 2806-1-1-20, 2806-1-1-29, 2806-1-1-78, 2806-1-1-96, 2806-1-1-107, 2806-1-1-61, 520-2024-1-2, 4-470-19-4-2, 4-470-19-5, 2811-26-15, 3954-46-16, 193-698-817-3, 193-698-817-3, 193-698-817-3-1, 510-1990-35, 2820-69-4-7, 2820-69-1-20, 2811-26-28-3, 2811-26-28-5, 2820-69-1-12, 2904-429-1-74, 4-23A-7, 2811-26-33, 69-2-22(23), 2811-26-28-5, 2825-90-25-2, 2828-100-20-5, 2288-14-4-1, 2810-24-2, 510-494-1990-23, 2828-100-20-4, 335-142-1-51 (52-88), 310-1260-9, 310-1260-1, 310-1260-3-3 310, 1260-3, 2820-69-4-7(8), 520-2024-3-1, 359-1023-3-8, 359-1023-3-9, 510-494-1990-9, 2825-90-15, 2825-90-15-1, 2918-497-11, 2918-497-11-1, 2825-90-13-1, 2825-90-13-12, 2825-90-31, 2825-90-13-13, 2811-26-15, 2825-90-13-9, 2825-90-25-1, 4-470-19-26, 2825-90-13-5, 7(8), 2811-26-15-2, 13-1049-17-1, 2820-69-2-4, 20, 528-1029-2061-6, 2820-69-2-17, 528-2061-23, 528-2061-23-1, 528-1029-2061-6-1, 4-23A-4, 528-2061-23-2, 528-2061-23-4(5), 528-2061-23-6, 528-2061-23-7, 528-2061-23-8, 4-23A-7, 2820-69-2-25, 2818-59-1-1(2), 2818-59-1, 2818-1-32(33), 2820-69-2-54, 2820-69-3-1, 528-2061-23-10, 528-2061-23-11, 528-2061-23-21, 2820-69-3-64(65), 528-1029-2061-6-2, 528-2061-23-20, 528-1029-2061-6-3(4), 528-1029-2061-6-2, 528-2061-23-21, 528-2061-23-22, 528-2061-23-23, 401-50-1-21(22), 401-50-1-30, 401-50-1-3, 401-50-1-36, 13-1049-15(1-2), 401-50-1-18, 401-50-1-33, 2848-181-10-9, 2670-162-4-36, 2670-162-4-38, 2670-162-4-27 (28), 2197-3-1-1, 4444-63-10-1, 4323-195-5, 2910-455-9, 2910-455-10 (1), 2909-452-2-9, 2909-452-2-16, 2908-444-8, 2909-452-2-27, 2909-452-2-3(4), 2909-452-2-12, 2909-452-2-42, 2909-452-2-5, 2909-452-2-20, 2908-444-8-3, 2908-444-18(1-2), 527-725-1, 2909-452-2-33, 5317-3-14, 2948-632-6-2(3), 2909-452-2-40(41), 2947-628-3, 3-4, 2947-628-3-1(2-3), 2688-245-9(1-2), 3190-64-3-27, 2948-632-3-1, 2908-444-19, 359-1023-3-10, 359-1023-3-11, 2948-632-3, 346-427-3-31, 346-427-3-32, 346-427-3-28, 359-1023-3-36, 359-1023-3-37(38), 359-1023-3-42(43), 359-1023-3-44(45), 3190-64-3-6, 3190-64-3-1, 3190-64-3-2, 3190-64-3-13, 3190-64-3-16, 557-1-23-2, 2811-26-28, 1329-1-28, 1329-1-29a, 1329-1-76, 528-2061-23-21.

b. İstiklal Harbi Fonu (Kutu-Gömlek-Belge): 98-66, 5-74, 650-61, 558-12, 16-18(1), 206-49, 626-85, 722-149-2, 990-60, 763-112a, 25-14, 90-71, 90-96, 195-128, 49-31, 752-122, 1039-15, 650-61, 94-45, 94-76, 16-18(1), 5-74, 88-105, 1197-101, 105-99-4, 728-146, 197-118, 198-108, 97-139, 401-234, 401-226, 327-133, 203-36, 28-59, 727-28, 727-96, 727-36-2(3-4).

2-Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

a. Âmedî Kalemî (A.MD): 38-20.

b. Babialı Evrak Odası Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A-MKT-MHM): 742-19-3, 742-19-1-2-1, 742-19-4, 742-19-3, 742-19-1-3-1, 550-19.

c. Babialı Evrak Odası (BEO): 3112-233394, 4163-312176, 4271-320276, 4338-325285, 440-32946-1, 3543-26716-2, 4105-307-832-1, 4105-307-832-1, 4089-306614-1-1, 3547-265-994-2-1, 4197-314765.

d. Cevdet-i Dâhiliye (C.DH): 255-12712.

e. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH.EUM.EMN): 88-36-3, 111-18-10(11), 41-21, 111-18-15, 111-18-37, 111-18-21, 111-18-43, 111-18-1, 111-18-3, 74-21-6, 74-21-8, 74-21-10, 74-21-3.

f. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb): 71-30-1, 111-18-10, 111-18-11, 111-18-5.

g. Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İUM): 86-8.

h. Dahiliye Nezareti İdarî Kısım (DH.İD): -2-47-2, 19-2-47-4.

i. Dahiliye Nezareti Hukuk Kısım (DH.H): 5-68-2-1, 5-68-10-1, 5-68-6-1, 41-39-2-1, 41-39-1-1.

j. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS): 21-23-3, 21-23-12, 21-23-5, 21-23-22, 16-30-5, 16-30-3, 19-27-4, 19-27-2.

k. Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH-MKT): 2825-84, 516-27, 193-39, 2867-89, 2661-62, 2070-28-1, 2814-27-1-1, 2814-27-2-1, 2832-98-1-1, 1297-28-1-2, 2652-17-1, 2851-32-1, 2820-8-1, 2703-25-1-1, 2703-25-2-1, 2713-72-1, 2713-72-2.

l. Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriyye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS.M): 53-29, 53-29-1-1.

m. Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdare Kalemi (DH-MUİ): 116-57, 2-1, 341-7, 3-3-7-5-2, 3-3-7-5-3, 10-74, 103-1-8-1-1, 103-1-8-2-1, 3-3-7-8-1, 3-3-7-7-1, 3-3-7-6-1, 49-1-44-1, 49-1-44-2, 26-2-22-3-1, 16-27-1, 16-27-3, 39-1-24-3-1, 39-1-24-2-1, 39-1-24-3-1, 49-15, 83-35, 86-8-1, 134-9-1, 49-2-8-1, 49-2-8-5, 49-2-8-4, 120-3-2-1, 65-4-2, 65-4-1.

n. Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH-SYS): 100-2-1, 100-2-2, 100-2-3, 100-2-5, 100-2-9, 100-2-10, 100-2-11, 100-2-13, 71-1-1-8, 71-1-1-5, 71-1-1-2 (2), 71-1-1-4, 90-1-6-2-3, 90-1-6-2-6(7), 90-1-6-6-1, 90-1-6-2-4, 90-1-6-2-5, 90-1-6-5-1.

o. Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR): 35-48-8, 35-48-7, 35-48-6.

p. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR): 464-83-1(2), 52-282-1-1, 52-282-1-1, 515-61-1, 95-245-1-1, 476-98-1-1, 48-188, 433-19, 662-107-1-1, 662-133-1-1, 663-54-1-1,

425-85-1-1, 415-22, 415-68, 664-29-1(2), 423-34-1-1, 40-104-1-1, 409-110-1, 407-157-1, 55-A-160-1-1, 44-43-1-1, 601-60-1(2-3), 471-62.

q. Dosya Usulü İradeler (İ.DUİT): 41-60.

r. Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS): 84-77-3, 84-77-4, 84-77-5, 2304-8-12-2, 2304-8-15, 2304-8-21-2, 2304-8-21-9.

s. Hariciye Nezareti Tahsilat (HR.TH): 274-58, 128-55.

t. İrade-i Dâhiliye (İ.DH): İ-DH-1490-38.

u. İrade-i Harbiye (İ.HB.): 16431.

v. İrade-i Meclis-i Mahsus (İ.MMS): 199-13.

w. İrade-i Telgraf ve Posta (İ.PT): 5-4.

x. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 237-197, 241-287, 191-16, 231-219, 123-11-1-2, 177-74-1-2, 28-12, 142-23-1-2, 123-13-1-2, 128-27-1.

y. Meclis-i Vâlâ (MVL): 2-65.

z. Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM): 6-31.

aa. Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.): 1523-2.

bb. Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM): 29-108.

cc. Yıldız Perakende Evrakı-Adliye ve Mezâhib Nezâreti (Y.PRK.AZN): 1-50-1-2, 1-50-1-3.

dd. Yıldız Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR): 18-62, 18-62.

ee. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK): 129-110-1.

B. Kurumsal Yayınlar

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi. (Aralık 1982). 31 (81). Ankara: Gnkur. Basımevi.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi. (2017). *Bitlis ve Muş Muharebeleri 1916.* 66(140), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi. (Mart 1983). 32(83), Ankara: Gnkur. Basımevi.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1918. (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918. c. I. (2005). Ankara: ATASE Yayınları.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı. c. II. (1993). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'deki Ermeni ve Rumlar. (1337/1921). İstanbul: Matbaayı Ahmet İhsan ve Şürekası (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi).

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri 1914-1919. c. II. (2001). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Ermeni Partilerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri. (2003). Ankara: ATASE Yayınları.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. (Haziran 1955). 4(12). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Mufasssal Osmanlı Tarihi. c.IV. (1963). İstanbul: Güven Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919). c.II. (2007). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). (1995). Ankara: Devlet Arşivleri Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920). (2007). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler. (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922). (2005). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921). c. III. (2006). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920). (2007). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi 1919-1922. (1965). Ankara: Gnkur. Basımevi.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. c. III. Ks. VI. (1971). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Kumandanlar. (1983). İstanbul: Harp Akademileri Kumandanlığı Yayınları.

C. Telif ve Tetkik Eserler

Abak, T. (2015). “Kürt Politikasında Hamidiye Siyasetine Dönüş ve Kör Hüseyin Paşa Olayı 1910-1911”. *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Abak, T. (2018). “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908- 1914)”. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(27).

- Abuşova, N. C. (2014). “I. Dünya Savaşı’nın Sonlarına Doğru Kafkasya’da Ermenistan Cumhuriyeti’nin Oluşturulması”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Sempozyumu*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Agopyan, M. (1967). *Türkiye Ermenistan’ın Kaybı*. (Çev. S.F. Gökçaylı). Basılmamış daktilo metni (ATASE Kütüphanesi).
- Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jön Türkler)*. (Çev. N. Ülken). İstanbul: Sander Yayınları.
- Admad, F. ve A. Rustow, D. (2012). “İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde Meclisler”. *Güneydoğu Araştırmalar Dergisi*, 4-5.
- Ahmad, F. (2017). *Jön Türkler ve Osmanlı’da Milletler*. (Çev. A. Gür). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akar, H. (2019). *Harbord Askerî Heyeti Raporu*. Ankara: ATASE Yayınları.
- Akgün, S.K. (2015). “Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 50.
- Altan, B. Akbaş, M. ve Çağlayan, E. (2019). “Kürdistan Teâli Cemiyeti’nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(1).
- Altınay, A.R. (1999). *İki Parti İki Kıtıl*. (Çev. Y. Kurt). M.Ş. Eygi (Ed.), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ali Emiri. (2008). *Osmanlı Doğu Vilayetleri*. A. Yuvalı ve A. Halaçoğlu (Editörler). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Armaoğlu, F. (1997). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara: TTK Basımevi.
- Arvas, T.Z. (2016). “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti’nin İdari Taksimatı”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30.
- Aslan, T. (2009). “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(5).
- Aslan, Y. (2014). “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı’na Erivan(Revan) Vilayeti’nin Demografik Yapısı (1827-1922)”. *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4(63). *Aşiretler Raporu*.(2014). (Haz. D. Perinçek). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ateş, S. (2013). “Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya”. *21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(5).
- Atnur, İ.E. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: TTK Yayınları.

- Atnur, İ.E. (2014). “Avusturya-Macaristan Diplomatik Yazışmalarında Doğu Anadolu’da Türklere Uygulanan Kırım (1918)”. I. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Atnur, İ.E. (2019). *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*. Ankara: Hitabevi Yayınevi.
- Avagyan, A. ve Minassian, G.F. (2013). *Ermeniler ve İttihat Terakki*. (Çev. L. Denisenko ve M. Şahan). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Averyanov, P. İ. (2010). 19. *Yüzyılda Osmanlı-İran Rus Savaşlarında Kürtler*. (Çev. İ. Kale). İstanbul: Avesta Basın Yayın.
- Ayabakan, L. (2015). “Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros’un “Özerk Asuri Devleti Projesi” (1919-1923)”. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 (1).
- Aydoğan E. (2005). *İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası*. İstanbul: Ötüken.
- Aydın, M.B. (2019). *Kürdlerin Genel Tarihi*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Ayna, B. (2018). “Rusların Kürt Aşiretleriyle İlişkilerinde Abdürrezzak Bedirhan’ın Faaliyetleri (1906-1915)”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(20).
- Baibourtian, V. (2013). *The Kurds, The Armenian Question and The History of Armenian-Kurdish Relations*. Ottawa:Dolores Zohrab Liebmann Fund, 4.
- Bajalan, D.R. (2010). *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*. İstanbul: Avesta.
- Bakar, B. (2009). *Ermeni Tehciri*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Bal, H . (2004). “Brest-Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5.
- Balakyan, K. (2014). *Ermenilerin Golgothası*. (Çev. S. Ohanian), İstanbul: Belge Yayınları.
- Balcı, R. (2010). *Osmanlının Doğu Siyaseti*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Balcıoğlu, M. (2001). *Teşkilatı Mahsusa’dan Cumhuriyet’e*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Baş, G. (2010). “Gelenek ve Gelecek Arasında Sıkışan Bir Tarihi Kent: Bitlis”. *History Studies*, 2(2).
- Բարխուդարյան, Վ. (2005). Հայոց Պատմություն-7[7. Sınıf Ermeni Tarihi]. Երեվան: Լույս 138 [Barhudaryan, V. (2005). *Hayots Patmutyun-7*. Yerevan: Luys].
- Բարսեղյան, Լ. (2011). Հայերի Ցաղասպանություն Օսմանյան Թուրքիայում 1915-1918 [Osmanlı Türkiye’sinde Ermeni Soykırımı 1915-1918]. Հատոր II. Երեվան: Նախապետ, 11 [Barsegıyan, L. (2011). *Hayeri Tseğaspanutyun Osmanyan Turkiayum 1915-1918*. Hator II. Yereban: Nahapet].

- Başak, T. (2010). “Doğu Anadolu ve Kafkasya’da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(45).
- Başak, T. (2013). “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 45.
- Başak, T. (2016). “İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 55.
- Başak, T. (2019). “Katliamlar Üzerine İnşa Edilen Siyasi Bir Proje: Ermenilerin Erzurum’da Bağımsızlık İlanı (1918)”. *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum*. c.I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VAK Kültür Yayınları, 194-197.
- Բայբուրդյան, Վ. (2017). “Քրդական Հարցի Ներկա Վիճակը Եվ Չարագնացման Միտումները [Kürt Sorunun Mevcut ve Gelişim Süreçleri].” *Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Միջազգային Հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն*, 2(23), 4 [Bayburtyan, V. (2017). “Krdakan Hartsı Nerka Vicaki Yev Zargatsman Mitumnerı. Barber Yerevan Hamalsarani. Micazgayin Haraberutyunner Kağakagitutyun].
- Bayraktar, B. (2007). *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski’nin Türkiye Gözlemleri [Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği]*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Belen, F. (1964). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*. c. I. Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Belen, F. (1964). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*. c. II. Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Belen, F. (1966). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*. c. III. Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Belen, F. (1966). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*. c. IV. Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Beşikçi, İ. (2016). *Kürdistan Üzerine Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi 1915-1925*. c.I. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 170.
- Beşikçi, M. (2014). *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Beyoğlu, S. (1996). “Milli Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu (1919)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11(1).
- Beyoğlu, S. (2008). “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2(3).
- Bıyıklıoğlu, T. (1958). *Osmanlı-Türk Doğu Hudut Politikası*. İstanbul: Milli Savunma Akademisi (Basılmamış daktilo eser ATASE Kütüphanesi).

- Bıyıklıoğlu, T. (1962). *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bilgi, N. (2010). “Osmanlı Devleti’nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1).
- Bolhovitinov, L. M. (2014). *Resmi Ermeni Raporu 11 Aralık 1915*. M. Perinçek (Yay.Haz.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bozan, O. (2019). “Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti’nin Faaliyetleri”. *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*. c.II. O. Bozan, H.Asan, H.Yıldız, M. S. Erpolat (Editörler). Ankara: Manas Yayıncılık.
- Bozaslan, E. (2015). “Tehcirden Lozan’a Türkler, Kürtler ve Ermeniler”. *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bruniessen, M.V. (2004). *Kürtlük, Türklük, Alevilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bruinessen, M. (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*. (Çev. B. Yalkut). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burkay, K. (2015). *Kürtler ve Kürdistan*. İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Bayur, Y.H. (1951). *Türk İnkılap Tarihi*. c.II Ks. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*. (2015). N. Chernichenkina (Yay.Haz.). Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları.
- Cemal Paşa. (2010). *Anılarım 1913-1922*. F. Parin (Yay.Haz.) İstanbul: Paraf Yayınları.
- Cora, Y.T. (2015). “Doğu’da Ermeni-Kürt Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı”. *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*. H. Adanır ve O. Özel (Editörler). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çadircı, M. (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge.
- Çakmak, F. *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi*. (2005). A. Tetik, S. Kiper, A. Seven, ve Y.S. Demirtaş (Yay.Haz.). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Çakmaklı, G. (2014). “Ermenilerin “Türksüz Ermenistan” Politikasının Uygulanmasının Sonuçları: Katliamlar, Sürgünler ve Göçler”. *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çaykırın, G. (2014). “Osmanlı Ordusunda Hizmet Eden Ermeni Asker ve Ailelerinin Sevk Edilmeyeceğine Dair Mukarrerat”. *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 4(64).

- Çaykiran, G. (2019). “Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 63.
- Çiçek, K. (2012). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Çiçek, K. (2010). “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(6).
- Çiçek, K. (2014). “VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı”. *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çiçek, R. (2019). “Erzurum Vilayet Kongresi’nde Alınan Kararlar”. *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum*. c.I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VAK Kültür Yayınları.
- Çelik, R. (2014). “Milli Mücadele Dönemi İngiliz-Ermeni İlişkileri.” *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, R. (2015). “Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskânı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2).
- Davison, H.R. (1948). “The Armenian Crisis 1912-1914”. *American Historical Review*, 53(3).
- Dayı, E.D. (2006). “Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-66).
- Demir, E. (2019). *Harp Raporlarına Göre Osmanlı Ordusu Filistin ve Suriye’den Nasıl Geri Çekildi?*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Demir, E. (2017). *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk-ı Millî*. İstanbul: Post Yayınları.
- Demirel, M. (2006). “Ağrı Ve Doğubayazıt’ta Ermeni Olayları”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1).
- Demirel, M. (2014). “Türkiye’de Kalan Ermeni Nüfus”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. c. VIII. Ankara: TTK Basımevi.
- Demirtaş, M. (2018). “1914 Tarihli Bitlis İsyanının Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Yansımaları-Cezalar, Mükâfatlar”. *Bitlis Eren Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2).
- Դեմիրյան, Հ. (2015). *Մարտնչով Կյանքի Ու Արժանապատվության Համար. Ինքնապաշտպանական Մարտերը Մեծ Եղեռնի Տարիներին [Haysiyet ve Varlık İçin Mücadele: Büyük Felaket Yıllarında Mukavemet]*. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 11-17. [Demoyan, H. (2015).

Makarelov Kyanki u Arjanapatvutyan Hamar İnknapaştpanakan Marteri Mets Eğerni Tarinerim. Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyan Tangaran-İnstitut].

Dilek, M.S. ve Küçük, E. (2012), “San Remo Konferansı’nda İngiltere’nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)”. *Turkish Studies*, 7(3).

Doktor Friç, (2014). *Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat.* (Çev. T. Akekmekçi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Durgun, S. (2019). “Yer Bilgisinden Ulusal Coğrafya’ya”. *Mekân, Kimlik, Güç ve Politika*. S.G. Ayman (Ed.). İstanbul: Yalın Yayıncılık.

Durmaz, F. (2015). “93 Harbi’nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2).

Dündar, F. (2013). *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dündar, F. (2018). *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ercan, T. (1999). *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*. c.II. k.II. Ankara: ATASE Yayınları.

Erdal, İ. (1991). *İstiklal Harbi’nde III. Ordu* (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi).

Erendil, M. (1996). *Özlü Yönleriyle Jeopolitik ve Türkiye’nin Jeopolitiği*. Basılmamış daktilo eser (ATASE Kütüphanesi).

Ezherli, İ. (1992). *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*. Ankara: TBMM Basımevi.

Faroghi, S. (2004). “Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası”, H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Hayatı*. (Çev. A. Berktaş, S. Andıç ve S. Alper). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Garos, A. (2015). *Osmanlı Bankası Baskını: Armen Garos’unun Anıları*. (Çev. A.Tuygan). İstanbul: Belge Yayınları.

Garsoian, N.G. (2016). “Erken Dönem Ermeni Hristiyanlığının Merkezi Olarak Daron (Muş)”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Göyünç, N. (2014). “Türkler ve Ermeniler”. *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 1(60).

Günay, N. (2009). “Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri”. *Belleten*, 73 (267).

- Günay, N. (2009). “Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Maraş Yöresinde Sosyal Yapı Değişimleri Ve Bu Değişimde Ermeni-Fransız Rolü”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 51.
- Günay, N. (2014). “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Ermeni-Kürt İlişkileri ve Kürt Milliyetçiliğinin Gelişiminde Ermenilerin Rolü”. *I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Günay, N. (2015). “Yeniköy Anlaşması’nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı’nda Rus-Ermeni İş Birliği”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8(16).
- Günay, N. (2015). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Günay, N. (2017). “Rusya’nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10(20).
- Günay, N. (2017). “Rusya’nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (56).
- Günay, N. (2019). “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Grupların Birbirleriyle Ve Osmanlı Devleti İle İlişkilerinde Rus Etkisi”. *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağanı Bildiriler Kitabı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 484.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yayınları.
- Gürün, K. (2001). *The Armenian File*. Mersin: Rustem.
- Güven, M.S. (2017). “19.Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı İçerisinde Ermeni-Kürt İlişkilerine Genel Bakış”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (63).
- Գզոյան, Է. (2010). “1920 թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը և Ազգերի Լիգան [1920’de Türk-Ermeni Savaşı ve Cemiyet-i Akvam]”. *Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Հայագիտություն*, 131(1), 55-56 [Gzuyan, E. (2010). “1920t. Turk-Haykakan Paterazmı yev Azgeri Ligan”. *Banber Yerevan Hamalsaran. Hayagitakan*].
- Ղամբարյան, Ա. (2018). “Հայաստանի Անկախության Էրզրունի Հռչակագիրը [Ermenistan’ın Erzurum Bağımsızlık Bildirgesi]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 2, 258 [Gambaryan, A. (2018). “Hayastani Ankahutyan Erzrumi Hnçakagiri”. *Patma-Banasirakan Handes*].
- Hakan, S. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri*. Ankara: TTK Yayınları.

Հարությունյան, Ա., Բալյան Ա., և Մինոնյան Հ. (2019). “Քրդական Բռնությունները Վանի Նահանգի Իթիլաֆի Շրջանում: Ռափայել Երիցյանի Սպանության Հարցի Շուրջ [Van Vilayeti’de Kürt Şiddeti: Rafiel Yeretsyan Cinayeti Olayı]”, *Հայագիտության Հարցեր*, 3 (18), 44-45[Harutyunyan, A. Balyan, A. և Mimonyan, H.(2019). “Krdakan Brnutyunnerı Vani Nahangi İtilafi Şrcanum: Rafayel Yeretsyani Spanutyen Hartsı Şurç”. *Hayagitutyen Hartser*].

Hayreni, H. (2015). *1915 Bağlamında Ermeni-Kürt Tarih Muhasebesi ve Güncel Tartışmalar*. İstanbul: Belge Yayınları.

Հայրապետյան, Ա. (2015). *Հայոց Պատմություն (XIX-XXդդ.)*[*Ermeni Tarihi*]. Գյումրի: Գյումրու Մ.Նալբանդյանի Անվան Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտ, 140. [Hayrapetyan, A. (2015). *Hayots Patmutyun (XIX-XX dd.)* Gyumri: M. Nalbantyan Anvan Petekan Mankavarcakan İnstitut].

Հարությունյան, Ա. (2015). “Վանի Շրջանային Վարչության Գործունեությունը (1917 Թ. Մարտ-Նոյեմբեր) [Van Bölgesi Yönetimi’nin Faaliyetleri (Mart-Kasım 1917)]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1, 66-67 [Harutyunyan, A. (2015). Vani Şrcanayin Varçutyen Gordsuneutyunı (1917 T. Mart-Noyember). *Patma Banasirakan Handes*].

Hewsen, R.H. (2016). “Pağış/Bitlis ve Daron/Muş’un Tarihi Coğrafyası”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Hocaoğlu, M. (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım.

Հովհաննիսյան, Մ. (1906). *Դաշնակցությունը Եվ Նրա Հակառակորդները (Taşnaksutyun ve Muhalifleri)*. Թիֆլիս: Յառաջ, 47-48[Hovhannisyan, M.(1906). *Taşnaksutyunı yev Nra Hakarakordneri*.Tiflis: Y(H)araç].

Hovannisian. R. (2016). “Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık.

İnbaşı, M. (2007). “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33.

İnbaşı, M. (2012). “Erzurum Eyaleti ve İdarecileri (1750-1800)”. İ. E. Atnur (Editör). *Enver Konukçu Armağanı*. Ankara: Berikan Yayınevi.

İlteriş. K. (2018). *Lozan’ın Deşifresi*. Ankara: Kripto Basım Yayın, 103.

İlyas, A. (2016). *Ağa, Aşiret, Siyaset*. Ankara: Kadim Yayınları.

İnternet: Անադյանի, Հ. (2002). *Անվան Լեզվի Ինստիտուտ*. Երևան: ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, 2002, <http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=48&query=%D5%AD%D5%A1%D6%86%D5%AB%D6%80>, Erişim Tarihi: 25.01.2019[Acaryan, H. (2002). *Anvan Lezvi İnstitut*. Yerevan: HH Gitutyunneri Azgayin Akademia].

- İnternet: Abak, T. (1911). “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 208, https://www.academia.edu/1326996/Rus_Ar%C5%9FivBelgelerindeBitlis%C4%B0syany%C4%B1_1914, Erişim Tarihi: 19.04.2019.
- İnternet: Akan, Z. M. (1950). “1949 Cenevre Sözleşmeleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7 (3). <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/248/2251.pdf> (Erişim Tarihi: 10/12/2018)22.07.2019.
- İnternet: Akın, F. “1863 Tarihli ‘Nizamname-i Millet-i Ermeniyan’ Bağlamında Osmanlı Devletinin Ermenilere Yönelik Tutumu”. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1863-tarihli-nizamname-i-millet-i-ermeniyany-baglaminda-osmanli-devletinin-ermenilere-yonelik-tutumu/>, Erişim Tarihi: 28.03.2020.
- İnternet: Beyoğlu, S. (2014). “Ermeniler Amale Taburlarında”. *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 60. <http://haypedia.com/makale/Osmanli%C4%B1%20Tarihi/de7bf12f-22b5-400c-898a-ee76c4089c4e.pdf>, Erişim Tarihi: 4.09.2019.
- İnternet: Bruinessen, M. (1997). “Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their Others”. *Middle Eastern Studies*, 4. https://www.academia.edu/257353/Constructions_of_ethnic_identity_in_the_late_Ottoman_Empire_and_Republican_Turkey_the_Kurds_and_their_Others, Erişim Tarihi: 24.11.2019.
- İnternet: Ջալիլ, Ջ. (1985). “Բիթլիս 1914թ. Զրդական Ապստամբությունը Մամուլի Գնահատմամբ [1914 Bitlis Kürt İsyanının Basına Yansımaları]”. [http://hpj.asj-oa.am/4299/1/1985-4\(126\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/4299/1/1985-4(126).pdf), Erişim Tarihi: 20.04.2019, 129.131. [Calil, C. (1985). “Bitlisi 1914 t. Krdakan Apstambutyunı Mamuli Gnahatmamb].
- İnternet: Moumdjian, G.K. (1999). “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”. *Bazmaveb*. CLVII(1-4), <https://www.academia.edu/people/search?utf8=%E2%9C%93&q=Armenian+Kurdish+Relations+in+the+Era+of+Kurdish+National+Movements+%281830-1930%29>.
- İnternet: Moumdjian, G.K. (2012). *Struggling for a Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II*. University Of California, Los Angeles.
- İnternet: Համբարյան. Ա. Ս. (1992). Սոցիալական Տերմիններն Արեվմտյան Հայաստանում (Batı Ermenistan’da Siyasi Terimler). [http://hpj.asj-oa.am/5605/1/1992-2-3\(127\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5605/1/1992-2-3(127).pdf), Erişim Tarihi: 21.01.2019, 2(3) 137.[Hambaryan, A.S.(1992). Sotsalakan Terminern Arevmytan Hayastanum].
- İnternet: Խառնապյան, Ա. (2014). “Արեվելյան Մամուլ” Թերթը (1919–1922 թթ.)[Doğu Basını 1919-1922]” *Պատմա Բանասիրական Հանդես*, 3, 85. <https://artsakhib.am/2019/09/18/արևելյան-մամուլ-թերթը-1919-1922-թթ/> Erişim Tarihi: 14.02.2020 [Haratyan, A. (2014). “Arevelyan Mamul” Tertı (1919-1922tt.) Patma Banasirakan Handes].

İnternet: Հովհաննիսյան, Ն. (2016). “Բրդերի Մասնակցությունը Հայերի Ցեղասպանությանը: Բրդական Գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանի Հարցի Լուծման Հայկական Հայեցակարգում [Nikolay Hovhannisyan, *Kürtlerin Ermeni Soykırımı'na Katılımı: Batı Ermenistan Sorunun Çözümünde Ermeni Kavramı İçinde Kürt Faktörü*]”. Երևան: *Ռամկավար Ազատական Հունակցության Հրատարակչություն*, 21-22 [Hovhannisyan, N. (2016). “Krderi Masnaksutyuny Hayer Tseğaspanutyani: Krdakan Gorsoni Arevmtyan Hayastani Hartsı Ludsman Haykakan Hayetsakargum. Yerevan: Ramgavar Azatagan Kusaktsutyun Hratarakutyun] Aktaran Պետրոսյան [Petrosyan], Վ. 205. http://www.armin.am/images/menus/2746/Vahram_Petrosyan.pdf, Erişim Tarihi: 01.03.2020.

İnternet: Issı, M. (2013). “Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)”. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (9). www.e-sarkiyat.com, Erişim Tarihi: 14.11.2019.

İnternet: Işık, A. “Geç Dönem Osmanlı’da Ermeni-Kürt İlişkiler”, https://www.academia.edu/5520512/Geç_Dönem_Osmanlıda_Kürt_Ermeni_İlişkiler_i. Erişim Tarihi: 12.11.2019.

İnternet: İlter, E. (1993). “Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebûsânına Sunulan Beyânname ve Program”. *OTAM*, (4). <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/17177/> Erişim Tarihi: 30.10.2019.

İnternet: Սահակյա, Ռ. Օ. (1995). “Վասպուրականի Հայության Գոյամարտը 1915 Թվականին [1915’te Van’da Ermeni Mücadelesi]”. [http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1\(19\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5236/1/1995-1(19).pdf) Erişim Tarihi: 12.02.2020. [Sahakyan, R. O. (1995). “Vasputragani Hayutyun Goyamardı 1915 Tvakanin”].

İnternet: Թաթոյան, Ռ. (2018). “1878-1914 Թվականներին Բիթլիսի Նահանգի Հայ Բնակչության Միգրացիոն Գործընթացների Պատմությունից”[1878-1914 Tarihleri Arasında Bitlis’teki Ermeni Nüfusunun Göç Hareketleri Tarihi]. *Պատմա Բանասիրական Հանդես* 208(2), 178. https://www.academia.edu/36615361/Բիթլիսի_նահանգի_հայ_բնակչության_միգրացիոն_գործընթացների_պատմությունից_1880-ական_թվականներ_1914_թ. Erişim Tarihi: 09.06.2019[Tatoyan, R. (2018). “1878-1914 Tvakanerin Bitlisi Nahangi Hay Bnakçutyun Mikratsion Gordsintatsneri Patmuyunits”. Patma Banasirakan Handes].

İnternet: Տեր Մարտիրոսեան, Յ. (1917). *Մեծ Դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*. [1914-1915 Yılları Arasında Van’da Büyük Olaylar]. Երևանի: Արարատ, <http://www.digilib.am/book/2100/2550/19999> /Մեծ%20դեպքերը%20Վասպուրականում%201914-1915%20թուականներին Erişim Tarihi: 1.9.2019[Ter Martirosyan Y. (1917). *Meds Depkerı Vaspuraganum (1914-1915 Tuakanerin*. Yerevan: Ararat].

İnternet: Ünal, F. (2006). “Şikak Aşireti ve Simko Lakaplı İsmail Ağa’nın Faaliyetleri”. *Tarih Dergisi*, 44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9615/120117> Erişim Tarihi: 30.09.2019.

- İnternet: Վարդանյան, Ս. (2010). “Վանը Միջնադարից Մինչև XX. Դարի Սկիզբը [Ortaçağ’dan XX. Yüzyıla Kadar Van]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես [Tarih-Filoloji Dergisi]*, 3, 30 [Vardanyan, S. (2010). “Vanı Micadarits Minçev XX. Dari Skizbı”. Patma-Banasirakan Handes].
- İnternet: Yılmaz, A., Günayergün, S. (2006). “Türkiye’de Şehir Asayiş Suçları: Dağılışı ve Başlıca Özellikleri”, *Milli Eğitim Dergisi*, 34(170), 230-249, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimler/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/170/index3-icindekiler.htm, Erişim Tarihi: 26.01.2019.
- İnternet: Չատիկյան, Հ.Գ. (2018). Կարինի (Էրզրումի) Նահանգի XIX. Դարի Երկրորդ Նեսիւն [19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karin (Erzurum) Vilayeti]. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտ, 20, <http://www.academhistory.am/images/atenakhosutyunner/H.-Zatikyan.pdf>, Erişim Tarihi: 03.05.2019 [Zatikyan, H.G.(2018). Karini (Erzrumi) Hahangir XIX Dari Yerkrord Kesin. Yerevan: HH GAA Patmutyan İnstitut].
- Jwaideh, W. (2016). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. (Çev. İ. Çekem ve A. Duman). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalman, M. (1994). *Batı Ermenistan Kürt İlişkileri ve Jenosit*. İstanbul: Zel Yayıncılık.
- Քալանթար, Ա. (1904). *Սասուն [Sasun]*. Երրորդ տպագրություն [Üçüncü Baskı]. Թիֆլիս: Հերեդ, 7 [Kalantar, A. (1904). *Sasun*. Yerrord Tpagrutyun Tiflis:Heres].
- Kaligian, D.M. (2017). *Taşnaklar ve İttihatçılar*. (Çev. D.M. Taşyürek). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kansu, A. (2016). *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. (Çev. S. Somuncuoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2017). *1908 Devrimi*. (Çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaca, E. (2010), “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(6).
- Karaca, T.N. (2009). “William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu”. *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*. İ. Erdal ve A. Karaçavuş (Editörler). İstanbul: IQ Yayınları.
- Karataş, Y. ve Karasu, M.K. (2015). “XX. Yüzyıl Başlarında Hınıs Sancağının İdari Statüsü”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54.
- Karpat, H.K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1839-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, H.K. (2010). *Etnik Yapılanma ve Göçler*. (Çev. B. Tırnakçı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, E. (2019). “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum Mültecileri”. *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum*. c. I. Y. Aslan ve T. Başak (Editörler). Erzurum: ER-VA Yayınları.

Kazım Karabekir.(1960). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Kazım Karabekir. *İstiklal Harbimiz*. (2008). c.I. Y.Demirel (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kazım Karabekir. (2004). *Kürt Meselesi*. İstanbul: Emre Yayınları.

Kedername: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı 1915. (2014). Y. Gedik (Ed.). (Çev. D. Lokmagözyan). İstanbul: Belge Yayınları.

Kevorkyan, R. (2015). *Ermeni Soykırımı*. (Çev. A.T. Ekmekçi). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıç, D. (2004). “Ermeni ve Kürt Meselesinin Ortaya Çıkışında Doğu Anadolu’nun Jeopolitik Önemi”. *IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu Bildirileri*. O. Kılıç ve M. Çevik (Editörler). Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.

Kılıç, D. (2017). *Salnamelere Göre Vilayet-i Sitte’de Dinî ve Etnik Dağılım (1870-1908)*. Ankara: ATAM Yayınları.

Kırca, E. (2017). “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Ermeni-Kürt Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 1.

Kırmızı, A. (2016). *Abdülhamid’in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Kızılkaya, O. (2014). “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Erzurum Vilayetinde Yaşanan Zorluklar (1914-1915)”. *Turkish Studies*, 9(7).

Կիրակոսյան, Ջ.(1967). *Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Եվ Արևելահայությունը [Birinci Dünya Savaşı ve Batı Ermenileri]*. Երևան: Հայաստան.

Klein, J. (2012). “Çatışma ve İş Birliği: II. Abdülhamid Ermeni Ermeni-Kürt İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek”. *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, K. Barbir ve B. Tezcan (Editörler), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Klein, J. (2017). *Hamidiye Alayları*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınevi

Kocatürk, Ö. (2015). “İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde İngiltere’nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)”. *19.-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar*. c. II. İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık.

Kodaman, B. (1983). *Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi.

- Kodaman, B. (2015). *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*. Ankara: TTK Yayınları.
- Koloğlu, O. (2013). *Jurnalcilik 'ten Teşkilatı Mahsusa'ya*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2011). *Üç İttihatçı: Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Մանուկյան, Ա. Վ. (1998). *Բարձրագույն Հայերենի Լեզուն*[*Ermeni Dili Sözlüğü*]. ՊԵՂՈՒՅԷ, 504[Kranyan, A.V.(1998). *Bargirk Hayaren Lezui*. Beyrut]
- Krayblis, N. (2001). *Rusya'nın Şark Siyaseti*. (Çev. H. Adem) M. Okur ve S. Ural (Editörler). İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Kuran, A. B. (1948). *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Kutlay, N. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kurtcephe, İ. ve Akgül, S. (1995). "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri". *OTAM*, 6(6).
- Küçük, A. (1997). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Küçük, C. (1977). "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8.
- Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Lalayan, A.A. (2012). *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923)*. (Çev. K. Yükseler). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Lapcinciyan, T.T. (2010). *11 Nisan Anıtı*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Lapçinciyan, T. (2012). *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*. (Çev. S. Malhasyan ve A. İncidüzen). İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.
- Leart, M. (2015). *Belgeler Işığında Ermeni Meselesi*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewy, G. (2012). *1915 Ermenilerine Ne Oldu?*. (Çev. C. Elitez). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork.
- Lüleci, A. (2014). "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Topraklarında Ermeni Casusluk Faaliyetleri ve Devletin Aldığı Tedbirler (1914- 1918)". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 9(1).

- Մանճիկեան, Յ. (Խմբագիր). (2001). *Յուշամատենան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ալբոմ-Ատլաս, երեք հատորով, 1890-1990* [Ermeni Devrimci Daşnakstyan Hatırası Albüm-Atlas, Üçüncü Cilt, 1890-1990]. Գոյամարտ 1914-1925. Բ. Հատոր. Լոս Անճելլոս Քալիֆորնիա: Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէի [Mancikyan, Y. (Hımbagir). (2001). *Yuşamatean Hay Yeğapohakan Daşnaktstyan Albom-Atlas, yerek Hatarov, 1890-1990*. Goyamart 1914-1925. B.Hator. Los Ancelis Kaliforniya: Hratarakutyun Hay Yeğapohakan Daşnakstyan Arevmtean Amerikayi Kedronakan Komitei].
- Մանուկեան, Ա.Ա.(1965). *Ապրիլ 24* [24 Nisan]. Թեհրան:Մոդէրն, 33 [Manukyan, A.A. (1965). April 24. Tehran: Modern]
- Marashlian, L. (1991). *Politics and Demography*. Paris: Zoryan İnstitute.
- Maranci, C. (2016). Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanatı ve Mimarisi". *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Մարտիրոսյան, Վ.Մ., (2004). *Հայոց Յեղասպանութեանը Գերմանիայի Դիվանագետների Հաղորդագրություններում (1915-1918թթ.)* [1915-1918 Tarihleri Arasında Alman Diplomat Belgelerine Göre Ermeni Soykırımı], (Թարգ. Ա.Մարտիրոսյանի). Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Յեղասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ, 22[Martirosyan, V.M. (2004). *Hayots Tseğaspanutyani Germaniatsi Divanagetneri Hağorgruyunnerum (1915-1918tt.)* (Targ. A.Marukyani). Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyanyan Tangaran-İnstitut].
- Matossian, B. (2016). *Parçalanan Devrim Düşleri*. (Çev. R. Akman). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Մեզպուրեան, Ա.Ն. (1950). *Հայ Եւ Ծագումով Հայ Բժիշկներ (1866-1940)*. Խրթանաւով: Բեջիդ, 67-70. [Mezburyan, A.N. (1950). *Hay Yev Dsagumov Hay Bjişkner (1866-1940)*. İstanbul: Becid].
- McCarthy, J. (1991). *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*. (Çev. İ. Gürsoy). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- McCarthy, J. (1992). "The Anatolian Armenians, 1912-1922". *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey 1912-1926*. İstanbul: Bogazici University Publication.
- McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*. (Çev. B. Umar). İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- McCarthy, J. (2006). *Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*. (Çev. M. Tuncel), İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- McCarthy, J., Esat, A., C. Taşkiran ve Ö. Turan. (2018). *1915 Van'da Ermeni İsyanı*. (Çev. B. Yoğun), İstanbul: T&K Yayınları.
- McCarthy, J. (2017). *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. Ankara: TTK Yayınları.

- Minassian, A.T. (2012). *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. (Çev. M. Tunçay). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neruços, K. (1960). *Küçük Asya Seferi 1919-1922*. c. IV. Atina: Yunan Harp Tarihi Yayınları, (Basılmamış daktilo eser, ATASE Kütüphanesi).
- Նուշերվանյան, Ն. (2018). “Հայ Գաղթականության Տեղաբաշխումը Հայոց Ցեղասպանությունից Հետո [Ermeni Soykırımından Sonra Ermeni Nüfusunun Dağılımı].” *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, 272. [Nuşervanyan, N. (2018). “Hay Gağtaganutyun Teğabaşhumı Hayorts Tsagaspanutyunits Heto,” *Patmutyun yev Mşakuyt Hayagitakan Handes*].
- Olgun, K. (2008). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mabusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ovadya, N.İ. (2013). *24 Nisan 1915*. İstanbul: İletişin Yayınları.
- Öğün, T. (2004). *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık.
- Öğün, T. (2013). “Bitlis Halkının Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Sağladığı Lojistik Destek”. *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyum Bildirileri*. Bursa: Bitlis Eren Üniversitesi Yayını.
- Özcan, A. (2013). *İmparatorluk Çökerken Yeni Bir Ulus Tahayyülü: Kürt Milliyetçiliğinin Yayın Organı “Jin” (1918-1919)*. Antalya: Lotus Yayınları.
- Özdal, B. (2006). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Taraf Olduğu Uluslararası Antlaşmalar İtibarıyla Ermeni Sorunu -1918-1922 Dönemi”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2(4).
- Özdemir, H., Çiçek, K. , Çalık, R. ve Halaçoğlu, Y. (2010). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK Yayınları.
- Özgen, C., Eryılmaz, M. (2018). “Fransa'nın Osmanlı Jandarma Teşkilatının Kuruluş ve Gelişimindeki Etkisi”. *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Özger, Y. (2009). “Ermeni Çete Reisi Arşak'ın Çetecilik Faaliyetleri ve Aşiret Reislerinden Eyüp Paşa'ya Yazdığı Mektubu”. *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*. İ. Erdal ve A. Karaçavuş (Editörler). İstanbul: IQ Yayınları.
- Özgün, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Jandarma Kuvvetlerinin Eşkiya ve Çeteleri Takip Etme Yöntemleri*. *Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Özoğlu, H. (2017). *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*. (Çev. N.Ö. Gündoğan ve A.Z. Gündoğan). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özşavlı, H. (2017). “Türkiye’den Son Toplu Ermeni Göçü Sancak Ermenilerinin Lübnan’a Taşınması”. *Belleten*, 81(290).
- Palabıyık, S.M. (2008). “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1918 – 1921)”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 29.
- Perinçek, M. (2007). *Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Պողոսյան, Ս.Կ. (1991). *Քրդերը և Հայկական Հարցը [Kürt ve Ermeni Sorunu]*. Երեվան: Հայաստան [Poğosyan, S.K.(1991). *Krder yev Haykakan Hartsı*. Yerevan: Hayastan].
- Պողոսյան, Ա.Վ. (1992). “Կարին Վարժարենների Պատմությունից (1850-1900)” [Karin Eğitim Tarihi 1850-1900]”. *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, 1, 68. [Poğosyan, A.V.(1992). “Karin Varjarenri Patmutyunits(1850-1900”. *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri*].
- Պողոսյան, Ս., Սարյան, Ա., Ստեփանյան, Խ. և Հովհաննիսյան, Է. (2009). *Հայոց Պատմություն [Ermeni Tarihi]*. Երեվան: Արմավրյանի Անվան Հայկական Պետական, 228-232 [Poğosyan, S., Saryan, A., Stepanyan, H. Yev Hovhannisyan, E. (2009). *Hayots Patmutyun*. Yerevan: Abovyani Anvan Haykakan Petakan].
- Prothero, G.W. (Editor). (1920). *Armenia and Kurdistan*. London: H.M. Stationery Office.
- Renouvin, P. (2004). *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*. (Çev. Ö. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Reynolds, M. (2016). *İmparatorlukların Çöküşü* (Çev. Yüksel Aşıkoğlu). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Սահակյան, Ռ. (2011). “Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին Տարոնահայությանը Օգնության Կազմակերպումը (1916-1917 թթ.)” [Birinci Dünya Savaşı’nda Muş’ta Yardım Kuruluşları 1916-1917]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1, 43 [Sahakyan, R. (2011). “Aracin Hamaşhahayin Paterazmi Tarinerin Taronahayutyani Ognutyen Kazmakerpumı (1916-1917tt.) *Patma-Banasirakan Handes*].
- Սահակյան, Ռ. (2018). “Միլիցիայի Կազմակերպումը Վանի Նահանգում (1915 թ. Հոկտեմբեր – 1916 թ. Սեպտեմբեր) [Van Vilayeti’nde Milis Örgütü (Ekim 1915 - Eylül 1916)]”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 2, 149-159 [Sahakyan, R. (2018). “Militsiayin Kazmakerpumı Vani Nahangum (1915 T. Hoktember-1916 T. September). *Patma-Banasirakan Handes*].
- Sakin, O. (2008). *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*. İstanbul: Ekim Yayınları.
- Sakin, O. (2014). *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sander, O. (2017). *İlkçağlardan 1918’e Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Sarınay, Y. (2008). “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1(2).
- Sarınay, Y. (2012). *24 Nisan 1915’te Ne Oldu?.* İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Սարուխանյան, Տ. (2005). *Մեծ Բրիտանիան և Հայոց Ցեղասպանությունը, 1915–1918թթ [1915–1916 Yılları Arasında Büyük Britanya ve Ermeni Soykırımı]*. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության Թանգարան Ինստիտուտ, 19[Saruhanyan, T. (2005). *Meds Britanian yev Hayots Tseğaspanutyuni, 1915-1918 tt*. Yerevan: HH GAA Hayots Tseğaspanutyan Tangaran İnstitut].
- Ասրյան, Ա. (2019). “Արամ Մանուկյան. Ազգային Պետական Գործիչը [Aram Manukyan: Milli Devlet Kurucusu]”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1, 76-91 [Saryan, A. (2019). “Aram Manukyan. Azgayin Petakan”. *Patma-Banasirakan Handes*].
- Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*. (Çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin). İstanbul: Med Yayınevi.
- Sefer, S. (2019). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Evli ve Nişanlı Askerler”. *Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*. M. Ünver ve M. Tanrıverdi (Editörler). İstanbul: Hiperlink Yayınevi.
- Selvi, H. (2003). “Anadolu’dan Kafkasya’ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan”. *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*. c. I. Ankara: ATASE Yayınları.
- Selvi, H. ve Cırık, B. (2014). “1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”. *OTAM*, 36.
- Sezgin, İ. (1995). “Paşa Livası”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Shaw, J. ve S., Shaw, E.K. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- Shemmassian, V.L. (2016). 19. Yüzyılda Halep’te Sasunlu Bantutlar (Göçmenler)”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. c.I. Ankara: TTK Basımevi.
- Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. c. II. Ankara: TTK Basımevi.
- Suny, R. G. (2016). *Ancak Çölde Yaşayabilirler*. (Çev. E. Kılıç). İstanbul: Aras Yayınları.
- Svazlıyan, V. (2013). *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklıklarının Anlattıkları*. Çev. T. Voğormiyacıyan ve P. Çavikyan). İstanbul: Belge Yayınları.

- Şahin, E. (2002). *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şamsutdinov, A.M. (1999). *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*. (Çev. A.Behramoğlu). İstanbul: Doğan Kitap.
- Şaşmaz, M. (2013). *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1914)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şeyh Muhsin Fani. (1336). *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye.
- Şahbazyan, H. (2005). *Ermeni-Kürt Tarihi*. (Çev. F. M. Yüksel). Ankara: Kalan Yayınları.
- Şimşir, B.N. (1986). *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*. (Çev. Ş. Orel). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B.N. (2005). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. N. (2007). *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Süleyman Sabri Paşa. (2015). *Van Tarihi ve Kürtler*. (Çev. S. Büyükkarçı), İstanbul: IQ Sanat.
- Talat Paşa'nın Anıları. (1994). A. Kabacalı (Yay.Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Թաթոյան, Ռ. (2015). *Արևմտահայությունը Թվաքանակի Հարցը 1878-1914 Թվականներին*[1878-1914 Tarihleri Arasında Batı Ermenistan'da Nüfus Sorunu]. ՀՀ Երևան: ԳԱԱ Հայոց Ֆեդասպանության Թանգարան-Ինստիտուտ[Tatoyan, R. (2015). *Arevmtahayutyun Tvakanaki Harts 1878-1914 Travakannerin*. GAA Hayots Tseğaspanutyun Tangaran-İnstitut].
- Tavernier, J.B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. Y. Yerasimos (Editör). (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Temel, C. (2019). *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1916 Kürt Tehciri ve İttihat ve Terakki'nin İskan ve Nüfus Politikaları 1913-1918*. İstanbul: Roni Basın Yayın.
- Temizer, A. (2013). “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, 2(2).
- Tetik, A. (2014). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tevfik, A ve Özey, R. (2000). “1913’de Erzurum Vilayeti”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (3).
- Toksoy, N. (2007). *Revan’da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Toksoy, N. (2006). “I. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu’da Yapılan Faaliyetler”. *Atatürk Dergisi*, 5(1).

- Tolon, A.H. (2006). *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Tosun, U.U. (2015). "Erzincan ve Erzurum'da Ermeni Vahşeti (1918)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1).
- Tozer, H.F. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London : Longmans, Green, and Co.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. c. I. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Tuncel, M. (1992). "Bitlis". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tural, E. (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(2).
- Türker, H. (2017). "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Anadolu İle Uzlaşma Arayışı ve Bilecik Buluşmasının Basındaki Yansımaları (1920)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(34).
- Türkmen, Z. (1996). "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilatına Geçiş ve Uygulamalar". *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*. c.I. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkmen, Z. (2001). "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları". *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri*. c. II. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkmen, Z. (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Tverdohlebov, (2007). *Gördüklerim Yaşadıklarım*. (Yay. Haz. A. Tetik). Ankara: ATASE Yayınları.
- Uçarol, R. (1977). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Uluerler, S. (2015). "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)". *Turkish Studies*, 10(5).
- Ural, S. (2007). "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası". *Atatürk Yolu Dergisi*, 39.
- Ural, S. (2019). "Milli Mücadele'nin Başlarında Doğu'da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri". *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*. c. I. Erzurum: ER-VAK Yayınları.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

- Ünal, F. (2006). “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 20-21.
- Ünal, F. (2008). “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 5(17).
- Ünal, M.A. (1986). “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”. *X. Türk Tarih Kongresi*, 5.
- Üste, N. (2014). “Wilson Prensipleri’nin Osmanlı İmparatorluğu sonrası Anadolu’da Ulus-Devlet İnşa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18.
- Quataert, D. (2004). “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914”. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. H. İnalcık ve D. Quataert (Editörler). (Çev. S.Ardıç). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- William, A. Jr. W. (1989). *Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946*. (Çev. M.E.Bozaslan). Almanya: Komkar Yayınları, 41-42.
- Veou, P. (1938). *Kilikya Faicası (1919-1922) Siyasi ve Askerî Olaylar*. (Çev. R. Gögen). Kilikya Faciaları Adıyla Basılmamış Daktilo Metni.
- Յալըրբեան, Մ.Տ. (1967). *Թրքահայաստանի Կորուսումը* [Türk Ermenistan’ın Kaybı]. Պեթրոս:Տպարան Մեվան, 148[Y(H)akobyan, M.T. (1967). *Trkahayastani Korusti*. Beirut: Tparan Sevan].
- Yalçın- Heckmann, L. (2016). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*. (Çev. G. Erkaya). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, N (1995). Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28).
- Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*. (1998). (Çev. M. Aras). A. Önal (Ed.). İstanbul: Peri Yayınları.
- Yel, S. (2002). *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yerasimos, S. (1995). *Milliyetler ve Sınırlar*. (Çev. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, G. (2017). “Kara Kuvvetleri”, G. Yıldız. (Editör). *Osmanlı Askerî Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Zamacı, A. (2009). “Vilayet-i Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1).
- Zengin, E. (2019). “Paris Barış (Paylaşım) Konferansı’nda Ermeni ve Kürt Taleplerine Karşı Vilâyet-i Şarkiye’den Protestolar”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123(243).

D. Tezler

- Ağca, A. (2012). *Şark Meselesinde Kürtçülük*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Akgümüş, D. (2011). *Arşiv Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altinkaya, E.İ. (2011). *Tanin Gazetesine Göre, Balkan Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Ayna, B. (2018). *İkinci Meşrutiyet ve Milli Mücadele Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*.Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Behram, Z.A. (2006). *1876 Tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisi ile 1924 Tarihli T.C Anayasasının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Urfa.
- Cansız, D. (2019). *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1915)*.Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Cırık, B. (2015). *İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Bitlis Sancağı (1908-1914)*. Yayınlanmış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Değirmenci, R. (2003). *Mondros'tan Gümrü'ye Türk Basınında Ermeni Sorunu (1918-1920 Alemdar ve Hadisat)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Doğan, Ş. (2007). *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Dursun, H. (2013). *Jin Dergisinde Kürt Milliyetçiliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güneş, Ö. (2009). *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Ermeni-Kürt İlişkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güven, M.S. (2012). *Ermeni-Kürt İlişkileri 1829-1878*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güvenbaş, S. (2019). *Birinci Dünya Harbi Filistin Cephesinde ve İstiklal Harbi Batı Cephesinde Hava Fotoğrafçılığı ve Keşfinin Etkinliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- İbrāl, L. (2009). *Kürt Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci (1918-1926)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karataş, Y. (2010). *Sultan Abdülhamid Döneminde Erzurum*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karadiş, Z.(2006). *II. Meşrutiyet Dönemi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Keleş, H. (2009). *Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dinî-Sosyal Yapı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Kılıç, O. (1994). *Van Sancağı (1548-1648)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Koparan, N. (2007). *Türk Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Kümbül, B. (2005). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Onay, A. (2016). *Türkiye'deki Kürt Ayaklanmaları ve Kürt Ulusçuluğunun Oluşum ve Gelişimine Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öncü, A.S. (2006). *1908-19123 Yılları Arasında Erzurum Vilayetinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Örs, O. (2012). *İttihat ve Terakki Cemiyet'inin Kürt Politikası 1908-1914*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Özdemir, Z. (1994). *Birinci Dünya Savaşı'nda Amale Taburları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Perinçek, M.B. (2007). *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri 1915-1923*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Tekdal, D. (2018). *İkinci Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Tozkoparan, N. (2007). *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketindeki Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Türkdoğan, B. (2006). *Türk-Ermeni İlişkileri (Tehcirden Günümüze)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Umar, A.B. (2014). *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Zeyrek, S. (2012). *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

E. İnternet Siteleri

https://www.abebooks.co.uk/servlet/BookDetailsPL?bi=30358152835&searchurl=kn%3D%26pt%3D%252Cmap%26sortby%3D20&cm_sp=snippet-_srp1-_title2
<https://antlasmalar.com/sykes-picot-antlasmasi/>
<https://www.cafrande.org/osmanlidan-bugune-kurtler-ve-devlet-erzurum-ve-sivaskongreleri%E2%80%9999nde-kurtler-temsil-edildi-mi/>
http://www.genocide-museum.am/trk/armenian_genocide.php
<https://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire.html>
https://hy.wikipedia.org/wiki/Գևորգ_Չառուզ
https://hy.wikipedia.org/wiki/Հրապր_Դժոխք
<http://lousavor-avedis.org/?p=14252>
<http://tdk.gov.tr/>
<https://www.arfd.am/droshak/page/3/#263>

EK-1. Kaza Taksimatına Göre Van ve Bitlis Bölgesinde Kürt, Ermeni ve Nasturilerin
Yüzdelik Oranlarını Gösteren Harita

EK-1.

- %50-60 Kürt ile meskûn yerler
- %60'dan fazla Kürt ile meskûn yerler
- %50-60 Ermeni ile meskûn yerler
- %60'dan fazla Ermeni meskûn yerler
- %20-25 Nasturi ile meskûn yerler
- %90'dan fazla Nesturi ile meskûn yerler
- Nüfus genelinde %50'den fazla Kürt ve Ermeni bulunan yerler

EK-2. Aşiret Süvari Fırkaları Kuruluş Şeması

EK-3. Bedirhan Abdurrahman Bey'in Troşak Gazetesinde Ermeni-Kürt İlişkileri Hakkında
Yayınlanan Makalesi

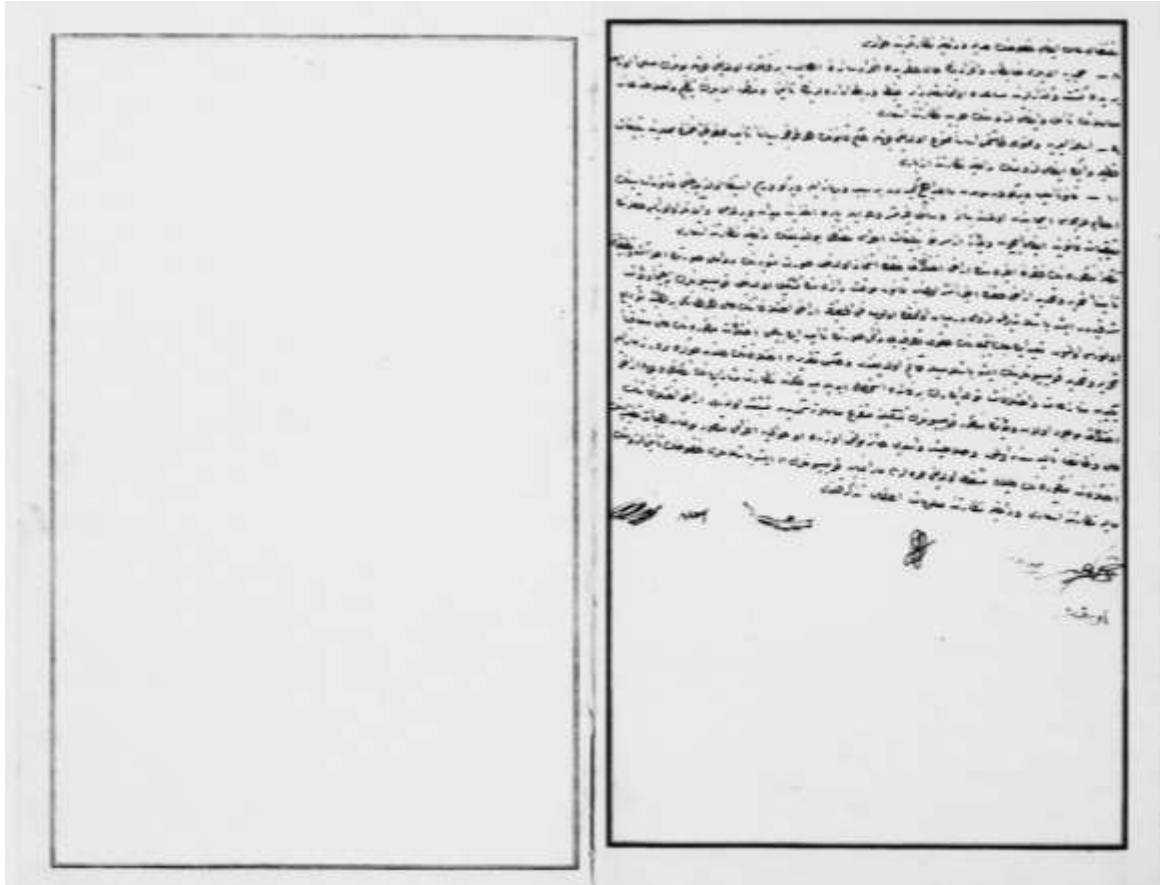

Kaynak: <https://www.arfd.am/droshak/page/3/#263>

EK-4. Ermeni Islahatları Kapsamında Meclis-i Vükela'da Alınan Kararlara Dair Meclis Tutanağı (1913)

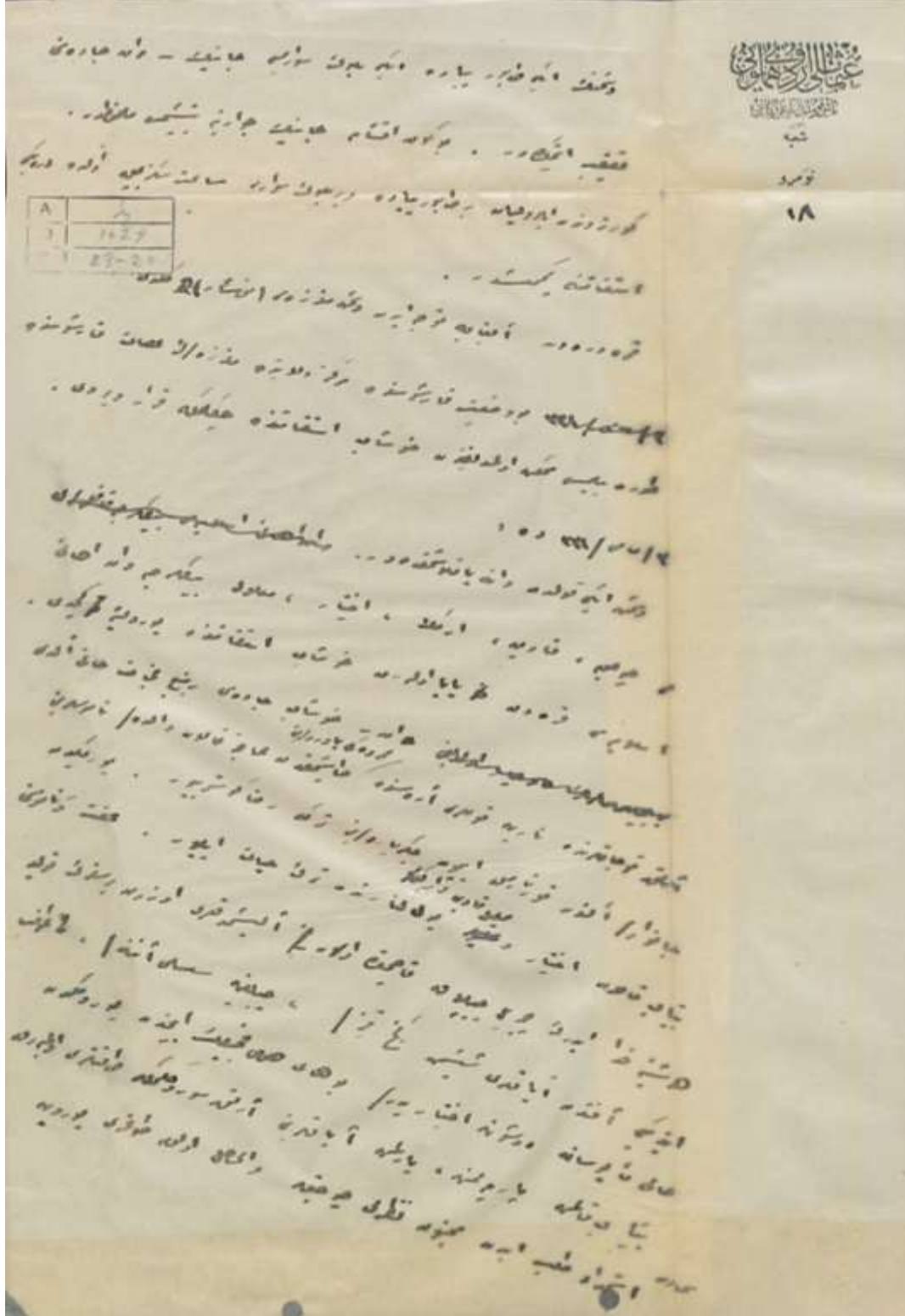
EK-4. (devam) Ermeni Islahatları Kapsamında Meclis-i Vükela'da Alınan Kararlara Dair
Meclis Tutanağı (1913)

BOA, MV-177-74-1(2-4)

EK-6. Van İsyanı Sırasında Müslümanların Van'dan Kaçışına Dair Belge

(9.satırdan itibaren)

EK-8. Enver Paşa'nın General Odişelidze'ye İlave Tebliğinde “Teminatımıza Rağmen Ermenilerin İslamlara Karşı Devam Eden Şenaatlarına Nihayet Vermek Üzere Ordumla İlerliyorum” Notunun Eklenmesini Talep Ettiği Emri (11 Şubat 1918)

وئالی مرید روسیسی
نومرد

صورت
ایمضای در قلم خانده و هیئت شاه قزاق

تاریخ نامه عمومی
۱۱ / ۲ / ۱۹۱۸
۱۲ / ۲ / ۱۹۱۸

A	4/3671
D	17
F	2-12

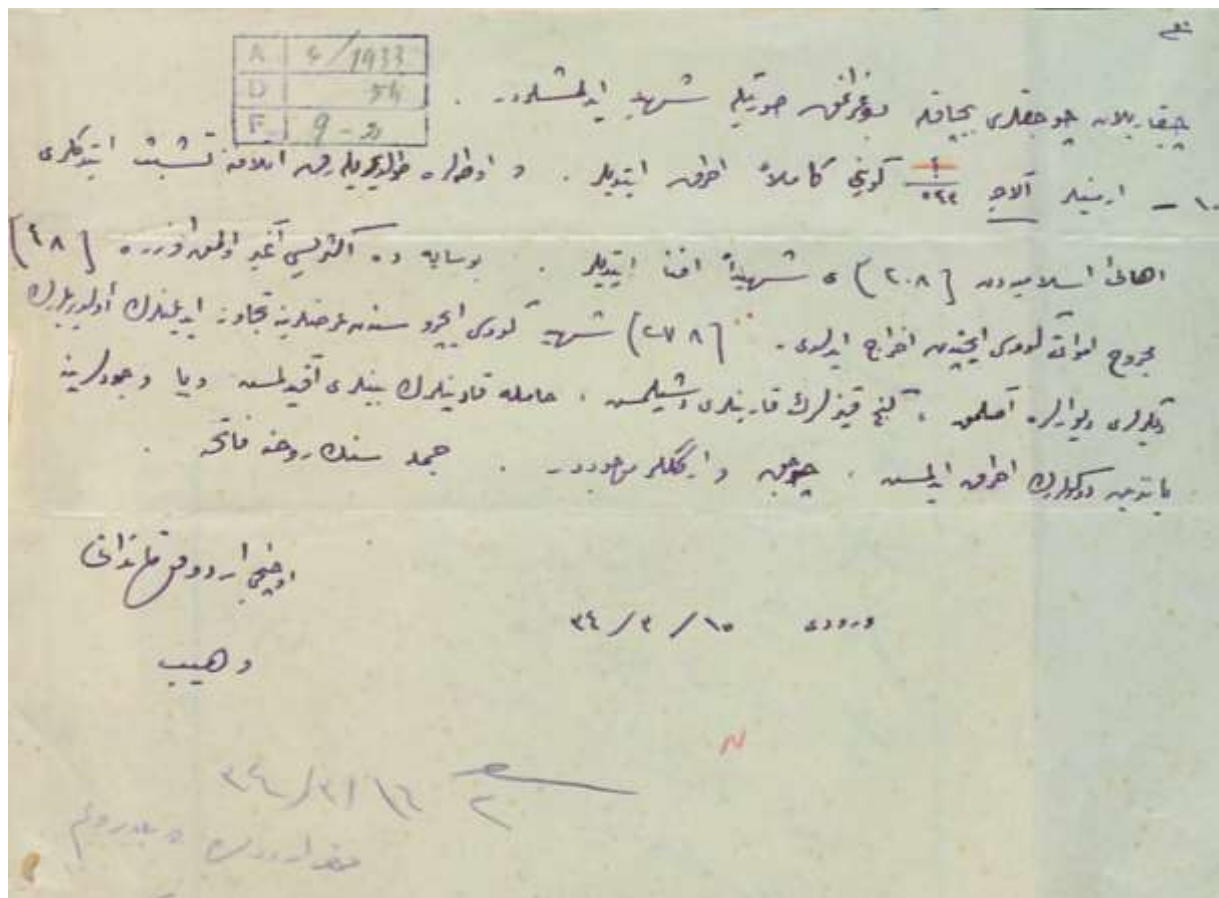
شماره
۲۱۹

تایه نموده

فردا اودیه لیدیه طرفه عکسیدن باید چه نتیجه عکسده شوند
تبلغ جریده : [تایانده غما ارمینک امداده قاضی درام
ایکلمده اودیه شاعنده نایب درمک اودیه اودیه اودیه اودیه
بامقوع تادکلی
اندر
اصدعه بقدر

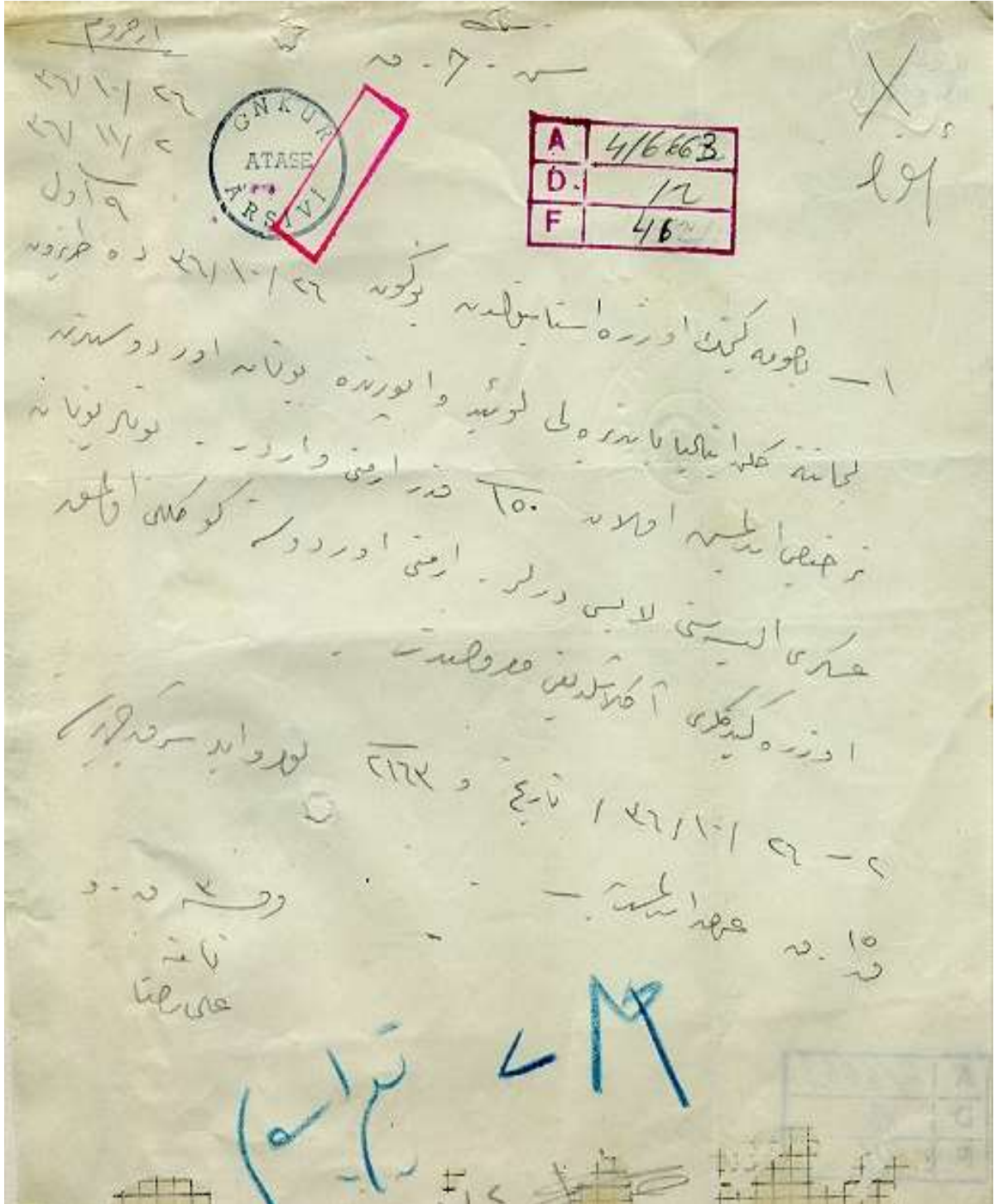
ATASE, BDH-2909-452-2-12

EK-9. Ermenilerin Müslümanlara Yaptığı Katliamlara Dair Vehip Paşa'nın Raporu

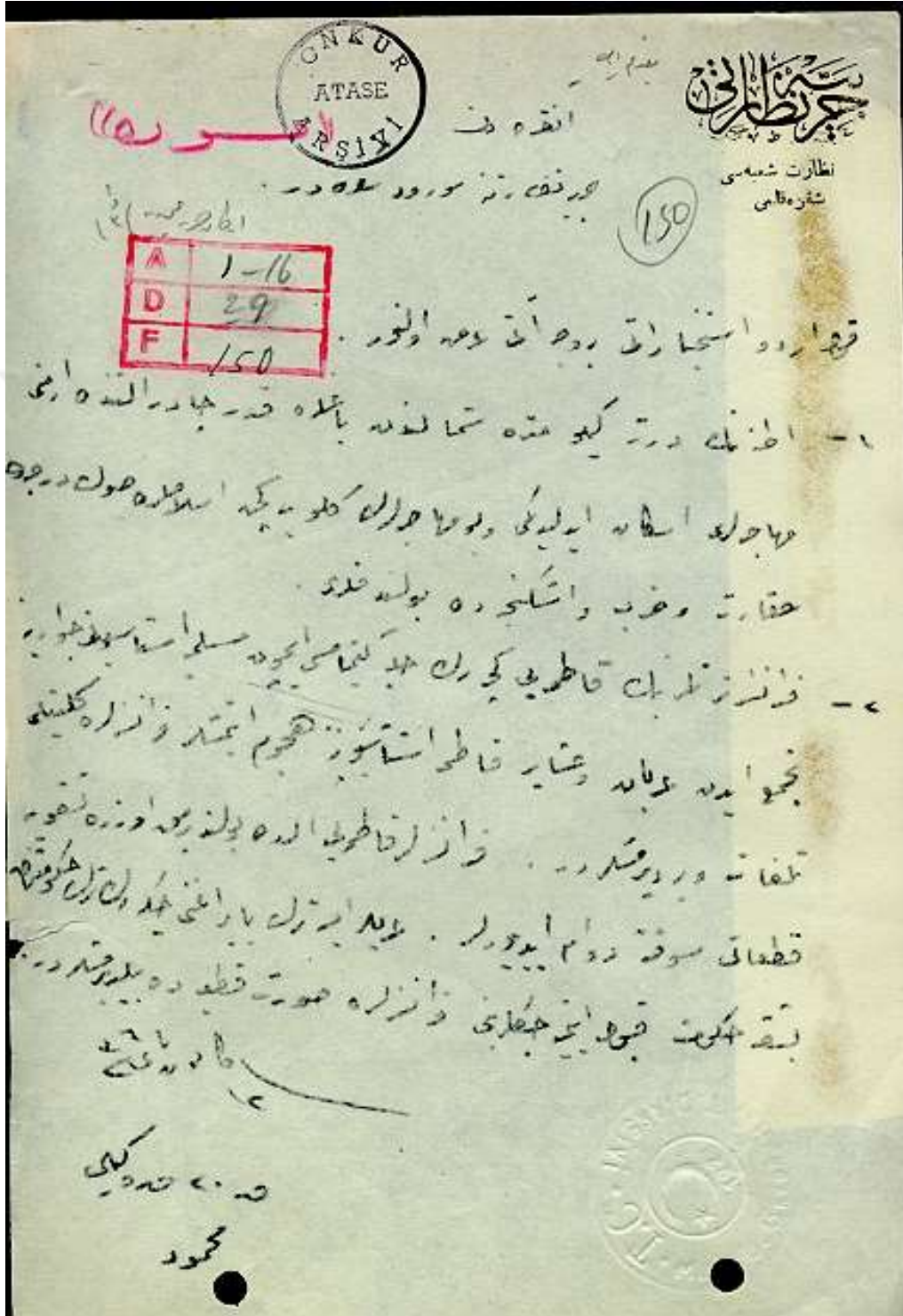

ATASE, BDH-2688-245-9-1(2)

EK-10. Yunan Askerî Elbiseli 150 Kadar Ermeni Efradın Ermeni Ordusuna Gönüllü Olarak Katılmak Üzere İstanbul'dan Yola Çıktıklarına Dair Belge (26 Ekim 1920)

EK-11. Adana ve Civarına Yerleştirilen Ermeni Muhacirlerin Durumu ile Müslümanlara Karşı Faaliyetleri

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ÇAYKIRAN Güzin
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : Ordu
Medeni hali : Bekar

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Lisans	Erciyes Üniversitesi (Tarih)	2000-2004
Dil Eğitimi	Ankara Üniversitesi DTCF(Ermenice)	2004-2006
Yüksek Lisans	Kafkas Üniversitesi (T.C.Tarihi)	2008-2011
Lisans	Anadolu Üniversitesi (Sosyoloji)	2017-2020
Doktora	Gazi Üniversitesi	2016-2020

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2005-2007	Ankara	Tarih Öğretmenliği
2007-2012	Kars	Kamu/Mütercimlik
2012-	Ankara	Kamu/Osmanlı Türkçesi Uzmanı

Dil

Ermenice, İngilizce ve Osmanlı Türkçesi

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

